A hely hívása

esszék, portrévázlatok, kritikák

ANTOLÓGIA Kiadó

Lakitelek, 2000

Tartalom

A hely hívása 7

VITÁK, ESSZÉK

A magára gömbölyödő sün 11

A kisebbség, a többség s az ember 19

Egy ilyen intellektuális izé 22

arról, hogy van-e népi irodalom, ha a nép nem kér belőle 22

Fundamentalista modernség vagy megújulás 31

Irodalom-e a népi irodalom? 37

Békeidőben Bécsben 47

1848, 1956 – és ami utána következik 47

Ázsiába visz-e Kodolányi János Európa-kritikája?56

Az „euráziai lélek" értelmezése 56

A közhelyek évelő természete 62

Mesterségem címere: K. 0.70

Volt-fogyatkozás 78

Levél Anne Applebaumnak 78

PORTRÉVAZLATOK

Korszakos harag 88

Beszélgetés Hajnóczy Péterről Szerdahelyi Zoltánnal 88

Quo vadis? 94

Vas István 94

Madár a vállán 99

Nemes Nagy Ágnes 99

Kanizsa 104

Miért kell egy költőnek Sztravinszkijról írnia?106

Fodor András 106

KRITIKÁK

Miért kiáltották ki Masoko Köztársaságot? 111

Lázár Ervin: Buddha szomorú 111

Költő Ninivében 115

Ladányi Mihály: Se csillaga, se Holdja 115

,,Ima a vadevezősökért” 118

Csukás István versei 118

,,Sorstalanság”120

Kertész Imre regénye120

,,64 hattyú” 123

Nemes Nagy Ágnes esszéi 123

,,Lelkek és pasasok” 125

Bajor Andor humoreszkjei és novellái 125

„Magyarok” - ,,Koportos” 127

Balázs József regényei 127

„Kráter” 129

Pilinszky János versei 129

,,Távlat a történethez” 131

Orbán Ottó versei 131

,,Ének a síkságon” 133

Hajnal Anna versei 133

,,A kárókatonák még nem jöttek vissza” 136

Gion Nándor regénye 136

Bibliai fejezetek a huszadik század közepéről 139

Bálint Tibor: Zarándoklás a panaszfalhoz 139

,,A trafik” 144

Mándy Iván regénye 144

,,A szív sebei” – ,,Búcsú a csodáktól” 147

Hubay Miklós drámái 147

Démonok a laboratóriumban 150

Ingmar Berman: Jelenetek a bábuk életéből 150

Ólomidők etikája 156

Margarethe von Trotta: Ólomidő 156

Kényszerpálya és kiút 162

Szilágyi István: Agancsbozót 162

A tabuk megtépázása 168

Luís Buñuel: Utolsó leheletem 168

,,Sárkány és oktaéder” 175

Albert Gábor elbeszélései 175

Figyelmen kívül hagyott gondolatok 180

Hellenbart Gyula: Hamburgból nézve – Esszék az Új Látóhatárból, 1964-1989 180

,,Átvitt értelemben” 188

Karátson Endre novellái 188

Az erdő démonikus vonzása 193

Bodor Ádám: Sinistra körzet 193

Budapest pompeji katonája 197

Ottlik Géza: Buda 197

Hologram-novellák 207

Giorgío Pressburger: A fehér közök törvénye 207

Múlt időbe tett jövő 212

Orbán Ottó: Hallod-e te sötét árnyék (Új versek, 1995-96) 212

Költő a sohasem örök nyárban 215

Nagy Gáspár: Tudom, nagy nyári délután lesz 215

A lepkék fényőrületével 220

Ágh István: Mivé lettél (Válogatott és új versek) 220

A hely hívása

Nagytudású, tekintélyes irodalmi nagyságok között kezdtem meg a lektori pályát; ha nem gyötört volna eleve is kisebbrendűségi érzés, ha nem tudtam volna teljes bizonyossággal, hogy milyen fogyatékos képzést kaptam az egyetemen (aminek a kiegészítésére sajnos én se tettem meg mindent), akkor is mellbevágott volna a tudatlanságom, éretlenségem napi megtapasztalása. Egyetlen szalmaszál: jó olvasó voltam (hiszen épp ezért ítélte nekem a kiadó egy pályázaton a társadalmi ösztöndíjat, amely a lektori állásra jogosított). Tudniillik prekoncepciók nélkül olvastam – ennyi előnye azért volt képzettségem és műveltségem hézagosságának: nem tolongtak a fejemben minták, normák, rangsorok, hogy hozzájuk mérjem-szabjam befogadói élményeimet. Így tehát szűzi spontaneitással reagáltam minden szövegre, a tapasztalt irodalmi rókák szinte műszerként használhattak.

S magam is idővel műszernek használtam magamat, mert az egyetlen bizonyosság a művekhez való saját viszonyulásom volt. Mi más lett volna? A marxista irodalomtudomány igényrendszere? A lukácsi esztétika tételei? Vagy az eleinte csak távolról felrémlő új, modern, nyugati művészeti áramlatok elméleti sugallatai? Az előbbiek megbízhatóságában éppen a művészet értelmezése terén mutatkozó látványos használhatatlanságuk miatt kezdtem el kételkedni alig serdült koromban, az új ideológiákat meg nem ismerhettem (akkor még), de könnyen lehet, hogy ismerve ezeket szintúgy az egyéni, személyes rezonanciát tartottam volna megbízhatóbb kiindulásnak az interpretációban. (Amely személyes rezonanciából egyébként miért kéne hiányoznia a filozófiai aspektusnak, vagy a szöveg szövegként való kezelésmódjának?! Hacsak a személyből magából nem hiányzik az effajta pallérozottság.)

1974-ből való a legkorábbi kritika, amelyet e kötet összeállításánál figyelembe vettem. Kissé megrostáltam amúgy sem túl nagy rendszerességgel megjelent írásaimat, de egyszer sem azért, mert röstellném ma már, hogy miről és mit írtam, hanem jelentéktelenségük miatt, vagy azért, mert a személyes érintettség híján voltak. (Más – terjedelmi – okból mellőztem az irodalomtörténeti tanulmányokat, például Gozsdu Elek elbeszéléseinek és Kuncz Aladár

Fekete kolostorának a Magyar Elbeszélők sorozatbeli utószavát.) A kötetbe felvett recenziók, könyv- és film-elemzések szövegén keveset változtattam – hogy semmit se változtassak, az egy notórius szerkesztő és átíróművész esetében irreális kívánalom volna.

S ha az irodalmi tanulmányokat korlátozott aspirációval írtam (tehát csupán a rezonőr s olykor a médium közvetítő funkcióját ellátva, és sohasem a birtokbavétel, a felülkerekedés rejtett ingerének hatása alatt), még kevesebb ítélkező, igazságosztó szándék volna kimutatható azokon az esszéken, amelyeket a nyolcvanas évek vége óta a közéleti-szellemi háborúk váltottak ki belőlem. Először a magyar irodalom provincializmusát a külföldi elfogadottság hiányán mérő Határ Győzővel szálltam szembe, majd a magyarság kollektív bűnösségének elvét vitattam, aztán pedig a klasszikus népi mozgalmat és a népi-nemzeti szellemi örökség jelenkori képviselőit kompromittáló vádak és rágalmak rosszhiszeműségét és alaptalanságát igyekeztem kimutatni – kénytelenségből szembenézve a népi eszmeiség időszerűségének és főleg a mai megjelenési formák

korszerűségének nehéz kérdésével is. Ha valami világjobbító program jegyében, a kérdések fontosságához feltolva magam (szerepzavarban) vállalkoztam volna a vélemény nyilvánításra e kérdésekben, az ijedtségtől bennem rekedt volna a szó. Így visszatekintve nyilvánvaló, hogy oly önkéntelenséggel szólaltam meg, mint a hangvilla, amit megütöttek.

Most népinek, nemzetinek, konzervatívnak (következésképpen jobboldalinak) minősül az a látás- és gondolkodásmód, ízlés, mondhatni szociális beágyazottság, amely negyven évi értelmiségi-írói pályámat meghatározta, ami az enyém. Ezen nem győzök csodálkozni. Kénytelen vagyok elfogadni, nem tehetek mást: a terminológia – főleg, ha politikai hatalmi harcokkal van összekötve – egyéni interpellációkkal nem változtatható meg. Ha kizárólag a központnélküliség eszméjét (a központ tagadását) manifesztáló filozófia és esztétika a letéteményese a művészeti, szellemi mának és holnapnak, ám legyen: konzervatív vagyok, mert nekem bizony megélhetőbb az az *új,* amely a központkereső filozófiákból, esztétikákból és ars poeticákból következik. Vagyis egy másmilyen *új* várásától vagyok konzervatív a haladárok szemében, akik viszont attól haladárok, hogy mindegyre felülírják, ami *volt.* S ha a baloldalt ma apparatcsikokból lett milliárdosok és Rt.-igazgatók foglalják el, aligha lehetnék más a születési és hatalmi kiváltságok következetes demokrata ellenzőjeként, mint jobboldali.

Még kétségesebb meghatározás a „népi-nemzeti". A témához kötődő esszékben sokat foglalkoztam a fogalomhasználat torzulásaival és a jelentés módosulásaival. Szívesen el is vetném – sok hasonlóan gondolkodó társammal együtt – az eredeti jelentésétől igen messzire keveredett terminus technicust. Mert hiszen alig van már köztünk igazi népi származék, nem sok közünk van a faluhoz, nem írunk szociográfiákat, nem hódolunk a folklorizmusnak és a népköltészeti jelleg is ritkán ismerhető fel írásainkban. A jelentésmódosulást szerényen jelzi egy kiegészítés: a *nemzeti,* ám ezzel legalább annyi baj van, mint a többi minősítéssel: mondhatunk akármit, olyan országokban, ahol természetes a nemzeti múlthoz, nyelvhez való lojalitás, sőt még a pozitív diszkrimináció is e jelenségkörben, és nem kell emiatt külön jelzővel ellátnia magát senkinek, simán csak olasz, francia, norvég, s *ezen belül* sokféle: bal- vagy jobboldali például, soha nem fogják helyesen érteni a mi „nemzeti" jelzőnket. Eszükbe se jut, hogy ez azonos jelentésű az ő jelzetlen, hallgatólagos patriotizmusukkal, s semmi köze a nacionalizmushoz, azaz a nemzetállami törekvésekhez, a xenofóbiához, a szeparatizmushoz. De bármilyen szívesen válnék meg e zavaros fogalmaktól, nem tehetem, mert jelentenek valamit. Kétségkívül van egy olyan szellemi arculat és kör, amelyre – bárha hibásan, torzultan – ezt a meghatározást alkalmazza a közvélekedés. „Mit emlegetnek itt népieket, amikor nincs is már, talán ha egy-kettő, népi író, s nagyrészt gyengék" – mondták nem egyszer vitapartnereim, ezzel az érvvel tudva le a maguk részéről a Kulturkampf problematikáját. Néha visszakérdeztem: De hát akkor miért vagyunk kárhoztatva és lekezelve, ha nem vagyunk? – Nem annyira a szellemi kör egyedeire gondoltam, hanem a szellemi magatartásnak arra a válfajára, amelyet oly pontatlanul jelölnek a történelmileg hozzátársult szavak, s amely valójában a gondolkodásnak egyik örök lehetősége, ilyen értelemben *van,* még ha rosszul, méltatlanul vagy sehogy képviselik is.

Ez a szellemi intenció a számomra először abban a szomorúságban jelent meg, amelyet – első generációs értelmiségiként – a családi-gyermekkori gyökereim elszakadása miatt kellett megélnem. A „lenti" és „fenti" Magyarország közötti szakadék csak később tudatosult, először

mindössze a talajtalanság triviális zavartsága kerített hatalmába, és a bűntudat betegített holmi léha és hiú ambíciók miatt. Nem csoda, ha szenvedélyes vágy ébredt bennem: bár szervülni tudna a lenti a fentivel, bár ne az elitek rendszerváltozása maradna az újra megkapott nagy történelmi esély, bár ne megszégyenítő idomítással menne végbe az oly szükséges modernizáció. A kulcsszó, alighanem, szervesség. Ami – ahogy az organikus építészetben – az adott természeti és történeti lehetőségek érvényesülését jelenti. Azt a méltóságteli szabadságot, hogy minden a maga módján létezhessék.

Természetesen Németh László égöve alá kerül az ember ilyen hajlamokkal. Minden bizonnyal azért lett tanulmányírói műve az utóbbi évtized egyik legaktuálisabb olvasmánya (nemcsak nekem), mert a második világháború és a szocializmus évtizedeivel szinte mintha félbeszakadt volna a magyar történelem, hogy a rendszer kiiktatása után jelentős részben ugyanazokkal a problémákkal találja magát szembe a társadalom, nem egy tekintetben rosszabb állapotban és rosszabb esélyekkel, mint amelyeket Németh – már akkor sem nagy rokonszenvet kiváltva – annak idején diagnosztizált. Egy véletlenül hozzám jutott könyv, Hellenbart Gyula *Hamburgból nézve* (1989) című esszékötete – ugyancsak Németh László nyomában járva – irányította figyelmemet épp a folyamat kezdetén a szervességet nélkülöző kultúraváltás nagy veszélyeire.

Most mégis – mi tagadás, némi szarkasztikus felhanggal – legújabb olvasmányaimhoz folyamodom segítségért, hogy az imént kétségességükben bemutatott jelzők nélkül leírhassam: mi az az etikai modell, amelyet hajlam és tapasztalás elém vetít. Heller Ágnes portréja Berzsenyiről: ,,...Van benne valami a modern, korai, amerikai típusú republikánusból is. Pátoszát abból meríti, hogy itt, ahol van, ebben a korban, melyben él, azon a vidéken, melyben honos, mindent megélhet, amit ember megélni tud. És itt, ezen a helyen, ebben a korban, azokkal a szellemi eszközökkel, melyek az övéi és senki máséi, lehet »jobbítani« is. Hazája nem jobb a többi hazánál, de ez a hazája. (...) A jelen nem különb a múltnál, különösen pedig nem a régi görög világnál, de őt, Berzsenyi Dánielt öröme, bánata, felelőssége mind ide köti. (...) ez az »itt és most« jutott neki »osztályrészül«."[1]

Még közelebb visz az említett etikai modellhez Bretter György leírása, amely egy kicsiny faluról, Zsögödről készült, s amely a kollektivizmus leszereplése után eluralkodott, mára az erkölcs és az életminőség fenyegető csődjét előidéző individualizmussal szemben lehet igen tanulságos az életképesség megőrzése szempontjából. ,,Énjük én akar maradni, de személytelen én, nem kavargó egyéni vágyak-, érzelmek-, akaratok énje, hanem valamit mindig létrehozó, egyedit termelő én, objektivitás a szubjektivitásban, önmegnyilvánítás önmegnyilvánulás nélkül."[2] S végül Bretter Berzsenyi-emailja: ,,Atlantisz – a másik alternatíva – az elsüllyedt lehetőség, amelynek emlékezetét megőrizték az emberek. (...) [B.] költészete a sorsfordulók idején bukkan elő: az alternatívák keresése mindig fellazítja a kollektív tudat elfojtó reflexeit... A meg nem valósult ilyenkor szembekerül a történelmileg kialakulttal, s élőként alakítja a jelent, amely kénytelen tudomásul venni saját árát: ahhoz, hogy épp ilyen legyen, valamikor el kellett tipornia a másik alternatívát, s most újra viszonyulnia kell ahhoz, ami rég halott... Berzsenyi Dániel – a másik alternatíva; ezért bukkan fel szakadatlanul a kollektív tudat emlékezetében, ezért írtak olyan jelentős tanulmányokat – Németh

---

[1] Heller Ágnes: *Az én Berzsenyim*. In: *Költészet és gondolkodás* (Múlt és Jövő, 1998)

[2] Bretter György: *Temetés Zsögödön*, 1968. In: *A felőrlődés logikája* (Enciklopédia-Ister, 1998)

Lászlótól Szerb Antalig – arról a költőről, akit nem lehet folytatni, s aki különössége ellenére maradt fenn a kultúrában. Berzsenyi-tudatunkban elfojtottuk az elszalasztott lehetőséget: az önmagáról mintát vevő kultúrát."[3]

Az itt-és-most: A HELY csak adódik az embernek a létével és az énjével együtt. Minden törekvésem az volt, hogy legalább e három szervüljön egymással, ha már egyszer így adódott. Semmi kis hely, könnyű belakni. De ezen a sztoikus tárgyilagossággal belakott, semmi kis helyen az elsüllyedt Atlantisz HÍVÁSA csigázza – az erkölcsi idealisták mosolygós közönyével – lankadó figyelmem és lelkiismeretem.

2000. január

[3] Bretter György: *Gondolatok Berzsenyiről*, 1976. U. o.

VITÁK, ESSZÉK

A magára gömbölyödő sün

Levelemet, amelyben Határ Győző brüsszeli előadásának szövegére válaszoltam, magánlevélnek írtam. Ő hívta fel rá az Újhold szerkesztőinek figyelmét, amikor tanulmányának publikálása szóba került. Ahhoz, hogy esszévé alakítsam át rögtönzött megszólalásomat – illetéktelen vagyok: nagyon kevés ismerettel bírok az idegen nyelvre átültetett magyar írásművek sorsától, visszhangjáról. Levelet viszont bárkin írhat – ezért ragaszkodtam a nyilvánosságra szánt változatban is az eredeti műfajhoz; a szakértelmet csak a kontárkodás sérti, nem a magánvélemény.*

Kedves Győző!

Tegnap adtam fel a levelemet, s ma jött a postás *A nemzeti hamistudat*tal – köszönöm! –, ami tüstént újra írógép mellé parancsolt. Ez a téma megszólaltatná még a magyar sziklát, juhot, süllőt, kapubálványt is, nemhogy a magyar írót; pláne ha a szóban forgó elmélkedés szerzője – nem hinném, hogy szándéka ellenére – mindjárt néhány kisebbfajta pokolgépet is elhelyezett a barátaitól, Alfa, Béta, Gamma stb. professzoroktól idézett nézetek közé. Nem csodálkozom, hogy – mint írja a levelében – fenyegető telefonokat és firkálmányokat kapott válaszul, nem csodálkozom, csak szégyenkezem, hogy efféle kérdésekben a „rühes-kutya árgumentum" örök életűnek mutatkozik. És szégyenkezve ismerem el, igaz: ,,a világ bántó közönyével szemben irodalmunk ösztönös védekezése a hörcsöglelkűség, a haragszomrád, a fokozott hungarológia, a sündisznó magára-gömbölyödése – ezt a hibát én nem követhettem el!" – zárja e példamutató, büszke intelem a felsorolást; én sem! – vágom rá fellelkesülve, de gyanakszom magamra, és félek, hogy nem fog sikerülni.

Pedig azok sorába tartozom, akiknek nincs szükségük a nemzeti hovatartozás átérzéséhez és elfogadásához a hagyományos, romantikus történelmi tragikum-tudatra, és nem osztoznak a kollektív önsajnálatban. Amikor magyarrá lettem, elég későn, a hetvenes években – a nemzedékemben ez volt az általános: fölserdülésünk éveiben ugyanis túlzott csírátlanításnak vettettünk alá a hazafiság tekintetében –, tehát amikor magyar mivoltomra ráébredtem mint adott tényre, amelyen nem változtat, lelkesedéssel tölt-e el vagy húzódozással, nagy megkönnyebbüléssel tapasztaltam, hogy nem szükségképpen jár együtt a magyarságtudattal a honfibú (tudniillik homályos sztereotípia ragadt meg bennem erről korábban, és viszolyogtatott). Nem mintha tudtam volna, hogy a művelt Nyugat, Alfa, Béta, Gamma professzorok mekkora modortalanságnak tartják az ilyesmit, s kétlik, hogy egyáltalán volna okunk sajnálkozni történelmünk alakulása fölött; ráadásul épp e rossz berögzöttségben vélik megtalálni irodalmunk eredendő provincializmusának s az ebből következő visszhangtalanságnak legfőbb magyarázatát. E nézeteket akkor még nem állt módomban ismerni, mégis észleltem valamelyest, hogy efféle megítélés alá esik a magyar, ha túlságosan elragadtatja magát és hazája sajátságos helyzetét kívánja megértetni a másféle helyzet

sajátosságaihoz szokott avagy a saját másféle helyzetével elégedetlen külföldivel. Ők nemigen tudnak bánni a sok kvázival és pszeudóvat amiket mi eleve hozzáértünk a fogalmakhoz, például a jog és a szabadság fogalmához, hogy számunkra is használhatóak maradjanak. Abban a kisregényben, amellyel a Maga megtisztelő figyelmét 1979-ben elnyertem, a *Beavatás*ban épp ezért a tapasztalatért utaztattam Velencébe három magyar fiatalt, ezért kevertem ismeretségbe őket néhány nyugati kortársukkal. Ki is billentette szegényeket az egyensúlyukból, hogy addigi küszködésük, nyomorúságuk s ugyanúgy daliás tetteik, a győzelmek, egész erkölcsi arculatuk, sorsuk valamennyi mozzanata hirtelen valamiféle hallucinációnak tűnik fel. Csak pár kilométert kellett odébb menni, át a határon, hogy érvényét és fontosságát veszítse mindaz, ami megszabta az életüket – ők maguk viszont már végleges érvénnyel hozzáformálódtak a kvázi és pszeudo jellegű feltételekhez: nincs meg bennük a szabad ember természetes önbecsülése avagy természetes korlátoltsága; ami tényleg szabad bennük, az csak a lealjasító, keserű düh. Ebbe a felismerésbe történt a beavattatás nyugati barátaik ártatlan és értetlen közömbössége révén, de hogy erről volt szó a kultúrhistóriai, történelmi fejtegetésekben, amelyekkel traktálták egymást és ismerőseiket – Jaltáról csak a szaktudomány értekezhetett akkoriban, az is módjával –, csupán három, határainkon kívül élő író értette el: a föntebb említett H. Gy.-n kívül Eva Haldimann és Bori Imre.

Ismétlem: mégsem a nyugat értetlensége indított a patinás magyar honfibú elutasítására, hanem az, hogy összeegyeztethetetlennek gondoltam egy nemzet szellemi és erkölcsi nagykorúságával, amit nálunk amúgy is annyi akadály késleltetett mindig. Csak látszólag cseng ez össze Alfa professzornak, a Maga angliai vitapartnerének véleményével, aki ránk olvasta, hogy nemzeti balsorsunkat úgy dörgöljük Európa orra alá, akár egy váltót, ugyanis én Alfa professzor igazát nem ismerem el, állításait megalapozatlannak tartom. Egykoron romantikus hevületű költőink kimondva, kimondatlanul valóban a „népek hazájának”, a nagyvilágnak címezték lírai fellebbezéseiket – de hát hosszú idő óta nincs így; mai irodalmunkban sincs nyoma. A váltó fogalmát pedig helyesebb volna felcserélni az ugyancsak a bankszakmából származó részvényével, amelynek a jelentéstartományában legalább nem a zsarolás lapul meg, hanem a jog, a részesedés joga. Irodalomról lévén szó, ez közelebb áll az igazsághoz, végtére mi nem fizetségképpen, jóvátétel fejében vártuk volna el, hogy figyelmet áldozzanak ránk, hogy tudomásul vegyék a teljesítményeinket, ellenkezőleg: az efféle figyelem sértő, ha valódi a teljesítmény. Voltaképpen adni akartunk. Szerettük volna, ha elfogadják, ha kiderül: mi is adhatunk! A művészeti kufárkodás – tudom, van az is – más megítélés alá esik, nem arról beszélek. Ahogy *A nemzeti hamistudat* sem arról szól, bármily keményen fogalmaz: „a világnyelvekre való lefordításnál”, a „külföldi kiadásnál” van a kutya eltemetve; „akiknek szemeik vagynak, azok látják, hogy a magyar irodalom ennek a Nagy Megvágyásnak az irodalma, ez van a zúzája, a mája, ez a szíve közepén. A frontáttörés.” – Ez van? Ha ez volna is, nem csodálnám, nem csodálom, ámbár ritkán ütközöm bele, s akiket a legtöbbre tartok ma az írók közül, azokon látom a legkevésbé. Viszont a Nagy Megvágyásban más indítékokat is felismerek, nemcsak a kissé ledér – noha természetes – okot: az írók hiúságát. Egy régi keletű, szívós illúzió is megmutatkozott benne: hogy a magyarság – ahogy egyetlen nép sem – nem annyi, amennyi az adott pillanatban valóságos belőle, hanem az is, amire törekszik, amiben reménykedik, amit elveszített lezüllesztő körülmények között vagy rossz politikusok kezén, avagy elvesztegetett önként, sötét tudatlanságban, alantas indulatoknak engedve; van tehát egy virtuális,

teljes magyarság, s mert ez többnyire csak a kultúrájában kap hangot, formát, életet, kezdettől az európai szellemiséghez, Európa legnemesebb eszményeihez kötődve, a logika szerint természetesen következett volna ebből, hogy Európa számára is tény az összetartozásunk. Hogy mint egy svájci bank a részvényesei tőkéjét, őrzi a jobb részt belőlünk. Logikus – merthogy az illúzióknak is van logikájuk. Ezek a feltételezett részvények 1956-ban egy csapásra elértéktelenedtek. Üzenem Alfa professzornak: ennek már több mint harminc éve! Azóta élünk valóságos helyzetünk tudatában. De ez nem jelenti egyúttal azt is, hogy ne volna bennünk jobb rész, s ne volnának sebeink, frissek, nem a keresztes háborúk és a normann betörések korából valók.

Bizony, hiába hivatkozott a Maga jeles professzor barátja a nyugati föld ősi szenvedéseire, mert nem a szenvedésekben, nem mennyiségileg mutatkozik meg a különbség. És a világot benépesítő mai nemzedékek társadalmi reflexeit, magatartási formáit, erkölcsi normáit már aligha a középkor, inkább a mögöttünk tornyosuló egy-két évszázad formálta ki. Nálunk az örökös állami függőség hatására mindenbe beszivárgott, mindenen nyomot hagyott a szolgalelkűség. Lám, még a mostanában lezáruló korszakban, a mintegy húszévi „bőség" idején sem voltak képesek mást megélni a jó magyarok, mint a lopós cseléd örömét (elvégre jó gazda az, aki lopni enged!). A gazdát lesni nagyon célszerűnek, sőt szükségszerűnek látszik, akár félelemből sandít rá az ember, akár mert ki szeretné játszani. Fel sem merülhetett az erkölcsi szempont, ami szerint mindez minél megszokottabbá válik, annál inkább rombolja az önérzetet, ahogy az emberben, úgy a népben is. Fel sem merült, hogy erkölcsi tartás dolgában is hozzámérjük magunkat szomszédainkhoz, hiszen kedvezőbb eredménnyel járt az áruellátottságban, a kereskedelmi mérlegben való összeméredzkedés, különösen, ha azt is tekintetbe vettük, hogy ők a háborút a győztesek oldalán fejezték be. Nem csoda, ha lassanként magától értetődően *életfeltételnek* minősülnek *életkörülményeink,* s a körülmények kényszerének való alávetettséget önként megtetéztük az alárendeltség lelkiségével is. Egyre messzebb kerülünk Európától. Attól az eszménytől, amit persze a demokratikus államformákban élő nemzetek sem valósítottak meg, de mi mindenesetre nekik tulajdonítottunk. Nem sokat tehetünk az eltávolodás, mondjuk ki: elmaradás ellen. De még megkísérelhetnénk eltanulni, bármennyire nem belőlünk sarjadt ki, a szuverenitás etikáját. Utánozni, akár imitálni a belső tartást, a méltóságot, a felelősségérzetet. Ha megváltoztatnánk a magaviseletünket – elvégre efölött még úgy-ahogy mi magunk is rendelkezünk! –, talán más egyéb is megváltozhatna. Illúzió ez is, nyilván. Nem különb és nem reálisabb, mint Európa szellemi védnöksége alá tartozásunk ábrándja volt. Tipikus közép-kelet-európai mentőakció: üstökünket markolva rugódozni kifelé a mocsárból. Csupán egy érvet tudok felhozni mellette: az üveg vodka után támadt derűlátás, hogy csak belesüllyedünk, de nem fulladunk bele – rosszabb fajta illúzió.

Alfa, Béta, Gamma professzorok bizonyára elégedetten konstatálnák, hogy diagnózisuk helytálló: lám, én is történelmi és politikai fejtegetésekhez folyamodtam, s az egyik reakcióváltozatra, a sündisznó-reflexre is újabb példát adtam. Csakhogy én ezt a levelet nem nekik, hanem *A nemzeti hamistudat* keservesen kíméletlen analitikusának írom, s nem azért, hogy találgassam, miért maradnak a nyugati fülek oly süketek a sorsunkra és az irodalmunkra, hanem hogy elmondjam, milyen belső következményekkel jár egy elhanyagolt irodalom munkásának lenni itt, Magyarországon.

Egyetértek Magával, sőt együtt pironkodom: a ,,frontáttörést" gyakran elképesztően balkezes választással, rossz módszerekkel kísérlik meg a kultúraközvetítést hivatásszerűen végző intézmények, s olykor pironkodni lehet azon is, hogy magánakciók révén mi minden kerül be a magyar irodalom „mustrájába". Viszont nem osztom a véleményét abban, hogy irodalmunk, nemzeti tudatunk nagykorúsodásának a világirodalomba való beiktatás volna a feltétele. Korántsem a világirodalomra figyelés, a lehető legszélesebb tájékozódás fontosságát vitatom, hiszen ösztönös igénye ez minden gondolkodó-olvasó embernek. Már csak azért is nélkülözhetetlen, hogy biztosabban ismerhessük fel a korszakos jelentőséget, az egyetemes értéket a netán csak magyarul olvasható íróinkban. Csak azt firtatom: kiknek a szava által nyilvánítja ki ítéletét az úgynevezett világirodalom? Alfa, Béta, Gamma professzorok valamennyien egyfajta *nemzeti* jellegzetességekkel rendelkező olvasóközönség képviseletében lépnek fel: az angol, a francia, az amerikai, a német stb. kultúra igényei, befogadóképessége, problémaérzékenysége alapján mérnek. A világirodalom az ő számukra is absztrakció. Baj, hogy a nemzeti kultúrák között nem működik, nem működhet hajszálcsövesség, s a mesterséges kultúracsere gyakran áldatlan eredményt hoz: a művek hatásukat vesztik, az írók lefokozódnak – mint francia fordításban Madách; de még nagyobb baj volna, ha emiatt mi is letépnénk exportra alkalmatlan nagy íróink „váll-lapját". Éppen Maga emlékeztet, Győző, *A nemzeti hamistudat*ban egy fontos körülményre: mindenütt egyre kevesebbek ügye az irodalom, s az úgynevezett „világnyelveken" író íróknak sem jut elégséges érdeklődés, még saját hazájukban sem. Ha egy angol irodalmi zsűri elnöke megengedheti magának, hogy ne ismerje Joyce-t és Proustot, sőt ezzel dicsekedjék, hogyan várhatnánk el tőle, hogy minket viszont méltányoljon, és miért ingatná meg különösebben önbizalmunkat e zsűri részéről a lebecsülés?!

Egy másik Alfa, egy valódi Alpha, Alpha Diallo, a néhány éve tragikusan korán elhunyt „magyar-mandinka", a hozzánk honosodott, több nyelvben otthonon guineai író és fordító szerint (az Élet és Irodalomban nyilatkozta) a kis népeket a kultúrájuk kisebbrendűségi érzése az úgynevezett nagy kultúrákkal szemben szellemi kiskorúságban tartja. Amíg a kis nép nem meri maga kiválasztani és megbecsülni a saját értékeit, s csak külső mércékben bízik, nem forrhatja ki magát. – Jó volna, de mennyire jó volna, ha – ahogy Maga írta – lenne szószólónk, akire sokan figyelnek a világban; ez miránk is felszabadítólag hatna vissza. De nem hiszem, hogy ez az, amitől rögvest kigyógyulnánk bármelyik bajunkból. Azt ellenben máris tudhatjuk, hogy a külföldre sandítás, a buzgó riszálás, a Maga szavával a Nagy Megvágyás (ami ha nem is a szíve közepében, de csakugyan jelen van a magyar művészeti élet valamennyi ágában) csak rontott a helyzeten, amennyiben az elbizonytalanodást segítette elő.

Most egy mondatot akartam leírni, ami így hangzott volna: „Hogy van-e jó írónk, mik az értékei az irodalmunknak, abban mi mégiscsak illetékesebb bírák vagyunk, mint akár a Nobel-díj-bizottság." De megtorpantam. Magának, Győző, teljesen igaza van abban, hogy magyarul efféle kontextusban sajátságos módon a *mi* azt jelenti: mi, magyarok. A mondatom szerint tehát az analfabéta, a fafejű bunkó is illetékes, amennyiben magyar. Ezen az alapon az adminisztratív igazgatási szervek is, elvégre magyarok. No jó, szűkítsük az illetékességet miránk, olvasókra, írókra, szellemi emberekre. De vajon a szélesebb olvasóközönség véleményére adjunk-e, vagy az exkluzívéra? Az íróknak melyik klikkjét vagy csoportját hallgassuk meg? Nem vizsgálom tovább a mondat lehetséges tartalmát, mert hamarosan a másik felére is sor kerülne: hogy van-e jelenleg

annyi érték az irodalmunkban, amivel nyugodtan, várakozásunk jogosságának tudatában léphetnénk a nagyvilág elé? S aztán már az következne: van-e irodalmunk? Talán jobb is, hogy az irodalomtörténészek és a sznobok tartják fenn maguknak az értékrend felállításának passzióját. Hiszen néha még el is találják az örök „tabella” helyezéseit!

A meggyőző logika és a meggyőződéses szkepszis ellenére valamennyi igazságot azért találok a kiselejtezett mondatomban. Elvégre mindig létrejön egy értékrend, amely az összes hivatalos és nem hivatalos protokoll-listától többé-kevésbé eltér, s az idők folyamán nagyrészt érvényesnek bizonyul. Eszerint többes szám első személyben beszélni, a *mi* közös ítéletünkre hivatkozni nem egészen alaptalan. Nemcsak a kortársak között, hanem az egymást követő korszakok és nemzedékek között is fluktuál az igazi Parnasszusról egy rejtelmes eredetű tudás; fogalmazhatom úgy is, hogy az értékek ismerete szinte jeltelen közösségbe vonja a mindenkori értelmiség egy részét. Üdvös volna, persze, ha folyamatosan lehetőséget adna e *II* titok" nyílt megvitatására egy egészségesen polarizált, világnézetek és stílusáramlatok erővonalait követő irodalmi-kritikai élet – ez még a sznobok és az irodalomtörténészek jogait sem csorbítaná. Mostanában sem az újság- és folyóiratkritikákból, sem az esztétikai műelemzésekből, sem a monográfiákból nem formálódik ki nemhogy a külföldi, a hazai érdeklődő számára sem megbízható kép arról, hogy voltaképpen mivel rendelkezünk, arról még kevésbé, hogy mi mennyit ér.

Nem mintha egyáltalán nem születnének hűséges, jó, pontos elemzést adó kritikák és tanulmányok is – szórványosan, esetlegesen. Csakhogy évtizedek óta hiányzik a kritikai irodalomból a különféle esztétikai irányzatok együttes jelenléte, az elfogultságok és előszeretetek pluralista hálózata, amely ha nem is értékelni, legalább nyugtázni volna képes az egész termést; valós relációkba állítaná stílusáramlatok szerint a műveket. Következetes elvi koncepciót hovatovább már a hivatalos ideológiát képviselő kritikából sem lehet kibogozni (nem ezt reklamálom a legszenvedélyesebben!), mert fölváltotta a személyre szóló prekoncepció, s jóllehet ez a gyakorlat még harcias kitörések esetén is kevesebb fenyegetést jelent az íróra nézve, mint amennyit korábban az elvszerű bírálat közvetített, mégsem ártalmatlan, mert ez sem a gondolatokat mozgósítja és izmosítja, hanem az indulatokat.

Néhány esztétikai, irodalomtörténeti, irodalomtudományi iskola hatása mégis érezhető volt, és egyre erősebben érződik. Mindenekelőtt a Lukács-esztétika hagyott nyomot, majd a strukturalizmus, mostanában némi esetlegességgel a legmaibb francia, német stb. esztétikai, irodalomtudományi irányzatok – Maga előtt, Győző, aki jobban, közelebbről ismeri ezeket, bizonyára nyilvánvalóbb ez, mint előttem. Ám e merőben különböző irányzatok követői rendkívül egységesen jártak és járnak el abban, hogy külső, felső, magasabb szempontok alapján, szűk skálájú mércékkel mérlegelik és rendszerezik a magyar irodalmat. A világnézeti kalodák elkorhadása óta új kalodák jöttek használatba: mostanában egy-egy új vagy még újabb esztétikai vagy műelemzési divatáramlat tételeinek kéne megfelelnie a jelentős magyar alkotásnak, ha jelentős akar maradni. Azért kellett szóba hoznom az egész kérdést, mert a világirodalmi igény emlegetésekor óhatatlanul eszembe jut: vannak fiatal és magyar állampolgárságú Alfa, Béta, Gamma professzorok is, akik szintén az egyetemes kultúra közvetítőiként lépnek fel, s akik által újra szokásba jött elmarasztalni a magyar irodalomtörténet törzsanyagát, semmibe venni jó néhányat egykori és jelenkori fontos írói teljesítmények közül. Már Kazinczy kezében sem suhogott mindenkor áldásos hatást keltve ez a

nádpálca, de a nemesítő szándék mélységes indokoltsága, sürgető szükségessége nagyrészt – kivált utólag – feledteti korlátait. A jelenlegi nádpálcák azonban – vitathatatlanul kiváló, művelt irodalmárok forgatják őket most is – az irodalmi tudat előzetesen már feldúlt, felsebzett állapotában kezdtek el suhogni, olyan korszak után, amelyben egy ideológia erőszakos önérvényesítésének nemcsak a legázolt írók művei estek áldozatul, hanem azok az életművek is, amelyek (esetleg részlegesen, ha kellett, eltorzítva) használhatónak bizonyultak agitációs célokra. A „terep" tehát tele volt letarolt és kompromittált értékekkel, amikor az említett új esztétikai irányzatok színre léptek. S noha más világnézeti alapokból sarjadtak ki, az elméletet ezek is előnyben részesítik a művészet eleven, teljes organizmusához képest; ezek is kirekesztéssel oldják meg a zavart, amit az illusztrációként nem használható, általuk nem rendszerezhető művészeti jelenségek okoznak a szemhatárukon, s az elmarasztaló minősítések jellege szintén meglepően hasonlít a korábbi elmarasztalások sémájához: az elvetendő mű egykor maradi volt, most megkésett avagy már a keletkezésekor elavult technikával készült, a megvetendő író egykor osztálykorlátok rabja volt, most provinciális.

Egészséges kritikai közegben semmilyen szélsőség sem fejthetne ki roncsoló hatást. Ezek az újabb irányzatok is inkább hasznot hajtanának, végtére is szellemi importot végeznek, s felpezsdítik a valóban pangó vérkeringést. Viszont a formális penzumokat teljesítő vagy manipulációs célokra született kritikák, tanulmányok áttekinthetetlen masszájában – az összkép ez; a szakmai felelősségérzetet mutató, jó minőségű elemzések, kritikák kisebbségben vannak – semmi sem ellensúlyozhatja e különféle áramlatok egybeeső és következetes rossz viszonyát a magyar irodalom nagyobbik feléhez: a feszengő idegenkedést tőle, a finnyás lekezelését. Ennek az eszmeiségnek a hatását félhivatalos mivolta igencsak megnövelte főképp a fiatalok körében, de félhivatalossága ellenére is elégséges fórumhoz, eszközhöz jutott, hogy már egy egész sor generáció nőjön fel a tanításain. Talán még egy közönséges motívum is belejátszik hitelébe: ,,nyugatos", s a mai emberben már nem a régi nosztalgiák rezonálnak nyugat emlegetésére, hanem a deviza-fetisizmus. Ez a helyzet okozta, hogy szándékán kívül, könnyen lehet, hogy nem is tudva róla, e világfias irodalmár réteg az idők folyamán súlyosbította irodalmunk önértékelési zavarait. Akikre nem szánt figyelmet, azokban mélyült a depresszió, a favorizált kevesek körül pedig előbb-utóbb oxigénhiányos lesz a levegő.

No persze, ha súlyosbította is, nem ez váltotta ki az önértékelési zavart. *A nemzeti hamistudat*ban keményen kimondott tényt, hogy irodalmunk nem kap figyelmet és megbecsülést az egyetemes kultúra mérvadó fórumain, mindeddig abból az evidenciából kiindulva soroltam a nem létfontosságú veszteségeink közé, hogy a saját nyelvi közegében való léte fontosabb ennél, íróinak rangja ott mérhető – ha mérhető. S íme, be kell ismernem, ez az „evidencia" nem áll mögöttem: megrendült az író hitele a magyar olvasóközönség előtt. Világjelenség, hogy az irodalom veszített fontosságából, az emberek kevesebbet olvasnak. Nálunk, ahol a statisztikák szerint európai viszonylatban a legtöbb a munkával töltött idő, feltehetően még kevesebbet (bár ki tudja?!). Ráadásul nyomot hagyott a néma közvéleményben az írók igen nagy részének elvtelen szereplése a közelmúlt politikai fordulatai között, s hogyha valaki kész volna is személyre és korszakokra szóló különbséget tenni, a nem szakmabeli, a tájékozatlan olvasó szinte semmi támpontot nem kap ehhez. A tájékozott olvasó – az elit: egy-két ezer ember; korról korra ennyi szokott lenni az igazi

befogadó közeg – saját szakmájában is beszerezhette a tapasztalatokat tabukról, engedékenyen megszabott politikai korlátokról és az autonóm öncenzúráról a tájékoztatás terén, így hát megérti, hogy az írónak sem áll módjában a megélt élettel mint korlátlanul rendelkezésére álló anyaggal foglalkozni, de a hiányérzetet a megértés nem csökkenti: nehezen, ritkán talál kontaktust az egyre inkább magába záruló kortárs irodalommal. Mindezek miatt kissé elfanyarodottan mosolyogtam a Maga professzor barátainak azon kifogásán, hogy irodalmunk túlságosan kötődik a magyar provincia valóságához és a politikához. Mert lám, a magyar olvasó meg kezdi megvonni magát tőle, mert úgy találja, hogy nem erről és nem hozzá szól.

Ez még nem volna baj. Végtére nem gazdája, munkaadója, megrendelője a művészetnek a közönség, az anyanyelvi sem. De régebben az értetlenül, az elutasítóan fogadott művek esetében is nagyjából mindenki megegyezett abban, hogy az irodalom fontos valami. Ilyen értelemben hümmögött, aki olvasni se tudott, vagy csak árjegyzéket olvasott. Az író, mint az élet és az ember közönséges valósága fölött álló hírnök, követ, próféta, elvesztette mostanra kultikus tekintélyét – s ez már baj. Rossz jel, hogy a kulturális politika, amely korábban – komolyan véve önnön tanítását, hogy a szellemi erő anyagi erővé válhat a tömegekben – szemmel tartotta az írókat, sok-sok fáradságot áldozott rájuk: elhallgattatta vagy szolgálatra fogta be, majdan fegyelemre szorította, illetve megnyerte őket (már akit kellett, akit lehetett, akit tudott), újabban irányelvként tűzte ki a humán kultúra háttérbe szorítását egyéb, támogatásra, pontosabban finanszírozásra érdemesebbnek minősített szellemi tevékenységi ágazatok mögött. Rossz jel, bármi indokolja, hisz megmutatkozik benne, hogy jelenleg nem kell tartani az efféle intézkedések nyomában támadt közfelháborodástól; a nép már nem látja ügyei képviselőjét az íróban, mint a reformkor óta többé-kevésbé mindig.

Levelem polemikus hangja valószínűleg elfedi személyes érzelmeimet, s ezért beszélnem kell erről is. Jól el tudom képzelni, hogy a londoni, a párizsi kulturális agórának(?), tőzsdepiacnak(?) a tőszomszédságában élve, naponta látva az eleven nyüzsgést, a hangos és nem mindig megérdemelt sikereket, nehezebb elviselni a közönyt, amely kultúránkat övezi, mint itthon, ahol végül is ritkán kell szembesülnünk vele. Látom és átérzem, hogy mekkora heroizmusra volt szükség *A nemzeti hamistudat* tárgyilagos és ironikus szemlélet- és tárgyalásmódjához. Én csak az alfák, béták, gammák budapesti tanulmányútja, netán magánlátogatása alkalmával, egy-egy beszélgetés során szoktam részesülni a megsemmisítő élményben: a csendes, kétkedő fejingatásban, amely válaszul érkezik a fordítás szempontjából sorra vett magyar írók – utolérhetetlen mestereim – nevének elhangzásakor; igen, igen, de az ő közönségük... ajánljunk valaki mást! – Nyilván helytállóan ítélik meg íróink esélyeit, s szép, hogy mégsem adják fel gyámolításunkat – csak épp egy percre komikus színben tűnik fel az igyekezet, mellyel az ember ezerszer is megváltoztat egy szórendet, hetekig kutat alkalmas ige után, hogy fölöslegessé váljon egy nehézkes mellékmondat, elvégre igazán tudni lehet, hogy ezen a nyelven a remekművek is mit érnek...

Kedves Győző! Remélem, ha megbántottam is valamivel, belesodródva ezekbe az elmélkedésekbe, elnézi nekem, mert látván látja, hogy nem támad a sün, amikor összegömbölyödik.

Szeretettel öleli (Piroskástul): M.

Budapest, 1987. szeptember 17.

Újhold Évkönyv, 1988/2.

A kisebbség, a többség s az ember

A magyarság és a magyar zsidóság sokszor drámai együttélése során, amelyben felemelően szép felvonások éppúgy vannak, ahogy benne van a megtörtént és folyton kísértő gyalázat, nem először hangzik fel a figyelmeztetés, hogy közös ügyről van szó: nemzetünk ügyéről, de mindenesetre hosszú idő óta Balassa Péter cikke *(Vesztőhely a mélyben,* Magyar Nemzet, 1989. február 2.) volt az első, amely kellő nyomatékkal állítja ezt, s ezért érzem, hogy megszólalhatok. Nekem Vas István emlékirat-regényéből sikerült megértenem, hogy mi volt a traumatikus sérelem, ami a magyar zsidóságot – s nem fölösleges szófacsarás, ha megkülönböztető elnevezést alkalmazunk –, köztük a zsidó származású magyarokat érte már a Holocaust előtt, s az elhurcoláson, elpusztításon felül (bár abszurd gondolat, hogy van még valami, ami azon felül érhette őket) a magyarság egésze, tehát a háborús bűntettben ártatlanok részéről is. Vas István Illyés Gyula oldalán állt a Hitler hatalomra jutása után egy évvel zajló népiek-urbánusok vitában, csaknem mindenben neki adott igazat. Akkor Illyés egy válaszcikkében leír néhány mondatot: figyelmezteti urbánus vitapartnereit, könnyelműség játszaniuk a tűzzel – mármint az antiszemitizmus vádjával –, „melytől kétszeresen is óvakodnia kell annak, aki fölött egyik napról a másikra amúgy is kigyúlhat a tető". S Vas lehangoltan teszi föl a kérdést (önmagának): „El tudta képzelni, hogy ebben a kis országban el lehet keríteni olyan gettót, amely fölött más tető lesz, mint egész Magyarország fölött?"

De tartozom mind Vasnak, mind Illyésnek azzal, hogy rögtön ideírjam, amit Vas István a *Miért vijjog a saskeselyű?* egy további fejezetében hozzáfűzött ehhez: később már Illyés is tudta, kicsi ország ez ahhoz, hogy külön tetők és külön sírgödrök legyenek, s idézi Illyés egy fölkiáltását 1956-ból: „Lehet, hogy holnap egy közös tömegsírban fekszünk: ne viselkedjünk úgy, mint a nagyidai cigányok!"

„Az elkülönítés és kitaszítás volt az eredeti vétek" – mondja Balassa Péter is személyes kiállású, s ebben példaszerű, csakugyan a megújulást szolgáló cikkében – , s ezt azóta sem tudta a magyarság lelkiismereti teherként elvállalni, sőt, görcsös védekezésébe belemeredve, úgynevezett identitását kuporgatva tovább sodorta önmagát az erkölcsi szétesés felé. Itt használja Balassa Péter az ,,egyetemes magyar bocsánatkérés" fogalmát, ami szerintem elhibázott szóhasználat. Először is pontatlan, hiszen végiggondolva mondanivalóját bárki számára kiderülhet, hogy a bocsánatkérés gesztusánál sokkal lényegibb szellemi tettekre gondol, mélyreható változást sürget. Emellett sokszorosan irritáló. Nem bocsáthat meg a túlélő áldozat a gyilkosoknak, talán még a közönyösöknek sem, szerintem nincs is joga megbocsátani, ez az ő irtózatos, emésztő terhe, amiért külön is részvét illeti (az atomtámadások áldozatai közé szokták számítani a túlélőket is, lappangó betegségeikkel).

És irritáló a bocsánatkérés fogalma az ártatlanul született nemzedékek számára is. A zsidótörvények óta ötven év telt el, és ők alkotják már a „magyarság"-ként emlegetett magyar lakosság számszerű többségét. Ezektől egyszerre várni el a mélységes szolidaritást és a bűntudatot – súlyos ellentmondás. Gondoljuk meg: mennél jobban átérzi valaki a hatmillió áldozat – közte hatszáz ezer magyar zsidó – ellen elkövetett bűn irtózatát, mennél nagyobb benne a gyász és a

szégyen, annál inkább tiltakozik a bűnrészesség felrémlő vádja ellen, az ellen, hogy pusztán amiért nem zsidó, nem cigány, nem homoszexuális, eleve viselnie kelljen a Káin-bélyeget. Magamon figyeltem meg, húszéves koromban, amikor nemzedékem tipikus fejlődésregénye szerint először találkoztam a ténnyel, hogy van magyar zsidókérdés (ugyanis a Rákosi-rendszer elhallgatást parancsoló, halottaink temetetlenségét okozó gyakorlatának talán egyetlen üdvös következménye volt, hogy egy-két nemzedéken át nyugodtan felnőhetett valaki erre vonatkozó ismeretek, pláne indulatok nélkül, hacsak a családja fel nem világosította, s abban az időben igen kevés lehetett az olyan család), tehát amikor húsz valahány éves koromban ráébredtem, hogy elvárják tőlem (kik várták el? – megfoghatatlan, de elvárták akkor is): számomra is mindennél gyűlöletesebb bűnökben ismerjem el a részemet, rajtakaptam magamat, hogy reflexszerűen mentségek – mármint a magyarság mentségei – után kapkodok, s ettől megrémültem. Ekkor jutottam a legközelebb a Balassa Péter által emlegetett bűnhöz, a keresztény értelemben vett gondolatbűnhöz, szerencsémnek tartom, hogy felismertem a veszélyt. Ezért is lankadatlanul bámulom Bibó István lelkierejét, erkölcsi nagyságát, hogy akkor, közvetlenül a háború után ki merte tenni magát saját kíméletlen éleslátásának. S noha ostobaság a múltba irányuló remény, mégis szeretném remélni, hogy egy szabadon működő – egyáltalán: működő – szellemi életben az ő tanulmányának hatása lett volna, folytatása lett volna.

Töredékes gondolatait adta csak közre Balassa Péter e könyvnyi terjedelmet igénylő témával kapcsolatban, tehát eszemben sincs, hogy számon kérjem rajta, mi mindent nem vett tekintetbe. Csupán kiegészítésre, új szempontok felvillantására törekszem, és nem szeretném beérni annyival, hogy csak egy-két nemzedék sajátos helyzetét jelezzem ebben a kilátástalan vitában, a magyarság–magyar zsidóság szomorú (ismét hozzáteszem: olykor szép) drámájában. Nem szokták figyelembe venni, Balassa Péter sem vette figyelembe, hogy e dráma mindkét szereplője megváltozott nemcsak az új generációkkal, hanem egész erkölcsében, tudatában is. Groteszk, amikor a magyarságról mint „befogadó”-ról esik szó. Hát mióta nincs is államával és szellemiségével jellemezhető magyar nép! Itt már több nemzedék, többség, kisebbségek együtt, olyan körülmények között élte végig felnőtt korát, hogy mint nép nem érezhette magát befogadottnak, s csak most, öregkora küszöbére jutva kezdheti remélni, hogy ha minden úgy..., és a rossz kilátások ellenére is... – esetleg állam, nép, nemzeti eszmeiség valamelyest egymáshoz hasonul.

Megváltozott a magyar zsidóság viszonya is a magyarsághoz, s persze zsidó hagyományaihoz is. Az asszimiláció abban a teljességre törekvő formában, amelyben túlnyomóvá, általánossá lett a század elején, s ami kivételes jelenség voltaképpen a zsidó diaszpórában, nemcsak külső, belső korlátokba is beleütközött. A Holocaust után szükségszerűen ez vált általánosabbá. Egy kiváló írónő a kérdésre, hogy őszerinte összeegyeztethető-e a magyar és a zsidó történelmi-kulturális örökség, határozott nemmel válaszol, s arra utal magyarázatképpen, hogy Szerb Antalnál, Halász Gábornál senki nem lehetett jobban részese a magyar kultúrának, mégis kivetette magából őket a magyarság. Közel áll ez Balassa Péter megállapításaihoz – csak éppen az aspektus szinte ellentétes az övével. Mindannyian, akik magyarnak tudták magukat, végérvényesen kirekeszthetetlenek a magyarságból; hogy zsidóként pusztították el őket magyar vagy nem magyar fasiszták, ezen nem változtathatott. Az sem, hogy szám szerint milyen megoszlásban keltett kárörömet, közönyt, részvétet, kétségbeesést az elhurcolásuk. Szerb Antalt és Halász Gábort az a

magyar kultúra, amelyhez tartoztak, s amelynek megalkotásában részt vettek, egy percre sem rekesztette ki magából, bár haláluk után még vagy húsz évig egy újabb hivatalos „magyarság” letagadta és kitagadta őket – igaz, akkor már nem származásuk alapján, s egy sorban e kultúra élő és holt értékeinek nagyobb részével. Aki ma a saját zsidó-magyar identitásválságában épp e két írót vérségi alapon sajátítja ki a magyarságból, szándéktalanul is csak haláluk elfogadhatatlan motívumának szerez érvényt, életük, személyes akaratuk, művük ellenében. Bármire jutott vagy jut majd saját identitásának meghatározásakor, erre neki is tekintettel kell lennie.

Azon a széles skálán, amelyen a magyar illetve a zsidó népi-történelmi-kulturális hagyományhoz való tartozás arányai kijelölhetők, mindenkinek joga, hogy hajlama, ösztöne, belátása szerint határozza meg a maga helyét, s elvárhatja, hogy ezt a belső jogot a környezete tiszteletben tartsa. (Tradicionálisan a zsidók elzárkózását, tudatos különbözését szokták felhozni az antiszemitizmus egyik kiváltó okául; e cikk keretei között legyen elég csak hivatkoznom elvégzett történelmi elemzésekre, amelyek kimutatták, hogy ez nem ok, hanem ürügy. A zsidó azonosságtudat újabban tapasztalható megerősödését sem szabad gyanússá, kérdésessé tenni az erősödő antiszemitizmusra hivatkozva.)

Az önmeghatározás elvégzése és vállalása: egyéni jog, de egyszersmind morális kötelesség is. A társadalomra ebből csak annyi tartozik, hogy törvényekkel biztosítsa e jog gyakorlásának teljes szabadságát, a legszigorúbb garanciával. A társadalomra, mint *egészre.* A társadalomra, s főleg az etnikai többséget képviselő csoport *egyedeire* viszont más is hárul: szellemi és erkölcsi erőfeszítés a faji előítéletek elutasítására, a teljes méltányosságra. Azért hangsúlyozom, hogy mindezt csak egyének elé lehet feladatul állítani, mert csak egyénileg elvégezhető. Ahogy a legtöbb feladat. Elszoktunk a személyes felelősségvállalástól, mert a teljes kiszolgáltatottság megfosztja ettől az embert. De mi tagadás, meg is szabadítja. Most minden kedvező változás feltétele a felelősség személyes vállalása volna, mindazért, amiért egy ember felelhet: munkájáért, gondolataiért, szövetségesei megválasztásáért. Ugyanakkor azonban ennek azzal a joggal kell járnia, hogy csak a maga részével számoltassák el, ne sújtsa előítélet, amiért akaratán kívül, hozzájárulása nélkül történetesen a „többségiek” közé született. (Elvégre az egészségesen működő társadalmakban a kisebbségi jogok megilletik a többséget is.

Kerültem, hogy zsidó „kérdés”-ként emlegessem a feszültséget, ellentétet, amely évtizedek óta komoly befolyással van életünkre, ahogy Balassa Péter is idézőjelbe rakta a kérdés szót. Bizony, ebben az ügyben nem sok kérdés van, majdnem mindenki majdnem mindent tud – legfeljebb nem gondolja végig vagy nem hajlandó a „másik” aspektusából is végiggondolni a dolgokat. Bárki, aki ezt megteszi, és különösen azok, akiknek alkalmuk volt figyelemmel kísérni, hogy épp a társadalmi felelősségérzet kontinuitását képviselő ,,másként gondolkodók” köreiben milyen nagyszerűen lehetett zavart, megosztottságot előidézni a származási előítélet fölpiszkálásával, ezek nélkül a cikkek nélkül is tudhatja, mennyire közös ügy, közös érdek már magában az is, hogy ne lehessen ezt velünk tovább játszani. Persze egy kérdés azért van, ugyanaz, ami mostanában a polarizálódó politikai életben mindenfelé felhangzik: Jó volna tudni, valójában hányan vagyunk? Hányan, akiknek már elege van ebből, és le akarják dobni végre a beteg reflexek igáját!

Magyar Nemzet, 1989. február 18

Egy ilyen intellektuális izé

arról, hogy van-e népi irodalom, ha a nép nem kér belőle

1.

Egyébként a nép nemigen szokta méltányolni, sőt ismerni se azokat az írókat, akik szívükön viselik sorsát, az érdekében emelnek szót. Önjelölt prófétának érezheti magát, aki a gondolataival tovább merészkedik személyes léte határain. Mi jogon képviseli a sokaság úgynevezett érdekét, ha nem kapott rá megbízást? Honnan veszi, hogy érdeke a népnek, amit ő annak vél? Ha számos tanúságot tett is a történelem arról, hogy az átlagember általában az orránál fogva vezethető elemi érdekei ellenében, és spontán reakciója a meghunyászkodás is, nemcsak a tömeghisztériában való feloldódás, ha tehát tudhatjuk, hogy igaza célszerű képviseletére ritkán van alkalma, mert ritkán mozdul valós érdekei szerint, ez egymagában még nem szentesíti a helyette szólók mandátumát. Nemcsak az a baj a népi író vállalásával, hogy a nép nem ismeri (el) őt, hanem az is, hogy ő sem ismeri teljes bizonyossággal, amiről szól. A kilencvennégyes választások eredménye drámai szembesülést hozott ezzel a ténnyel azoknak az értelmiségieknek a számára, akiket népinek szokás nevezni, s akik maguk is vállalják e minősítést. A nép nagyobb része a „magyarkodás" ellen szavazott, s ez ellen a nem szavazók is szavaztak: a hagyományőrzés, a „tizenöt millió magyar" gondolata ellen, és a választók többsége olyan populista kampányt honorált, amelyben a *nép* szót kiküszöbölték és lecserélték a lakossággal. („Ez már valóban csak lakosság" –mondták jó páran, mondtam első megalázottságomban én is, Petőfi szabadszállási választási vereségét felemlegetve; a mondat elég buta volt, de nem azt jelentette, hogy megkérdőjeleztük volna a választópolgárok legitimitását.)

Meglehetősen indokolt tehát elgondolkodni azon, van-e még értelme a népi minősítésnek. Persze hogy van – ezt azonnal ki kell mondani, ilyen együgyű módon, mert már az is értelmet ad egy minősítésnek, hogy számosan vannak, akik imént jelzett abszurditásai tudatában is vállalják. Ahogy értelmet ad neki a gúny és az indulat, amely más ideológiai hátterű értelmiségi csoportok és politikai irányzatok részéről éri, amelyeket szembeötlő erőfölényük sem nyugtat meg eléggé.

Mára a „népiség", a „népi irodalom", a „népi író" körvonaltalan, gyanút és feszélyezettséget kiváltó fantomfogalom lett. A harmincas-negyvenes években lezajlott népi-urbánus vitát az azóta eltelt évtizedekben szinte mindenki a zsidókérdés körül zajló, kárhozatos csatának értékelte. Különösen a legutóbbi időszakban sikkadt el az a tény, hogy a népi mozgalmat a magyar társadalom vészterhes állapota hívta létre, amit pedig Jászi Oszkár is a legfontosabbnak tartott benne annak idején, aki kívülről távlatosabban látva a magyar folyamatokat tudván tudta, hogy a polgárosodás, a szociális progresszió igazi tétje itt a paraszti tömeg életformájának megváltozása, erre figyelmeztette elvakult elvbarátait Hatvany Lajosnak címzett levelében *(Századunk,* 1938/2-3). Kevesen vették kézbe az egykori vita szövegeit a népi-urbánus harc 1988-as feléledése és elfajulása idején, pedig a népiek befeketítésére éppenséggel az eszmeiségükben jelen levő szociális baloldaliság is hasznosítható lett volna (nem hangzott ez akkor olyan jól a kommunistáktól elémelyedett választópolgárok füleinek), igaz, akkor az újurbánusoknak is színt kellett volna vallaniuk a

baloldalisághoz való viszonyukról, definiálni kellett volna önmagukat, márpedig, úgy tetszik, e tábor egyetlen nézetazonosság alapján állt fel: a népiek fellépése a politikai színtéren sértette az érdekeiket.

Urbánus tábort a harmincas években a szociáldemokrata eszmeiségű munkásmozgalmi szimpatizánsokból, a polgári radikálisokból és a polgári liberálisokból szintén csak a népiek programjával való szembefordulás hozott létre. Nem egy érdekcsoport spontán ideológiai artikulálódása ment végbe, hiszen minden megnyilvánulásuk csupán válasz volt ellenfelük társadalmi nézeteire, a progresszió magyar útjának igénybejelentésére. E körülmény ismeretében kell értelmeznünk a mai „urbánus" tanulmányírók eljárását: saját professzionális hivatottságuk vélt fölényével, filozófiai céhbeliséggel tüntetve a népi mozgalom programadóinak dilettanciáját, ideológiai másodlagosságát sulykolják a köztudatba. Lesajnáló hangsúllyal hol „népies"-nek nevezik a népit, hol populistának[1], s a múlt századi német romantika, romantika kori filozófia késői oldalhajtásának állítják be.

Kétségtelen, hogy Erdélyi, Sinka a népi stíluseszményt követte, a népi mitológia Szabó Dezső-s, sőt Kodolányi János-os változata sem vonható el a német romantika (és expresszionizmus) stíluselőzményétől, de a mozgalom valójában nem művészeti kérdésekkel foglalkozott, s ezek az említett szerzők is, ha megszólaltak a vitában, nem népiességüket akarták igazolni. És sorakoztassuk az ellenpéldákat? Szabó Lőrinc mint népies költő?! Hiszen maga a kezdeményező, Zilahy Lajos egyenesen a legurbánusabb műfajok egyikében, a lektűr-regényben jeleskedett. De komolyra fordítva a szót: népi esztétika nem volt; esszék, tanulmányok, szociográfiák bázisán alapul az úgynevezett népi gondolat: Fülep Lajos, Illyés Gyula, Németh László, a később hozzájuk sorolódó Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, Bibó István társadalmi látleleteiből, töprengéseiből szövődik össze.

Német filozófusok? Ajkbiggyesztő besorolás a filozófiatörténet Mengyelejev-táblázatán. Elvégre tudjuk, mit gondoljunk az efféle lejárt irányzatokról, főképp újjászületésükről. De hát ugyan miért volna megvetendőbb iskola a német filozófia, mint a még korábbi angol pragmatizmus? Miért éppen ez szalonképtelen? Persze, ez csak a felszínt érintő berzenkedés. A lényeg, hogy e látszólag objektív tudósi kategorizálással ne engedjük meghamisítani a népi mozgalom genezisét. Na és, ha megfogalmazásaikban olyan kulturális előzmények földalatti áramai szerint haladtak, melyek egy századdal korábbiak Európa időtérképén?! A magyar társadalom zavarai több évszázaddal előbb végbement torzulások akut következményei, amelyekkel először a reformkorban szembesült a politikai tudattal rendelkező, művelt réteg, nem csoda, ha ez a romantikus múlt visszhangzik az új reformkor sürgetőiben. *De mozgalmukat a valóság brutális tényei váltották ki, nem utópikus révedezés volt filozófiai olvasmányok hatására.*

Ahol polgárosodás ment végbe, egészükben formálta át a nemzeteket. Magyarországon – talán a nemzeti függetlenség hiánya miatt – a felső osztályok előjogaikat és szerzett előnyeiket nemcsak a mindenkori idegen hatalommal szemben védték, hanem az alsó néprétegekkel szemben is. Különalkuik és az idegen minták szolgai követése vert éket a nemzet fenti és lenti része közé;

---

[1] A szóhasználatról szóló vitára ezúttal nem térek ki. Itt elég megállapítani, hogy az idegen nyelvekben természetesen adódó szóhasználatnak magyar nyelvű szövegben nincs létjogosultsága.

áthidalhatatlan lett ez a távolság a Monarchia utolsó évtizedeiben, amikor *fent* meglódult az élet, korszerű gazdasági szerkezet és korszerű műveltségű és civilizációjú magyar polgári felső- és középosztály jött létre (nagy részben idegen eredetűek asszimilációjával), a szegény pedig mintha más népfajhoz tartozott volna. Ez Ady kora. Trianon és a gazdasági válság nemhogy a szervesülés irányába hatott volna, pozíciói még görcsösebb erősítésére ösztönözte a vezető réteget. Két Magyarország volt a megcsonkult területen – s nem látszott semmi esély arra, hogy az egyik végső elnyomorodása és kihalása elkerülhető, s ez nyilvánvalóan megpecsételte volna a másik sorsát is. Szükségből kondította meg a vészharangot az a néhány íróember, s ezt letagadni, hamis elnevezések özönével elködösíteni még ma is, amikor már sem diagnózis-telitalálataik, sem tévedéseik, sem az érzéketlenség, amelyet zsidó vagy zsidó származású vitapartnereik felfokozott veszélyérzete iránt tanúsítottak, senki személyes érdekét nem sérthetik, közvetlen bántást nem okozhatnak, bizony, magyarázatra szorulna. Valóban csak szellemi vakfoltról van szó? Vagy még mindig nem a semleges történelmi eszmefuttatások körébe tartozik annak a gondolatnak a megidézése, hogy a modernizáció haszonélvezői előjogaik birtokában egy társadalmi elit tagjai szoktak lenni Magyarországon?

Kérdés, hogy lett volna-e csíra a progresszió magyar útjára a virtuális történelem méhében, amennyiben elmarad vagy más véget ér a háború. Végtére ez az írócsoport mindenféle politikai támogatottság híján volt, sem pénzzel, sem hatalmi befolyással nem rendelkezett, nem kapcsolódott a világban uralkodó ideológiákhoz: szocializmushoz, nemzeti szocializmushoz, konzervativizmushoz, liberalizmushoz; eszmeileg elszigetelt, politikailag dilettáns tehát. Igen, dilettáns a politika terepén. Ez mit sem von le stratégiai alapállása igazságából, ugyanis minden országban, ahol életképes társadalmi szerkezet alakult ki, a nemzetek a saját „harmadik" útjukat járták be; nincs a történelemben a polgárosodásnak internacionális receptje, csak nemzeti történelmek vannak (lásd Szabó Zoltán: *Bevezető Bibó István tanulmányaihoz,* 1960).

(Megjegyzés: A szocialista blokk hanyatlása idején, körülbelül tíz éve Berend T. Iván angolul is kiadott közép-kelet-európai történelem.könyvében – *Válságos évtizedek –,* amelyben már evidencia, hogy a nyugati kapitalista gazdaság az új etalon, a mi térségünk elmaradásának okát nagy részben arra vezeti vissza, hogy e kis népek nacionalisták voltak, nemzeti karakterüket féltve ellenálltak e folyamatoknak. Lám, nagy, erős nemzetek akár imperialisták is lehetnek, kis, szegény népek nacionalizmusa viszont még a történész számára sem történelmi adottság, elfajulása sem következmény [netán a gazdasági kilátástalanságé], hanem elítélendő illetlenség. A reformfolyamatot kezdetektől áthatotta, ma is áthatja a kispolgár vallásos tisztelete a hatalom és az erő iránt; az osztályfetisizmust a sikerfetisizmus váltotta fel az akadémiától a videó-kölcsönzőkig. A szélsőséges angolszász nacionalizmust például semmi sem korlátozza Magyarországon.)

2.

Ha a népiek felerősített magyarságtudatának a völkisch-ideológia frontáttörése idején voltak is érthető szorongást és jogos ellenszenvet kiváltó kísérőjelenségei, bebizonyosodott, hogy maga a mozgalom. eredendően antifasiszta maradt; néhány résztvevőjének számon tartható – s az

irodalomtörténet-írásban számon is tartott – bűne vagy szellemi-erkölcsi megbicsaklása nem a mozgalom lényegéből következett. De ugyanazok, ugyanott, ugyanennyire számon tartják-e az urbánus oldal megingathatatlan közönyét a magyar társadalom. legalapvetőbb gondjában? Aktív ellenszenvét a nemzeti öntudatot megtámasztó kulturális stratégia iránt? Amellyel ők is sebeket ejtettek? Mert ezeknek a sebeknek is volt szerepük a teljes körű antifasiszta összefogás elmaradásában! Persze hogy nem tartják számon. Hogyne, hogy antiszemitának minősüljenek!

Már eddig is túlságosan elnyúlt az előzmények felidézése, ezért a Rákosi- és Kádár-korszak külön-külön népi kirakatpolitikáját és ebben a népi mozgalom néhány fontos tagjának kompromittáló szerepvállalását épp csak megemlítem, holott ez valójában óriási befolyással volt arra, hogy a fiatal generációkban idegenkedés támadt a népi gondolattól, egyre kevesebben láttak túl a hivatalos verziókon és ismerkedtek meg vele. Ott folytatom, hogy Erdei Ferenc, Veres Péter, Darvas József tevékenysége, Illyés és Németh '56 utáni taktikázó magatartása ellenére nyilvánvaló volt, hogy a népiek lassan beérő új nemzedéke éppúgy szemben áll a pártállami rendszerrel, a szovjet birodalmat szolgáló hatalmi szférával, mint a Lukács György szemináriumából kikerült, párton belüli kritikával induló, de rövidesen renegát ellenzéknek minősülő *Beszélő*-kör. Szövetség a Bibó-emlékkönyv ügyében, de ugrásra kész gyanakvás. A rendszerváltozást megelőzően tehát ugyanaz volt a felállás, mint a harmincas években: kétféle ellenzéke ugyanannak a hatalomnak. De az analógia csak eddig tart, hatalmasak a különbségek. Míg fél évszázaddal előbb a népiek programja világosan meghatározott volt, az volt a politikusabb, az aktívabb fél, addig a nyolcvanas években az „urbánus” oldal lép fel tudatos, féllegális politikai szerveződésként, ideológiai iskolázottsággal, fontos kapcsolatuk volt bennfentes szociológiai, pénzügyi, gazdasági stb. szakemberekkel az országon belül, s fontos kapcsolatokkal bírtak országon kívül is. Lapszerkesztési tapasztalatokra és a lapon keresztül kommunikációs lehetőségre tettek szert. Ehhez képest a népiek szerveződése a kezdeteknél tartott, most ők azok, akiket csak egy érzület: a nemzeti azonosság fontosságának átérzése tart össze. Kevés köztük, akinek nézeteit tanulmányokban lehetne olvasni, írásaik a cenzúrás évtizedek elharapott igazságait tartalmazzák, jobbára utalásokat egymás közti használatra. A legmerészebbek, a szilenciummal sújtottak is csak az eltagadott valóság kimondásáig jutnak el, akciójuk mindössze egy lapigény *(Hitel)* bejelentése és a Bethlen Alapítvány engedélyezésének szívós kérelmezése volt. De részt vállaltak a demokratikus ellenzéknek nevezett kör tevékenységéből is. A legtöbben, akik a népi ellenzék kulcsfigurái köré verődtünk, 1988-ban csak hangsúlybelinek véltük a különbséget a másik ellenzék és köztünk. Nekünk fontos a népi mozgalom hagyománya, azaz olyan változást akarunk, amely a nemzetet a maga igénye, jellege szerint, szerves egészében juttatja birtokon belülre (önmaga birtoklásához), ők ezt harmadik utas hülyeségnek, dilettantizmusnak tartják, annyi baj legyen, lényeg, hogy ők is a változást akarják. Senki nem hitte volna akkor, hogy az igazi frontvonal nem a kádárista elit és köztünk húzódik majd, hanem minket választ el egymástól, az imént még szövetségeseket. Mintha akár Illyésék, akár Fejtőék Horthyval kötöttek volna szövetséget a másik ellen.

A nyolcvanas-kilencvenes évek népi-urbánus szembenállása gyökeresen új külpolitikai erőtérben zajlik. Mind a környező „kis”-nacionalizmusok, mind a nemzetközi szervezetek, pénzintézetek, sajtóbirodalom globalista–multinacionalista szellemisége most az „urbánus” oldal

mögé vetíti oda azt a félelmet gerjesztő hátteret, amilyennek a nácizmust érezhette a népiek mögött Ignotus vagy Fejtő.

A nagy különbségek közül a legnagyobb az, hogy míg a klasszikus népi-urbánus ellentét megmaradt merőben szellemi természetű világnézeti vitának, addig az új „forduló" gyakorlati politikai színtéren zajlik. Pártpolitikai érdekek fűződnek a másik fél megsemmisítéséhez, s eszközök is vannak hozzá. A tét nem pusztán a közgondolkodás befolyásolása, hanem a hatalom megszerzése és megőrzése. Egyébként vita már nincs is. Nyilatkozatháború van és nyilvános levelek. Ezeknek írói hol széplelkű idealistának tűnnek, hol fölhergelt pártszolgálatosok a dörzsölt politikusok udvartartásában, s hát még minek látszanak a politika finanszírozói, a pénz és a hatalom igazi gazdái szemében?!

Kikerül tehát kidolgozatlan jó szándékaival, partnerei iránt alapvetően jóhiszeműen egy írócsoport a politika porondjára 1987-88-ban, s kilencvenben ennek az erkölcsi tőkéjével választási győzelmet arat egy párt. Az új párt új elitje a hatalmi pozícióban villámgyorsan profivá válik, ez a feladata, ez az ország érdeke. Ellen feleik ugyan mindvégig kéjjel ledilettánsozzák őket, nem is hatástalanul, mert a közvéleményben egyre kevesebben hajlandók azt is észrevenni: épp újsütetű politikusságuk volna a garancia arra, hogy valóban új leosztást akarnak, új paklival. Azonban bázisuk, a népi értelmiség jól lemérhette profizmusukat azon az áron, melyet a stabilitásért fizetniük kellett: saját félreállításán.

Az Antall-kormány nemcsak azért távolodott el az eredeti népi programtól, mert a kormányfő inkább kereszténydemokrata, mint plebejus-népi alkatú volt, hanem azért is, mert megadta magát – meg kellett adnia magát? – annak a realitásnak, hogy a korábbi pártállami helyzeti előnyök haszonélvezői nyugat legális tőkés partnereiként tartják kézben a gazdaságot, s a népi illúziók tragikomikussá váltak.

A népi értelmiség mindenesetre sarokba szorult. Ha meghasonlott is viszonya a belőle sarjadt kormányzat politikájával, felelősséget érzett érte, s lemondott nézetei hangoztatásáról, hiszen soha nem tapasztalt tömeghisztéria viharába került. Fokozódó gyűlölet az utcán, a munkahelyeken, záporozó vádak és rágalmak a sajtóban, baráti körökben. A vádak egy részét ráadásul épp az hozza az Antall-kormány fejére, hogy pártjának erős népi szárnya van.

3.

1988 szeptemberében, a Magyar Demokrata Fórum szervezeti megalakulásának másnapján a Szabad Európa Rádió interjút sugároz Fejtő Ferenccel. Fejtő a szervezet nevét még pontatlanul ismeri, de azt már pontosan tudja, hogy mivel a népi mozgalom hagyományához kapcsolódik, a faji alapú nacionalizmus veszélyét hordozza magában. Én meg bosszankodom, de még nem tudom, hogy ebből a hurokból soha többé nem tudjuk majd kihúzni a nyakunkat. Nem tudom, hogy itt is érvényes a jogi axióma: hogy nem követtél el valamit, azt lehetetlen közvetlenül bizonyítani. (Különösen, ha a rágalmazó is tudja, hogy nem követted el.)

Ha a népi hagyomány nyilas beütéseit igyekezvén cáfolni a népiek baloldaliságára hivatkozott az ember, akkor meg: na, ugye, hogy alapjában véve népi kommunisták vagytok, Pozsgay csinált

benneteket! Bénító tehertétel olyan időszakban, amikor teljes szellemi aktivitásra volna szükség, minden megnyilvánulásba bekalkulálni az éber rosszhiszeműséget vagy a szemfüles public relations-szakemberek készenlétét, hogy lecsapjanak bármire, ami koholt vádjaik szempontjából hasznosítható. Még a magánviták alkalmával is alig-alig jutott hozzá az ember – ha történetesen tudták róla, hogy az új kormány oldalán áll –, hogy arról beszélhessen, amiről akart. Mindenekelőtt nyilatkoznia kellett az antiszemitizmus kérdésében. Csaknem minden vita megfeneklett a Csoóri-ügynél, a Csurka-ügynél (a hollywoodi ihletésű propagandaakciókat a színvonaluk miatt nem is hozom fel), miközben a rendszerváltoztató erőknek mind az értelmes kritikája, mind a szükséges támogatása elmaradt.

Nem akarok ugyanebbe a csapdába esni. Ez az írás a népi gondolat sorsáról, lehetőségeiről akart szólni, ügyelek rá, hogy arról is szóljon.

Az Antall-kormánynak tűrnie kellett a lábszagú, a matyóhímzéses, a törzsi stb. jelzőket. Tűrni, hogy a L'Espressoban azt nyilatkozzák róla magas hivatalt betöltő, magyar ellenzéki politikusok, hogy nem is Európába, hanem Ázsiába vonzza nosztalgiája. Tűrni, hogy besulykolják a közvéleménybe: utálja a szakértelmet, csak a melldöngető hazafiságot díjazza, de azt nagyon. Holott inkább túlságosan is felső-középosztálybeli benyomást keltett ez a kormánytabló, s valójában a középosztályt tekintették bázisuknak. De mert tagságuk és szavazóik nagy része a népi program miatt választotta pártjukat, nem rúghatták el magukat ettől az alaptól, nem tehettek semmit a rágalmak ellen. Később, amikor a legradikálisabb népiekkel látványos szakításra került sor, kiderült, hogy a vádaktól ez sem védi meg őket.

A népi értelmiségnek meg tűrnie kellett, hogy a nagyobbrészt az ő megbízásából hatalmat gyakorlók épp a néppel szemben hibáznak a legsúlyosabban. Miután eleve lemondtak minden kapcsolatépítésről a munkásokkal, szembefordították magukkal a parasztokat is. Aki a népi oldalon lojális maradt a kormányhoz, az kényszerpályán érezte magát, de kényszerpályára került az is, aki szembefordult vele, mert a népi gondolatnak a politika szűkös lehetőségeiből való kimentése helyett azt érte el, hogy a nemzeti létérdek és a modern nemzet, vagyis a modernizáció igénye újra különválasztható a napi politika durva sémái szerint.

Kétséges, hogy lehet-e még amolyan értelmiségi módra politizálni. Vagy többé-kevésbé manipulált politikai tényező mindenki, aki véleményt formál és véleményt közöl bármi közérdekű ügyben? A kétséget nem oszlatta el az a rendezvény sem, amely értelmiségi tanácskozásnak deklarálta magát, helyszínül Szárszót, az 1943-as találkozó helyét választva ötven évvel később, s bár jó néhány hiteles, alapos elemzésre is emlékszem (például a mezőgazdasági politika mulasztásairól, olcsó hitellehetőségek hiányáról), egészében inkább néhány párt kampánynyitójának adott keretet a találkozó, nem az értelmiségi kritika fóruma lett.

A politikus az író szemére vetheti: miért nyilvánít véleményt, miért tart igényt a közfigyelemre, ha irtózik attól, hogy gondolatai hasznosuljanak a politikai gyakorlatban? Csakhogy az író megfelel: ő szeretne ráismerni az eszméire a felhasználás után is.

Mindezzel nem azt a tanulságot akarom előkészíteni, hogy az írók írjanak, és ne politizáljanak, már csak azért sem, mert ez a barátságtalan intés, amely a politikusok, publicisták és más

szakemberek reguláris felsorakozása első percétől kezdve újra meg újra felhangzott, mindig ingerelt. Ugyanis a Demokratikus Charta íróinak senki sem címzett efféle felszólítást, sem pártvezéreik, sem a „semleges” szakemberek. Sőt. Másrészt meg miért pont az író ne politizáljon, amikor szinte mindenki politizál? Mindössze rögzíteni akartam a keserves tényt, hogy az elmúlt években az értelmiségi hivatását betöltő, azaz eszméivel összenőtt embernek túl sok félreértést, szándékos félreértelmezést, manipulációt kellett elszenvedni, főleg a népi oldalon. A fogalmakat ki kell hántanunk e salakból.

4.

Ha tekintetbe veszem az egykori népi írók viszonyát a Horthy-rendszerhez, utódaiknak ott lett volna a helyük a Vérmezőn, az esernyők alatt. Miért volt oly természetes, hogy mégis inkább a Charta-tüntetéssel fordultak szembe? Azért is, persze, mert nyilvánvalóan nem a kormányzó feltámasztásáról volt szó, hanem temetéséről, sőt, a Horthy-rendszer temetéséről, ahogy erről hitelesen, katartikus erővel Horthy István beszélt nagyapja porai mellett. Ehhez képest a tüntetésen a magyar értelmiség színe-virágának be kellett érnie egy bohóccal. De főleg azért azonosulhatott a népi értelmiség a temetés aktusával, mert felismerte, hogy e rítusnak a nemzeti önismeret szempontjából van jelentősége. Mindazok a nemzedékek, amelyek abban nőttek fel, abban élték le életüket, hogy a magyar közelmúlt nemcsak vereséget és szégyent idézett a fejünkre, hanem valami zavaros, levezekelhetetlen bűnt rejteget, vagyis azok az emberek, akik a kollektív bűntudat kárhozatában éltek anélkül, hogy tudtak volna róla, alkalmat kaptak arra, hogy e múlttal józanul szembesüljenek. Amely, persze, olyan, amilyen, de démonizálásra nincs ok. Az alkalom megvolt, a katarzis elmaradt. A közvélemény a gyűlölt kormány újabb magyarkodó stiklijének tekintette, hogy sor került a temetésre (,,ahelyett, hogy munkahelyeket teremtenének!”), s ráadásul archetípusos averziót keltett a népben.

A népben ugyanis sok évszázados úrellenesség lappang. Gyanakvás, utálat. Válasz a vele való bánásmódra, a büdösparasztozásra. Ha valaki, a népi írókhoz kötődő ember tudja, milyen jogos ez a bizalmatlanság és ellenszenv. Nyelvpolitikai telitalálat volt úri arroganciának nevezni Antall professzoros magatartását, Horthy-rendszert emlegetni, főleg hogy egy-két díszmagyar fel is tűnt a képernyőn.

Az úrutálat összevegyült a nemzeti frusztrációval. Visszatekintve komikussá válik a fontoskodás, amelyet „a kormányzati támogatást élvező nacionalizmus” veszélyének elhárítása körül lehetett tapasztalni. Például 1992-ben Hamburgban a hungarológusok részéről az egyetemen. Aggódó kérdéseikre naivan visszakérdeztem: miért kéne lemondani arról a nagy erőről, amit a nemzeti öntudat jelent, egy akkora munka során, ami erre az országra most vár? És nem tudtam, hogy mennyire nincs ilyen erő a népben. A „hőkölés népe” volt már Ady korában, mielőtt döbbenetes világpolitikai döntések áldozata lett volna sorozatosan. A hazafiságból mindig baja lett. Ezekről a lelki komponensekről tudtam. De alighanem nem számoltam azzal az ingerültséggel, amely az új követelményekkel szembetalálkozva töltötte el. Jelen formájában már megint alkalmatlan valamire, nevezetesen a piaci viszonyokba való beilleszkedésre. Amit eddig végzett az

életben a Rákosi- és a Kádár-rendszer alatt, azzal több kárt okozott, mint amennyit használt. Mire legyen akkor büszke? És gyűlölni kezdte azt, aki ezekben az érzelmeiben provokálta. Gyűlölni a „magyarkodást".

A megrokkant nemzeti önérzet talán magától is regenerálódhat újabb generációkban, hathat rá a siker büszkesége, feltámadhat a dac. Ennek előmozdításában találhatja meg munkája értelmét a tollforgató is, különösen ha népinek tudja magát. Csakhogy immár nem tévesztheti szem elől, hogy nem hivatkozhat olyan értékekre, amelyeknek tudatát épp eztán kell elültetnie a fejekbe. Nem hivatkozhat hagyományra, amikor elértéktelenedett a múlt. Hiba volt, hogy a népi oldalon nem kapott kellő hangsúlyt a modern Magyarország kívánalma, pedig az elődök ilyen értelemben progresszívek voltak, s ha a baloldaliság fogalmát a szó mai értelemváltozata miatt elejtjük is, elkötelezettségüket a modernizáció mellett nem árt észben tartanunk. Épp ezért tisztázni kell, hogy népi-nemzeti és konzervatív nem okvetlenül összetartozó fogalmak, zavart kelt, hogy az újonnan használatos politikai szlengben gyakran szinonimaként szerepelnek. A konzervatív általános filozófiai, erkölcsi aspektus; a népi-nemzeti közösségi érzületet jelent, egy eleven közösség átérzését, egy bizonyos társadalmi réteg és nemzet önazonossági tudatát a kor kénye és szükséglete szerinti állandó változásban. Az utóbbi feladat korszerű műveltség, felkészültség, jó minőségű tudás nélkül nem teljesíthető. A népi-nemzeti felszínes összetapasztása a hagyományosság fogalmával könnyen tápot ad annak a triviális előítéletnek, hogy népinek lenni mindössze egy elavult kultusz szolgálatával jár. (Nem mintha a konzervatív eleve ellenérdekelt lenne a haladásban, de ez más kérdés.) És könnyen igazolást találhatnak benne azok a népiek, akik számára csakugyan nem jelent mást, s így eleven illusztrációi az előítéletnek.

5.

Végezetül a tudatminőség említésével eljutottam arra a terepre, ahol kissé otthonosabb vagyok. Feltehetem a kérdést: író-e a népi író? Vagyis kapcsolódván korábbi állításomhoz, mely szerint a népi mozgalom inkább művelődési és politikai, mint művészeti mozgalom volt: van-e most népi ars poetica? Könnyű volna erre azt válaszolni, hogy nincs – hiszen nincs. Nagyon is különböző írók sorolódnak e csoportba sokszor csak származás (Kiss Benedek), csak a nemzeti tudat nyílt megvallása (Páskándi Géza), csak pártpolitikai szerepvállalás (Kiss Dénes) miatt. És nem sorolódnak ide olyanok, mint például Kovács András Ferenc, aki a nemzeti kultúra múltjának újraélésével teremti költészetét, avagy olyanok, akik szociográfia közeli prózát írnak (Tar Sándor). Ez arra vall, hogy a népi író fogalmában még mindig a politikai jelentés a meghatározó. Jó lenne, ha a fogalom torzulásoktól való megtisztítása azzal az eredménnyel szolgálna, hogy újra világnézeti választás lesz, nem pedig politikai besorolás vagy önbesorolás kérdése a népiség.

Mégis el kell ismerni, hogy beleértődik a művészethez való viszony sajátossága is. Egy sikeres posztmodern költő, nemzedéke méltán nagy figyelemmel övezett alakja egy vitánkban azt mond ja: ,,Nincs nagyobb hazugság, egyszerűen nem lehet igaz, hogy valaki olyat merjen leírni: *Ki viszi át a szerelmet?*" A vita arról folyik, hogy elmúlt az idő, amikor a költő mint vátesz kinyilatkoztathatott, ez póz és hazugság; a posztmodern az állandó önreflexióval ezt a hazugságot

oldotta fel. – Bizonyos nyelvi formák kifáradása még nem bizonyítja, hogy az olyan ember, akinek kollektív identitása is van, abszurditássá vált – igyekszem érvelni. -–Az ilyen éntudat éppúgy realitás, ahogy az individualista-szollipszista is; nincs sok értelme azt mondani rá, hogy eljárt fölötte az idő, mert *van.*

Hogy mennyire van olyan ember, akinek önmeghatározásához nélkülözhetetlenek a közösségi vektorok, azt Günter Grass legújabb regényének sorsa mutatja. Ettől azt várta a német közvélemény, hogy az újraegyesülés ellentmondásosságáról fog számot adni, s a csalódás akkora botrányt keltett, hogy felkerült a *Spiegel* címoldalára, a vita betöltötte a *Die Zeit* hasábjait. Nem elég posztmodernek ezek a németek.

Hasonló igényt észlelhet a magyar író is. Nem felel meg neki. A hódmezővásárhelyi író-paraszt találkozó hatvanadik évfordulóján Domokos Mátyás mondta ki ezt *(Kortárs,* 1995/10.). Nem adnak hírt az emberek életéről azok, akik a természettől a szólás képességét kapták. Hírt adni – igen, ez teljesíthető feladat. Kinyilatkoztatni? Erre nincs szükség. Ott, Vásárhelyen például inkább a vendéglátók beszéltek, város, falu polgármestere, könyvtárosa, a tanyasi gazda, a gazdaság vezetője, a tanár, a külföldi tőkével kivirágzott gyár vezérigazgatója. Némelyikük azt mondta: ez volt az első alkalom, hogy módjukban állt valakinek elszámolni elmúlt fél évtizedükkel.

Lehet, hogy most ez a figyelem az író, a népi író dolga. A krónikás figyelme az első írástudók funkciója szerint.

De az utolsó írástudók egyikétől is választhatok éppen népi ars poeticát, csak túl pátoszos, nem önreflektív, s így nem képes meghaladni a nyelvi megelőzöttséget. Joyce írja az *Ifjúkori önarckép*ben: ,,Üdvöz légy, élet! Milliomodszor keresem a tapasztalat valóságát, amelyből lelkem kovácsműhelyében népem még alaktalan öntudatát akarom megteremteni.”

Egy még az imént idézett posztmodern költőnél is fiatalabb, önálló szellemű, kiváló tanulmányíróval vitatkozom. Szerinte ez az egész népi-urbánus ellentét a szó szoros értelmében ki fog múlni, hiszen a negyven alatti írók között szinte senki sincs, aki a népiekhez tartozna. Lehet köztük még olyan – mondom –, hiszen valaha Illyés és Németh se népinek indult. A felelősség meg szokta keresni a maga gazdáját.

Hitel, 1996. február

Fundamentalista modernség vagy megújulás*

A cím első fele kétségkívül értelmetlennek látszik: fundamentalistának egy-egy vallás, mozgalom, szellemi irányzat legkonzervatívabb képviselőit szokták nevezni. A hagyomány fanatikusait, akik merénylőt látnak minden újításban, veszélyeztetve érzik magukat az elvek és rítusok legapróbb módosításaitól is. Minthogy a modernség a múlt századvég óta a múlttal való leszámolást jelenti, a múlt tagadását, múltiszonyt, a tiszta fogalmak világában fából vaskarika lenne a modernitással bármiféle fundamentalizmust kapcsolatba hozni. De a magyar kultúra elmúlt évtizedeinek történéseit végigtekintve mégsem oktalan, mégsem spekulatív paradoxon, hogy a modernséget mint szigorúan megszabott követelmények rendszerét hozom szóba.

Természetesen csak a kortársi új irodalom, új művészet képviselőire és közönségbázisára gondolok, ha e sajátos stréberségről beszélek. Az előző generációknak sokkal természetesebb volt a viszonya a mindenkori korszerűséghez. Más nemzetek irodalmában nem ritka, hogy egy-egy kiválóságuk a fennálló hatalom kedvenceként élt, a társadalmi reformokkal, forradalmakkal szemben mély közönnyel vagy megvetéssel viseltetett, netán cinikus volt, vagy ellenkezőleg: megszállottja valamely múltba forduló nemzeti vagy vallási mítosznak – a magyar irodalom meghatározó alkotói között nincs ilyen. Így is meg lehet fogalmazni azt a közhellyé vált tételt, hogy a mi irodalmunknak irodalmon túli feladatokat is el kellett látni, közügyek szólították szolgálatra, tömegek vártak tőle intenciókat történelmi krízisek idején. A magyar irodalomban tehát igen természetessé vált a korszerűség követelménye, lévén mindig a korba ágyazott, a kor kihívásainak közvetlenül megfelelő.

Ha innen nézem, mondhatom: nálunk hagyomány modernnek

lenni. Kezdjük a nyelvújítás mozgalmával, amely ráadásul a nagy történelmi fordulóval, a felvilágosodással is összeforrt; aztán következtek a reformkor "lángoszlop" költői, közírói, de csakugyan nem érdemes a példákat folytatni, oly nyilvánvaló a tény.

Akkor hát mi történhetett, hogy napjainkra ugyanez az irodalom a mindenkori művészeti korszerűségtől elmaradott, provinciális nyűgökkel megrakott, folytathatatlan kövületnek, jó esetben ereklyetartóban őrzendő csontváznak minősül a fiatalabb nemzedékek előtt? E rövid eszmefuttatás keretében csak arra vállalkozhatom, hogy néhány gondolattal közelebb férkőzöm e szorongást keltő jelenséghez, sajnos, elemzését nem végezhetem el.

Noha a századelő izmusaiból, a klasszikus avantgárdból igen kevés mutatkozott a magyar irodalom korabeli termésében, sem akkor, sem aztán nem fért hozzá kétség, hogy Ady és a Nyugat körül a művészeti korszerűség vívta ádáz csatáit az elmeszesedett tradíciókkal. Kinek jutott volna eszébe, hogy mozgalmukat a nyugati – elsősorban francia – új költészet kissé provinciális mutációjának, utóvédharcának tekintse, hiszen húsbavágó változásokat hozott, amelyeket évtizedeken át küszködve emésztett meg a magyar közgondolkodás. Csak sokkal később jött

---

* Elhangzott az 1996-os Tokaji Írótáborban a Szerepváltozások - Anyanyelv, irodalom, nemzet című tanácskozáson.

szokásba az egykori magyar szellemi élet rugékonyságát azon mérni, hogy mennyit hasznosított Baudelaire-ből – nemrég is olvastam erről egy tanulmányt, a Franciaországban élő Karátson Endrétől. Kevesen mernek ma Adyra azzal a nyugodt önérzettel nézni, mint Szabó Zoltán tette mostanában publikált Ady-tanulmányában (Czigány Lóránt adta közre; *Kortárs,* 1996/5.). Szabó Zoltán nem a kortársakkal méricskéli össze Ady – mondjuk úgy – modernségfokát, hanem abban ismer rá Ady lényegi modernségére, hogy ma is annak érezzük: modern embernek. Szabó Zoltánt idézem: „1904-től Párizsban [Ady] elsősorban saját személyes és művészi identitását kereste az exile állapotával együtt. E kettőt az Edinburgh-ba gyűlt angol-amerikai írójelesek ötven év múlva hirdették előfeltételnek ahhoz, hogy az író korának értője s »modern« legyen olyan mondandóval, ami érvényes nemzetközileg. Ady Endre fél századdal korábban élte át e kettőt, azzal tetézve meg, hogy egyéni identitásával párban tisztázta a közösségit is, mi mást tehetett, ha ez a kettő benne összeforrt a forradalmisággal is." Felhívom a figyelmet az idézetben arra, hogy milyen evidenciának tekinti Szabó Zoltán az egyén közösségi meghatározottságát. Egyébként az egyéni lét átérzése mellett, amely a modern ember alapélménye, a huszadik századi modernség másik gyökere a közösségért való felelősségvállalás. Aligha vitatható, hogy például a szocializmus is ihlető szerephez jutott e század művészetében, mi több, épp avantgárdjában, s közösségi ihletnek tekinthető az a szenvedélyes érdeklődés, amely a század számos művészét, gondolkodóját az etológia, etnográfia, folklór ismeretei körébe vonzotta. Nemcsak hogy népi, nemzeti, hanem egyenesen a törzsi közösségek kultúrája is bekerült ily módon az arisztokratikus műtermekbe. Utalásképpen a francia szürrealisták Afrika-vonzalmát említem, s persze Bartókot, Sztravinszkijt.

A negyvenes évekig a magyar szellemi életnek és azon belül az irodalomnak nem volt, nem is lehetett csökkentértékűség érzete a világban zajló kulturális, szellemi átalakulással szemben. Részt vett benne a maga módján, a számára adott kihívásoknak megfelelve. Babits vagy Szerb Antal otthonosan és szabadon ítélkezett az úgynevezett világirodalom jelenségeiben, Illyés elfogulatlan kollegialitással lépett be a párizsi értelmiségi kávéházakba, Németh László anélkül csodálkozott rá Proust újszerű írói módszerére, hogy elolvadt volna a sznob alázattól. S éppen ő, Németh László meg Kodolányi és Weöres Sándor azt is idejekorán diagnosztizálták, hogy a nyugati életmodell, az elburjánzott énkultusz, valamint a keleti: a szovjet társadalmi formáció, azaz a sztálinizmus egyaránt csődbe jutott, így a választható minták előtt lezárult a sorompó, más forrásokból kell kitermelnie az emberiségnek és természetesen a magyarságnak is az életerő fenntartásához szükséges új kultúráját.

A második világháború előtt színre lépő irodalom nemcsak saját újszerűségével, hanem nemzeti irodalom mivoltával, nemzeti érzületével sem került belső konfliktusba. A meghasonlás akkor következett be, amikor a marxista ideológia a közösségi elkötelezettséget normává tette, de a nemzeti közösséget egyfelől felolvasztotta az internacionalizmusban, másfelől egy társadalmi osztály szolidaritásával váltotta le. Ezzel teljesen kiiktatott minden korábbi értékrendet. Aki kitartott a nemzeti aspektusok mellett, hiába volt népi baloldali, jobboldali nacionalistának minősült, osztályszempontból pedig narodnyik tévutasnak. Az, hogy a népi táborból néhány együttműködni hajlandó figurát a Rákosi-rendszer a kirakatba helyezett, remek taktikai fogásnak bizonyult: szilárd éket vert emez tábor és az osztályszempontból kirekesztett és víz alá nyomott polgári-urbánus kör közé. Igaz, hogy ebből a körből meg szép számmal akadtak, akik az internacionalizmus

eszmekörével rokonszenvezve hathatós segítséget tudtak adni a nacionalizmus démonizálásához – a népiek számára pedig ez lett a traumatikus sérelem.

Úgy gondolom, tulajdonképpen ez az alig néhány év okozott

oly nagy rombolást a magyar kulturális közgondolkozásban, hogy talán csak akkor lehetett volna jóvá tenni, ha a Rákosi-idők után azonnal lehetőség nyílik az őszinte közírásra és irodalomkritikára, az egyenes vitákra, az előítéletek megütköztetésére a valósággal. Annak a végén is minden bizonnyal egy frontoktól szabdalt irodalmi életet örököltek volna a fiatal nemzedékek, de látszott volna, hogy ki kinek miért az ellenfele, tudható lett volna, ki milyen értékrend alapján oszt babért és töviskoronát. Csakhogy a Kádár-éra nem adott lehetőséget a torzulások megszüntetésére. Épp azzal szorította bénító alkura szellemi ellenzékét, hogy a konszolidáció programjával korrekciókat hajtott végre a hivatalos értékrenden. Déry Tibor börtönbüntetése ellenére nagy író lehetett, megjelenhetett Weöres és Pilinszky, Nemes Nagy, cenzúrázások megalázó tortúráival, de Illyés is fejedelmi trónjára került, volt Németh László-sorozat; Nagy László mint renitens népfi a tűrt kategóriába került vissza, de ez igen előkelő kategória volt, Juhász Ferenc, akinek *Tékozló országa* szinte időzített bombaként robbant, folyóiratot kapott és asztal nagyságú könyveinek akadálytalan megjelentetését. A marxista kultúrpolitika tehát ügyesen korrigált, kiszámítottan, s hogy mennyire csak a hatalom legitimálásának szándéka vezette, azon mérhető, ahogy elbánt viszont a még nem számottevő, protokoll-listákon még nem szereplő fiatalokkal.

Ezek a hetvenes évek.

A marxista esztétika regnál, mely a realista ábrázolási módszert helyezi piedesztálra, s bár épp a társadalmi-történelmi valósághoz nyúló prózairodalom ütközik a legaggályosabb ellenállásba, mégis mély nyomot hagy ez az ideológiai preferencia az akkor induló fiatalokban, s az új stílusokhoz, a nyugati típusú szellemi áramlatokhoz való kötődésüknek érzelmi impulzust ad az utálat. Így persze az ellenzékiség aurája veszi körül ezeket a politikailag egyébként semleges törekvéseket. Sérelmeiket és a hatalom orrára ejtett fricskáikat legenda övezi, miközben Simonffy András például úgy lehetett perifériára szorítani, hogy senki sem figyelt fel sorsára, avagy például Hajnóczynak épp csak hogy sikerült beslisszolnia az irodalom ajtaján realista indulatú novelláival (szürrealista korszakát már egész jól viselte az irodalompolitika). Aztán mindketten korai halállal fizettek tragikus hangoltságú írói természetükért.

Célzatosság nélkül, tanulságul mégis érdemes végiggondolni, hogy gyanakvás fogadta Tandori Dezsőt is, a fiatal Kukorellyt megalázó lekezelés, azonban az ő integrálódásukat már elősegítette, hogy a politikának be kellett tartania a konszolidáció játékszabályait, nem lehetett eltagadnia és teljességgel kitiltania a Magyar Műhelyt és az Új Symposiont a magyar értelmiség köreiből, s ezek félhivatalos jelenlétükkel is támogatást adtak az új művészeti törekvéseknek. E pályák felfelé ívelnek, ékesen szemléltetve a Kádár-rendszer általános tudathasadásos állapotát és a politikai cinizmust, amellyel a rendszer kifelé kamatoztatta liberalizmusát, befelé pedig sandán kikalkulálta, hogy nem kockáztat semmit. Így kerül kitüntetett helyzetbe az új művészeti paradigma a nyolcvanas évekre, s közben ellentmondásos módon a szellemi szabadságharcnak is tényleges bázisa lehet, hiszen lényegi individualizmusával eredendően opponálta a szocialista eszmeiséget,

nyugati kötődésével megnyirbálta a vasfüggönyt; népszerűségét csak erősítette imént szerzett és még fényeskedő mártírglóriája.

Verset, prózát tehát a hivatalos ideológia ellenében is lehetett írni – az irodalomelmélet és az irodalomtörténet viszont szigorúan betereltetett a marxista esztétika omladozó épületébe. A hetvenes években azonban itt is új iskola tűnik fel, a strukturalizmus, de nem omlasztja le ezt az épületet. Vajon azért nem, mert egy fantomot, amelyet már csak az össztársadalmi képmutatás tart fenn, nem lehet leomlasztani? Vagy azért-e, mert mint kétféle izmus, elférték egymás mellett: míg a marxizmus eszmei mondanivalókra vadászott, a strukturalizmus a mű korszerű és korszerűtlen szerkezeti elemeire? Egyébként volt köztük közös nevező: a magyar irodalom mindkét szemléletmód tekintetében súlyos fogyatékosságokban volt elmarasztalható. Nem felejtem el Sükösd Mihály esszéjét, amelyben Lukács György hatása alatt állva kifejtette, hogy a magyar regény azért oly visszamaradott és provinciális a nyugati polgári nagyregénnyel szemben, mert nálunk későn és gyéren alakult ki nagypolgárság, és a nagyregény műfaja ehhez az osztályhoz kapcsolódik. A *Befejezetlen mondat* amolyan apró-cseprő kivételt képez, és ez az érdeme. Félreértés ne essék: semmiért sem hibáztatom személy szerint Sükösdöt vagy azokat, akiket itt névvel vagy anélkül szóba hozok, csupán az ideológia elidegenítő, pusztító hatásáról beszélek. A strukturalizmus sémája nem volt ilyen primitív, de séma volt: az autentikus szakmai vizsgálódást a közegükből kiszakított műtárgyakon ejtette meg. Sikerrel szabotálta el a zsdanovi eszmei mondanivaló-keresés irodalomtörténészi gyakorlatát, s e feletti diadalérzetében nem vette észre, hogy kórboncnoki buzgalmát eleven testen éli ki. A saját paramétereitől megfosztott magyar műalkotás többnyire elégtelenül volt modern, ahogy korábban elégtelenül szocialista. Fel kell tételeznünk, hogy a fiatal irodalmárok akkoriban ezt a rejtett rokonságot nem érzékelték. De úgy tűnik, visszamenőleg sem értették meg, miért fogadták őket bizalmatlanul és olykor ellenségesen a marxizmus addigi jeles opponensei. Hát már a fent említett közös nevező is kellő magyarázat, ám a szembenállást az tette igazán élessé, hogy a strukturalista esztétika egy fullasztó hiány helyére nyomult be. Mert hisz ha nagyszerű művek születtek is a fordulat éve után, s ha barátaik, szűkebb környezetük titkos elismerését megkapták is szerzőik, munkásságuknak igazi irodalmi recepciója nem volt. A hallgatólagos cinkosság nemcsak éltetett, hanem sokat ártott is. Hiányoztak a spontán viták, a különböző ízlések és világnézetek csatái. Kialakult a beteg helyzet, hogy ha egy nagy, igazi, de burjánzásnak indult tehetséget valaki figyelmeztetni óhajtott volna tehetsége rossz kísértéseire, vállalnia kellett volna, hogy a rendszer bértollnokának fog minősülni, s persze nem vállalta többnyire. Értelmező recepció hiányában egyes írói életművek politikai szimpátiák és antipátiák miatt tartósan más stíluskörökben vannak számon tartva, mint ahol természetes helyük volna. Ha Ottlik *Iskola a határon*ját a megjelenése idején tárgyalhatta, elemezhette volna az az irodalmi közeg, amely kétségkívül megértette és magáénak érezte a regényt, s nyilvános recepciója nem marad rá a ma pongyolán posztmodernnek nevezett generációra, ma nem állnánk az előtt a paradoxon előtt, hogy egy, a realizmust mint eredendő művészeti hazugságot elutasító irodalmi csoportosulás totem-szerzője Ottlik, az ő realista regényével.

Na de hogyan lehetett volna a hatvanas évek végén, a hetvenes években megírni akár Ottlikról, akár Weöresről, de akár Tandoriról vagy Hajnóczyról, hogy valójában hogy értjük őket? Hogy hogyan kell érteni Illyést? Hogyan a neo- és posztavantgárdot? Hiszen épp a cinkos hallgatás

volt a feltétele, hogy az irodalompolitika megengedhette magának, hogy megengedje megjelentetésüket. De bármennyire szükséges volt is a hallgatás és mellébeszélés, és bármennyi sikeres partizánakciót hajtottak is végre a perifériákon nagy tehetségű, nagy erkölcsi hitelű esszé- és tanulmányírók, a tény attól még tény marad: 1948-tól 1988-ig negyven év telt el a magyar irodalmi termés szerves számbavétele nélkül. Ismétlem, amikor szerves értékrend hiányáról beszélek, nem egy aranyba foglalt, padlócsempébe égetett toplistára gondolok – amilyen manapság bezzeg van, bár ne lenne! S az irodalom szerves életébe belefoglalom Kassák konfúzus rímellenességét és József Attila szívfacsaró Babits-utálatát is. Belefoglalok politikai elfogultságokat is. Felszínes divatokat. Mi több, beleértem az idegen anyag szervülését is. Amikor szervességről beszélek, csak annyit állítok: mint minden elevennek, a kultúrának is létezik ökológiája, s persze egy műalkotás megítélhető ezen kívül is, elvégre például minden idegen nyelvre fordított mű kiszakad saját rendszeréből, de ezen a rendszeren kívül nem születhetett volna meg! Ezért értelmezésének is ez a közeg a természetes terepe. (Ebben rejlik egyébként a határon kívüli magyar irodalom integrálódásának nehézsége.) Az erőszakos külső ideológia a magyar kultúra ökológiáját megzavarta, s a visszaszervülés igénye meg sem született a nyolcvanas-kilencvenes évek jellegadó posztmodernségében. Pontosabban ez az irányzat igen sajátos viszonyt alakított ki a hagyománnyal: a saját képére formálta azt. Kiiktatta belőle, amitől a modern individualizmus és a modern kollektivizmus elémelyítette: a célképzetet, a pátoszt, az egyéni szerepvállalást; lomtárba küldte a váteszt, a küldetéses írót, de mindezzel együtt hasznavehetetlen fikcióként tekint a nemzeti közösség fogalmára is. Hogy is mondta Páskándi: ,,a nemzet mint legnagyobb kollektív intimitás” – fiataljaink zöme számára a legnagyobb közös intimitás: a nemzedék. S a kulturális hagyományt kelléktárnak tekinti szerepjátékaihoz. Nem érti, miért vádolják a hagyományos nemzeti oldalról nemzetietlenséggel, hiszen éppen hogy mindenkinél jobban ismeri a magyar kultúrhistóriát, eminens mestere a nyelvnek – no, ezzel azért nem mindegyikük hízeleghet magának. Van köztük, újabban még kisebbségi helyzetben élő ifjak között is, aki számára a nemzeti hovatartozás mindössze kínosan meghatározó körülmény, de zömükben nem kelt ellenérzést, hogy magyarok. Így hát ártatlanok s finnyásak, mint az ártatlanok. És észre sem veszik, milyen következménnyel jár, ha a való életet leválasztják az íróról, az írót leválasztják az írásról, az írást az irodalomértelmezésről, az irodalomtudomány nyelvét az irodalom nyelvéről, a nyelvet magát a kulturális hagyomány egészéről. Ez a széttagolás az új kultúra autoimmun betegsége – a gondolatot egy orvos-ökológustól, Lázár Imrétől veszem át. Gondoljuk el: mi marad az irodalmárokból, az irodalomból az egyre elszigeteltebb töredékek legkisebb morzsájában, Robinson maga elé motyogásában végül?

Az idei tokaji tábor témája az anyanyelv, irodalom, nemzet fogalmainak összefogásával összetartozásukat fejezi ki. Nekem épp a posztmodern írók nyelvkultusza, mely nemzeti közömbösséggel párosul, juttatta eszembe: nyelv fennmaradt ott is, ahol a nép kipusztult, felszívódott. A nyelv természetesen a nemzeti lét feltétele, de kulturális nemzettudat nélkül, más szóval: a nemzeti kultúra tudatos vállalása nélkül pusztán a nyelv fenntartása nem biztosíthatja a nemzet fennmaradását.

Hogy autoimmun tüneteiket felismerik-e fiataljaink – az ő dolguk. Nekünk a magunk mulasztásaival és hibáival kell elszámolnunk. Bármennyire érthető is, hogy negyven évnyi roncsolódás után a jogait visszaszerző nemzeti azonosságtudat szószólói sebbel-lobbal vissza

akarták gyökereztetni a magyar kulturális közgondolkozást a kényszerből elhagyott folytonosságba, s ezért a hagyomány fontosságát hirdették lépten-nyomon, megnyilvánulásaikban a múlt egészségtelen túlsúlyba került, és tápot adott az évtizedek óta kondicionált előítéletnek, hogy a nemzet teljesen anakronisztikus értékek tárháza, pátoszos szónoklat, Pusztaszer, szemben a mai globalizált világ nélkülözhetetlen civilizációjával és eszköztárával. Nagyon súlyos hibánk, hogy a szembeállítást nem tudtuk megakadályozni, nem tettük nyilvánvalóvá, hogy Magyarország modernizációs változásában nemhogy ellentét lenne a nemzeti azonosság igénye és a megújulás szükségessége között, hanem nélkülözhetetlen feltételei egymásnak. Aki úgy képzeli el Magyarország jövőjét, hogy nemzeti mivoltát a történelemórákra szorítva ügyesen beilleszkedik valamely globális gépezetbe, az ki akarja hagyni a modernizációból a népet, amely csak a maga módján, a maga nyelvén, a maga felelősségére lenne képes kiművelődni. De az is, aki úgy képzeli el Magyarország jövőjét, hogy kimaradhat a világ folyamataiból, marginalizálódásra s végső soron ő is gyarmatosításra ítélte magában ugyanezt a népet.

Vagy már elkéstünk? Akkor se tehetünk mást, mint hogy megvétózzuk a nemzeti azonosság kontra modernizáció hamis alternatíváját.

Hitel, 1996. december

Irodalom-e a népi irodalom?*

Több mint hatvanéves fogalmat használunk, amikor népi irodalomról, népi íróról beszélünk, de máig sok zavar van értelmezése körül, mert kezdettől többféle írói gyakorlat és társadalmi program tartozott jelentéstartományába. Ignotus Pál szerint „általában a következetlenség az, amit az Új Szellemi Front mindig rendkívül következetesen művel" – de ez volt a legenyhébb kifogás, amit nevezetes zeneakadémiai előadásában, 1935-ben a jobboldali, antihumánus *völkischek* ellen emelt. Nem könnyű ellenállni, hogy ennyi év távolából megint ne az indulattal teli félreértelmezések szétszálazásánál akadjunk el, ahogy ez hosszú ideje történik, amikor a népi-urbánus vitáról nem a publicisztikai inszinuáció vagy az ugyancsak publicisztikai kenetteljes békülékenység szintjén, hanem valamelyes intellektuális tisztességgel esik szó, de lépjünk végre tovább, fogadjuk el a jellemzést: igen, a népi írók pályája, sorsa is arra vall, hogy világnézeti hajlamaikat s írói ars poeticájukat tekintve egyaránt sokfélék voltak, ha testületi ideológiát kérünk rajtuk számon, következetlenek, de e heterogén társaságot egyetlen eszme igenlése közös nevezőre tudta hozni. Ezt az eszmét a mozgalom majd mindegyik tagjától idézhetném egy-egy változatban, most Sárközi Györgytől idézem: „A nagyváros a maga tág lehetőségeivel, emberbefogadó képességével nagy szolgálatot tehet az egész nemzetnek. Nagy szolgálatot azzal, hogy gócpontjává nő az anyagi és szellemi javak forgalmának, hogy magába fogadja az egész közösség célját szolgáló intézményeket, hogy küzdőteret nyit az eszmei harcok megvívására... És nagyon sok példa igazolja, hogy gyakran épp a városi magaskultúra termelte ki azokat az úttörőket, akik öntudatra segítették a népi tömegeket, s akik be tudtak hatolni a népi mélykultúra legmélyebb rétegeibe. Nálunk nem így történt. A falu jött el a városba, és nyújtotta a kezét. Minden magyar vidék elküldötte a maga szülöttét, írókat, szakembereket, gondolkodókat és megvalósítókat, s mindnek az agysejtjeiben, az emlékezetében, a lelkiismeretében ott élt a maga vidékének természeti szépsége és gazdagsága s az emberi csúfsága és nyomorúsága." És még egy mondat Sárközitől: „Elnyomorodott, pusztuló parasztságon úgy élősködik csak a polgárság, mint beteg növényen az üszög, egészséges paraszti törzsön úgy virágzik, mint tövén a rózsa."

Máig visszhangzó vád a népi mozgalom ellen, hogy a faji kultusz alapján idealizálta és misztifikálta az ősi paraszti életformát, s ezt akarta erőszakosan tartósítani, holott ellenkezőleg: a feudális viszonyok között sorvadó falunak a korhoz és a nemzethez való emancipációját szorgalmazta minden eszközzel, hogy végre bepótoltassék a történelmi mulasztás, amely Werbőczi óta előbb a középnemességnek, majd a kiegyezés táján a középosztálynak az alsóbb néposztályok rovására „felfelé" kötött alkui révén követtetett el. A kiművelés terve az akkori parasztság elég széles körének szándékaival is találkozott; gondoljuk meg: Vásárhely, Makó vagy a Dunántúl gazdái magukat polgárnak nevezték.

Az ellenfelek mindig egy-egy részmozzanattal azonosították a népi mozgalom egészét, ami a kortárs vakfoltjai miatt még valamelyest természetes is, az utókor részéről azonban csak az előítélet

---

* Vitaindító előadásként elhangzott a Helikon-napokon, a Berzsenyi Társaság által, 1997. május 2–3-án, Keszthelyen *A népi irodalom jelene és jövője* címmel rendezett konferencián.

igazolását szolgálja. Miért nem Bibó, Erdei, Szabó Zoltán szociális lelkiismeret diktálta odaállása minősíti törekvéseiket, miért azok a művészi nosztalgiák, amelyek leginkább Szabó Dezső némely művéhez köthetők? S amelyek mindazonáltal nem zárták ki a falunak a maga módján történő változását sem. Móricz véleménye e tekintetben egészen radikális volt: „Csak nem a ruha a nemzet? A faj él, csak levetette a régi ruhát, mert szűk volt és kényelmetlen és drága. Szép volt, de ez a szépség is terhes volt. Nem illett a mai életmódhoz és munkaformához... Nem akkor vagyok magyar író, a magyarság írója, ha vissza akarom kergetni őket az elhagyott útra, a cifra szűrbe és a jobbágyságba, hanem akkor, ha megértem, hogy ma mit akar, és segítségére akarok lenni ebben a magára vállalt új életben... A magyarok, úgy látszik, teljesen ki akarnak költözni Ázsiából, de akkor segítenünk kell nekik, hogy európai ember lehessen belőlük. Nem múzeumi magyarságot kell megőrizni ebben az életben, hanem élő magyarságot, amelyik méltó tagja legyen a világ kultúrájának."

Persze Móricz szemléletét sem lehet kivetíteni az egész mozgalomra, melynek a kulturális népiség is része volt, Tamási Áron, Erdélyi, Sinka művészete, amelyet eredendő élményviláguk, származásuk szabott meg, s korántsem a tizenkilencedik századi német romantika, melyet mai esztéták – mint a *völkisch* előzményét – tanáros kajánsággal emlegetnek a népiekkel kapcsolatban. Egyébként a paraszti kulturális hagyomány ügyében alighanem Németh László álláspontja, amit jó szívvel hallgathatunk:

,,Nálunk a paraszti kultúra most jutott el a teremtő haldoklás szakába. Mielőtt az új, akár nagyvárosi, akár szocialista világnak végleg megadja magát, nem természetes-e, hogy törvényeit még egyszer átpillantja, hogy ami elmúlik mint élet, mint alkotás hasson múlhatatlan."

Bár már olyan kiforrott értelmezése lenne a köztudatban a népiek programjának, hogy kezdhetném mondanivalómat a közepén, anélkül, hogy felvázolom, mi az az örökség, ami a most népinek nevezett írókat kötelezi és terheli! Sajnos, nem tartunk ott. Ma is uralkodó nézet a történeti gondolkodásban, hogy a népi mozgalom és a harmincas évek hivatalos ideológiája között „genetikus összefüggés volt kezdetben s aztán sokáig", még a tárgyilagosságra törekvő Lengyel András is ezt állítja, s szerinte az „öntisztulási" folyamatot részint az urbánusok kritikája, részint Bibó István hozta meg, 1944 után. Egy-egy részjelenség kinagyításával – például a Bartha Miklós Társaság középosztályi meghatározottságát exponálva – elvonja a mozgalom lényegéről a figyelmet, amely azokban a tényekben mutatkozik meg – érvel Lengyel András könyvéről írott kritikájában N. Pál József –, hogy „perbe a népi mozgalom képviselőit fogta a hatalom, az ő könyveiket kobozták el, éppen mert olyan »jelentéseket« adtak a társadalmi viszonyokról, amelyen a rendszer önnön alapjának megkérdőjelezése nélkül nem segíthetett."

De Lengyel András legalább a népi gondolkodók sorában tartja számon Bibó Istvánt, akinek népiségéről célszerű megfeledkezni azoknak is, akik a fasizmussal, s azoknak is, akik a sztálinista kommunista párttal való összefonódásban látják a népi gondolat velejét.

És még mindig a múltban kell időznöm, mert ez utóbbi váddal is számot kell vetnünk. Egy baloldali ideológiájú párt hatalomra kerülésével előállt az a helyzet, melyet az imént a harmincas évekkel kapcsolatban okkal cáfoltunk: az uralmon lévő rendszer és a népi mozgalom ideológiája között „genetikus" összefüggés volt. A Nemzeti Parasztpárt dicstelen szereplése mutatja, milyen

veszélyes volt ez a rokonság. Noha Veres Péter korábban és csak egy ideig volt a párt elnöke, és miniszter is csak három hónapig a Dinnyés-kormányban, ő lett a kudarc megszemélyesítője. A Tekintet Veres Péter-számában Tóth Pál Péter a szerepvállalást úgy írja le, mint az „ahogy lehet" politikáját, amellyel azonban a Nemzeti Parasztpárt kezdetektől a kommunisták pozícióját erősítette. E drasztikus valóságot a népiek is felismerték, s emlékeztet rá, hogy ezért nem vállalták a régi nevet 1956-ban az újjáalakulásukkor.

Keserves volt szembesülni a népiek ifjabb generációinak az örökség ezen részével. Nekem magamnak éveken át Nemes Nagy Ágnes engesztelhetetlen haragjával a népiek iránt, s most ne firtassuk, mennyi volt ebben a víz alá nyomott alkotó traumatikus sérelme az úgy-ahogy, mégis egzisztáló pályatársakkal szemben, mennyire hiányzott némi belátás az „ahogy lehet" politikai stratégia iránt, amit egyébként később, amikor előtte is lehetőség nyílott erre, ő maga is követett. Élete utolsó interjújában is beszélt erről, a halál vallató közelében, ez tehát ilyen megrendítően fontos volt neki. Azt mondta, megbocsáthatatlan, hogy segítséget nyújtottak a néppusztításhoz, s hogy épp ők tették ezt.

Ebből a nézetből csak Erdei Ferenc, Darvas József látszik, az Illyést respektáló Révai és Rákosi, a népi kollégiumokból a folyóiratok dicsfényébe pattanó fiatalok, Juhász, Nagy László, de nem látszanak a népbíróság előtt megjelenő költők, Szabó Lőrinc, Sinka, a nyomorba és elszigeteltségbe szorult és minden nyilvánosságtól megfosztott Kodolányi, s nemcsak Erdélyi József bűnhődése nem látszik, hanem az antiszemitizmus kérdéséről az egész világon példa nélkül álló lelkiismeretességgel gondolkodó és az Illyés szerkesztette Válaszban tanulmányt publikáló Bibó elnémítása sem. És nem látszik Németh László fenyegetettsége és az *Egy mondatot* író Illyés, a felocsúdó és a pártosságból kihátráló fiatalok, Nagy Lászlóék lelkiismereti drámája sem.

Úgy tűnik, ezek az évek, ezek a körülmények maguk alá temették a *klasszikus* népi eszmét. A mozgalomnak a kommunistákkal összeolvadó szárnya is vétkes ebben, de ahogy a korábbi fázisban is voltak eltévelyedők, és ez az eszmerendszerben kifejeződő igények érvényességét nem ásta alá, feltehetőleg ezúttal sem hozott volna radikális fordulatot néhány népi író elbukása, ha közben nem megy végbe a falu földcsuszamlásszerű megváltozása. Olyan folyamatok indultak meg a szocialista mezőgazdaság terrorral történő szervezése által, amelyeket semmiféle minőségi forradalommal befolyásolni nem lehetett volna, akkor sem, ha hangoztatni lehetett volna egyáltalán efféle nézeteket. Nagy Imre sem népi, hanem kommunista reformer programmal lépett fel. S bár Bibó Istvánnak történelmi szerep jutott a forradalomban, 1956 történéseit nem a népiek, hanem a reformkommunista körök párton belüli harca és az utca nemzeti indulatú felkelése határozta meg, épp ezért a megtorlás is ellenük irányult.

Azokat, akik valamelyest ismerték a Kádár-rendszer kultúrpolitikáját, és tudták, hogy a népieket ellenzékeként kezelte mindvégig a hatalom (egyébként épp ezért bánt csínján velük Rákosiéknál ügyesebb értelmiségi politikája részeként), nagyon meglepte, hogy egykori ellenzéki szövetségesei 1989 táján hirtelen elfeledkeztek erről az általuk tapasztalatból is ismert tényről, és a népieknek a rendszerrel való összeépülését kezdték sulykolni. Németh László Kossuth-díjat kapott, mialatt Déry (és Eörsi) börtönben ült. A prominens népi írók nevüket adták a tiltakozáshoz, amiben követelték, hogy az ENSZ vegye le a napirendjéről a magyar kérdést, később pedig együtt vacsorázgattak Aczéllal. De nemcsak a politikai riválisok akcióiban bukkan fel ez a beállítás,

Standeisky Évának a témával foglalkozó tudományos monográfiája is úgy summázza a Kádár-rendszer viszonyát a népi írókhoz, hogy az a róluk meghozott 1958-as párthatározattal lezárta a konfliktust, s a továbbiakban csak a polgári irodalommal konfrontálódott. Ismeretes, hogy a mindkét részről taktikázó viszonyban a népiek miféle számításból igyekeztek párbeszédet folytatni a hatalommal, hogy Illyés – hivatkozott is erre 1974-ben, *Egy vita vége és eleje* című írásában, amelyben békejobbot nyújtott az egykori urbánusoknak – ,,lerázhatatlanul instanciázott a legfelsőbb helyen" Déry és Zelk érdekében (is); Németh László Bibó börtönbeli sorsának enyhítéséért folyamodott Kádárhoz; de ezek a tudott és feltételezhető szándékok nem alkalmasak érvelésre, minden adalék vitatható, vagy legalábbis kétes hírbe keverhető (ami azt illeti, a nevezetes tiltakozó aláírás is, melyről hiteles dokumentum nem került elő!). Nem hinném, hogy pontosan ki tudnánk ma mérni, mi volt a hasznos eredménye és mi a kára a taktikázásnak. Ha a pártállami rendszer és a népiek csoportjának valós viszonyát akarjuk megragadni, jobb, ha azt vizsgáljuk, mi lett a sorsa és a fogadtatása eszméiknek, tehát lényegesebbet tudhatunk meg madártávlatból szemlélve a folyamatot.

A párthatározat egy alapvető konfrontáció rögzítését és állandósítását jelentette: a népi gondolatot a nacionalizmus körébe utalta mindenestül. „Illyés munkásságában – olvasható a határozatban – pl. érezhetően erősödő tendencia a veszélyeztetettnek vélt nemzeti öntudat fenntartásának gondolata, s nem a szocialista erők támogatása érdekében, hanem az erők ellen." Egyénileg írhatnak, munkálkodhatnak a népi írók tehetségük szerint, de a határozat inkvizíciós szigorral hirdeti meg az anatémát a kispolgári, harmadikutas, nacionalista tanaik ellen. Nem is eshetett róluk több szó, csakis megbélyegzésként azokban a támadásokban, amelyek a sajtóban érték a népiek tetten érhető akcióit. És akciónak számított mondjuk Csoóri faluról szóló irodalmi szociográfiája, Fekete Gyula cikkei a népesség fogyásának ügyében, sőt a táncház-mozgalom is, s ilyenkor elhangzott – amit a határozat egyébként csakis a múlttal összefüggésben említ – a rasszizmus vádja is.

Miközben a magyar szellemi életben, kivált a fiatalságban egyre erősebben jelentkezett az igény, hogy az adott állampárti ideológia hatálya alól kiszabaduljon, s vonzónak talált annyi mindent a maoizmustól a taoizmusig, a művészeti jelenségek által és érzületi szinten magáénak kezdte érezni a nyugati jóléti társadalmak válságfilozófiáját és tételesen – bár eleinte elég felszínesen – az egzisztencializmust is (a tiltás csak a kedvét fokozta irántuk), de ugyanakkor hazai alternatív elméletekkel nem találkozhatott. Illetőleg csak annak a kezébe jutott el néhány alapmű régi példánya vagy a nyugati emigráció kiadványai közül néhány kötet, akit családi vagy baráti köre ezekkel el tudott látni. Széles körben nem is tudták a fiatalok, hogy vannak olyan eszmék, amelyek ugyanazokból a sorsproblémákból sarjadtak ki, mint az ő emésztő bizonytalanságuk. Akkor már nem is a válaszkísérletekre volt, lett volna szüksége a gondolkodó társadalomnak, hanem a kérdésekre, amelyeknek a megfogalmazásáig el se jutott. Az átlagos tájékozódású egyetemi hallgató bízvást diplomát szerezhetett a bölcsészkaron anélkül, hogy a népi-urbánus vitáról akár marxista vagy urbánus tálalásban is említésre méltó ismereteket szerzett volna. (Persze anélkül is, hogy Kodolányit, Sinkát - folytathatnám – olvastattak volna vele.) Az elméleti kalauzolás nélkül az átlagos értelmiségi közvélemény nemigen ismerte fel, hogy miféle próbálkozások feszülnek Illyés egy-egy megnyilvánulásában, de hát kalauzolásról hogy is lehetett volna szó olyankor, amikor magának az

illyési szövegnek, a *Szellem és erőszak*nak a megjelentetése is az álliberális kultúrpolitika szakítópróbája lett.

A népiek '56 után maguk is a nemzeti érdekképviseletben jelölték meg feladatukat, tulajdonképpen elvállalva az egyre inkább elterjedő összekapcsolását a népi és a nemzeti fogalomkörnek, amely még a "népnemzeti", "népi-nemzeti" elnevezésben is deklarálódott. S valóban csak ebben nyílt számukra valamelyes mozgástér: elsősorban az utódállamokban élő magyarságért való felelősségérzetünk felébresztésében. Így viszont kiszolgáltatták magukat annak, hogy rájuk süthessék a nacionalizmus bélyegét; nem tudták kivédeni rossz hatását a közvélekedésben. Végtére is a nemzeti szégyenérzetre kondicionált átlagember feszélyezett lett minden „magyarkodástól", kelletlen zavarát csak fokozta, hogy a nyílt színvallások elmaradása miatt nem nagy különbséget tudott tenni a szocialista „dolgozó nép" és a népi „nép" jelentése között; hivatalos költő és hivatalosan is elismert nagy költő között. Ez a tartózkodás a népiekkel szemben akkor nem lojalitás volt a Kádár-rendszerhez, hiszen az értelmiségi kispolgár a balhét nagyon is szerette, érzületileg alapjában véve ellenzéki volt, de nem láthatta át a maga megszokott felszíni közelítésével a helyzet ellentmondásait.

Az igényes értelmiségi gondolkodásban is nyomott hagyott az a körülmény, hogy Németh László munkásságának épp legtöbbet szóban forgó darabjai könyvtári zárt anyagot képeztek, a *Sorskérdések* tizenöt évi lebegtetés után csak 1989-ben jelent meg, akkor már teljes érdektelenséggel találkozva; Bibó ugyan viszonylag széles körben ismert lett a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján az ellenzék két szárnyának összefogását reprezentáló *Emlékkönyv* szamizdat megjelentetése révén, de legálisan csak 1986-tól voltak könnyebben hozzáférhetőek a gondolatai Magyarországon; Szabó Zoltán tanulmányai pedig '90 után jelentek meg, még a *Sorskérdések*nél is kisebb hatást keltve.

Az eszmei alapok jelenléte nélkül hiába kezdődött Illyés *Szellem és erőszak* címen ismert cikksorozatával 1977-78-ban egy új, aktív fázis a népiek történetében, nem támadt a szórványos megnyilvánulásoknak kohéziós ereje, mozgalomként sem szerveződhetett meg lap, szabad újságfórumok híján, egyetlen intézményi bejelentkezése a társadalomban a Bethlen Alapítvány lett – az is nehéz engedélyezési procedúra után. Sajnos, az a műfaj, amelyben a klasszikus népi mozgalom. legjobb, legmaradandóbb művei születtek, a szociográfia, a pártállami sajtószabadság viszonyai között eléggé ellehetetlenült. Nem mintha nem születtek volna ebben az időben is lényeglátó, becsületes valóságfeltáró riportok és szociográfiák, még a *Magyarország felfedezése* címet túlzott öntudattal elorzó könyvsorozatban is, de ezek az imént említett hiány, az elvi rendszerezés lehetőségének hiánya miatt voltaképpen éppúgy csak a feszültség-levezetés eszközeként funkcionáltak, mint a politikai kabaré, s éppoly népszerűek is voltak (gondoljunk Moldovára).

A szemügyre vett hiányok és korlátok ellenére is nyilvánvaló, hogy volt népi ellenzéki tevékenység a Kádár-rendszer alatt, volt retorzió is miatta – a legutolsó évekből Csoóri Duray-előszavának és Nagy Gáspár *Öröknyár*-versének ügyét mint a legjelentősebbeket idézhetem bizonyságul –, s ezért a népiek a '89-ben rájuk záporozó vádak előtt szélütötten és némileg hiszterizálva álltak. Hogy összefonódott a Kádár-rendszerrel, s aktuálisan létrehozott szervezete mögött is az MSZMP áll? – ezen a ponton egy marslakó, ha elmesélném neki a népiek történetét

(miért ne?), nyilván elnevetné magát, hiszen valamiképpen komikus, hogy ezzel az írócsoporttal mindig van valami baj, s mindig az, hogy szervilis. A marslakó már csak azért is kételkedne ebben, mert tudná, hogy a szervilisekkel nem szokott baj lenni, idejekorán felismerik az új gazdát.

Másfelől nem is volt olyan meglepő a támadás. A korábbi években is tudni lehetett, hogy a marxizmus kritikájával induló, önmagát demokratikus ellenzékként definiáló szerveződés és a népiek szövetsége csupán taktikai, a rendszerellenesség szinte az egyetlen pont (ebbe beleértve persze a másmilyen, a demokratikus államforma akarását), amelyben igazi egyetértés van köztük. A sejteni engedett kifogások a népiek ellen meglehetősen egybecsengtek a valahai urbánus kritikával, noha az „urbánus" definíció nem éledt fel, míg a „népi", ,,népnemzeti" konokul megmaradt.

A pártharcokban bekövetkezett támadások tartalmát is meghatározta a harmincas-negyvenes években berögződött érvrendszer. A vádak legsúlyosabbika a népieknek tulajdonított rasszizmus lett ismét, holott a klasszikus népiek története már kellően bebizonyította, hogy ezeket a velük szemben táplált félelmeket nem „igazolták", s az utódokkal szemben már egyenesen abszurd volt a feltételezés. S ha Ignotusék aggodalmát magyarázza a személyes félelem attól a nagyhatalmi fenyegetéstől, amit a népiek törekvései mögött láttak felködleni, hatvan évvel később már olyan világpolitikai erőfölénybe ágyazva hangzik el a vád, amelyben kívül-belül meg lehet ingatni egy politikai erő morális legitimitását efféle gyanúsítással, sőt gyakorlatilag is meg lehet ingatni, ha a gyanú igazolódik. S ez nyilvánvaló volt. A másik vád is a klasszikus forrásokat visszhangozta: a ködös, dilettáns hamadikutas elképzeléseikkel kerékkötői lesznek a gazdasági integrálódásnak. Ennek a vádnak sem volt valós alapja, de ehhez hozzá kell tennem: sajnos! Talán épp az a baj, hogy nem volt. Igen hamar lemondtak az utódok arról, hogy valamifajta „harmadik" út, azaz mai értelmezésben az ország valós adottságaihoz és szükségleteihez szabott átalakulás feltételeit csikarják ki politikai partnereikből. Igaz, nem sok esély volt akkor már erre, mert az átalakulás meghatározó *valós* feltételeként 1980-tól kezdve olyan külső-belső tőke jelent meg az országban, amely efféle gazdaságpolitikában kifejezetten ellenérdekelt volt. De hát már csak azért sem kerülhetett sor ilyen kísérletre, mert nem is készültek tervek előzetesen, hiszen ahogy regények, közgazdasági utópiák sem íródtak az asztalfióknak.

Ami tehát mint beteljesületlen igény, mint ideál megőrződött a klasszikus népiek társadalmi programjaiból, a politikai praxis számára fölös teher, írói lázálom lett. Könnyen belátható, hogy az eredeti tőkefelhalmozás, a piacgazdaság kiépítése, ami kényszerű követelményként állt az ország előtt, nem éppen népi célkitűzés, ahogy nem is szocialista; a magyar történelem sátáni tréfája, hogy e feladatot két olyan párttal végezteti el lényegében, amely ezzel gyökeresen ellentétes feladatokra alakította ki az énképét – más kérdés, hogy mennyire felel meg az igazságnak ez az énkép.

Előadásom címében azért tettem fel a provokatív kérdést, hogy irodalom-e a népi irodalom, mert emlékeztetni akartam arra, amit az eddigi összefoglaló ismertetéssel önkéntelenül is igazoltam: bárha írók és írások körül zajlik a népi szellemi áramlat története, ez mindenkor társadalmi és politikai koordináták között minősült önmaguk előtt is, hát még kívülről vagy az ellenfelek előtt. De hát akkor ide tolakszik a még provokálóbb kérdés: íme, egy szellemi erő, amely – noha története hatvan éve alatt kétszer is úgy fordult a magyar történelem, hogy a lehetőségek méhében megfogantathatta volna jó szándékait – mindannyiszor kudarccal és megszégyenüléssel került ki az eseményekből, érvényesnek tudhatja-e még eszmerendszerét? Igaz, nem a program igazsága

bukott meg – az a megvalósulás közelébe se juthatott-, mégis eléggé meggondolkodtató, hogy a folyton kényszerpályákra futó történelmünkben van-e értelme érvényesíthetetlen igazságok szolgálatába állítani írói pályákat, műveket.

De ha nincs, miért kelt akkora idegességet a mindenkori birtokon belüliekben a népiek puszta felbukkanása? Akár csak egy egyetértő hivatkozás valamelyik jobb képviselőjükre? Ha nincs értelme, miért kell módszeresen lejáratni a népi gondolatot, hol fasisztának, hol sztálinistának feltüntetve az egyre tájékozatlanabb közvélemény előtt? Malíciával jegyzem meg: a vehemens támadások nélkül a népiek önerőből talán nem is tudták volna magukat a köztudatban fenntartani. S nem malíciával mondom: a támadás *fokmérője* a valós társadalmi problémának, aminek feltárására a mai népiek elődei muszáj-Herkulesekként elszegődtek, s ha kivész is a muszáj-Herkulesek fajtája, ha nem lesz is több népi író, a sorsproblémákat nem lehet velük együtt negligálni. Vannak. A történelmi kényszerpályák konjunktúralovagjai is érzik a kétszáz éves úrutálatot, az egyszerű ember, főleg a falusi ember sunyító bizalmatlanságát és finnyás megvetését a hivatalban lévő s ilyen értelemben általában a tanult iránt – s ez utóbbi nemcsak a konjunktúralovagok, hanem minden értelmiségi számára ijesztő és anakronisztikus. Gondoljuk meg: a világ legszegényebb tájain is dicsőség az apának, ha a fia viszi valamire, minden közösségben ünneplik a tőlük elszármazott sikeres embert, nálunk mintha elvesztek volna számukra. A klasszikus népieknek kezdtek eredményeik lenni e tekintetben, de persze ez is nyomtalanul elveszett – ma már nincsenek se paraszt-, se munkás olvasókörök.

A paraszti életforma végleges pusztulásával sokak szerint okafogyott lett a népiség, amelynek eszerint nincs kit képviselni. Az életforma felszámolódott, de a társadalmi-jövedelmi aránytalanság csupán csak másként jelentkezik a magyar társadalomban; a civilizációs színvonal javult, de az életminőség nem. Okafogyott? Mintha csak a paraszti életformát kellett volna, akarták volna megvédeni! Ha egy egész ország betegszik meg, züllik, szürkül, fogy rossz emberi színvonalon, az már rendben van? S van, ami ma súlyosabb sorskérdés, mint hatvan éve volt: gyengébb az immunreakció: hiányzik az önbecsülés. S ha semmi másban, ebben éppen az író illetékesnek érezheti magát.

Amikor népi irodalommá minősült át a nyelvhasználatban a népi mozgalom, mai szóval nyelvpolitikai manipuláció történt voltaképpen. Az elnevezéssel visszautaltatott az író az irodalom illetékességi körébe a politikai porondról, s ily módon csökkent kissé gondolatainak, kritikájának jelentősége: mintha valami valóságon kívüli pozícióból akarna beleszólni a nagyok, azaz a valóság dolgába. Véletlen egybeesés, hogy épp ez idő tájt tudta érvényesíteni nézeteit a vonalas, agitációs szocialista irodalomfelfogással szemben az esztétizmus, mely szerint az irodalom számára a művön kívüli valóság értékelhetetlen, némi sarkítással: nem is létezik.

Ez így van, és így is van rendjén – gondolhatja bárki. Barbár dolog mást várni az írótól, mint hogy írjon; valamirevaló író maga is úgy tartja, hogy minden az íráson belül dől el, ti. azon, hogy jó írás-e. Németh Lászlót idézem: ,,Minden népi író életében volt egy meglepetés. Úgy érezte, le van nyomva, s egyszer csak felemelte egy nem várt tömegerő. Nem annak az osztálynak az ereje, amely küldte, s amelyért élni akar. Azé, amely ellen küzdött. Ennek a lelkesedése nélkül nem lehetett volna író, vagy egészen másféle, mint ami lett. Mert a népi író a népért ír, de nem a népnek. A maga szülőföldjére is a tanultak apostolátusa viszi vissza, a fölkavart divat, az új osztály missziós telepei:

táborok, falujárások, népfőiskolák... A népi irodalom körül temérdek a csótány és a bojtorján. Néha meghökken az ember, mi mindent tapsolnak meg, mert népi. Ez természetes is, ahol politikai érzelmek trágyázzák meg az irodalmi sikert." – Látható, hogy Németh László is az irodalmon belül látja az író helyét, és utálkozik a politikai konjunktúrákat meglovagoló íróktól, de egyet nem tesz kétségessé: a népi író *valamiért* ír. Ő azt mondja, a népért, de ez esztétista ars poeticával felmérve mindössze csak annyit jelent: valamely ügy érdekében. Az esztétisták szemével nézve ugyanis egyre megy, mi az az ügy. S a mi mai szélsőséges esztétistáink szerint, ha valaki *célból* ír, akkor már az is mindegy, rosszul-e vagy jól, mert nem tartozik az irodalmilag értékelhető jelenségek körébe.

Ma tehát a „népi" fogalma újabb jelentésmódosuláson megy át. Míg valaha önmeghatározás volt, mostanában inkább mások minősítik népinek az embert. Az önmeghatározásra irányuló, elvi alapok teremtésén fáradozó, kortársi művek közül Görömbei András munkássága adhatná a legtöbb támpontot, emellett érdemes a nézetek formálódásának és az új népi írókör formálódásának mozzanataira nézve néhány középnemzedékbeli kritikus, irodalomtörténész köteteit is alapul venni; Márkus Béla, Monostori Imre tanulmányait említeném elsősorban. De a „népi író" minősítés többnyire nem ezen elvek mentén történik meg. A legegyszerűbb, ha valaki származása vagy írásainak anyaga alapján sorolódik e kategóriába. Ide számítanak a nemzeti történelmi tudat, a hagyományok gondozói, néhányan azért is, mert barátilag odasodródtak egy népi asztaltársasághoz, sőt sokszor csak egyszerű pártszimpátia alapján. Szerencsétlen helyzet. Kivédhetetlenné teszi a fogalom önkényes értelmezését. Hiszen még a pontos önmeghatározással rendelkező klasszikus népieket is ki lehetett kezdeni hol ebben, hol abban az ellentmondásban. A népiség fogalmi meghatározása nélkül ha X-et tekintik népinek, akkor az a népi legfőbb jellemzője, hogy rossz író. Ha Y-t, akkor az, hogy antiszemita. Ha Z-t, akkor az, hogy szétdurran a pátosztól. Ha a népiek hagyják, hogy mások interpretálják feltételezett szándékaikat, akkor a népi azt fogja jelenteni, hogy divatjamúlt tollforgató, aki valaha rászokott a politika kábítószerére, s most betege annak, hogy nem érezheti elég fontosnak magát.

Kétségtelen, hogy a totalitárius rendszer kihívásának megfelelően ezekben az évtizedekben a művészi alkotások méltánylását erősen megszabta a politikai jelentés; minél jobban betartott a mű a hatalomnak, annál fontosabbnak tűnt. Ma szokás ezt a „szerepzavart" csak a népiek rovására írni, holott nálunk politikai előjele lett kezdetben az avantgárdnak is, majd az individualizmusával a hivatalos ideológiának szamárfület mutogató ún. új paradigmának is. 1990 őszén, az Alföld-napokon, a *Korforduló* címmel megrendezett vitában azonban többen annak adtak hangot, hogy a hetvenes évek végén megszűnőben volt a túlpolitizálás, a szerepfelnagyítás, és az irodalom politikától való függetlenedéseként értékelték, hogy megkezdődött a polgári és avantgárd irányzatok rehabilitációja, és teret nyert a kísérleti irodalom. Ezt a nézetet akkor Kulcsár Szabó Ernőtől Rónay Lászlóig, Pomogáts Bélától Szabolcsi Miklósig többen képviselték. Ekkor tehát még nem terjedt el az a meggyőződés, hogy az irodalom revelatív változása a legújabb, már szennyeződéstől mentes posztmodern nemzedék fellépésével történt meg. Ha tehát nem volt kötelező politizálni – teszem én hozzá tudós kollégáim idézett véleményéhez –, és Nagy Gáspár vagy Petri György mégis politikai verset írt, akkor azt azért tette, mert politikai indulat támadt benne, tehát neki is *oka* volt a versírásra, és célja pedig nem több, mint bármely más költőnek bármely más verssel. Nem sokra lehet menni az *okkal* írás és a *céllal* írás megkülönböztetésével, ha a népi mai jelentését akarjuk definiálni.

Hogyan definiálta a fiatal Farkas Zsolt a népieket egy 1994-ben megjelent cikkében? A múlt századi vátesz-szerep, a nemzeti, sőt, összemberiségi küldetéstudat, Kulcsár Szabó Ernő szavával: „az én hipertrófiája" első restaurációs kísérlete szerinte „Németh László és a fiatal népi írók nevéhez fűződik. Ez a mozgalom, ha nem is volt egészen friss és nagy reményeket keltő, mégiscsak valamennyire természetesen, alulról, magától jött", viszont az ötvenes-hatvanas években azért ez volt az uralkodó paradigma, mert „ez a típusú irodalom vállaltan ideologikus, s a propagandaérték iránt fogékony hatalom számára a legjobban ellenőrizhető". Az új paradigma a hetvenes években „ az ideológiamentesség ideológiájával" és szigorú esztétizmusával „kitűnő művek sorát hozta létre, ám a történet, a fordulat lényegi elemei, a mítosz alapvetően politikai jelentőségű is". A szerző az 1989-es fordulattól azt várja, „hogy a fenti történetről, mitológiáról és művekről leválasztja az eredeti politikai kontextust, Németh László-san szólva ,,lepárolja a régi ítéletrendszerek cefréjéből az irodalmat, hátrahagyva a politikum seprőjét".

Látni való, hogy fóbiáról van szó. Ideológia- és politikafóbiáról. Amit sürget, azt az idő maga is elvégzi: az *Isteni színjáték*ból például régóta kipárolta a napi politikai jelentést. Az ideológiamentes művészet viszont teljesíthetetlen követelmény; kultúránk túlnyomó, tán legértékesebb része nem is jött volna létre korokat meghatározó és korokon túlnövő ideológiák nélkül. A művészetben mindig voltak szent őrültek és szent tanítók, szabados garabonciások és udvari bértollnokok, ez a kettősség vagy négyesség nehezen fér meg együtt, egy szívben, tehát választásra csábít egyéneket és nemzedékeket, de baj van, ha kihirdettetik, hogy csak az excentrikus mű lehet jó, vagy hogy az mindig rossz, csak a centrumkereső esztétika megengedhető.

A népi író tehát a centrumkereső, a tanító-szolgáló típusból való, olyan személyiség, amelyiknek identitástudatában erős szerep jut közösségi meghatározottságának, de ezzel nem azt akarom mondani, hogy kizárólag a népi író ilyen, hiszen a közösség és a szolgálat oly sokféle lehet. És azt sem akarom mondani, hogy a népi író soha nem zökken át excentrikus szerepbe, s nem írhat egoista költeményeket. Annyi mégis megkülönbözteti írótársaitól, hogy tudatosan vállalja a sajátos magyar sorsproblémák megszólaltatását, és ennyiben az író irodalmon túli felelősségét. De ezt nem valamiféle esztétikai és erkölcsi felsőbbrendűség jegyében a többi, a másféle íróval szemben, hanem pusztán azért, mert érdekli, gyötri, fogva tartja a megtapasztalt balsors és meghasonlás. Talán nem is volna szükség a népi író kategóriára, ha természetes maradt volna a mai kor magyar szellemiségében a nemzeti, a közösségi érzület és az írástudó felelőssége a „néma kín"-nal szemben; ha ezt az utóbbi fontos hagyományát a magyar irodalomnak nem borítaná el a rágalomözön, ha a torzulásra való torz reakcióként nem akarnák kirekeszteni a művészetből a művészi lehetőségek *másik* felét. Egyébként eléggé felfoghatatlan, hogy hogyan tudják elhinni okos emberek: valóban a művészet politikátlanítása folyik, amikor gondolataiért negligálnak egy sor írót, véletlenül éppen olyanokat, akik a szabad rablás korában a nézeteikkel nagyon láb alatt lennének. Bizony, ez a vakság – hiba. De hiba az is, hogy a népi írók hajlanak a nemzeti érzés kisajátítására, s ezzel felbőszítik azokat, akik elég jól megvannak a nemzeti identitásukkal, például a posztmodern fiatalok nagy része is ezt gondolja magáról. Az más kérdés, hogy nem érzik meg vagy tapasztalatlanul ítélik meg a jelen veszélyeit.

Végezetül essék szó egy érdekes változásról tágabb környezetünkben, a világban, amelyet az elmúlt évtizedekben a globalizmus és pragmatizmus túlcsordulása jellemzett. Nemrég adták ki

Magyarországon is egy, az UNESCO keretében működő munkacsoport, az úgynevezett A Kultúra és Fejlődés Világbizottsága jelentését *(Kreatív sokszínűség,* Osiris Kiadó – Magyar UNESCO Bizottság, 1996), amelyben összefoglalják a világ válságproblémáit, s azokat az alapelveket, amelyeknek gyakorlati érvényesítésétől remélik a jobb életminőség kialakulását a Földön. Úgy hangzik, mint egy Orwell- vagy Ilf és Petrov-ismertetés részlete. Az ember nem tudja, sírjon-e vagy nevessen. De mégis megdöbbentett, hogy hányszor kellett Németh Lászlóra gondolnom lapozgatása közben, vagy például Kodolányira, amikor a szerzők kultúrameghatározását olvastam: ,,A kultúrát nem lehet alárendelt szerepre korlátozni, a gazdasági növekedés puszta elősegítőjévé (vagy akadályává) alacsonyítani." A szerzők megállapítják, hogy az etnikai azonosságtudat világszerte felerősödött – s ezt mindenféle hisztérikus felhang nélkül közlik –, válaszként a globalizáció, a szabványosított információs és fogyasztási minták nyomására, „Bár sok csoport szeretne visszatérni ősi hagyományaihoz, vagy fenntartani azokat, időnként akár a törzsiséghez való visszatérés formájában is, de a legtöbb nép szeretne részese lenni a »modernizmusnak« – de saját hagyományai szerint". „...A hagyomány jelenthet stagnálást, elnyomást, tehetetlenséget, privilégiumokat és kegyetlenséget; a modernizáció jelenthet elidegenedést, erkölcsi lazulást, kirekesztést, az önazonosság és a közösségi érzés elvesztését."

Eszerint tehát nemcsak magyar, hanem világpolgári öntudattal vállalható program, amit Németh Lászlótól idézek: „A magyarság újabb kori balsorsának én (sokszor megírtam) azt tartom, hogy a világhistória órája gyorsabb volt, mint a mienk. Mire mi kiérleltünk volna valamit, kinn kaszára érett a kor. Az utolsó százötven év csupa májusi aratás. Ez ellen egy védelem van, ha belső nemzeti folyamatainkat, amennyire lehet, függetleníteni tudjuk – nem a kor eszméitől, hanem a kor beavatkozásaitól."

Kortárs, 1997.6. sz.

Békeidőben Bécsben

1848, 1956 – és ami utána következik

Szinte mindent kiöblített belőlem az idő, amit az iskolaéveimben szedtem össze, hiteket és tévhiteket, álismereteket és nehezen nélkülözhető tudást egyaránt, de a kuruc érzület mindezeknél szívósabbnak bizonyult, nem irtotta ki még az a szarkasztikus felismerés sem, hogy honleányi romantikámat a Rákosi-rendszer hivatalos ideológiája gyúrta belém: a megszálló hatalom eminens helytartói ugyanis a nemzeti függetlenség prioritását tették meg pártos történetírásuk egyik axiómájává, s e sátáni cinizmusig persze hogy nem ért fel a gyermekész. Mindenesetre feszélyezett vagyok Bécsben, frusztrált turista, s azon kevés alkalommal, amikor valami távolabbi város felé útban a vonatcsatlakozásra várva bebújtam múzeumaiba, felmértem látványosságait, sem a tetszést nem mertem szabadjára engedni, sem az ellenszenvet, hogy ez a Bécs az a Bécs. Épp ideje hát, hogy ezúttal télen, a karácsonyi kivilágításban megálljak a Burg tövében, egy magyar, aki tudja, hogy Ferenc József ágya fölött az aradi kivégzéseket ábrázoló festmény lóg, s tudja, hogy mai felmérések szerint az osztrákok számára még mindig a legkedvesebb szomszéd, a legtűrtebb idegen a magyar.

Egy ideje Közép-Európa-szerte s Magyarországon is kilombosodott a Monarchia utáni nosztalgia. Ó, azok a bájos, egyforma vasútállomások, fürdőhelyek, várakozó konflisok a kisvárosok főterén, fölélesztett bálok, Sissy királyné. Másoknál egy politikai remény képződik meg a Monarchia sikeres évtizedeire gondolva a térség népeinek és államainak valamifajta konföderációjáról – mintha nem éppen a Habsburg-trón agresszív érdeke tette volna eleve naiv álommá a Duna-konföderáció kossuthi, Teleki László-i programtervét. Persze balgaság épp e részletkérdésben felhánytorgatni a nosztalgia ködösségét, ésszerűtlenségét, amikor azt látja az ember, hogy jól megfér ugyanabban a szívben a boldog békeidők mítosza 1848-49 kultuszával. Mindkettő mint az egykori töretlen életerejű, öntudatú magyarság történelmi állapota hagyományozódik ránk, mindkettő a nemzeti érzület táptalaja, átugorva évszázadnyi időt, átugorva a huszadik század nagyját, amelyből bizony kevés energiát nyerhet a nemzeti magabiztosság. Örvendetes, hogy ez talál még egyáltalán magának igazolást a történelemben, melynek nyilvánvaló veszteségei és manipulált interpretációi joggal elbizonytalaníthatták. Mégis groteszk a Habsburg-uralkodóház ellen vívott szabadságharc ideálját a dualista idők ideáljával összevegyíteni. A történelem elkövet ilyen szakácsbravúrokat, mert módjában van sok évtizedig félelemben pácolni, reménytelenséggel pörkölni, realitásérzékben megpárolni az emberek tudatát, tehát a történelmi emlékezet eredendően változékony, és mindenkor az önigazolás szükségleteihez alakul, de a mítoszok ellenállnak az időnek, a külső behatásnak, a mítoszok bizonyos szent együgyűséggel konzerválnak egy eszmét, épp irrealitásuk által maradnak ki a történelem kotyvasztásaiból. Furcsa, hogy negyvennyolc mítoszával kapcsolatban mást tapasztalunk. Pedig ahogy a szenvedélyes Monarchia-párti Joseph Roth a harmincas években írt regényeiben a magyarokat tette felelőssé a Monarchia bukásáért, s ezért olthatatlan ellenszenvvel ábrázolta őket, a közelmúltban Claudio Magris is a történelmünket végigkísérő „hősi és ádáz nemzeti érzést” okolja a birodalom széteséséhez vezető monarchia létrejöttéért, s e méltatlan barbárságnak kijáró kelletlenséggel és felszínességgel intézi el bemutatásunkat Duna-könyvében.

Persze ezek periferikus szellemi megnyilvánulások, az európai történetírásban a Habsburg-trón szerepének ezzel ellentétes megítélésére is bőséggel van példa, csakhogy sajna ezekben még annyi figyelem sem jut a magyar történelem sajátlagosságára, mint amennyit a velünk ellenszenvezőknél tapasztalhatunk. Mindennek felemlítésével csupán a kétféle mítosz együttes ápolásának problematikusságát akartam érzékeltetni.

Ha belegondolunk, önmagában már az is meglepő, hogy a forradalom és szabadságharc kultusza túlélte a kiegyezést. Hogy nem okozott igazán megrendítő erkölcsi válságot egykori '48-asoknak részt venni a kiegyezést követő politikai életben, avagy fordítva: a gyakorlati politika mezejéről visszanézve nem érezték szükségesnek besározni az egykori eszményt, kigúnyolva naivitását és leleplezve kínos intimitásait, ahogy az efféle ügyek bukása után szokás, mert hiszen erkölcsi igazolásra a győztes ellenféllel kötött kompromisszumnak is szüksége van. Nem, a forradalomból való kiábrándulás hangjai a Világos utáni években dúlták fel a szellemi közéletet, '67-ben már Andrássy Gyula szereplését tekinthetjük jellegadónak: mint Kossuth követét Ferenc József *ín effigie* kivégeztette, s aztán a kiegyezést követő koronázáskor miniszterelnökként épp ő tette a koronát az uralkodó fejére, akit aztán egyre-másra kértek fel az immár engedélyezett honvédegyesületek díszelnöküknek, Andrássy pedig néhány év múlva a közös külügyminiszteri széket foglalta el. A mai magyarnak a Burg tövében és az EU kapujában álldogálva egy józan, szinte cinikus magyarázat jut az eszébe. Azért nem kellett megcsúfolni, mert '48 nem volt már több, mint sterilizálódott eszmény. Bukott forradalom, bukott eszme – szemben a gazdasági fellendülést hozó s ilyen értelemben győztes reálpolitikával. Így, hogy nem tagadták meg, nem is kellett a nemzeti ábránd árulóinak érezni magukat, s hogy vállalásába semmi disszonancia ne vegyüljön, egyre szakrálisabbá csiszolták az ünnepet: a liturgia kezdte elnyomni a zavaróan konkrét emlékeket.

Ez persze csak egy mai magyar felszínes summázása egy olyan folyamatról, amelyről ő maga is többet tud ennél. Tudja, hogy az árulással vádolt Kemény Zsigmond a *menteni a menthetőt* elvét követve írta meg a *Forradalom után*t, tudja, hogy a passzív rezisztencia lassanként nyűg lett az országon, az élet túllépett rajta, s természetesen számon tartja Teleki László öngyilkosságát és Kossuth nyomasztó árnyát a Deák-párton. S tudja azt is, hogy csak a romantikus képzeletben létezik az a pátoszos, egyértelmű érzelmeket, hősportrékat felmutató 1848, vagyis a mítosz, mely túlélt másfél évszázadot (amelynek egyébként igen jelentős részben Jókaitól származnak motívumai, attól a Jókaitól, aki pedig már 1848-ban tanújelét adta, hogy ki kívánja vonni magát a történelmi forgatagból, és személyes érzülete a forradalom és szabadságharc iránt később sem volt egynemű), viszont a történelmi közgondolkozásban és magában a történettudományban máig sem szűnt a vita a forradalom eseményeinek, személyiségeinek értékelése, értelmezése körül. Tudja tehát: a forradalom és szabadságharc szembeállítása a kiegyezéssel abba a gyanúba keveri, hogy illúziókat pártol a reálpolitika ellenében. Illúziókon elsősorban a forradalmi eksztázisban felröppenő megvalósíthatatlan politikai célok értendők, de valamelyest magáról az eseményről alkotott ideálkép is, amely nem kíván tudni a kapkodásról, a hiú rögtönzésekről, a nem ritka brutalitásról, amelyek egy forradalom mindennapjait jellemzik.

Csakhogy olyan korban él, amely gyermeki tudatmegnyilvánulásnak tekinti a mítoszt, s mint ilyet megtűri, de mindenek fölé helyezi, fétisként tiszteli az úgynevezett realitásokat. A racionalizmus jegyében meghirdetett furcsa fatalizmus ez: minden csak annyi, amennyi megvalósul belőle, minden

igaz, amit siker *igazol.* És mert sokszor vágták a fejéhez, hogy igényei (eszményei) ellenkeznek a józan ésszel, a reálpolitikai célszerűséggel, fel kellett figyelnie arra, hogy az úgynevezett reálpolitika mennyi önáltatásra épül, mennyi a nem is sejtett következmény, s ugyanakkor az eszelős történelmi tettekben hányszor történt meg az a fordulat, amelyre éppen megérett a világ. Nem akar, nem is tudna hozzászólni a történészek elemzéseihez a kiegyezés szükségességéről, a dualizmus előnyeiről, hátrányairól, csupán nem képes a '48-as forradalom reálisan lehetséges betetőzésének, az akkor megformált célok kvázi-megvalósításának látni. Idegenkedik attól a szemlélettől, amely oly határozottan meg tudja különböztetni egy forradalom megvalósítható céljait a megvalósíthatatlanoktól, mert akkor az utólagos értékelésekben csak a megvalósítható minősül *jogos* követelésnek – mintegy az egyébként „esztelen" forradalom mentségeként ,– s ami megvalósíthatatlannak bizonyult, értékét (realitását) veszti. Szeretné a realitás-illúzió dilemmáját a maga kétségességében látni és láttatni, s nem éri be a kiegyezés mint realitás, a forradalom mint illúzió szokványos antinómiájával.

A dilemma csaknem másfél száz éve foglalkoztatja a magyar szellemi életet. A' 48-as szimbolikában a Széchenyi–Kossuth ellentét jeleníti meg. S bár Kemény Zsigmond fordult először Széchenyi alakjához, hogy mintát, előképet találjon benne a forradalom és Kossuth ellenében, mégis Szekfű Gyula Széchenyi-értelmezését idézem meg elsőként, minthogy végletességével ez képviseli az egyik pólust.

Szekfű olyan Széchenyit ír le, akinek alakjával „a magyar nemzeti államiság történetében egyedül Szent Istváné mérkőzhetik", mert ő is annak tudatában cselekedett, hogy „a magyar nemzeti fejlődés hátramaradása és elmaradása nyugati kultúra beoltásával gyógyítható", reformműve nemhogy nem állt szemben a Habsburg-ház terveivel, hanem „követeléseinek nem egy részlete, így a nemesi adómentesség megszüntetése, a gazdasági és hadi terhek igazságosabb megosztása, a nemesi birtokformák modernizálása, a parasztok jogainak birtokra és szabad munkára kiterjesztése Mária Terézia és József korában a bécsi kormány hivatalos programját alkották. Széchenyi a XVIII. század abszolutisztikus kormányaitól egyetlen fontos kérdésben tért el: ez volt a nemzeti kérdés, de ezt is, a magyar nemzetiség kifejlesztését, a király közreműködésével akarta megoldani, s így ezen egyetlen ellentét is jóakarattal könnyen megoldható lett volna." Metternich volt, aki a Széchenyiben feszengő romantikus nemzeti erőktől idegenkedett, s így „az eredetileg arisztokrata származású reformművet maga Metternich változtatta át visszautasításával liberális demokratává".

Kemény Zsigmond éppen ellenkező szándékkal faragott ideált a '48 előtti Széchenyiből az önkényuralom idején: a társadalmi reformigényt akarta összekötni a magyar történelmi múlttal. E törekvése az, ami később Németh Lászlót oly mélyen megragadta: ,,Kemény Zsigmond nemcsak azt ismerte föl a lefolyt ötven esztendőt elemző tanulmányaiban, hogy a magyar szellem, miközben az eszmékkel egyre magasabbra ragadtatta magát, a történelmi múltat fokról fokra kirúgta maga alól, hanem azt is, hogy ez a múlt nemcsak múlt, hanem jelen is; népességünk többsége ma is ebben él, úgyhogy a magyar művelteket múltunk mélyebb ismerete közelebb viheti a néphez, mint a puszta

demokrata eszmék.” Németh László, aki mind Szekfű történelemszemléletével (Széchenyi-képével), mind a kiegyezéssel szemben éles kritikával élt, Kemény Zsigmond gondolatait, holott épp e legfontosabb pontokban nem érthetett vele egyet, mély rokonszenvvel követte, amiben benne van az író rokonszenve is a másik író autonóm személyisége iránt, de a népi mozgalom egyik ideológusának fogékonysága is a szerves, az egész népet átható, a meglévő kulturális talajban gyökerező átalakulás programja iránt. Ami persze nem teljesült a kiegyezés révén, hiszen az csak az országra mintegy kívülről ránövő gazdasági fejlődést eredményezhetett. ,,S mégis mily hiba volna Keményt egy antikvár vagy népies-régies zamat-romantikusnak elképzelnünk – teszi hozzá Németh. – Az ő Janus-arca közül a másik az akkor javában virágzó polgári életforma felé néz. Ha a magyar kisnemességből, iparos- és nagyparaszt-osztályból nem támadt magyar polgárság, s hűbériségünk ma [1940] a polgári korszak nagy vérfrissítése nélkül megy át egy hivatalnok-proletár államba: azért legkevésbé Keményt lehet okolnunk. Ő az abszolutizmus áldásának tekintette szinte, hogy a hivatalokhoz szokott magyar réteget a szabad pályákra szorítja.”

Kosáry Domokos – egykori Szekfű-tanítvány – visszaadta Széchenyit a forradalomnak. Bemutatja, hogy amikor jogos aggodalmai a trón várható megtorló lépései miatt eloszolhattak, mert a politikai realitások megváltoztak Magyarország körül a bécsi forradalom kitörésével, Széchenyi is ott tartózkodott a hajón március 13-án, mely a felirati javaslatot vitte Bécsbe a független magyar kormány felállításáról, holott mindaddig ellenezte ezt a lépést. Ezzel nemcsak Kemény Széchenyi-képének hitelét ássa alá, aki „a jobbratolódó polgári-nemesi politikának Széchenyihez kapcsolására tett kísérletet”, hanem. Szekfűét is, akinél – Kosáry fogalmazásában – „Széchenyi a mindenkori forradalom ellen szolgál bástyaként, már nem is mint a mérsékelt liberalizmus mintaképe, hanem. mint egy másféle, konzervatív, vallásos reformrendszer megalkotója és egyúttal a helyes magyar politika mondhatni időtlen érvényű képviselője, akivel szemben Kossuth és az ellenzékiek éppen azért lehetnek – szerinte – népszerűek, mert a magyar jellem maradandó alaphibái öltöttek bennük testet: az illuzionizmus, a szalmaláng és a könnyű fajsúlyú, nagy szavak politikája”. Mind Szekfű, mind Kemény a történelmi realitások felismerését és tiszteletét kérik számon a magyar politikán, épp ehhez találnak mintát Széchenyiben, de lám, Széchenyi a felirati javaslatot vivő hajón – olykor nem lehet tagadni, hogy a forradalom. is a politika realitása.

Kosáry ezt az elemzést fogházban vetette papírra, 1956 után, Déry Tibor cellatársaként. Míg Déry a *G. A úr X-ben*t írta, a történész a *Széchenyi Döblingben* című könyvén dolgozott. Kétszeresen kihívó témaválasztás: Széchenyit a marxista történetírás dogmatikus korszakában feszengő elutasítás illette meg, s ugyanakkor a polgári nemzeti romantika is Kossuthra esküdött vele szemben. Egy újabb levert forradalom után, politikai elítéltként Széchenyiről írva aligha lehet kikerülni azt a kérdést, amely a kedvezőtlen történelmi körülmények ellenében véghezvitt forradalom értelmére avagy értelmetlenségére irányul. ,,Volt azonban egy olyan lényeges mozzanat, amelyet Széchenyi nem látott, nem láthatott – hangzik Kosáry válasza a könyv később született bevezetőjében. – A nemzet nemcsak túlélte a vereséget, a vérbe gázoltatást és az elnyomatást, hanem éppen az önérzetes helytállással, az elfogadhatatlannak elszánt elutasításával, a túlerő elleni harc súlyos kockázatának vállalásával olyan pozíciót és respektust vívott ki magának, amely csak ideig-óráig volt figyelmen kívül hagyható. Mindez együtt, a több, a sok, a részben talán megvalósíthatatlan követelése kellett ahhoz, hogy egyáltalán valóban lehetővé váljék, amit

Széchenyi óhajtott, reálisnak tartott, s ami utóbb valami formában megvalósíthatónak bizonyult: a Habsburg-hatalommal mint adott realitással kötött kompromisszum."

Adott realitás. Kosárynál is meghatározó premisszája a folyamatok megítélésének, hogy milyen külpolitikai érdekek közegében, milyen valós politikai képviselettel mennek végbe. Ingerült az illúziókkal és az előítéletekkel szemben, a hisztérikus Habsburg-ellenesség jelenségeivel szemben például, az „áruló Görgey" legendáját egész könyvvel cáfolta meg, s mind a polgári történetírás gyengébb erőinek felszínes nemzeti romantikája, mind a marxista történetírás nemzeti demagógiája állandó provokációt jelenthetett a számára, szenvedéllyé mélyítve a tárgyilagosság józan igényét. Ugyanakkor – mint a forradalom igenlésével bizonyságot tett róla – nem a szűkkeblű pragmatizmust érti reálpolitikán. Csakhogy még a tárgyilagosság szenvedélye sem védheti meg mindig a történészt az ideológiai beidegzettségektől. Épp a kiegyezés értékelésénél figyelhető meg, hogy Kosáry is különbséget tesz adott realitás és adott realitás között. A Habsburg birodalmi érdek például végzetszerű, méltánylást követelő körülmény, ezzel szemben a történelmi folytonosság, a saját vezető szerepe megtartásának makacs igénye a magyar felső osztályokban nem egyszerűen a történéseket determináló adottság, hanem elítélőleg, ártalmas következményeiben megméretve, mint a magyar történelem kellemetlen torzulása minősül. A kétféle hangnemre példa: Kosáry Széchenyi realitásérzékének megnyilvánulásaként értékeli, hogy „nemcsak a Habsburg-hatalommal szemben intett »zarándoki önmegtagadásra«, hanem a nemzetiségek, az erőszakos magyarítás dolgában is". Ugyanakkor Kemény Zsigmond – Széchenyire hivatkozó – programjáról azt írja: ,,a birtokos nemesség oldaláról és éppen akkor számítgatta a mérleget, amikor a nemesi osztályérdekek már egyre távolodtak a haladás irányától. Az »önmegtagadás« itt annyi, hogy ha már választani kell, akkor inkább az országon belüli nemzeti hegemónia megőrzéséért és nem a hegemóniát kockáztatva, a függetlenségért óhajt síkra szállni." – Afelől aztán nem maradt kétség az utókorban, hogy végzetes következményei lettek azoknak a sérelmeknek, amelyek a kiegyezéssel érték az ország területén élő népeket és néptöredékeket. De aligha lehet figyelmen kívül hagyni a történelmi „vétség" elemzésekor, hogy semmiféle reális politikai erő nem állt sem a függetlenségi, sem a Duna-konföderációs elképzelések mögött. S azt sem, hogy a nemzeti kisebbségek ebben az időben a nemzetté válásnak abba a fázisába jutottak már, amelyben nem érhették volna be valaminő engedményekkel.

Ebben a kérdésben Németh László rezignált diagnózisa furcsa módon realistább; ő ugyancsak az életképesebb alternatívát látta Kossuth dunai államszövetség tervében a hullaszagú Habsburg Birodalommal való alku ellenében, de – írja Németh – ,,mint annyiszor, az ő terve hordta az éretlenség színét, s mint a történelem bebizonyította és bizonyítja: ez volt a természet szerint valóbb – ha nem is lehetséges". És abban a végső kérdésben is, hogy tekinthető-e a kiegyezés negyvennyolc győzelmének, ugyancsak figyelemre méltó Németh László érvelésének tárgyszerűsége. Szekfű hozsannázó állításával szemben (,,Soha a magyarságnak ilyen kiváltságos helyzete a Monarchiában nem volt", ,,a kiegyezés az áprilisi törvényeket állította helyre bölcs foglalatban") ő pontosan felmérte: Deák 1860-ban még valóban az 1848-as áprilisi törvények alapján állt, de 1867 „a népi függetlenség négy nagy kritériuma közül csak egyet hagyott meg: a magyar állam belső kormányzását, a kiegyezést elfogadó, császárhű kormányok alatt".

Összevetve tehát e jeles gondolkodók és tudósok hol egymásra támaszkodó, hol egymást cáfoló nézeteit – a felidézett gondolatsor csak egy vékony szál e szüntelen vitában –, szembetűnő, milyen nagy, kínzó jelentőséggel merül fel minduntalan a történelmi realitásokhoz való alkalmazkodás szükségessége avagy kényszere, s a kétely a kockázatok vállalása, a nagyobb erővel való szembeszegülés célszerűségében. Kosáry Domokos a már idézett válaszánál általánosabb érvényűen is kifejtette erről a nézetét. A Rákóczi-szabadságharcról írta, de minden hasonló bukásról elmondható: ,,[a szabadságharc] nem az a reménytelen vállalkozás, amely az adott nemzetközi viszonyok között a kis állam függetlenségét, a birodalomból való kiszakadását nem vívhatta ki – mert nem vívhatta ki –, hanem a jogos tiltakozásnak, önvédelemnek és belső szuverenitásnak az a végső eszköze, melynek kockázatát ultima ratióként vállalni kell, hogy a kerekek jobb forgása, valami elfogadhatóbb kompromisszum helyreálljon."

Ahogy e kérdések sohasem csak a történettudomány szakmai-elvi kérdései voltak, úgy ma sem azok. Érezhető izgalmat kelt például az „adott realitás" fogalmának felbukkanása. Mert hogy mi tekinthető politikai realitásnak, lehetséges célnak, azt mindenkor a hatalmat épp gyakorló csoport szabja meg. Történelme ismeretében nemcsak a magyar, a más nemzetbeli is alapos okkal gyanakszik arra, hogy a politikai realitások körét e csoportérdek jelöli ki. (És igen bölcsen ítélt Bibó István, amikor a „hamis realisták" kártékonyságát épp akkorára becsülte, mint a „túlfeszült lényeglátók" veszélyességét.) A mai történelmi köztudat – s van ebben valami leleplező – erősen hajlik arra, hogy negyvennyolccal szemben egyre inkább a kiegyezésben lássa azt a fordulatot, amelynek során a modernizálás megindult. Sőt vannak, akik azt vetik fel: ha a szabadságharc győzött volna, a rendi társadalmat tartósította volna; kiegyezés nélkül nem képzelhető el fellendülés és polgári fejlődés a a nemzeti sérelmeibe ragadt múlt század végi Magyarországon. Ez a nézet másféle kritikát tartalmaz, mint akár Szekfű, akár Kemény Habsburg-pártian avagy nemzetérdekűen forradalomellenes helyzetértékelése. (Egyébként alighanem mai kollégáikkal kölcsönösen tagadnák is a szellemi rokonságot.) Nem nehéz felismerni a kiegyezés mai abszolutizálásában, hogy a múltba vetít egy új keletű előítéletet, amely szerint a mindenkori magyar társadalomra a végzetszerű belső tehetetlenség, a megújulásra, az autonóm változásra való képtelenség a jellemző. Ha belső késztetéseit érvényesülni engednék, ha adottságait épp annyira *adott realitásnak* fognák fel a politikusai, mint a külső-belső hatalmi érdekláncolatokat, akkor nyilván nem az történne, hogy kedvezőbb kompromisszumokat lehetne létrehozni a történelmi determinációk és a célba vett változások – a korlátok és esélyek – között, mert a magyar embernek esze ágában se volna korszerűsödni, gazdagodni, demokratikus formákat építeni, dehogy, hanem beleragadna megszokott, sértődött, törzsi feudalizmusába. Vagyis kínosan tükrözi s egyszersmind megideologizálja ez az előítélet a mai politikai stréberséget a nyugati integráció feladatkörében, s távol esnek indítékai (például) Ady magyarságkritikájától, még ha örömest hivatkozik is rá.

Valóban nem tudhatjuk, hogy egy köztársasági Magyarországon hogyan alakultak volna az erőviszonyok a rendi és polgári törekvések között; nem tudhatjuk, hogyan, milyen belső háborúk árán juthatott volna nyugvópontra a nemzetiségek autonómiájának történelmi feladványa. De azt tudhatjuk, hogy a kiegyezéssel nem ugyanazon célkitűzések megvalósítása előtt nyílott tér,

amelyeket a forradalom állított a nemzet elé. Nem olyan Magyarország jött létre a kiegyezés folyományaként, nem olyan jövő fogant a Monarchia méhében, amilyen a függetlenségét elnyerő országra várt volna 1849-ben. Miért érdemes ezt az obligát igazságot kimondani? Mert ma az akarat is csak arra irányul, hogy alkalmazkodni legyen képes az ember a kényszerűségekhez, a róla hozott „magasabb" döntésekhez. Nincs meg az a szuverén célképzet, *amihez képest* visszalép az ember, *amiből enged* a kompromisszumok megkötése során. Az enerváltsághoz persze sokféle kudarc megtapasztalása is kellett, de valamelyes szerep jutott az olyasféle tudati zavarnak is, mint ami a forradalom és szabadságharc emlékének a kiegyezésbe, majd a mindenkori magyar állam hivatalos rituáléjába való beolvasztásával járhatott, s még inkább e zavar folyamatos elfojtásának. Persze a hivatalos Március 15-ékkel szemben korról korra nem hivatalos demonstrációk is szerveződtek, vagy legalább egy-egy személyes kísérlet történt arra, hogy a forradalom szellemét visszapereljék a képmutató hatalomtól, hiszen mindig voltak, akik észrevették a szabadság ünnepélyes éltetése közepette is hiányát az állami életben, de az egymásra következő nemzedékek végül is szívesen hallgatták a legendát a magyar dicsőségről, a magyarok szabadságszeretetéről, s arra aztán végleg nagyon kevesen gondoltak, hogy az idők folyamán megcsappant a tényleges, veszélyes szabadságra az igény a társadalom egyedeiben. A szabadságszerető nemzet mítosza a visszanyert állami függetlenség első évében kezdett oszladozni bennem, hiszen mindenkinek, akinek szeme volt erre, látnia kellett, hogy a várhatónál kisebb örömöt keltett a szovjet hadsereg kivonulása, aztán a várhatónál kisebb felháborodást a hatalom- és vagyonátmentés, valamint a számonkérés és a felelősségre vonás elmaradása. Hja, kérem, ez volt a rendszerváltozás feltétele – hangzik a vulgáris reálpolitikai érv. Csakhogy nem bölcs kompromisszum által mondott le az országnak ez a fele az erkölcsi elégtételről, az erkölcsi rend visszaállításáról, hanem meg lehetős közönnyel, anélkül, hogy tudta volna: lemond valamiről.

Ezért jár az eszem egy ideje azon, hogy talán még sincsen rendben, ha egy szív egyszerre dobban meg 1848-tól és a Monarchia rekvizitumai láttán. A levert szabadságharc levert szabadságharc, a sikeres reálpolitika sikeres reálpolitika, a függetlenség függetlenség, a politikai kényszerpálya politikai kényszerpálya. Nem azt firtatom, melyiket kell vállalnunk dagadó kebellel, melyiket lesunyt fejjel, csupán annak a tudatosítását szorgalmazom, hogy kétféle nemzetstratégia mosódik össze pozitív múlttudatunkban, kétféle morál, s ez amilyen kényelmes, olyan meddő megoldás. A mai magyar ember számára negyvennyolc kultuszában máig az a vonzó, hogy magában foglalja az erkölcsileg igazolt kapitulációt, sőt valamelyest még a mértéktartó árulást is.

A mítoszok nem feltétlenül ellentmondásmentesek. Jelképekből épülnek fel, s azok jelentése értelmezés kérdése, tehát a mítoszok természetük szerint többértelműek. Negyvennyolc mítosza is kiválasztotta a valós emlékekből azt a többértelmű szimbolikát, amely lám, szinte mindenki számára elfogadhatóvá vált. 1956 utótörténete másként alakult. Annak ellenére, hogy sokkal frissebb, kurrensebb talajul szolgálhatna a nemzeti önbecsüléshez, mint másfél száz éve kilobbant előde, hiszen jelenleg szerte a világban nagy presztízse van, az Október 23-i ünnepek mégis feszélyezettek és feszélyezők. (A legutóbbi őszön is felmérhető volt, hogy az Október 6-i megemlékezések átéltebbek, ihletettebbek voltak – holott valóban kuriózum, hogy egy nép ünnepei között ilyen

előkelő helyet kapjanak vereségek és mártíriumok –, mint pár héttel később az ötvenhatos rendezvények.) Sokféle szempontú elemzést igényelne, hogy miért nem érzi magáénak – az egykori szabadságharcosoknak és a megtorlások túlélő áldozatainak maroknyi és keserűen csalódott csapatán és néhány Don Quijote-i alkatú értelmiségin kívül – úgyszólván senki 1956 hagyományát, én mindössze csak az előző gondolatok fényében venném szemügyre a kérdést.

Nem keletkezhetett ötvenhatról legenda, mítosz, mert eleve nem formálhatott ki könnyen átélhető és egyszerűen értelmezhető képet a történésekről és a részt vevő személyekről az írói és a népi epikai ösztön, amely aztán feltöltődhetett volna szakrális feszültséggel. A megtorlással aládúcolt kádári konszolidáció még a szájhagyományban csiszolódó anekdotáknak sem kedvezett, nemhogy az eposzi képzeletnek. De nemcsak a félelemből eredő hallgatás sorvasztotta az emlékezetet, nemcsak az agitprop alpári ügyessége bizonyult hatásosnak a közember számára ellenőrizhetetlen igazságú rágalmak terjesztésével, amelyek sokak előtt kompromittálták, legalábbis fokozatosan kínossá tették az emléket, hanem magának a forradalomnak a belső ellentmondásai, a benne rejlő szándékok jól érzékelhető, de nem artikulált, nem átlátott különbözősége is túlságosan zavarta az emlékezést, semhogy akár mikroszkopikusan is megképződhetett volna az egynemű mítoszi mag. Voltaképpen egyetlen ilyen mítoszmagra emlékezem: az érintetlen kirakatok és pénzesdobozok lelkesítő emlékére. De ha csak a forradalom központi alakjának, Nagy Imrének belső drámájára gondolunk, a nép által követelt Nagy Imre első beszédére és első megnyilvánulásaira, majd a nemzeti szabadságharcot vállaló Nagy Imrére, érthetőnek találjuk, hogy nem lett egy spontán népi mítosz hőse, s érthetőnek a vitát, mely 1989 óta folyik eszmei örökségének birtoklása körül. S végül nem szabad figyelmen kívül hagyni, ha az amnéziára keresünk magyarázatot: a kádári konszolidációs politika sikerének épp az volt a titka, hogy beérte egészen kicsi árulással is, például ha nem beszél az ember bizonyos dolgokról (akkor pedig jobb neki, ha nem is emlékezik rájuk). Azok az elítélt forradalmárok, akik a hatvanas években szabadultak, a rendszerváltozás körüli időkben sorra beszámoltak a traumáról, amit a sorsuk, az ügyük, a forradalom iránt tapasztalt közöny okozott nekik, mihelyt kiléptek a börtön kapuján. Tudom, hogy elnagyolt ez az ábrázolás, és sokan joggal úgy emlékeznek ezekre az évekre és évtizedekre, hogy ők nem adták meg magukat, nem adták fel a Kádár-rendszerrel szemben az oppozíciót, s el kell ismerni, a morális tagadás is az ellenállás egy formája, de még ezek közt is a legtöbb úgy volt ezzel, mint a folyton boldogtalan feleség, aki a szomszédasszony előtt szidja az urát, de a négy fal között jól megvan vele, s mind mikor szidja, mind mikor öleli, tulajdonképpen rossz a lelkiismerete.

Végül is a lelkiismereti zavar szikkasztotta ki ötvenhat emlékét. Ha 1867-ben lehetett ápolni a negyvennyolcasság tudatát különösebb etikai konfliktus nélkül, 1957-ben, '58-ban, '64-ben, '68-ban s így tovább, a kádári éra egyetlen percében sem hihette a legrugalmasabban alakítható hamis tudattal sem senki, aki bármilyen fokon azonosult a rendszerrel, hogy hűségesen őrzi '56 szellemét. A hatalom pedig mindvégig, 1989 nyaráig, ötvenhattal élesen szemben határozta meg önmagát.

Kérdés, hogy feloldódik-e valaha is ez a lelkiismereti zavar a forradalom emlékével szemben. Kérdés, hogy feltöltődhet-e újabb nemzedékek újabb forrású érzelmeivel az '56-ban rejlő, rejtőző nemzeti mítosz nyersanyaga. Kérdés, hogy az újabb nemzedékekben lesz-e egyáltalán ilyesfajta igény. S igen: kérdés, hogy kell-e egyáltalán nemzeti mítosz. Hiszen milyen szemléletesen megmutatta az a néhány felidézett állásfoglalás is negyvennyolc, illetve a kiegyezés értékelésével,

értelmezésével kapcsolatban, hogy többé-kevésbé elfogult interpretáció minden ismeretünk a múltról, holott ezekben az interpretációkban tudatosan törekszünk az igazság feltárására, a mítosz pedig eredendően ellene hat a tárgyilagos önismeretnek. Végtére is ezért írtam akkora ellenszenvvel a szabadságszeretetet ünneplő megalkuvók önelégült hamistudatáról az imént. Igen, Ady gondolkozott ebben is a legradikálisabban: „Petőfi azt hitte, hogy az ő sötét, kis Magyarországa nagyságosan végigcsinálhatja Franciaország minden világrengető megmozdulását: két-három forradalom eseményét és tanulságát akarta ráhúzni arra a kis országra, mely igazában forradalmat se akart." S aztán: „Már ott történt az elhibázás, hogy Petőfi abba a Magyarországba született, mely még ma is képtelen önmagával elhitetni, csak elhitetni is, hogy olyan, amilyennek Petőfi merte képzelni."

De hát valóban azt kívánom., hogy már ne is akarjon ez a nép ilyesmit hinni magáról? És önmagából végleg kiábrándulva lemondjon még az illúzióról is, hogy köze van – dédapái és apái nemzedékében legalábbis volt – a szabadsághoz? Végtére is az efféle nosztalgiákban ölt testet az eszmény, s még a megtépázott eszmény is mércéül szolgál. Nem azt akarom inkább, azt szeretném megélni, hogy – mítoszokba foglaltan vagy anélkül: mindegy – szabadon érezze át saját belső valóságát? Hogy ne csak átvészelni, birtokba venni is akarja az időt?

Kortárs, 1998. 3. sz.

Ázsiába visz-e Kodolányi János Európa-kritikája?

Az „euráziai lélek" értelmezése

Esti beszélgetés és *Csendes órák* címmel adta közre a Magyar Élet Kiadó 1941-ben és 1942-ben Kodolányi János cikkeinek és tanulmányainak válogatását (együttes második kiadásuk 1944-ben jelent meg, s Püski Sándor ez év tavaszán harmadszor is kiadta a gyűjteményt). Ennek előszavában meglehetősen szókimondóan foglalta össze a sok támadást és gáncsot elszenvedő író közírói pályafutásának alakulását: „Húszéves írói utamon betértem mindenféle helyre. Betértem a Pesti Naplóhoz s testvérlapjaihoz, a Népszavához, a régi Magyarsághoz, a Pethő-szerkesztette Magyar Nemzethez, kisebb-nagyobb hetilapokhoz, a Nyugathoz, a Napkelethez, a Korunkhoz, rövid időre hajlékot is építettem magamnak, a Nemzetőrt – míg ki nem lakoltattak belőle... Most, hogy írásaimat böngésztem, meglepődtem. Ezek az írások nagyjában s egészében mind egyformák. Hogyan is jelenhettek meg annyiféle helyen? Hogyan volt lehetséges, hogy mindenütt ugyanazt a lényeget írjam? Hogyan közölhettek a szocialisták olyan cikkeket, amelyekért ma halált kiáltanak reám, hogyan Pethő Sándor lapja, amely most hónapokon át a becsületet nyúzza rólam, hogyan a liberális kapitalizmus nagy reggeli lapja, amely jobblétre szenderült? Egy szociáldemokrata újságíró nemrégiben kaméleonnak nevezett. Elgondolkoztam a megbélyegzésen. (...) Cikkeim ma már nem jelenhetnek meg sehol. Éppen mert nem vagyok kaméleon. Mert nem tudok itt ilyen, ott olyan színű lenni."

A helyzet az eltelt hatvan év alatt nem sokat változott. Az életmű kitagadottságának sokáig az volt az oka, hogy Kodolányi jobboldali írónak minősült, de még amikor a Magvető könyvsorozata révén tisztes példányszámban újra hozzáférhetőek lettek művei, az irodalmi jelenléte akkor is a féllegalitás vonásait hordozta: lám, a kultúrpolitika mekkora türelmet tanúsít egy máskülönben kitűnő jobboldali múltú íróval szemben. Természetesen épp kulcsfontosságú tanulmányai és cikkei nem jelenhettek meg, amelyek pedig megjelenhettek, szociális elkötelezettségű eszmeiségükkel eléggé rejtélyessé tehették a gyanútlan olvasó előtt a jobboldali besorolást. Fordult a világ, s most meg az állítja nehéz feladat elé a – jobb szó híján mondjuk úgy– hivatalos irodalmi értékrend megalkotóit Kodolányi János rehabilitálása során, hogy kétségtelenül és következetesen antikapitalista volt, nem is csak szocialista indulatai miatt, hanem szellemi-filozófiai aspektusból is. S ez a nagyobb baj: a szociális baloldaliság még tekinthető fiatalkori naivitásnak, sőt, a tiszta lélek bizonyítékának is, azonban az éles kritika, amellyel ő Európát illette, épp most, Magyarország EU-csatlakozása küszöbén kínosan zavaró.

Hogy témám közepébe vágjak, idézem Kodolányi egyik legkeményebben fogalmazott ítéletét: ,,A nyugati kultúra éppen úgy nem egységes, mint ahogy nem keresztyén. A nyugati kultúra számtalan ókori és középkori kultúrelemből, sőt kultúrkörből tevődik össze (...) Évszázadról évszázadra más és más kultúrképet mutatott. Egységes a kapitalizmusban lett Európa – de akkor szűnt meg európai lenni. S vajon ki állítaná, hogy a kapitalizmus kultúrát és kereszténységet jelent? A világ minden táján ősi, harmonikus, szilárd kultúrákat pusztított ki, ahol elhatalmasodott. Alapelvei: a munka kizsákmányolása, a szabad verseny, a gyengébbek elpusztítása, az élet minden területén

könyörtelenül alkalmazott haszonelv, a családi közösségek felbomlasztása, általában a magasabb erkölcsi célok és értékek alárendelése rideg materiális céloknak és érdekeknek, mind-mind homlokegyenest ellenkezik a kereszténység alapelveivel. Ha Európában maradt még kultúra, az éppen ennek a Moloch-Európának ellenére maradt, s mindenütt azokon a területeken, amelyek kívül estek a kapitalizmus nyers uralmán, tehát a legalsóbb néprétegekben – a földművesek között –, egyes nem kapitalizálodott országokban, vagy ahol a nép fel tudta építeni belső, védekező szerveit (Finnország, Dánia stb.).” *(Kelet Népe,* 1941)

Kétségbevonhatatlan igazságok vegyülnek e gondolatsorban túl általánosító, ellentmondásos vagy tisztázatlan fogalmakra építő állításokkal, de nem ezek szétszálazásának nehézsége akadályozta meg, hogy az elmúlt évtizedekben szembenézzünk Kodolányi eszméivel. Még azok is elkerülték ezt, akik írásművészetének hívei maradtak vagy lettek, s utálattal tekintettek a bélyegeket osztogató nyilvános és titkos cenzúrára, tudva, hogy a jelentős teremtő szellem sohasem mérhető meg kommerciális dogmák szerint, nem utasítható kizárólag politikailag korrekt fogalmak használatára, de éppenséggel a szovjet szocialista világrendszer minden abszurditását a bőrükön tapasztalva, természetes nosztalgiával gondoltak a Nyugatra, mint egy összehasonlíthatatlanul jobb életminőség biztosítékára, s sokakban illúziók is támadtak világrendjét illetően (amelynek valóságát aztán 1990 után pánikbetegségbe esve élte meg az ország többsége). Emlékszem, hogy amikor a Kádár-rendszer vége felé közfigyelem fordult a magyar koronára, s tanulmányok tárgyalták eredetét, a rajta lévő bizánci motívumokat, voltak, akik sopánkodtak, hogy nem szabad ezt firtatni, jobb nekünk minél messzebb mindenféle kelettől, a keleti kereszténységtől is. Mert Kelet akkor már csak a szovjet birodalmat jelentette, s jobb volt nem gondolni arra, hogy végtére őseink ott is ragadhattak volna, valamelyik őshazában.

Bárha még ma sem lehet egészen feszélyezetlenül befogadnunk Kodolányi gondolatait, ahogy az iménti idézetet sem (hiszen kiderült, hogy a magyarság számára nem volt harmadik út: a most eltelt évtized és nyilván a következő is a kapitalista gazdasági szerkezetek adaptálásaként szerepel majd történelmünkben, és szükségszerűnek kell elfogadnunk az erkölcsi- és véráldozatot, amibe ez került és kerülni fog), mégis eljött az ideje, hogy szembenézzünk velük, és megpróbáljuk értelmezni állításait. Nemcsak azért van ennek ideje, mert immár elég messze kerültünk kelettől társadalmilag és külpolitikailag, hanem azért is, mert az Európához való csatlakozás – s ez ma már egyértelműen a globalizációs folyamatokban való elhelyezkedést, vagyis az Amerikához való csatlakozást is jelenti – veszélyt is rejt magában: a kishitű, stréber önfeladás veszélyét, amelyet Kodolányi János a maga idején, a harmincas években is érzékelt, és joggal emelt ellene szót a sajátos magyar hagyományra, a kettős, nyugati és keleti kultúraelemekből ötvöződött lelkiségre hivatkozó érvelésével, s így ha valamikor, most szükség lehet az ő kritikus szavára.

Sőt, ha valóban elérkezett az ideje az irodalmi örökségbe történő befogadásának, el sem kerülhetnénk e feladatot, itt ugyanis nem ötletszerű, hirtelen hatás vagy indulat nyomán történő megnyilatkozásokról van szó, amilyeneket jó néhány írónál, minthogy műveik hangoztatott eszméiktől függetlenek, kuriózus biográfiai adalékként csak a monográfusnak kell számon tartania; Kodolányi János közírói állásfoglalásai elválaszthatatlanok novelláitól, regényeitől, drámáitól, még ha azok önálló életre keltek is. Különösen a harmincas-negyvenes évek regényeit, a *A vas fiai*t, a *Julianus barát*ot, a *Boldog Margit*ot és a *Pogány tüzek*et határozta meg az ideológia, amely az

„eurázíai lélek” felismerésére és megmentésére épült. Várkonyi Nándorral folytatott levelezéséből tudjuk, hogy épp a magyar őstörténeti, honfoglaláskori regénysorozat, a *Pogány tüzek* (azaz az *Istenek* és a *Holdvilág völgye)* írása közben, a *Sziriat oszlopai* olvastán nagy változásokon ment át: ,,ismét kezdem haszontalannak látni mindazt, amiért lelkesedtem: fajtánkat, a harmonikus társadalmat, s még azt a bizonyos »örök magyar szellemet« is, ami tudjuk, nem örök, semmi sem lévén örök (...) egészen másként nézem a világot, az embereket s főként a vallásokat” – tehát ekkor már a nagy mítoszi regények eszmei háttere kezdett el megképződni benne –, azonban ez nem megtagadása, hanem szerves továbbépülése volt korábbi szellemi-erkölcsi lényének. Voltak általa később „antihumánus”-nak nevezett véleményei, amelyeket a *Süllyedő világ* 1964-es kiadásából kihagyott és az előszóban megtagadta őket, de életének azokat a korszakait, amelyek a nagy eszmények szolgálatában teltek el, és voltaképpen az Akarattyára való menekülléssel érnek véget, rezignált szeretettel zárja le: ,,Kimaradtam a munkások közül, s emlékként őrzöm meg nem tagadott álmaimat. Megborzadtam a civilizáció, a sátáni Ész forradalmától, útjába állnom nem lehet, következményeit előre látom, ijesztő víziómat magamba rejtem." *(Egy éve vagyok Akarattyán,* 1943)

Kodolányi borzadásról beszél, szélsőséges indulati elutasításról, de ha teljes gondolatkörét ismerjük, tudhatjuk, hogy sokkal mérlegelőbben, tárgyilagosabban ítélt az okcidentális szellemiség kérdésében csakúgy, mint másik sarkalatos tézisét, a parasztság ősi kulturális bázis-szerepét illetően. Már az imént idézett radikális Európa-kép sem volt ellentmondásmentes, hiszen Kodolányi azt állítja, Európa a kapitalizmussal szűnt meg európai lenni; eszerint létezik egy Európa-idea a számára is, amely, jellemzéséből következően, eredendően sok színű, sok rétegű, de végső soron keresztény. ,,...felesleges hangsúlyozni azokat a mélyen gyökerező rokonságokat is – írta *A szellem válsága* című tanulmányában, 1939-ben –, amelyek a magyar szellemiség és a diadalmasan felragyogó modern nyugati szellem között megvannak. (...) A különböző népek kultúrája között nincsen olyan nagy űr, mint amekkora űr tátong ugyanannak a népnek a kultúrája és a kultúrának csak nevezett, kultúrmázzal jól-rosszul bevont hibrid zagyvaság között. Kultúra az istenséggel való kapcsolatok nélkül nincsen... Ezért volt kultúrája a középkornak s ezért nincs a modern polgárság korának.” Kodolányi szerint az okcidentális lélek épp úgy áldozata az antropocentrikus, kegyetlenül racionális és haszonelvű társadalomnak, mint a magyar lett. Örömmel hivatkozik mindazokra a nyugaton is fellelhető törekvésekre, amelyek e pusztulás visszahatásaként a népi kultúra feltárására irányulnak Franciaországban, Angliában is, ahol már csak emlék formában létezik, de még ott is a jobb önismeret elérését remélik ettől, s még nagyobb, diadalmas örömmel mutat Kelet-Közép-Európa népeire Finnországtól Lengyelországon át a Balkán csúcsáig, ahol viszont eleven formában ismerhető meg ez az ősi kincs, és meg is történik a kellő erőfeszítés a megőrzésére.

Itt egy pillanatra meg kell állnunk, hogy tudatosítsuk: Kodolányi nem a bezárkózó nemzeti gőg, a faji felsőbbrendűség mítoszának propagátora volt. Soha nem a világból kiszakítva és a más népi karakterek ellenében sürgette a magyar öntudat ápolását, a valós múlt ismeretét és az ehhez szervülő új kultúrát. A környező népeket mint lelki rokonainkat tartotta számon, legértékesebb hagyományunknak azt, hogy eleink „más népek fajiságának, lelkiségének, életformáinak magától értetődő tiszteletével” érték el ezek hozzájuk való települését. Értéknek, sajátos magyar értéknek tudta azt is, hogy ,,összeötvöződött nép vagyunk, összesűrűsödik bennünk szláv és török, finnugor és jazig, olyan fémmé gyúródtunk, melyben mind e sok rokon léleknek a lényege benne van”. Utálta

a származási magyarkodást, még Illyésre is volt maró megjegyzése, amikor a családjában előforduló mongolfoltra hivatkozott, és gúnyosan *turanitisz*nek nevezte el a beteges álmodozást, amely meg akarná fosztani a magyar népet nyugatról kapott lelki felétől és a civilizációtól.

Kodolányi cikkeinek és tanulmányainak szövegei tehát rácáfolnak arra a vádra, amely szerint az (általa képviselt) ,,örökölt alkat elve leválasztja a magyar közösséget, a benne való létet Európáról" – a vád e mértéktartó megfogalmazása Poszler Györgynek a Márai-Kodolányi vitájáról szóló tanulmányából való *(Nemzetnevelés - de mire?* Népszabadság*,* 1994. máj. 14.), de a másik visszatérő vád, amely szerint „elzárkózó, archaikus-mitologikus", modernizálás- és tudományellenes jövőt kínál az országnak Kodolányi, ugyancsak előítéletnek minősíthető. Meghatározása a forradalomról: az igazi (jézusi) forradalom radikális konzervativizmus, amely valami ősi, elemi igazságnak szerez új érvényességet; korántsem jelent fundamentalizmust, hiszen tartalmilag az életminőséget javító, nagy történelmi változásokat szorgalmazza. (E meghatározást Oláh Györggyel szegezi szembe – *Népi és völkisch,* 1938 –, elutasítva azt a forradalmiságot, amit a jobboldal valósított meg.) Kodolányi csodálta az államalapító Istvánt, és nem osztozott Szabó Dezső Koppányt sirató ellenszenvében a hagyományt megtaposó hittérítő iránt, ugyanakkor nem osztozott abban a hódolatban sem, amely mint a mindenkori liberális állameszme megtestesítőjének járt ki Istvánnak. Ő épp a hagyomány továbbéltetőjét, korszerűsítőjét látta meg Istvánban, aki a kereszténységet az ősi vallási tudatra mintegy rátelepítve, mélyre gyökereztette a magyarságban. Sehol a világon nem nevezik Máriát Boldogasszonynak, csak itt, ahol az állam legfontosabb alkotó része, a földművelő ugor népfél termékenység-istennőjének, Küldisimnek a neve származott át rá. S István, mint tudjuk, neki ajánlotta fel országát. Így a konzervatív elem nem visszafogó, hanem stabilizáló hatású volt a változásban.

A hivatalos felfogás a kereszténység felvételéről igencsak leegyszerűsítő –mondja Kodolányi. Senki sem gondolhatja, hogy egy csapásra megváltoztatható egy nép, és megszűntethető, kiiktatható belőle mindaz, amit korábbi századokban magába ivott. Ennek az „euráziai léleknek" a felhorgadását látja minden lázadásban és mozgalomban, amely az idegen kultúrák erőszakos uralma ellen támadt. Minthogy az ősi életforma és kulturális emlékezet az alsó néprétegekbe húzódott le, az ezek létjogáért való küzdelem szociális küzdelem is, s ebben vállaltak derekas részt minden korban a magyar írók – állítja nem kis büszkeséggel. A sor a népi írók mozgalmával folytatódik – bennük Kodolányi szövetségest talál egy ideig. És a korszak nagy szenzációja, Bartók és Kodály zenei kutatása egyenesen kezére játszik: azokkal szemben, akik ignorálják a magyarság ázsiai hozományát, ott az érv, hogy igenis létezik egy keleti zenei nyelv, mely a Lajtától Mongóliáig a legmélyebb rokonságot mutatja, nyugaton viszont ismeretlen, másfelől pedig szembetűnő tény a magyar népi zene immunitása a vele határos nyugati zenei nyelvre. (Kodály: *Mi a magyar?;* Bartók: *Népzenénk és a szomszéd né pek zenéje)* A mai szellemi közélet ugrásra kész figyelmét ismerve a magyar etnikum önmeghatározása iránt sajnos nem fölösleges hozzátennem, hogy mindebből teljességgel hiányzik Kodolányi részéről is az értékelő mozzanat; ez csupán jellegbeli leírás.

Kodolányi eszmei alapjának ingatag pontja a paraszti életközösségek és életformák idealizálása. Tévedés ne essék: magát a parasztot reálisan látja. Látja nyomorúságát, s nemcsak látja, hanem vészharangot kongatva hirdeti, hogy biztos pusztulás vár rá, ha nem következik változás a helyzetében. Hitelesnek ismeri el Veres Péter ábrázolását a paraszti életről: szerinte is a

rideg paraszt, ,,aki sohasem mereng el az életen túli kérdések misztériumán, aki kegyetlen haszonelv szerint iparkodik berendezni szűkös, cseppet sem hősi életét, aki nem fogy ki az irigységből, fenekedésből, átkozódásból, keserűségből és sivár reménytelenségből". Holott egykori, első – egyébként Szabó Lőrincnek adott – interjújában még azt hirdette, hogy az ekéje mellett ballagó paraszt is ott állhat a kultúra legmagasabb csúcsán. Ezt az ideált azonban nem tévesztette össze a valósággal, és titkolhatatlan ingerültséggel bírálja Szabó Dezsőt, amiért „szentimentális jóságömlengések közepette rajzol maga elé egy valójában nem létező és logikailag el sem képzelhető parasztot". De nemcsak a valóságos paraszti élet tényei állnak ellen az ősi kultúra és életerő kibontásáról szőtt álomnak, hanem ott is kibukkan az ellentmondás, hogy míg elvben dicséri a paraszti életformát (szembeállítva a silány, ,,okcidentális" kispolgárival), ha egy nép felemelkedéséről beszél, akkor egyetemeket, színházakat, múzeumokat emleget, például amikor a finnekkel vagy az osztjákokkal példálózik. Mi hát a magja a parasztság iránti nosztalgiájának? ,,A természettel az egyszerű parasztnép él együtt, ősi, vallásos közelségben" – írja egy kritikájában 1932-ben, s voltaképpen erre a gondolatra figyelt fel Knut Hamsun életművében is, ugyanebben az évben. Ez a maga idején nem lehetett valami meggyőző érv a szkeptikusok és az ellentábor előtt, egyike volt a parasztromantika obligát motívumainak. Mára azonban a természeti környezet romlása katasztrófa felé sodorja az emberi civilizációt, és ezért ez a megsejtett alapelv: a természetközelség követelménye, együtt a mindent a maga siváran haszonelvű, könyörtelen képére alakító kapitalizmus kritikájával, súlyosan igazolódott.

Ma magán a kapitalista közgazdaságtanon belül keletkeznek jelentős kritikai áramlatok, amelyek már bevégzett ártalomként, elburjánzott rákként diagnosztizálják mindazt, amit Kodolányi bizonyos szocialista naivitással, laikusként, de – ne féljünk a szótól – váteszi érzékenységgel fél évszázaddal ezelőtt. Egy közgazdasági bestsellerből, David C. Korten művéből idézek: ,,A probléma nem önmagában az üzlettel vagy a piaccal van, hanem a súlyosan megromlott globális gazdasági rendszerrel, amely messze az emberi ellenőrzés hatókörén túl működik. (...) A pénzszerzés parancsától hajtva a rendszer az embereket a gazdaságtalanság forrásaiként kezeli, és minden rendszerszinten gyorsan megszabadul tőlük.(...) A kopernikuszi forradalom által megnyitott tudományos és ipari korszak materialista határait elérve most az ökológia korának küszöbén állunk, természetünk spirituális és materiális vetületeinek holisztikusabb (»egészlátóbb«) szemléletére alapozott ökológiai forradalom létrehozásával." *(Tőkés társaságok világuralma,* 1995, magyarul 1996) Emlékeztetőül: Kodolányi először 1934-ben, a Szabadságban közölt *Hulló Európa, hulló Magyarország* című cikkében beszélt arról, hogy a liberalizmus „erkölcsi érvényre emelte a létért való harc olyan formáját, amelyben az egyén egyénnel áll szemben, a gyengébb elhull, az erősebb megmarad.(...) A termelés célja nem az ember, hanem a haszon lett", s ebben jelölte meg az egykézés, az Ormánság lassú pusztulása okát is.

De nincs szükség e késői igazolódásra ahhoz, hogy végre elismerjük Kodolányi vállalkozásának alapos indokoltságát, és ne illúziói vagy tévedései szerint ítéljük meg. Hiszen az övénél nagyobb, és sokszor kártékonyabb illúziókkal szemben, kétfelől is oppozícióban formálta ki a maga nézeteit. Vajon Márai nyugatosságában (,,Ázsia dolga rajongás és vakhit, Európa dolga a bírálat és önismeret") nem egy vakhitű bizalom és egy felszínes előítélet nyilvánult meg? Herczeg Ferenc *Pogányok* című regényében a kereszténység felvétele így minősül: ,,A fekete papok valami

rettenetes mesterségre tanították meg a nemzetet: megtanították gondolkozni. A boldog állatból ember lett, és aki ember, az szenved, mert gondolkozik.” - Ez a pöffeszkedő kultúrgőg volna a korszerűbb, az ésszerűbb, a humánusabb a ,,fehérlóáldozó”-nak gúnyolt Kodolányi magyar őstörténeti felfogásával szemben? Amikor Zsolt Béla a hortobágyi pásztor „háromszáz szavas” szókincsét fitymálja, s a városi kultúra fölényének jegyében „bundaszagú szervezkedésnek” minősül az a törekvés, amely a nép sorskérdéseit helyezné a magyar politika centrumába; amikor közhelynek számít a műveltebb társaságokban, hogy a magyar egy alacsonyabbrendű kultúrát hozott erre a földre, s barbárságából idegen segítségnek kellett kiszabadítania, ne lett volna égető szükség egy kulturális öntudat beplántálására a kisebbrendűségi érzés ellen? Mert hiszen Finnország példájának felmutatásával ezt szerette volna Kodolányi elérni, ezt a hiányzó öntudatot kereste Keleten is, Julianus baráttal.

S Kőrösi Csoma Sándort követve képzeletben is ezt kutatta: ,,az álmodni tudást. Hogy ne vesszünk el a racionalizmusba fulladt Európával együtt, de adhassunk neki valamit, amit más nép nem adhat...” *(Kísérlet egy magyar napilapra,* 1942. ápr. 19.)

A *Süllyedő világban* van egy humoros kis portré az író egykori, öreg magyartanárjáról, aki agyonelemez minden mondatot, kijavítja a költőket , és minden órán kikel a rossz magyarság ellen, míg a gyerekekre rátelepszik az unalom. S ekkor rendszerint elhangzik, bármiről legyen is szó: ,,– Mert mi a legfontosabb az életben? – kérdi rejtelmes arccal. – Az önbecsérzés! – harsogja az osztály, fölriadva bódultságából.”

Úgy látszik, ez a tanítás mégiscsak megragadt valahogy Kodolányiban.

Magyar Szemle, 1999. június

A közhelyek évelő természete[1]

Hét évvel ezelőtt, 1992-ben a Tokaji Írótábor tanácskozásának témája az irodalom, az író autonómiája volt. Tíz, húsz, pláne negyven évvel korábban veszélyes lett volna, sőt nyilvános, hivatalos fórumon nem is lett volna lehetséges az író eszmei elkötelezetlensége mellett kiállni, arról beszélni, hogy saját tehetségén és szuverén erkölcsiségén kívül semmi és senki másnak nem tartozik felelősséggel, még a Pártnak, sőt még az egyetemes „haladásnak" sem. A kommunista, majd szocialista pártállam ugyanis az alkalmazottainak tekintette az írókat, és akit, ahogy, amíg lehetett, szolgálatra kötelezett közülük. S ha később a magyarországi, aczéli verzióban a kötelezés elvárássá módosult is, és megtűrhetőnek minősült a szolgálatot elszabotáló művész, ő maga aligha élhette át művészi szabadság, szellemi függetlenség gyanánt, hogy kihasználja az engedményeket, s hallgatólagos fizetségként önkorlátozást gyakorol. A művészetpolitika ügyelt is rá, hogy az elkötelezettség elve a hivatalos értékrendben mindvégig érvényt kapjon.

Épp e kétoldalú lelkiismereti feszélyezettség miatt került sor a pártállam szétesése után a művészi autonómia széles körű deklarálására, akkor már meglehetősen fölöslegesen, hiszen a politikai hatalom minden erejét összeszedve a nálánál nagyobb hatalmi szférákkal, a médiával és a pénz világával küzdött, e küzdelemben a pár ezres olvasótábor se nem oszt, se nem szoroz, az irodalom érdektelenné vált, az író legfeljebb csak mint médiaszemélyiség őrizhetett meg némi PR-értéket – mármint az a néhány, akit a média erre a célra „megcsinált". Volt is az embernek olyan érzése 1992-ben, Tokajban, hogy megkésetten kerül sor egy közhely kinyilvánítására – ámbár kétségkívül jó volt tudni, hogy ez a közhely újra közhely –, és csöndes unatkozásra készült fel; ehelyett azonban rejtett feszültséget érzékelt. A résztvevők és a részt nem vevők miatt. Mert bármennyire rendjén van is, hogy az autonóm művészet érdekében a legnagyobb természetességgel az a Heller Ágnes és Fehér Ferenc érvelt, akik Lukács György tanítványaként nem épp az osztályharc valóságának ábrázolásától függetlenedett művészet magasra értékelésével indították filozófusi pályájukat, avagy például az a Szilágyi Ákos, akinek nevét először egy Weöres Sándor ellen írt cikke tette ismertté, mert mint az individualizmus antihumánus képviselőjét ítélte el a költőt; de ismétlem: rendjén van, hogy épp ők, hogy ők is... végtére is megváltoztatták nézeteiket, s joguk van erről tanúságot tenni bárhol – azonban mégiscsak furcsa volt Lukács György nevének hiánya az eszmélkedési visszatekintésből, s bizony hiányzott egy mondat arról, hogy gondolkodtunk mi ezekről a dolgokról szögesen ellentétesen is. Továbbá nem volt egészen magától értetődő az sem, hogy mialatt a minden politikától távol álló, tiszta művészet dicsérete zengett (háttérbe szorítva a neofita buzgalomtól mentes, józan és konzekvens hangokat, amilyen például Bertha Zoltáné volt), tartózkodott itt körünkben egy prominens ellenzéki képviselő, aki – úgy tűnt – kampánybeszédeihez végez előgyakorlatot. Ez elég is volt ahhoz, hogy az ember lássa: nem is olyan egyszerű a művészetet teljességgel autonómnak hinni, kivált, hogy puszta léte is szponzoroktól függ. Csak a totalitárius rendszert fűzi paranoid ellenszenv a l'art pour l'art művészethez, a liberális politika és

---

[1] Elhangzott a Tokaji Írótáborban Irodalmi nemzet? – *Hagyományok, kérdések, távlatok az ezredfordulón* című tanácskozáson, 1999. augusztus 17-én.

piac cseppet sem bánja, ha a művészet a saját belterjes ügyeivel bíbelődik, az indulatokat egymás elleni stílusháborúkban vezeti le, a vers, a próza ki sem pillant a szerző egykori gyerekszobájának vagy pszichológusa rendelőjének ablakán. Inkább a lapos valóságba ragadt, közügyekben turkáló, azaz politizáló tollforgató okozhat olykor fejfájást neki, s nem a finnyás kívülállásának hamistudatában leledző ezoterikus művésznek, hanem az utóbbinak van több gondja az önálló véleményformálással, a személyes autonómiával.

Éppen az ehhez a fajtához tartozó írók határozták meg korábban a Tokaji Írótábor jellegét, s amikor az imént az 1992-es rejtett feszültség okaként említettem a jelenlévők mellett mások hiányát, természetesen Fekete Gyulára céloztam, akinek távolmaradása arra figyelmeztethetett volna, hogy az irodalmi életben akkor robbanásszerűen érvényre jutó individualista, relativista szellemiség csak csonka válaszokat kínál a kérdésre, hogy mire való az író egy gyökeresen átformálódó, a társadalmi működés új formáival ismerkedő-kísérletező, új életvezetést tanuló országban. Mármint azon belül mire való, hogy írásra való – ezt a közhelyet elővigyázatosságból bocsátom előre, hogy ne értsenek félre: tőlem telhetően én is alanyban-állítmányban gondolkodom, mialatt a következőkben – közös témánknak megfelelően – népről, nemzetről fogok beszélni.

Az idei téma ugyancsak közhelyes válaszokat indukál, normális körülmények között megvonná az ember a vállát: irodalmi nemzet? Persze hogy minden nemzet saját magáról alkotott tudatának meghatározó komponense a róla, belőle született irodalom, ezért becsüli, ezért taníttatja az új nemzedékeknek, legfeljebb nem egyformán fontos mindegyiknek. Van nemzet, amelyik számára a vallása fontosabb, van, amelyiknek az építészeti, képzőművészeti kincsei vagy esetleg bölcselőinek, zeneszerzőinek alkotásai. Ezeknél a magyar valóban irodalmibb, mert itt a költők lettek a nemzet szellemi kivetülései, sorsának mítoszi jelképei, itt a költők által fogalmazódott meg és tudatosult minden történés, tragédia és végzet, az összetartozás végzete is. Óvakodom kihívni magam ellen azoknak a figyelmét, akik gúnyolódni szoktak – mint a nemzeti önérzet sírni való erőlködésén – azon a naiv formulán, hogy nagyhatalom vagyunk a költészetben, és ezért sietek elismerni, hogy vannak még jobban a szóhoz, a lírához kötött kultúrák, például a kínai, ahol éhínségek közepette és a mai rohamos amerikanizálódás idején is szinte minden írástudó ír életében egy-két verset, s maga az írás is rituálé; sietek elismerni, hogy az orosz nem kevésbé irodalmi kultúra, mint a miénk, nem is szólva a szlovénről, ahol az egy főre jutó könyvesboltok száma a legmagasabb a világon (tíz évvel ezelőtt legalábbis még így hallottam). De a gúnyolódók is jobban tennék, ha az ő külső, szkeptikus szemszögükből inkább e kitüntetett szóbeliség okait firtatnák.

Hogy volt-e ebben szerepe azoknak az évszázadoknak, amikor hadseregek szapora vonulásairól, várak elvesztéséről, megvívásáról, az ország „állapottyáról” sehonnan máshonnan, csakis az énekmondóktól értesülhetett a köznép? Avagy nyelvünk rokontalan idegenségének tulajdonítható ez, aminek tudatában az a gyönyör, amit a nyelv – minden nyelv – mágikus lehetőségei keltenek a hallgatóban egy felragyogó rímpár vagy reveláló jelzős szerkezet által, a magyar ember számára a *mi* nyelvünkben való gyönyörködés meglepetésével bővült, a mi páratlan tulajdonunk birtoklásának büszkeségével?

Vagy valóban csak a tizennyolc-tizenkilencedik század fordulóján kötődik össze nemzet és nyelv, nemzet és irodalom, ahogy a tudatos társadalmi mozgalmakat kitüntetetten regisztráló legújabb kori történetírás sugalmazza? Ezt valószínűsíti, hogy ekkortól kezdve lép színre az új

értelmiségi réteg, amely politikai ideálok és gyakorlatias célok köré szerveződve az irodalmat használja eszméi kinyilvánítása és eszmecseréje terepéül, és ekkortól minden irodalmi kérdés menthetetlenül politikai kérdéssé válik, mégpedig nem is az írók, hanem az olvasók akaratából. S ha Magyarországon valóban legalább két évszázada az irodalom segíti hozzá az embereket sorsuk felismeréséhez, vajon így volna-e Petőfi és Ady nélkül is, akik zsenijük irtózatos erejével szuggerálták az egymást követő nemzedékekbe, hogy a nemzet ethosza nyilvánul meg általuk, és minden moccanásuk közügy? – Olyan fontos írások születtek már e kérdésekről, például Görömbei András[2] 1987-ben amerikai előadóútja alkalmából oly körültekintően és cáfolhatatlanul jellemezte irodalmi hagyományunk e meghatározó vonását, hogy én mindössze azt fűzhetem hozzá, ami különben szintén közismert, mert legalábbis a harminc fölöttieknek személyes tapasztalata: az irodalomnak e politikai fontosságát látványosan bizonyította a pártállam szüntelen kultúrpolitikai idegessége a szovjet tankok erejéhez mérten nevetségesen apró irodalmi ügyekben – a *Felelet-vita* csakúgy, mint a népi irodalomról hozott párthatározat, Illyés *Szellem és erőszak* című esszégyűjteményének cenzurális visszatartása csakúgy, mint a *Tiszatáj* és a *Mozgó Világ* szerkesztőségének leváltása, a szilencium Csoóri, Petri, Nagy Gáspár, Csurka ellen, hogy csak vázlatosan említsem a legemlékezetesebb ügyeket. Ki hitte volna akkor közülünk, hogy jó tíz év elteltével a rádió-riporternő épp e tokaji tanácskozás témájáról interjúvolva Kiss Gy. Csabát, úgy teszi fel a kérdést, hogy nem időszerűtlen-e most erről beszélni, amikor nemzet és irodalom dolgai különváltak, és jelenleg az irodalomnak nincsen nemzeti szerepe? Tudniillik most ez számít evidenciának a magyar értelmiség számottevő részében, s be kell látni, nem is ok nélkül. Ez a körülmény sarkallja arra a dolgok folyását összefüggő folyamatként mérlegelő embert, hogy az új divat diktálta közhelyek ellenében pártfogásába vegye a régiekben rejlő igazságot, remélve, hogy hamarosan ezek újra unt evidenciák lesznek, s akkor meg újra azon tűnődhet, hogy mi is az, amiben az irodalom több is, kevesebb is e szerepénél.

Mikor vált általánossá a kurrens irodalomesztétikai irányzat elfordulása a politikától, a közélettől s mindenekelőtt a nemzeti sorskérdések feszegetésétől, a nemzeti érdekképviselettől? Előjelei a nyolcvanas években is voltak, akkor ez a magatartás ellenzéki jelleget hordozott a marxista ortodoxiához képest, csak az időszak vége felé tűntek ki értékrendbeli elfogultságai – itt csak Kálmán C. György Nagy László-tanulmány-pamfletjére[3] utalok. Tudatos programmá, ars poeticává a kilencvenes évek elején lett. Egy jóhiszemű Mars-lakó nyilván azt mondaná: persze, egy független országban, egy parlamenti demokráciában minden ügy a maga intézményi keretében intéződik, semmi szükség lelkesült literátorok szellemi partizánharcára, az író szavára vízügyekben, amatőr utópiákra, sámánpapos handabandázásra – igen, ezt bölcsen mérte fel az írótársadalom józanabb fele. (Ettől függetlenül a jóhiszemű Mars-lakó a másik, a kisebb, a „nem józan” felét is, amely nem tekinti hatáskör túllépésnek, ha a tollát is izgatja, ami őt magyar emberként izgatja, ugyancsak

---

[2] Görömbei András: *Nemzettudat a mai magyar irodalomban*, 1987. (*Lételemzések*, Felső-magyarországi Könyvkiadó, 1999)

[3] Kálmán C. György: *Mi bajom Nagy Lászlóval?* (2000, 1989. szeptember)

írónak tartaná, ellentétben azzal a testületi ignorálással, amiben ezeknek a kilencvenes években az irodalmi közélet intézményeinek túlnyomó hányadában részük volt.)

Sajnos, nem oszthatja a Mars-lakó racionális véleményét az, aki itt élt ebben az évtizedben, nem hiszi, hogy az írók rá akarták hagyni a közügyeket az illetékesekre, ezért fordultak szembe a szóban forgó hagyománnyal, tudniillik nagyon is aktív volt ez a csoport a politikai megmozdulásokban, szépen képviseltette magát a rendszerváltozás első kormánya elleni tüntetéseken, aláíróíveken. Ez összeegyeztethetőnek minősült a művész autonómiájának követelményével, csak a más véleményen levők „mocskolták be magukat a politikával, diszkvalifikálták magukat az irodalomból. Amikor irtózattal fordultak el az Illyési-Némethi hagyománytól, amely, úgymond, hagymázas álmokat akar ráerőszakolni a politikai praxisra, nem vonták kétségbe az úgynevezett szociálliberális oldalon politizáló írók, Eörsi, Konrád, Mészöly stb. kompetenciáját. Mellesleg én sem azokét, sem ezekét nem vonom kétségbe.

Kilyukadtam hát megint a népi-urbánus ellentétnél, amelyről széles körben úgy tartják, hogy a kilencvenes évtized Kulturkampfjának elindítója és anakronisztikus oka. Sokan – határon innen és túl – abszurd, fölösleges marakodásnak tekintették, és többnyire a népi oldalnak címezték a szemrehányásaikat, hitelt adva a vádnak, miszerint ötven évvel akarják visszavetni az országot kiürült eszméik erőszakos érvényesítésével, és törzsi-etnikai szemléletük egy olyan osztályra épül, amely már nincs is, viszont veszélyesen közel esik a faji gondolkozáshoz. Ki tudja, talán komolyan elhitték a békesség e barátai, hogy egyből létrejönne a nagy nemzeti egység, ha e szűk népi-nemzeti csoport kijelentené: bocsánat, tévedtünk, és ezennel gyorsan el is tűnünk a történelem süllyesztőjében. Ugye, abszurd? Ugye, tíz év elteltével már nyilvánvaló, hogy semmiféle változásnak nem volt útjában ez a pár jó-közepes-gyenge tollforgató, a szemléleti hagyományt pedig, amelyhez ragaszkodtak, vitatni szokás, nem pedig stigmatizálni. Ráadásul láthatóan defenzívában voltak végig, maga a kormányzati politika is – meglehet, kényszerpályán mozogva – hamarosan túllépett rajtuk, holott a választási programja a népi szellemiség jegyében készült. A „népiek” jelentőségét valójában csak a támadások növelték fel, a támadásokat pedig az tette szükségessé, hogy a liberális tábor meghatározhassa önmagát, pontosabban, hogy a liberalizmus normarendszerét adaptálni tudja hazai terepen a megtagadás, az elutasítás révén. A liberális etika ugyanis lényegénél fogva kevés állítást, igenlést tartalmaz, leginkább a korábbi normák elvetéséből építkezik.

Ezért volt nagy tévedés erőszakolt, felmelegített konfliktusnak minősíteni a kilencvenes évek elejének valós szembenállását. A fogalomhasználat valóban nagyon pontatlan és félrevezető: a mai népi oldal írói éppúgy városiak, mint ahogy az ellentáborban is akadnak szőlősgazdák – ámbár igaz, ami igaz, inkább csak nyaralási szezonban azok. A klasszikus népi mozgalomhoz képest az elmozdulást az elnevezésben megjelenő „nemzeti” (*népi-nemzeti,* gúnyos és kissé inszinuáló formában: *népnemzeti*) némileg jelezte, az „urbánus” elnevezésben még ennyi pontosítás sem történt, a meghatározás elmosódott maradt. A legtöbb kontextusban „zsidót” kellett érteni rajta, holott úgy tűnik, hogy a klasszikus urbánusoktól eltérően már nem az asszimilált zsidó értelmiségiek félelmét szólaltatták meg a klasszikus népi eszmeiségben kétségkívül jelen lévő etnikai aspektus miatt; ez a reminiszcencia csak periferikus mozzanata maradt annak a mozgalomnak, amely Demokratikus Charta néven vonult be a magyar történelembe, s amelynek elvi alapját a hagyományellenesség adta – bár a deklarációk a nacionalista veszély elleni kiállásról szóltak,

csakhogy valójában a nemzeti múlt vállalása, a hagyományhoz való tudatos hűség volt az, amit nacionalizmusnak vélelmezett az akkori baloldali és liberális ellenzék. A szembenállás jellegét jól mutatja, hogy terminológiájukban, publicisztikai megnyilvánulásaikban egy világszerte elterjedt áramlathoz kötődnek, amelynek legkeményebb bázisát az amerikai egyetemeken regnáló liberalizmus adja. Tehát egy nagyon is valós, aktuális eszmei, etikai, stratégiai konfliktus rejlett és rejlik az anakronisztikus fedőnevek alatt. Amely már csak azért sem lehetett azonos az egykori népi-urbánus szembenállással, mert míg ott szűk, jól körülhatárolt csoportokról volt szó, amelyek egy bizonyos intervallumot foglaltak el az akkori széles politikai spektrumban, manapság inkább *oldalakról* beszélhetünk, mindkét oldal szinte a fele országot magában foglalja, mindkét oldalon ezernyi belső ellentétet – s köztük a vízválasztó egyetlen éles törésvonal: a nemzethez és a hagyományhoz való viszony különbözősége. Ezért volt elkerülhetetlen most is szót ejtenem róla.

A magyarországi liberalizmus nem látszik tudni arról, hogy lassanként „liberalizmuson túli" világról beszélnek Nyugaton, s nem csak neokonzervatív ellenáramlatok szerveződnek egy-egy folyóirat köré (nemrég Csokits János mutatott be egy ilyen jelentős amerikai folyóiratot, a New Criteriont a *Kortársban*[4]*,* egyre több a *liberális* alapvetésű kritika is, amelyek sajnos nem elég ismertek Magyarországon, s ezért nehéz megállnom, hogy azokról, amelyek a kezembe kerültek, ne ejtsek szót, például David C. Korten[5] közgazdasági bestselleréről, amelyben a multinacionális mamutvállalatok törvényfelettiségének, totális felelőtlenségének kozmikus katasztrófával való fenyegetését írja meg, vagy egy amerikai liberális szociológus, Mark Lilla tanulmányáról[6] aki az állam, a törvényesség meggyengítésére irányuló liberális törekvéseket az egyéni szabadságra nézve tartja tévedésnek, mert az egyéni szabadságjogokat csak a törvény biztosíthatja, s ez a biztosítéka a liberális demokrácia individuális dinamikájának is – de ezúttal csak arra térhetek ki, hogy a *nemzet,* a *nemzeti* fogalma hogyan jelenik meg a liberális értékhierarchiában.

Általánosan elmondható, hogy sem a francia, sem a brit, sőt: az amerikai liberalizmusban sem állnak e fogalmak oly rosszul, mint nálunk mindeddig. Ott sem elvi támogatás, sem elutasítás nem illeti őket, családias mellékességgel húzódnak meg a háttérben. Ami elítélendő, az csakis a nacionalizmus. Magyarországon ebben sincs tiszta fogalomhasználat: összemosódik a *nemzeti* és a *nacionalista* minősítés, és ezt az összemosást tökéletesen elvégzi egy újabban felkapott szó: *magyarkodás.* Nyelvpolitikai trouvaille, bárkire ráhúzható, aki nem vallja magát kozmopolitának, erősen negatív érzelmi töltésű, de védekezni ellene nem lehet, hiszen teljességgel egyéni ízlés kérdése, hogy ki mit minősít magyarkodásnak. Remek eszköz volt azoknak a liberális ösztönű fiataloknak a megnyerésére, akiknek – mint mondták is – semmi bajuk azzal, hogy magyarok, csak épp nincs kedvük külön foglalkozni vele, de hát a magyarkodást, azt tényleg nagyon megutálták. Egyébként e kellemetlen fogalom bevezetése indirekt módon bizonyítja, hogy a nacionalista veszély sokkal kisebb volt, mint hírlelték, hiszen a magyarkodók nem voltak nacionalisták, ha azok lettek volna, nem kellett volna új szót találni rájuk.

---

[4] Kortárs, 1999. 3. sz.

[5] David C. Korten: *Tőkés társadalmak világuralma*, 1995. Magyarul: 1996

[6] Ismerteti Olivier Mongin: *La révolution libérale et ses avatars*. (Esprit, Octobre 1998.)

A hagyományosságot, bizonyos hagyományokat nem iktathatja ki világából a liberalizmus sem, de természetesen, mint minden ideologikus nézetrendszer, gondosan kiválasztja a vállalható elemeit a múltnak. A hagyományos magyar irodalmi értékrendből van, ami „átmegy", s van, ami „nem megy át" a vizsgán. Előfordul, hogy még egyazon író életművében is szelektálásra kerül sor: Babits például erkölcsi etalon az új szellemi értékrendben, ugyanakkor az ő „magyarkodásáról" nem szokott szó esni. Épp e választási lehetőség miatt feltűnő, hogy az elvárhatónál mennyivel kevesebb érdeklődés tapasztalható a mi liberálisaink részéről a magyar liberalizmus történelmi alakjai iránt (ebben talán csak Eötvös Károly jelent kivételt). Igaz, ezek jobbára a nemzeti liberalizmus megtestesítői volnának, és ezt az árnyalatot a jelenlegi baloldali liberálisok eleve gyanakvással nézik. No meg azt is jelzi ez a hiány, hogy ők nem igénylik a hagyomány hitelesítő, megerősítő potenciálját, beérik a nyugati világgal mint hivatkozási alappal. Talán érdemes számba venni – még ha csak szarkasztikus élű jelzésnek szánjuk is –, hogy például Kölcsey-díjat a Lakitelek Alapítvány ad ki, hogy a kiegyezés korának konzervatív liberalizmusával a jobboldalinak jegyzett Tőkéczki László foglalkozik.

A hagyományhoz való ambivalens viszonyra, a hagyomány sajátos kezelésmódjára jellemzőnek tartom, és nem akarom említetlenül hagyni, hogy noha az új irodalomelméleti iskolák a kilencvenes évek új kánonigényének szolgálatával többé-kevésbé a nemzeti hagyományt opponálták (ami egyébként nem lett volna teljességgel szükségszerű), és a liberális oldalhoz sorolódtak ennek folytán, az ehhez az áramlathoz tartozó fiatal generáció újabban egyenesen célba vette a magyar irodalomtörténet egyik-másik életművét, és bár az anyja se ismerne rá a szerzőre némely elemzéseik olvastán, öntudattal szegezik szembe a hagyománytörés vádjával, hogy épp ők azok, akik életet lehelnek a múmiákba. És ebben lehet valami, kár lenne ortodox módon reagálni rá.

A hagyományszelekció egyik neuralgikus pontja Németh László életműve. Itt tapasztalható talán a legkérlelhetetlenebb szigor a liberális irodalmárok részéről, s nem érik be azzal, hogy kizárólag mint a „mélymagyarság", ,,hígmagyarság" fogalmak megalkotóját tartsák számon a jobboldal, sőt szélsőjobb démonikus figurájaként, újabban már mint Kádár stratégiai szövetségeséről is megemlékeznek róla. (A pikantéria kedvéért említem, hogy az a Révész Sándor aposztrofálta így[7], aki empátiagazdag monográfiát írt Aczél Györgyről. Tévedés ne essék, Németh Lászlót bezzeg nem dicsérni, hanem inszinuálni akarja a fenti jellemzéssel.) Németh László akkora szálka a liberális oldal szemében, hogy például a legerősebb kritika azért érte Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténeti munkáját, mert ő Németh Lászlót is (és mellesleg Szabó Dezsőt is) a kánon részeként szerepeltette.[8] Ez a totális elutasítás azt a gyanút táplálja bennem, hogy nem is Németh egyes – valóban idegborzoló – gondolatai okozzák az idioszinkráziát, hanem épp azért oly idegborzolóak a gondolatai, mert túl művelt, túl „nyugati" szabású koponya volt ahhoz, hogy legyinteni lehessen rá mint provinciális magyarkodóra.

Németh László a másik, a nemzeti oldalon is igen nagy súllyal van jelen. S hogy reális kép alakulhasson ki az elmúlt tíz év irodalmi történéseiről, fel kell sorakoztatnom ennek a Németh László-

---

7 Révész Sándor: A különbségek rendje. In: *Hivatás és hitvallás*. Szerk.: ifj. Fasang Árpád és Fodor András. Mundus, 1989

8 Veres András: *Új magyar irodalmi kánon?* Buksz, 1993.

recepciónak legkiemelkedőbb tényeit. A debreceni Németh László-konferenciára gondolok például, amelynek anyaga könyvben is megjelent[9], Monostori Imrének és Vekerdi Lászlónak az életmű kínos kérdéseivel is tárgyilagosan és értőn szembenéző tanulmány-ciklusaira[10] s arra, hogy végül is a Frankfurti Könyvvásáron két Németh László-könyv is ott lesz.

Számomra oly természetes ma is a kultúrák nemzeti létformája, hogy nem szorulok megerősítésre ebben. Mégis jólesett, amikor a bukaresti *A Hétben* francia társadalomelemzők könyveinek, tanulmányainak összefoglaló ismertetésére[11] bukkantam, akik tudvalevőleg mind baloldaliak, és elég sok mindenben nem értenék velük egyet. Alain Touraine például azért (is) hirdeti a kulturális tényező primátusát e „liberalizmuson túli" korban, mert szerinte a nemzet maga mind kulturálisabbá válik a modern demokráciában, amely – szemben a régi többségi demokráciával – a kisebbségek tiszteletének alapelvére épül. Mi ezt szívesen értjük úgy, hogy a nemzetállamokkal szemben a kulturális nemzet életképességét mondja ki, és kívánatosságát mind a kultúra, mind a nemzet továbbélése szempontjából.

Ugyanebben az ismertetésben frappáns véleményt olvastam a liberalizmusban domináns művészi individualizmusról, s ez akár hozzászólás is lehetett volna az 1992-es Tokaji Írótábor témájához, amelynek felidézésével e gondolatmenetet kezdtem. Pierre Bourdieu egy 1998-as munkájában az értelmiségi lét autonómiáját összeköti a határozott véleménynyilvánítással, és az értelmiségi ember autenticitását a „mindenféle hatalomhoz viszonyított szabadságában, a közhelyekkel szembeni kritikusságában, a leegyszerűsítő alternatívákat elutasító szemléletében" látja. Szóvá teszi: ,,az írók, a művészek mindinkább kívül rekednek a közvitákon. Részben önként, részben azért, mert az a tendencia, hogy a technokraták mintegy vakációra küldik az állampolgárokat, és Ulrich Beck szerint a »szervezett felelőtlenséget« támogatják."

Mindebből nem nehéz kiolvasni, hogy azt a felelős írói magatartást, amit mi mindkét oldalon a magyar irodalom tradíciójának tekintünk, elutasítással az egyiken, a méltatlan utód lelkifurdalásával a másikon, nem volna jogos túlhaladottnak, korszerűtlennek minősíteni. Nem vállalni, nem szeretni persze lehet.

Mindenesetre érdekes volt az imént idézett cikk után ugyancsak *A* Hétben találkozni Kovács András Ferenc *Saltus Hungaricus* című versével, amely aztán könyvheti kötetének a címét is adta. A vers összetéveszthetetlen KAF-stílusban íródott, elbűvölő, eredeti nyelvi és ritmikai készséggel, de sajnos, azt kell mondanom, a nemzeti averzió típusos darabja. A magyarkodókat ostorozza megint – egyébként vajon miért nincsen románkodás, szerbkedés, angolkodás, portugálkodás? Ez a kérdés annak a megállapításnak az analógiájára jut eszembe, amely szerint már az is mutatja a magyar

---

[9] *Németh László irodalomszemlélete*, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999.

[10] Monostori Imre: *Próbafúrások*. Széphalom Könyvműhely, 1997. Monostori Imre: *Rég múlt?* Kortárs Kiadó, 1998.

Vekerdi László: *A Sorskérdések árnyékában*. Új Forrás Könyvek, 1997.

[11] Osváth Annamária: *Mire jó a költő ínséges időkben?* A Hét, 1999. április 8.

tudat torzulását, hogy az angol és egyéb nyelvekben nincs a *magyarság* szónak megfelelője. És az miféle torzulást mutat, hogy a magyar nyelvben a *magyarkodásnak* nincs egyéb változata? (A *cigánykodás* és a *lengyelkedés* más jelentéstartományokba tartozik.) Elképzelhető, hogy Kovács András Ferencnek nagyon a bögyében volt néhány ember, amikor ezt a verset írta, de haragja, undora akkora, mintha kiáradással fenyegetné Kelet-Közép-Európa térségét a felduzzadt magyar öntudat. Ugyan ki ne restelkedne az üres, melldöngető hazafiság láttán, persze hogy gyomorforgató, aki ilyen hamispénzzel akar fizetni a karrierért. De sem az előbbi, sem az utóbbi fajtát nem csak magyarból gyúrta meg a Teremtő, sőt, mintha magyarból mostanában aránylag kevesebb ilyet gyúrt volna. Nem mintha hiányolnám őket! De az egészséges öntudatot gyakran keveslem, az esetleges túlkapásai elleni óvintézkedést pedig sokallom.

Végezetül és vigaszul a nemzeti irodalom különös, elemi tulajdonságára szeretnék emlékeztetni. Arra, hogy a jó vers, a jó mű – akár Kovács András Ferenc verse például – akkor is erősíti, akkor is beleépül, ha szerzőjének ez eszébe sem jut. A magyar kulturális tudat és öntudat alkotója és része lesz még a nyegle avantgárd gesztusvers, a posztmodern zabhegyezés, a szlovák kisebbségi körben játszódó regény, a drogosok szubkultúrájából merítő szöveg is, ha elég jó. A magyar irodalmi tudatnak talán még erősebb talpköve a *Szerelemdal a csikóbőrös kulacshoz* vagy *A reményhez,* mint *A tihanyi ekhóhoz.* A *Psyché,* mint a *Mária mennybemenetele.* Építőkő a *Termelési regény* is, nem csak az *Egy mondat a zsarnokságról* vagy az *Anyám könnyű álmot ígér.* S ha azt tapasztaljuk is, hogy a nép nem tudja megbecsülni a nyelvén születő irodalmat, nem olvassa, nem is érti, ugyanakkor azzal is joggal számolhatunk, hogy áttételes módon azért kihat rá, növeli önérzetét. Amit szomszédunkban látunk, adalékul szolgálhat, hogy a kulturális öntudat valójában korlátja s nem táplálója a nacionalizmusnak, hiszen az agresszivitás hátterében rendszerint kisebbrendűségi érzés lappang.

S hál' istennek ezért az öntudatért az írók akkor is dolgoznak, ha nem akarnak. Ma ez a szerencsénk. De azért ne engedjük feledésbe merülni, hogy ezt az irodalmat olyanok hozták létre és növesztették fel, akik tudván-tudták és át is érezték a felelősségüket érte.

Kortárs, 1999. 10. sz.

Mesterségem címere: K. 0.[1]

A tanácskozás címében feltett kérdésre, hogy van-e magyar irodalomkritika, aligha válaszolhatjuk, hogy nincs, hiszen van, csak rosszul látja el feladatát, s ez a vélemény egyöntetűen kirajzolódott az írásbeli hozzászólások anyagából is. (Aminek megküldéséért egyébként dicséret és köszönet jár a szervezőknek, mert hozzásegít, hogy túllépjünk az általánosságokon, s mélyebb, részletezőbb diagnózist állítsunk fel elemi tünetek ismételgetése helyett.) Viszont a rossz működés megállapításával nem is a kritikusok kerülnek az elégedetlenség fókuszába, hanem az irodalmi újságok és folyóiratok szerkesztői, hiszen kétségtelen, hogy annak a helyzetnek a kialakulásáért, amelyet Lengyel Balázs idén tavasszal az ÉS-ben, s most az írásos vitaanyagban is San Gimignano házvár-tornyaival jellemzett, ők már a logika szerint is nagyobb felelősséget viselnek, mint az ő megbízásaikat teljesítő kritikusok és tanulmányírók, s amennyiben nem megbízásra, hanem saját lelkesedésből írott kritikáról van szó, a közlés akkor is a szerkesztőn múlik. Ezért észleltem úgy, lévén a Kortárs kritikai rovatának 1992 vége óta szerkesztője, hogy számomra borítékolható a kiütés ezen a mérkőzésen.

A sporthasonlattól azonban nyomban megválok, hiszen nem kívánok óvást bejelenteni, mert az „ellenfél” – azaz a sebzetten dühös írótábor és a dezinformáltságtól szenvedő olvasó értelmiség, akik közé mindazonáltal magamat is odasorolhatom – nem diszkvalifikálható. Nemcsak azért nem, mert igaza van, hanem azért sem, mert őértük, miértünk íródik minden kritika.

Félreértés ne essék, nem úgy értem, hogy az *írónak* íródik a kritika, hiszen ha a könyvkritika feladatát, értelmét, célját tekintjük, a legambiciózusabb kritikusnak is tudnia kell: a célba vett író az ő legrosszabb közönsége: a legmagasztalóbb megállapításokat is képes a meg nem értés jelének tekinteni, a szó szótári értelmében gyakorolt kritizáló kritikát pedig nem fogja hasznosítani, mert következő műve már más mű lesz, más megoldandókkal. S ha már itt tartunk, még azt sem titkolhatom el – talán bizarr ez a szkepszis épp attól, aki jelenleg foglalkozásszerűen tölti napjait a kritika műfajával –, hogy elég korlátozottnak látom a műbírálat kompetenciáját: megbízható lehet mondjuk a közepes rutinszerűség, a panelek alkalmazása, vagy épp ellenkezőleg a modorosság és szépelgő túlírtság megállapításában, hiszen ezek többé-kevésbé objektív megítélés alá esnek, de szinte minden egyéb kritikusi észrevétel erősebben kötődik a kritikus szubjektumához, az ő világlátásához, tapasztalati és érzékelési szférájához, úgy is mondhatnám: a benne fészkelő ihlethez, mint a tárgyalt műhöz, amely csupán e metszetével jelenik meg a kritikában. Ezért szokták az írók úgy érezni, hogy a kritika nem arról szól, amit ők megírtak, s szokták indignálódva megjegyezni, hogy azt a verset, azt a regényt, amit a kritikus számon kér rajtuk, miért nem írja meg ő maga. Nemcsak az empirikus, impresszionista, esszéisztikus, hanem az úgynevezett tudományos kritika is voltaképpen a kritikus írói munkásságának részeként értékelendő, pedig ez utóbbi programszerűen törekszik valamely esztétikai értelmezési rendszerrel leváltani az értelmező személyét, azaz a szubjektív és a kor elfogultságait is tükröző olvasói recepciót. Ezt a ma egyetemi kritikának is

---

[1] Elhangzott a XIII. Berzsenyi Helikon Napok *Van-e magyar irodalomkritika?* Című tanácskozásán 1999. október 1-én.

nevezett áramlatot sokan e tanácskozás résztvevői közül a mai kritikai élet rákfenéjének tekintik, sőt az irodalom válsága, a kánon körüli feszültség legfőbb okát is benne látják – holott ha jobban megvizsgáljuk, önmagában nem is lenne olyan sátánian veszélyes, magyarországi túlbecsülését és kétségtelenül meglévő túlsúlyát rajta kívül álló okok idézték elő. Másrészt meg nem is olyan objektív, mint művelői tartják róla. Hiszen e posztmodern kritikusi beszédmód is egyetlen olvasói metszetet ad a műről, s az, hogy ez a metszet érzelmileg teljesen, intellektuális tekintetben pedig részlegesen személytelen, nem jelent feltétlenül objektivitást, lévén hogy a korszak bizonyos elfogultságait érvényesíti gépies következetességgel. Arra még vissza fogok térni, hogy miért tartom kevésbé veszélyesnek a tudományos kritikát, mint általában szokás, de most visszakanyarodom az alapkérdéshez: ha nem az író okulására íródik a kritika, ha nem hétszentség, hogy a kritikusnak igaza van, akkor végül is mi a funkciója?

A tájékoztatás is, persze; az irodalom szakmai körének, a céhbelieknek a tájékoztatása csakúgy, mint a közönségé, s e tekintetben még az elfogult, még a gyenge kritika is használhatónak bizonyulhat, mert senki sem olyan együgyű, hogy szó szerint hitelt adjon egy kritikának; az olvasó beszámítja a kritikus képességét, esztétikai irányultságát, politikai vonzalmát, személyes kapcsolatait, vagyis dekódolja. Ezt teszi a normális olvasó, amíg teheti, amíg ismeretekkel bír ezekről, amíg tehát olyan kritikusokkal telnek meg a rovatok, akik rendszeresen írnak, s úgy, hogy mind dicséretük, mind elutasításuk érvelő, esztétikai hátterük azonosítható (s ezzel nem a klikkszellemből következő kiszámíthatóságot, hanem ízlés, világnézet, személyiség szervességét, s következetes, olykor kockázatos érvényesítését akartam leírni). Akkor az ember tudhatja, hogy miért tetszik az illető kritikusnak, ami valóban tetszik neki, illetve miért nem, ami valóban nem, s a szerző és a kritikus viszonyába harmadikként bekapcsolódik az olvasó is az ő személyes véleményével, mert nem kell arra gyanakodnia, hogy manipulálni akarják, hogy simán palira veszik. (Az írásos anyagban Prágai Tamás beszél erről Liotard, Habermas, Rorty vitájának alapján, az ehhez illő szóhasználattal: ,,A műbírálat egyszerre megszólító és a megszólítás célja. Kimondás és kimondhatatlanság egyensúlyával tartja fenn a műről való párbeszédet.”) A kritikus elég szűk határok között követhet el elvtelenséget, mert hitelét veszíti, korruptnak vagy pártszolgálatosnak minősül. A kritika értelme tehát az, hogy egy esztétikai szemléletet képviselve – olykor egyszersmind egy etikai normarendszert is – megítélhetővé teszi, hogy az adott mű hogyan értékelődik e szemlélet érvénye alatt. Aminek magától értetődő vonzata, hogy vannak más esztétikai és etikai normák is, amelyeknek szintén van érvénye, s ezek megléte állandó kihívást jelent a magunk elvei ellenőrzésére, finomítására és tágítására. Az olyan elvi kritikának, amely nem teszi próbára érveit, nem vesz tudomást a más esztétikáknak és etikáknak az övével egyenrangú autonómiájáról, hanem letörli ezeket a szemhatáráról, nemcsak a hitele merül ki rövid idő alatt, hanem a muníciója is elfogy. Akár a modernitás üdvtanát, akár a hagyomány szentségét szolgálja. Elvek. Nahát, abban az irodalom világa sohasem szűkölködött, s különösen elvszerű volt a szakmai ellenfelek lebunkózása – ma sincs máskép. S ráadásul azt sem állíthatjuk, hogy ne volna szigorúan betartva az egyes világnézeti mezők határa, nagyon is e szerint kerül kiosztásra a babér. Mi hát a baj? miért nem segít hozzá a mai kritika egy-egy ízléskör markáns kiforrásához, a normák következetes alkalmazásához, a tájékoztatáshoz, s végső soron, a viták eredményeként egy olyan kánon megalkotásához, amelyet

a közmegegyezés legitimálna, s nem a legnagyobb intézményi befolyással bíró „szalon” összehangolt propaganda-munkája?

Sokan sokféle igaz választ adtak már e tanácskozás keretében is e kérdésre, amelyek közül a leghangsúlyosabb az irodalom politikai megosztottságát okként megnevező volt. Pedig a politikai – és egyéb – megosztottság elég természetes állapota minden ország szellemi életének, csakhogy ebből másutt kemény viták, nagy eszmei kivesézések következnek. Nálunk ma sok-sok frontvonal létezik az irodalomban is, például az individuális- és a közösségi elvű között, a nemzeti karakterű és a globalizációhoz igazodó ízlésvilágú között, a világ életrealitását feltételező (ilyen körülményesen mondom, mert realistának – a szó agresszív konnotációi miatt – nem szívesen nevezném) és a művészetet minden efféle referencia-igénytől elszakító formanyelv között, továbbá természetesen frontvonal húzódik az egyes nemzedékek között – a felsorolás folytatható, és közönségesebb fogalmakkal is kiegészíthető. E sok ellentét állandó megvitatásra, lelki és szellemi feldolgozásra szorulna, ezzel szemben a fogak csattogása helyett a fogak csikorgatása hallatszik: a visszafojtott indulat hangja. Alig említhetek az elmúlt tíz évből eszmei vitát, érvek és vélemények megütközését. A legszélesebb és legszínvonalasabb vita éppen a kritikaírás hogyanjáról folyt le 1996 első felében, s érdemes e ponton kissé megállni, tanácskozásunk témája miatt is.

A vitát Takáts József és Bónus Tibor párhuzamos tanulmánya indította el a Jelenkorban, később a Népszabadságban és az ÉS-ben is megjelentek hozzászólások. Takáts a kritikaírásról általánosságban szólva megbírálta a tudományos kritikának a fiatalabb generációk körében elterjedt gyakorlatát, Bónus Tibor pedig Garaczi László egyik könyvének kritikai visszhangját elemezte végig, és épp a tudományos igényességet és egzaktságot hiányolta idősebb és tekintélyesebb pályatársai írásaiban, s végső soron az esszéisztikus beszédmód ellen foglalt állást. A vitába sokan bekapcsolódtak: Radnóti Sándor, Babarczy Eszter, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Farkas Zsolt, Margócsy István, Szirák Péter és mások. Éles és személyeskedő vélemények is elhangzottak, de minduntalan felbukkant az aggódó figyelmeztetés: vigyázat, amikor Takáts József például azt mondja: ,,Az irodalomtudományi kritika esetében mindig fönnáll a veszély, hogy a vizsgált irodalmi műveket az elmélet vagy a módszer demonstrációs terepévé teszik, s azok a művek kerülnek a középpontba, amelyekre jobban, eredményesebben alkalmazható a javasolt eljárás”, vagy amikor szóba hozza Barthes ellentmondásos véleményét, aki az immanens kritika híve volt ugyan, mégis elismerte, hogy minden interpretáció ideologikus, s akkor már jobb, ha az ideológia nem takart, mint az ,,egyetemi” kritikánál, hanem nyílt formát ölt, tehát amikor Takáts József szélesebbre nyitja az irodalom kapuját a már-már stabilizált új-kánonnál, s amikor megállapítja a saját irodalmi immanenciáját hirdető új kánon külső szempontú, ideologikus alapvetését, akkor olyanoknak ad érveket, olyanok bújhatnak a háta mögé, akikkel semmi másban nem értene egyet.

Kik ezek, akikkel még véleményazonosság esetén sem lehet egyetérteni? Akiknek a puszta tetszése is kompromittálhatja Takáts József gondolatait? Ez magából a vitából nem derült ki, viszont az azévi JAK tábor fórumán, ahol Margócsy, Babarczy, Radnóti és Szirák a nyilvánosság előtt szembesítették véleményeiket, Margócsy István azzal igyekezett békességet teremteni, hogy a következőket mondta (csak emlékezetből idézem): ,,Amit most a magyar irodalomban és irodalomról írnak, annak a nyolcvan százaléka teljesen érdektelen, nem számít. Az a húsz százalék, aki számít, aki fontos, aki színvonalas, nagyjából itt ül ebben a teremben. Nagy oktalanság, hogy most egymással

marakodunk.” – (Megjegyzem, az én ott-tartózkodásomról nem tudott, ennyi hiba belecsúszott a fogalmazásba.) S a vita valóban elcsendesedett; tulajdonképpen a tudományos iskola húzta a rövidebbet, mert egyrészt rákényszerült, hogy bizonygassa létjogosultságát, másrészt mindenkit biztosítania kellett, hogy nem voltak hatalmi törekvései, mi sem idegenebb tőle. A korábban, 1995 őszén az Alföld-napokon lezajlott vita a tudományosság és a kritika viszonyáról még ellenkező eredményt hozott, az a tudományosság fölényének elismerésével zárult, bár ehhez nagyon sok valós nézetkülönbséget és ellenérzést kellett a szőnyeg alá seperni. Ezek a Jelenkor-vitában már kiütköztek ugyan, azonban a dialógus mégsem segített hozzá az elvi álláspontok és elkötelezettségek pontosabb, tagoltabb feltérképezéséhez, mert a különbségek közül csak egy fogalmazódhatott meg: csupán a kritikaírás tudományos vagy nem tudományos legitimitását firtatták, tehát a vitázók egy módszerbeli kérdésre szűkítették le a gondolati mezőt, holott jó néhány ideológiai, világnézeti ellentét kísértett az összecsapások hátterében, jól sejthetően. Ha van egyáltalán e vitának következménye, az – úgy észlelem – a még teljesebb befelé fordulás, még szorosabbra vont klikkszellem, még rosszabb közérzet. S a tanulsága témánk szempontjából? A tiszta elviség mezében tetszelgő kritikusok és irodalmárok inkább az elvi következetességről mondanak le, mint az érdekközösség védőhálójáról. Nem csoda, ha az olvasó bizalma megrendül bennük. További tanulság, hogy a számos ellentét, vizesárok között van egy mindegyiknél meghatározóbb törésvonal. Ez lényegibb, mint a vita tárgyát alkotó módszerbeli megosztottság, s e tényt közvetve az is bizonyítja, hogy a vitától udvariasan távol tartotta magát minden olyan irodalmár, kritikus, aki a konzervatívok és népiek nyolcvan százalékába számítódik. A Takáts Józsefnek szóló meghitt, baráti figyelmeztetéseket megelőzően, eleve tudták: nem hivatalosak ebbe a körbe.

Nyilvánvaló, hogy azért kellett elfojtani azokat a bizonyos kísértő ellentéteket, mert megnevezésük esetén elkerülhetetlen lett volna, hogy a tárgyalandó nézetek révén hirtelen az elhanyagolható nyolcvan százalékból is a figyelem előterébe tolakodjon néhány nemkívánatos elem. Akkor például a magyar irodalom nemzeti jellegéhez való viszonyulás mikéntje, vagyis a hagyomány bizonyos elemeinek elvetése vagy megőrzése keresztül-kasul kaszabolta volna a szépen kétpólusúvá stilizált ellentétet. S ez nemcsak az elit-szolidaritásra jelentett volna megpróbáltatást, hanem azzal a káros következménnyel járt volna, hogy ez a kérdéskör ismét felkerül az irodalomról való beszéd méltó témái közé.

Ironikus utalások helyett jobban teszem, ha egészen pontosan meghatározom, milyen kritérium alapján sorolódik a nem dilettáns, nem amatőr, nem tehetségtelen tollforgató is az értéktelen nyolcvan százalékba, s mi a bűne annak az irodalmi vonulatnak, amely még ennél is nagyobb százalékban iktatódik ki lassan a kánonból. Bodor Béla írásos hozzászólása szerencsésen segítségemre van ebben, és ezúttal hadd fejezzem ki elismerésemet a nyílt beszédéért, s egyáltalán: azért a gesztusért, hogy elvállalta a részvételt e tanácskozáson, holott jól tudhatta, hogy itt a vele ellentétes nézeten lévők lesznek többségben. Ráadásul elemzésének néhány megállapítását nemcsak tanulságosnak tartom, hanem egyetértek vele, de erről később ejtek szót, most dolgozatának azt a részét idézem, amelyben tetten érhető az imént említett előítélet.

A gondolatát felvezető történelmi példa megítélésében (Kazinczy irodalompolitikai számításból írott, a valódi esztétikai véleményét elhazudó Dugonics-magasztalásáról van szó) még

osztoztam Bodor Béla méltatlankodásában, bár én több humorral tekintettem e tipikus írói gyarlóságra, mint ő, aki mély felháborodásával kissé túldimenzionálta az esetet, mindazonáltal én is helytelennek tartom, ha „Múltőrzés, ismeretterjesztés, a nemzettudat ápolása: esztétikum és küldetés különválaszthatóságának és fontossági sorban az utóbbi előbbre sorolásának elve” érvényesül a művészeti élet bármely területén. Azt a megállapítását már erősen vitatom, hogy az efféle műkritika szorította hajdan a magyar írót arra, hogy „hall gasst parancsol[jon] nem közösségi elhivatottságú gondolatainak, melyek útján személyiségének mélyrétegei (...) alkotói eszmélet, kreativitás, tehetség – a felszínre bukkanhatnának”, s ez a helyzet „biztonsággal megakadályozhatja egy nemzet íróit, egy nyelv művelőit abban, hogy nagy irodalmat alkossanak”. Bodor Béla valóban úgy tudja, hogy a magyar irodalomtörténet nélkülözi a személyiség mélyrétegeit? Úgy tudja, hogy Kölcsey, Vörösmarty – Isten ments, hogy folytassam, letelne az időm! – csak e nemzeti szolgá latot követelő kritikusoknak *riszált* nemzeti és közösségi gondban tipródó verseivel? Jó, ezek nem voltak szerinte *nagy versek,* ahogy a magyar irodalom is el lett e miatt a közösségi diktátum miatt ütve attól, hogy *nagy* legyen – erről nem nyithatunk vitát, kritikusi joga, hogy a nagyságrendet kedve szerint ítélje meg –, de azt a jogát nem ismerem el, hogy kétségbe vonja a közösségi ihlet meglétét a művészetben, s ezzel akarattalan, alázatosan hízelgő, karrierista versfaragókká, irodalmi kishivatalnokokká degradálja a szellemi szuverenitásukért keményen megküzdő, megszenvedő íróinkat. Egyébként miért csak a mieinket? Az egyetemes kitekintés egyedül e kérdéskörben nem szükséges?

Külön gondolatsort érdemelne annak utána járni, hogy miért nem vállalja az ifjabb generáció a saját individuális beállítottságát nagyobb magabiztossággal, nagyobb öntudattal, végtére nyugodtan lehetne olyan, amilyen, a nélkül, hogy ideges rágalmakat szórna az előző generációkban még természetesen meglévő közösségi beágyazottságra és felelősségérzetre. S talán ezt a kérdést megelőzhetné annak találgatása is, hogy vajon miért nem igényli a mai fiatal – a mindenkori generációs gőgjén felül – a közösségbe tartozás valamelyes biztonságérzetét. Most azonban csupán arra szorítkozom, hogy Bodor Béla mondatai nyomán megállapítom: azok az írók és irodalmárok sorolódnak automatikusan a nem számító nyolcvan százalékba, akik nem képesek tehertételnek, irodalmon kívüli jelenségnek tekinteni a legerősebb irodalomtörténeti vonulat nemzeti-közösségi érzületét, akik az ember – az író – személyisége integráns részének tudják a nemzeti beágyazottságát is. Persze, az azért igaz lehet, hogy hetven-nyolcvan százalékot tesz ki, ami a mai írói termésben kis értékű, értéktelen. No de ebbe a hányadba Margócsy húsz százalékából is jócskán lekerülnének művek, ha valóban csak a minőség számítana. S Margócsyval ellentétben én nem bánnám, ha az ezután fennmaradó húsz százaléknyi író és irodalmár végigvinné vitáit, vállalná az eszmei megütközést, az olykori egyetértést a papírforma szerinti ellenféllel, s az olykori konfrontációt a kameráddal.

Úgy gondolom, csak a kritikusi személyiség előtérbe kerülése, a személyes vélemény teljes vállalása orvosolhatja azt a bajt, amit a testületi határozatoknak vélhető kritikák hitelvesztése okozott. S ezen a ponton teljes egyetértéssel idézhetem Bodor Bélát: „kíméletlen szubjektivizmussal, de a kezünkre eső tudományos apparátust (ha lehet, feltűnés nélkül) működtetve próbáljuk megfogalmazni a magunk gondolatait.” A másik javaslata azonban elképesztett, amelyet az irodalmat körülvevő olvasói közöny, a leolvadt példányszámok ellenszeréül talált ki. Idézem: ,,ki

kell törni a nyelvi zártságból. Sokkal erősebb, nyelvek fölötti kontrollra van szükségünk: több magyar művet kell idegen nyelvekre, és a lefordított művekről szóló kritikákat magyarra fordítani." Na ja, igen, kívánatos volna több művet lefordítani, s valóban nem ártana tudnunk, miként vélekednek a külföldiek sztárjainkról. (Habár csodálkozna Bodor Béla, én láttam olyan kritikát a London Review of Books-ban Nádas Péter *Emlékiratok könyvé*ről, amelyet bizony nem tűzne a kalapja mellé, szóval nem olyan tuti ez a dolog. Meg kell jegyeznem, hogy én az említett kritikát rendkívül méltánytalannak tartottam. És egyúttal sokadik bizonyítéknak arra, hogy nem hagyatkozhatunk a külföld sajátos kiválasztási szempontjaira, meg kell őriznünk a magunkét.) Viszont Bodor Bélának az a reflexe, amellyel a tíz évvel ezelőtti irodalmi népszerűség elvesztésére reagál, vagyis hogy egy könnyed mozdulattal leváltja az alkalmatlanná vált közönséget, a szememben, mi tagadás, komikus. Sokkal inkább hajlanék arra, hogy a logika szerint inkább az irodalmat váltsam le, csakhogy azt sem lehet. Mert ez a mi irodalmunk, ahogy ez a mi olvasóközönségünk, akár tetszik, akár nem. Ha nem választunk más pályát, tennünk kell a dolgunkat.

S az általános észrevételek zárásául röviden beszámolok arról, hogy én magam hogyan tehettem szerkesztőként a dolgomat 1992 óta.

Az imént fejtegetett nézeteimnek megfelelően természetesen elfogadtam, hogy egy irodalmi folyóirat valamilyen meghatározott szellemi arculatot visel, elfogadtam a Kortársat hagyományőrző, de a hagyományt szélesen értelmező folyóiratnak. Nem voltak „integratív" elképzelésem – 1994 táján az akkori kultúrpolitika néhány prominens személye ilyen törekvésekért marasztalt el minket, mert akkor a zárt, irányzatos folyóirat-modellt tartották ideálisnak –, de ha integrálni nem akartuk is az egész magyar irodalmat, az irányzatos folyóiratokhoz képest valóban minél többet akartunk befogni szemhatárunkon. Igyekeztem tehát legalább a tájékoztatás szintjén foglalkozni a fiatalok irodalmával és a tudományos kritikával is. Ez utóbbi néha ellenállásba ütközött olvasóink és szerzőink körében, mert e nyelvezetet a legtöbben érthetetlennek találták, s magamnak is meg kellett küzdenem vele. De úgy tartottam, s ma is úgy tartom, hogy nem lehet úgy tenni, mintha ez a fordulat az irodalomtudományban nem történt volna meg, nem lehet kiiktatni az irodalmi tudatból egy egész korszakot. Közöltük például Kulcsár Szabó Ernő „paradigmaváltó" könyvének egy összefoglaló fejezetét, aztán közöltük Domokos Mátyás erre reflektáló, éles hangú bírálatát, majd Kulcsár Szabó nem túl udvarias viszontválaszát is. Kértünk kritikát az irodalomtudomány új nyelvét beszélő fiatal kritikusoktól, például Szirák Pétertől, aki egy darabig adott, aztán nem adott. Egyik rendszeres recenzensünk, Vilcsek Béla is a tudomány néhány aspektusát hasznosítja leíró jellegű kritikáiban, cseppet se bánjuk, mindazonáltal mégiscsak megcsappantak az efféle közleményeink, mert az irányzatos kritikusok az irányzatos lapoknál otthonosabban érzik magukat. A más törekvéseket képviselő Babarczy Eszterrel is kapcsolatot kerestem, megrendeltem tőle is, róla is kritikát – a folytatás itt is elmaradt. Két fiatal kritikusról, Beck Andrásról és Szilasi Lászlóról rendkívül lelkes bemutatást írt Domokos Mátyás – szokatlan gesztus ez mostanában –, szívesen közöltük, de magától a két szerzőtől nem közölhettünk írást. Néhány nem irányzatos fiatallal, Schein Gáborral, Vörös Istvánnal sikerült megtartani a munkakapcsolatot, ha ritkult is. Mindez talán szemlélteti, hogy nem akartam tényleges határnak elismerni a választóvonalat az idős és fiatal nemzedék valamint a modernista és a tradicionális irodalom között. Úgy gondoltam, hogy az érett konzervativizmus teljes mértékben összeegyeztethető az irodalom új jelenségei iránti érdeklődéssel. Azonban hamarosan az

idősebb nemzedékek javára tolódott el a mérleg, mert szembeötlő lett többségük kiszorulása mindenféle toplistáról, műveik kritikai recepciója rendre elmaradt – tehát valamelyest kötelességünknek éreztük, hogy tőlünk telhetően javítsunk a megbomlott egyensúlyon. Nem sokat tehettünk, mert hiányoztak az erre a munkára való kritikusok. Egyáltalán: a kilencvenes évekre nagyon leapadt a kritikusi mezőny, sokan kiöregedtek vagy más, rangosabb pályákra térítette őket a rendszerváltozás vagy a szakmai beérkezés, s a helyükbe lépő új generációk – mint eddig is szó volt róla – irányzatos vagy tudományos elkötelezettséggel indultak, s csak saját generációjuk alkotóiról, vagy az idősebbek közül néhány szent tehénről voltak hajlandóak kritikát vagy könyvszemlét írni. (Az utóbbi években kedvező változás mutatkozik, felbukkannak a konzervatív irodalom fiatal kritikusai is.) Az ugyancsak megritkult középnemzedékből kellő elszántsággal olykor kiváló írásokat lehetett kivasalni. Íme, egy rögtönzött névsor: Alföldy Jenő, Angyalosi Gergely, Bikácsy Gergely, Csűrös Miklós, Eisemann György, Monostori Imre, Márkus Béla, Reményi József Tamás, Szakolczay Lajos, Szegedy-Maszák Mihály, Tarján Tamás. Hasznát láttuk, hogy néhány olyan irodalomtörténészt is bevontunk a munkába, akik vidéki városokban, elhúzódva élnek, például Elek Tibort, Jánosi Zoltánt, Szász Lászlót. Mindig tanulságos kritikát eredményezett, ha egy-egy költő vállalta el pályatársa könyvének recenzeálását, amelyre régebben annyi példa volt, s most nem divat: Ágh István, vagy például Kemsei István figyelemreméltó céhbeliséggel írott elemzéseire gondolok. És váratlan tartalék erőt nyertünk a nyugati emigrációból: Albert Pál, András Sándor, Czigány Lóránt írása egy-egy lapszám vezető anyagának számított.

1993-tól kezdve meg kellett birkóznunk egy másféle elutasítással is. A Kortársat részint hallgatólagosan, részint írásban bejelentve bojkottálni kezdte egykori kedvelt szerzőinek egy része, azok, akik a politikai belharcokban vállaltak nagyobb szerepet. Szép számmal voltak köztük kritikusok, tanulmányírók is. Következésképpen az ezek holdudvarában tájékozódó fiatalok is kétszer meggondolták, hogy adnak-e írást nekünk. Ezekben az években, a megcsappant krtikusi gárdával kellett érvényt szereznünk annak az alapelvünknek, hogy nem vetjük alá magunkat semmiféle csonkolásnak: továbbra is tudomással akarunk bírni a kiemelkedő teljesítményekről, az új tehetségek feltűnéséről, akkor is, ha a velünk ellenséges táborhoz tartoznak az illető szerzők; talán egyszer majd valaki el is csodálkozik, hogy mennyire nem a Kulturkampf logikája szerint gazdálkodtunk figyelmünkkel, elismerésünkkel. Néha emiatt még fonák helyzetbe is kerültünk; például akkor közöltünk Balassa Péter egyik könyvéről dicsérő kritikát Keresztury Tibor tollából, amikor ő levélben jelentette be szakítását a lappal, s amikor egyébként a politikailag vele rokonszenvező fórumokon kellemetlen kritikák jelentek meg e könyvről (s lehet, hogy azoknak volt igazuk).

Be kell ismernem, hogy csak részlegesen tudtam az eredeti, széleskörű tájékoztatásra épített szerkesztői programomat teljesíteni. De az erre való igény talán mégis nyomon követhető az éves repertóriumok alapján. S még meggyőzőbb volna a kép, ha azok a kritikák is elkészültek volna, amelyekkel a megbízott szerző adós maradt. Tudniillik – és ez is a kritika rangjának megfogyatkozását mutatja – a megrendelt kritikáknak mintegy harmada soha nem készül el, vagy csak évek múlva. Amivel szinte teljesen kudarcot vallottam, az a törekvésem, hogy az irodalmi élet obligát sikereit, felfújt sztárjait a Kortárs valamelyes szemléleti oppozícióból bírálja el, saját esztétikai normái jegyében nyilvánítson fenntartásos vagy elutasító véleményt is, ha annak van helye, vagyis a

defenzív véleménymondást egészítse ki az offenzív, az érdemi kritikával. Nos, ma ritka kivétellel a kritikusok csak dicsérő vagy semlegesen leíró kritikára vállalkoznak. Visszarettennek attól, hogy bárkivel ujjat húzzanak. Ennek elsősorban az egzisztencia-féltés az oka, s sajnos nem mondhatnám, hogy félelmük alaptalan. Ebbe a helyzetbe bele kellett törődnöm, de egy percig sem tagadom, hogy épp oly egészségtelen állapota az óvatos dicsérgetés és a még óvatosabb, semleges leírás a kritikának, mint az imént tárgyalt pártszerűség. S részben össze is függ e kettő.

Kevés példa van a konfrontálódó kritikára; Farkas Zsolt például elhíresült bátor, provokatív és tekintélyborzoló kritikáiról a Holmiban. Bán Zoltán András ugyanerre vette a figurát, mégis inkább az öntetszelgő kritikust testesíti meg, nem a szabad szelleműt. Még ritkább az olyan kritikus, mint Márkus Béla, akinél az igazmondás drámáját is érezhetjük, amikor a kritikusi becsület parancsára épp azokról mond bírálatot, akiknek a tehetsége különösen fontos a számára (ilyen volt a Kortársban Kiss Benedekről szóló kritikája). Alexa Károly az utóbbi két évben közölt kritikasorozatában, amelyben zömmel nagyon jó könyvekről írt, tehát méltató kritikákat, ha kellett, kieresztette fullánkját is: például szembefordult a Parti Nagy Lajos *Sárbogárdi Jolán*ját körülvevő hozsannázó kórussal, tehát épp azt a munkát végezte el, amelyet olyannyira szükségesnek éreznék a klikkuralom letörése céljából; továbbá a közelmúltban Moldova Györgyről írt egy nagytakarítással felérő kritikát. A Kortárs másik sorozata N. Pál József tollából ugyancsak arra példa, hogy a hiteles, a hasznos kritika nem más, mint a *személyes vélemény* higgadt érvekkel, filológiailag alátámasztott előadása. Ő mint irodalomtörténész elsősorban a közelmúlttal foglalkozó, az irodalmi élet és a politika összefüggéseit vizsgáló történeti monográfiák bírálatával járult hozzá fontos kérdések tisztázásához, feltárva e monográfiák jó néhány, elfogultságból adódó ferdítését.

E vázlatos ismertetéssel kettős célom volt: hogy a nehézségek megmutatásával egyszersmind a válság mélységét is megmutassam, másrészt meg azt is szeretném elkerülni, hogy amikor – jogosan – oly rossz bizonyítványt állítunk ki a kritikáról, ebbe az ítéletbe belesöpörjük azokat a figyelemre méltó kritikusi teljesítményeket is, amelyeknek meglétét épp ilyen válságos időkben nagyon meg kell becsülni.

Hitel, 1999. december

Volt-fogyatkozás

Levél Anne Applebaumnak*

Megesik majd
csak velünk esett meg
csak velünk eshetett meg
a teljes volt-fogyatkozás
(Tamás Menyhért, 1978)

Kedves Asszonyom!

Ezt a levelet nyilván sohasem fogja olvasni, nem is azért írom. Egyébként ha el akarnám küldeni, se írhatnám angolul, mert nagy szégyenemre nem tudok idegen nyelveket. A generációmban elég általános fogyatékosság ez: fiatalon, a hatvanas években hiába veselkedtünk neki tanórákon, tanfolyamokon egy-egy nyugati

nyelvnek, az utazás, a kapcsolatok hiánya miatt a legtöbbünkben plátói vonzalom szintjén rekedt meg a vállalkozás, a megszerzett csekély tudás is elpárolgott az évek során a fejünkből. S volt egy szegénységbe ragadt értelmiségi réteg – a humán értelmiséget tekintve voltaképpen a túlnyomó többség –, amelyik a nyolcvanas évek utazgatás lázában sem részesült meghívásokban, több éves ösztöndíjakban, külföldi továbbképzésekben, legfeljebb azt dönthette el, hogy a megtakarított pénzén nem az öreg Trabantját cseréli Ladára, hanem turistaútra indul Európába, apró társalgási szótárral a zsebében. (Kompenzálásként megszállottan szorgalmazta gyereke nyelvtanulását, nem is remélve, hogy ennek a befektetésnek a megtérülését a szovjet birodalom összeomlásával meghozza majd a jövő.)

Talán nem is kéne ennyi szót ejteni a nyelvnemtudásról, csakhogy van ám ennek egy témánk szempontjából is figyelemre érdemes tanulsága. Tudniillik hogy amott, nyugaton és Amerikában voltaképpen „hivatásosok" reprezentálták a „keletiek" véleményét és sorsát, többnyire olyanok, akik éppen ebben a tragikomikus (ambivalens) keleti sorsban érzületileg, idegzetileg nem kellett, hogy osztozzanak. Hogy mit értek itt „keleti sorson"? A totális függőség, a teljes egzisztenciális kiszolgáltatottság mélytudata mellett a kisszerű létbiztonság sanda kényelmességét. (,,Bármelyik percben internálhatnak, bármivel megvádolhatnak, hiszen nem véd jobban a jog, mint a terror évtizedeiben, de ha betöltök X évi munkaviszonyt, meglesz a prémium és a fizetésemelés. Ellenzem ezt a rendszert, de mire számíthatnék? Abból, hogy nyomorult vagyok, épp akkora haszna van a pártállami privilégiumok birtoklóinak, mint a nyugati szabad világnak, amelynek fölényét épp létem alacsony minőségével demonstrálhatom. Kár, hogy olyan kevés pottyan le állam bácsi szekeréről, amit elhappolhatnék, kár, hogy nem akarnak még jobban korrumpálni. Mindazonáltal a rendszert

---

* Anne Applebaum *Érzelmi féloldaliság* című cikkét a New Criterion nyomán a Nagyvilág 1999/7-8-as száma közölte.

erőmtől telően utálom, mert ezzel tartozom a becsületnek.") – Nos, akár a szocialista állam képviselőjeként, akár az ellenzék meghatározó alakjaként tartózkodott valaki nyugaton, a szocialista létnek nem ezt az alapváltozatát, hanem valamelyik privilegizált formáját személyesítette meg – esetleg öntudatlanul –, igen, az ellenzéki közszereplő is. Tehát épp a megalázó kisszerűséget, azaz a kisszerű megalkuvás lealázottságát, ami ezekben a rendszerekben az állampolgári lét meghatározó eleme volt, nem közölték a nagyvilággal.

Pedig ebből az alacsonyrendű cinizmusból származtatható a rendszerváltozás sok belső zavara, például az általános pánik a szabadság nem ismert lehetőségeitől, amely úgy megkönnyítette a restaurációra törekvők dolgát – de erről az utóbbi veszélyről épp Magának, Applebaum asszony, kedves Anne, írása alapján úgy látom, nem sokat kell beszélnem. Azonban rögtön meg kell jegyeznem, hogy nem azt akarom sugalmazni, mintha lényegesen másként alakulhattak volna a dolgok, amennyiben a nyugati és az amerikai értelmiség pontosabban ismerte volna a „keleti" emberanyagnak az erkölcsi állapotát. Természetesen nem a nyugati kommunista-szimpatizánsokra gondolok, akiket a blokk összeomlása kellemetlenül érintett, hanem azokra, akik elvileg segítséget nyújthattak volna a demokratizálódás és modernizálódás szellemi feldolgozásában. (Hogy segítettek-e vagy nem, s kell vagy lehet-e ilyesmiben segítséget adni – ez a kérdés messzire vinne témánktól, bár talán egyszer erről is érdemes lenne beszélni.) Azonban ha az elmúlt évtized nagy változásairól gondolkodunk, soha ne veszítsük szem elől azt a tényt, hogy ebben az egész folyamatban meglehetősen kevés szerep jutott az értelmiségi funkcióknak: az erkölcsi kritikának, a szellemi feldolgozásnak meg ilyesminek – holott magában a folyamat gyakorlatában elég sok értelmiségi vett részt regruta-politikusként, s ez azt a látszatot keltette, mintha teljességgel értelmiségi ügy volna a „rendszerváltás".

Őszintén szólva éppen egy amerikaitól vártam legkevésbé, hogy oly lényeglátóan feltárja annak a morális és tudati válságnak az elemeit, amit mi itt a volt szovjet felségterületeken átélünk, ahogyan Maga tette egyes utalásából ítélve 1998 előtt keletkezett cikkében. Nem vártam volna, hogy egy amerikai fogja végiggondolni, milyen abszurd helyzetet teremtett a kommunista apparátusok bűneinek eltussolása, az a nemzetközileg szervezett védelem, amiben az átalakulás első percétől részesültek. Alig volt törvényes felelősségre vonás – ezeknek az eljárásoknak persze sok-sok vitatható pontja szokott lenni, a cikke hivatkozik a nürnbergi perek kétes vonásaira is, de arra is, hogy e jogi procedúrának mégiscsak része van abban, hogy a németek nem kerülhették meg a múltról való gondolkodást. A Maga cikkéből ismertem meg egy az itteni közhangulat rovására írható epizódot: egy lengyelországi per alkalmával Adam Humer, aki sztálinista korszakában brutálisan megkínzott embereket, a tárgyaláson ráförmedhetett a tanúra, egykori áldozatára: ,,pofa be, vén boszorkány". Bizony, mi itt errefelé meglehetősen jól tudjuk: ,,több helyen a kommunista pártok számára lehetővé tették (néha hatalmas) vagyonuk visszaszerzését... A nyugdíjas párttagok továbbra is kiemelt nyugdíjat élveznek. Egyetlen más párt sem mérheti össze velük saját anyagi erejét – hiszen Kelet-Európában nem működhettek más pártok 1989 előtt. Részben ennek következtében Lengyelországban, Magyarországon, Bulgáriában, Litvániában és Oroszországban a korábbi kommunista pártok újraélednek; több országban lassan ők kezdik uralni a politikai életet." Ha ezt olvasom egy amerikai szerzőtől, persze hogy csodálkozom, hiszen éppen úgynevezett mérvadó amerikai körökre való hivatkozással szorítottak minket sarokba, amikor a fent leírt tények

miatt háborogtunk. Pontosan azokba a véleményekbe ütköztünk, amelyekkel Maga is vitába száll. Tina Rosenberg Pulitzer-díjas műve valószínűleg csakugyan iskolapéldája lehet ennek az amerikai baloldali liberális szemléletmódnak, amely folyton antikommunista „boszorkányüldözéstől" tartott, meg a háború előtti kísértetek feléledésétől. Mi is úgy tapasztaltuk (mi = rendszerváltó értelmiségiek), hogy „A modern Kelet-Európa problémája azonban nem a harmincas évek, hanem a kommunizmus öröksége, legyen az korrupció, szegénység, környezetszennyezés, rossz egészségügyi helyzet vagy megrendült értékek. A demokráciára és a kapitalizmusra leselkedő igazi veszélyek Lengyelországban és Oroszországban egyaránt a kommunista eszményekben, a kommunista gazdasági örökségben s maguknak az egykori kommunistáknak a korrupt magatartásában keresendők, nem pedig valamiféle felmelegített fasizmusban. Minden alkalommal, amikor egy új kormányzat zátonyra futott az egykori kommunista táborban – Szerbiában a leglátványosabban, de Szlovákiában is –, ennek alapvető oka nem valamilyen újnacionalista csoport tevékenységében, hanem az új ruhát viselő régi kommunistákban rejlett."

S végül hadd emeljem ki még gondolatmenetének számomra legfontosabb konklúzióját: ,,az átvilágítás elmaradása és a múlt hivatalos elítélésének hiánya miatt sérül a civil társadalom, s nyilvános hitelüket vesztik például az »igazságosság« és a »közerkölcs« fogalmai. (...) Emberek milliói számára a múlt elítélésének elmaradása azt igazolja, hogy nem érdemes tisztességesnek lenni."

Megkönnyebbülés volt olvasnom ezeket. Megkönnyebbülés a rosszkedvű gyanútól, amely szerint tökéletesen magánérdekű keservnek szenteltem elmúlt éveimet, és csak leselejtezett öregemberek problémáznak azon, hogy az egykori elit (rabtartóink, kápóink, a totalitárius rendszer cinikus haszonélvezői) korlátozás nélkül nyerészkednek saját „bukásukon": az úgynevezett rendszerváltozáson. Csekély vigasz, de vigasz, hogy még nagy távolságból is kitetszik annak, aki nem fél meglátni: az igazságérzet rámenős elfojtásával valójában nem is a mi lelkünk szenvedte el a nagyobb sérelmet, hanem az emberiesség világrendje. Kedves Applebaum asszony, a köszönettel akár be is fejezhetném e levelet, de épp ellenkezőleg, most támadt kedvem folytatni, amikor egy értő fület feltételezve mondhatom el, mi történt velünk, rendszerváltó értelmiségiekkel 1989 óta. Legalábbis egy variációját a történéseknek.

Ahogy mondtam: *becsületből* szinte mindenki utálta a *rendszert,* mi magyarok, a „legvidámabb barakkban": a Kádár-rendszert. Nem ritkán még a helyi párttitkár is – legalább a metakommunikáció szintjén – iparkodott valamelyes cinkosságot jelezni ebben. Meglehetősen feszélyező volt e látszólagos ellenállás nélküliség, mert hisz akkor vajon mi is a rendszer, aminek mi olyannyira az ellenzéke vagyunk. Másfelől meg azért teljesen nyilvánvaló volt, hogy a rendszer plazmája, akár egy sci-fi horrorban a láthatatlan űrlények, betölti a teljes életterünket. Ennek az alapérzületnek a megtámogatására ott volt a politikai ügyosztály meg a munkásőrség, ideiglenesen kussban. Meg az ideiglenes oroszok. Egészen 1988-ig úgy tűnt, hogy action gratuite az egész ellenzéki életvitel, csupán etikai jelentősége van – mindazonáltal jó néhányan nem tekintettük ettől kevésbé fontosnak, hisz számunkra az egyetlen lehetséges magatartás volt. Mintha egy Pelágius-i erkölcstanban hittünk volna: az embert csak azért a tettért terheli felelősség, amelyhez akaratával hozzájárul. Persze az akaratlagos hozzájárulás megvonásán túl azért találtunk cselekvőbb, nyilvánvalóbb formákat is – ki-ki lehetősége és bátorsága szerint – az ellenállásra, ahogy akkor

mondták illő (és óvatos) szemérmességgel: a *másképpgondolkozásra.* Az úgynevezett demokratikus ellenzék tevékenységének „intézményeit” és epizódjait jócskán számon is tartja a rendszerváltozás utáni köztudat, az úgynevezett népi ellenzék akcióit szinte egyáltalán nem, vagy csak gúnyosan, afféle poros „régi érdemek” gyűjtőfogalomba utalva, s ez így igazságtalan. Ellenzéki szerveződések tehát voltak, bár sem a Beszélő*,* sem a Bethlen Alapítvány (ha egyszer netán mégis eljutna Magához a levelem, kedves Anne asszony, ígérem, megjegyzetelem, hogy mik ezek, azonban a jelenlegi, elküldetlen formájában nem szükséges), de a sok egyéni vagy csoportos, titkos vagy demonstratív ellenzéki tett egy pontba összegződő ereje sem dönthette volna meg a Szovjetuniót. Így hát nagyon is jól tudtuk 1988-ban, hogy amikor megalakítjuk nyilvános ellenzéki szervezeteinket majd pártjainkat, nem mi csináljuk a történelmet, hanem a történelem „csinálta meg” a szovjet birodalom válságát, Máltát, a szovjet befolyási övezet feladását, a térség belső átszervezésének szükségességét, amiben ránk is kiosztott néhány feladatot.

De mit is mondok! Hiába volt ez már akkor is orbitális közhely, azért nem mindenki volt képes saját jelentőségének szerény voltát észre- és tudomásul venni, aki előtt hirtelen megnyílt a politikai tér, a tévé- és rádióstúdiók. Vagy akár csak szűkebb környezetében fontoskodhatott egy kevéssé. Vagy aki hirtelen megkapta a sorstól a nem remélt elégtételt sok évtizedes megnyomorítottságáért: a szörny szeme láttára kiszenvedett. Az vesse rájuk az első követ, akit soha nem kapott el a kollektív rítusok eufóriája, nem ugrott be első szóra a „történelmi idők tanúja” szerepébe. Ami engem illet, lelkesültség ide vagy oda: kezdettől átéreztem, hogy pusztán statiszták vagyunk egy nagy, világméretű misztériumjátékban – azonban mégis színpadra kell lépnünk, mert statisztéria nélkül nem adható elő a rendszer változása. Az egyik „rendszerváltó” mozgalom aktivistájaként négy órára csökkentettem alvásra szánt óráimat, hogy munkám mellett röplapokat, meghívókat fogalmazzak és sokszorosítsak – négy példányonként, egy apró táskaírógépen –, ábécé-rendbe szedjem a szaporodó kerületi tagságot. Furcsa vegyülékével a szkepszisnek és a meghatottságnak hallgattam a magunk pénzén bérelt termekben, szűk időre szabott összejöveteleinken a sok évtizedes hallgatás után először megszólaló, szívbéli ellenállókat, a Rendszer áldozatait, de a megrendült együttérzést megülte a soron lévő, okvetlenül szükséges szervezeti elvégzendők ideges sürgetése: szavaztatni kellett, szavazatszámláló bizottságot kellett kiállítani, küldötteket és tisztségviselőket választani, működési szabályzatot összefabrikálni stb., miközben nyilvánvaló volt ezeknek a „fontos” gyakorlati feladatoknak az önképzőköri jellege, hiszen az igazi történések helyszíne az Ellenzéki Kerekasztal volt. S ha én így, kvázi *felülről,* a gyakorlati szint „magasából” néztem a politikai identitásukat először megvalló, igaz demokratákra, a magamfajta nyüzsgő értelmiségiekre ugyan mekkora „magasból” tekinthettek azok, akik beütemezték a berlini fal leomlását, akik fű alatt jogi keretet teremtettek a pártállami elit meggazdagodásához, a politikai hatalom gazdasági hatalommá való konvertálásához, valamint azok, akik a nyugati üzleti és politikai szférában partnereik voltak az előkészületekben – ha figyelmet fordítottak ránk egyáltalán.

És mégis statisztának, jó baleknek kellett lenni, hogy végbemehessen, aminek, úgy látszik, végbe lehetett mennie.

Nem sok dologra lehetek büszke ebből az időből, de az illúziótlanságomra kissé büszke vagyok. Pedig igencsak viszonylagos illúziótlanság volt. Csupán elvileg tudtam számon tartani a történések valós arányait, átérezni nem voltam képes, és nem számolhattam igazán magukkal a

következményekkel sem. Más dolog elvontan, merő logikával végiggondolni, hogy a pártállami gazdasági elitjelentős hányada már legális üzleti kapcsolatban áll a nyugati világgal, tehát hogy ők már egymás *partnerei,* s más dolog azzal szembesülni az ország jogi és szellemi birtokbavételének pillanatában, hogy *a nyugati típusú demokrácia,* amire mi velük, gólem-pártjukkal szembefordulva esküdtünk egy életen át (ki 1956, ki 1968 óta, nem is szólva az idősebb „reakciósokról", akiket emiatt ért meghurcoltatás a rendszer korábbi évtizedeiben), azzal kezdi nálunk működését, hogy a magántulajdon szentségének elvén alapulván éppen a káderek magántulajdonná átminősült zsákmányát veszi védelmébe. (Tudniillik máshonnan eredő vagyon meglehetősen kevés volt, hacsak a háztájit, a dácsát és Trabantot nem tekintem annak.) És más előre számítani rá, megint más naponta tanúja lenni az igazságtétel, az elszámoltatás szánalmasan eredménytelen kísérleteinek, amelyek nemhogy kielégítenék, inkább bőszítik és megszégyenítik az egykori áldozatokat. Az elméleti helyzetfelmérés és elemzés tárgyilagossága bizony könnyen odalesz, ha az embernek át kell élni, hogy mind e kényszerű kudarc annak a pártnak a kormányzása alatt történik, amelynek erkölcsi bázisához ő maga is hozzájárult; azaz az ő erkölcsi hitele, az ő sorsszerűen vállalt eszményei devalválódnak egykori elvbarátai kezén, és velük együtt gyűlöletessé válnak a kiábrándulást és az egzisztenciális szorongást kizárólag és szinte rituálisan erre az első kormányra terhelő népben.

Holott tíz év elteltével már nyugodtan megállapíthatjuk: olyannyira determinált volt az út, amit a magyar gazdaságnak és közigazgatásnak az európai kompatibilitásáért meg kellett tennie, hogy minden kormány, programjától, úgynevezett ideológiájától, szavazóinak elvárásától függetlenül, azzal sokszor élesen szembefordulva, nagyjából ugyanazt kellett, hogy tegye. Az Antall-kormányt azért tették ki szüntelen támadásnak, azért zsarolták folyamatosan, mert a pénzvilág és az MSZP-klientúra nem bízott a status quohoz való lojalitásában, ezek következtében aztán zsákutcákba szorult, és nem lehetett kellően hatékony sem a kényszerű, sem a vállalt szolgálatban. A Horn-kormány viszont a fent nevezett köröktől a kelleténél nagyobb támogatást kapott, s így a hatalomkoncentráció miatt Magyarország nem a nyugat-európai, hanem a dél-amerikai típusú átalakulás útjára került – tehát különbség mindenesetre volt köztük. (Hogy az Orbán-kormány milyen akcentussal teszi az ,,ugyanazt", annak summázása még korai volna.) Nyilván különbözött volna valamelyest az elmúlt tíz év a megtörténttől, ha az első választásokon a szocialisták nem esnek ki a kormányzati hatalomból, ha már akkor kialakul a csak 1994-ben létrejövő felállás, amely szerint a rendszerváltó ellenzéki pártok valamelyikével legitimáltatják magukat mint korszerű (szociál)demokratákat befelé és kifelé egyaránt, de a kontinuitás a politikai hatalmi szférában is (ahogy a gazdaságiban és a médiában) megmarad. (Sokan voltak, akik erre a változatra számítottak az első választások előtt.) Az adottól jelentősen eltért volna az a történelmi változat is, amelyet a két nagy „rendszerváltó" párt sokak – jelentős részben külföldiek – által szorgalmazott nagykoalíciója eredményezett volna az első kormányalakításkor, és az is, ha 1998-ban is győznek a szocialisták. Azonban e változatokban sem lett volna több esély (sőt, inkább kevesebb lett volna) a kommunista rendszer bűneinek teljes körű feltárására, konzekvens elítélésére, amely csakis a bűnösök elítélésével és a haszonélvezők elszámoltatásával lehet tényleges, továbbá az áldozataiknak való erkölcsi és anyagi igazságszolgáltatással. Magyarországon csak polgárháború árán történhetett volna ez meg, hiszen a szocialista piacgazdaság által kitermelt elitet nemcsak hogy nem lehetett volna kihagyni a rendszerváltozásból, hanem egyenesen az ő érdeke volt legközvetlenebbül a

gazdasági szerkezet átalakítása. De mindannyiunk szerencséjére a másféle, a radikális történelmi útnak nem volt realitása, hiszen a polgárháborún valószínűleg még többet veszítettünk volna, mint így, mert akkor talán még az igazunkat is elveszítettük volna.

Végül is ez a lényeg a Maga folyamatrajza szempontjából, Ann asszony: a kommunizmus történelmi és egyetemes elítélése nemcsak azon feneklik meg, hogy a nyugati értelmiség jelentős része a marxizmus emlőin nőtt fel, és körömszakadtáig védelmezi illúzióit avagy érdekeit, hanem azon is, hogy a nyugati (globalizált) gazdasági szféra nem tűrné keleti üzletfelei politikai kikezdését, semmi oka felborítani a sakktáblát – hiszen nyerésre áll. Megfontolandó, hogy ott, ahol mégiscsak történtek lépések a múlt bűneinek feltárására és a következmények viselésére (Maga az NDK-beli, a cseh, a lengyel gyakorlatot említette fel példaként), az ortodox szocialista gazdasági elvek az utolsó pillanatig megakadályozták a pártállami elitnek prekapitalista elitté való átalakulását, amely folyamat Magyarországon már a nyolcvanas évek elején megindult. Náluk nem volt előprivatizációs törvény, nem volt hallgatólagos gyakorlat, hogy titkos külföldi bankszámlája legyen egy-egy gazdasági középvezetőnek, nem voltak jelentős nyugati befektetések közös vállalatokba stb. Amily mértékben Magyarország előreszaladt a kapitalizálódásban a blokk többi országához viszonyítva, annyival csökkent az esélye az erkölcsi katarzisra.

Mi ezt a kilencvenes évek legelején tulajdonképpen tudomásul vettük. Eleve is mérsékelt és józan volt a közhangulat. Még legvérmesebb vágyaink is csupán szimbolikus ítéletekre irányultak bizonyítható erőszakos cselekedetek esetén, avagy a pártállami szolgálattal kiérdemelt kiemelt nyugdíjak csökkentését szorgalmaztuk a méltányosság jegyében, e „szolgálattevők” áldozatainak nyomorult életszínvonalával összevetve az övékét. Beláttuk, hogy a már magánkézben lévő vagyon visszaállamosítása jogállamban megoldhatatlan, bármily nyilvánvaló légyen is, hogy politikai visszaélés folytán jutott tulajdonosa birtokába, de igenis elvártuk, hogy felfüggesszék egy időre a Németh-kormány hírhedett előprivatizációs törvényének hatályát, mert úgy talán lélegzethez és némi lehetőséghez juthatott volna a nem brancsbéli (kis)tőke is. Efféle korántsem vérgőzös, sőt nagyon is szerény retorziókkal szerettük volna kinyilváníttatni, hogy ami volt, rossz volt. Talán annak az elismerését is óhajtottuk, hogy bár kiszolgáltatottak voltunk e rossznak, mégis épen megmentettünk valamennyit magunkból, s ez se csekélység. Sem bosszúra, sem előjogokra nem pályáztunk, sőt, inkább feszengve fogadtuk a körülöttünk élő párttagok és volt párttagok félelmének jeleit, akik saját egykori hatalomgyakorlásuk emlékei alapján kemény intézkedésekre számítottak. Józanok és nagylelkűek voltunk, annál nehezebb volt lenyelni, hogy az erkölcsi igazságszolgáltatásnak még ez a szerény igénye se teljesíthető.

Nehéz volt lenyelni, hogy pártközponti mandátummal kinevezett igazgatók egyszer csak a fejünkhöz vágják (mert esetleg helytelenítettük megszokottan önkényes, de újféle módon szélhámos húzásaikat), hogy nem vagyunk képesek beilleszkedni a piaci viszonyok közé, nem vagyunk Europa-konformok, régi, pártállami reflexek rabjai maradtunk. Nehéz volt lenyelni, ha egy KISZ-pénzen alapított, újdonatúj magáncég KISZ-Központból kikerült tulajdonosa az egészséges üzleti gondolkodás hiányában marasztalt el bennünket, egy pénztelenségtől fuldokló, (még) állami tulajdonú vállalat éppen állásukat vesztő alkalmazottait.

Mert hiszen az erkölcsi kisemmizés olyan körülmények között ért bennünket, amikor az értelmiség nagy részének addigi munkavégzése fölöslegessé vált, s ez nemcsak a humán-szférában történt meg, hanem minden értelmiségi szakmában valamilyen mértékben. A gazdasági szerkezet átalakítása során persze sok gyárat, intézményt indokoltan, az ésszerűség jegyében zártak be, kényszerítettek munkahely-csökkentésre, de hát ki várhatná el, hogy ez a körülmény vigaszt adjon a friss munkanélkülinek? Vagy abban találjon vigaszt, hogy a tudása, amiről a diplomája tanúskodik, időközben amúgy is elavult? Hogy elavultak az eszközök is, amelyekkel bánni tud? A legkeservesebb órákat talán épp az okozta e talajvesztett értelmiségi rétegnek, hogy a diadalmas, gyakorlatias menedzseri megítélés szerint a leselejteződése pillanatnyilag még akár igazságosnak is minősülhetett, holott hogyan védhette volna ki egyénileg munkahelye, szakmája technológiai vagy módszerbeli igénytelenségét vagy lepusztulását?! S bizonyára képes lett volna ő is folyamatosan megújulni, ha erre bármiféle alkalma van -– de hát a pangás évtizedében mi más lehetett volna, mint alulfoglalkoztatott munkaerő?! Most tudomásul kellett vennie, hogy nulláról kezd, mert szakmája vagy megszűnt, vagy ha nem, elözönlik a friss diplomás fiatalok. ,,Ti akartátok, nem?" – kérdezték tőlünk kajánul a nyugdíj vagy a biztos elvtársi protekció védelme alatt kádárista ellendrukkereink. ,,Ti akartátok a hatalmat, aztán itt szerencsétlenkedtek vele. Amatőrök!" – mondták gyűlölettel, akik tényleg kipottyantak belőle. S mi, *hatalomban lévő,* hamarosan vagy máris munkanélküli értelmiségiek csak azt gondolhattuk, hogy igen, mi akartuk, s újra akarnánk, ha úgy fordulna, csak esetleg előbb kezdenénk a felkészülést rá.

A kilencvenes évek elejének pánikhangulatára rácáfolva végül is a vártnál általában jobban alakultak az értelmiségi sorsok. Igaz, szociológiai tény e középosztályi réteg elszegényedése, ami különösen a döbbenetes mértékű meggazdagodások és karrierek kontrasztjában ítélhető meg jelentőségének megfelelően, mégis többségüknek sikerült megkapaszkodni vagy legalábbis képességeik színvonalán elhelyezkedni, elsajátítani az új munkastílusokat, beletanulni az új eszközök használatába, vagyis megúszni azt, hogy ismét érvényesüljön a nagy törvény, miszerint a forradalom felfalja gyermekeit. (Mert hiszen ha az erre utaló tendenciát nézzük, be kell látnunk, hogy még ez a „bársonyos forradalom" is forradalom volt, elvégre jó néhányat valóban felfalt lelkéből lelkedzett fiai közül – azaz inkább akiknek lelkéből ő lelkedzett annak idején.) Nem, végül is nem az értelmiség lett a rendszerváltozás nagy vesztese, de ha nem is *nagy* vesztes, a humán értelmiség bizony sokat veszített.

Veszített azáltal is, hogy a radikális pragmatizmus (vagyis az önelégült bunkóság) szelleme szállta meg az országot. Itt csak gyárnak vagy banknak lehet filozófiája, illik is, hogy legyen, de filozófia, csak úgy, magában, minek?! (Sajátos szerepcsere, hogy most viszont a művészetnek és tudománynak vannak állandósult „pénzügyei", gazdálkodási stratégiája, szóval kerek a világ.) Roppant sokat veszített a presztízséből a művészet, a tudomány, ez alapvető oka elszegényedésünknek is. Ám az efféle veszteség, hogy úgy mondjam, benne van a pakliban, amikor valaki e pályák valamelyikére szánja el magát, és szakmai öntudattal szokás elviselni a vele járó szűkölködést. Van egy veszteségünk azonban, amiről nem szokott szó esni, mert rejtett, és látszólag nincs egzisztenciális tétje, és voltaképpen ennek megnevezése végett írom ezt a levelet.

A személyes múltunkról van szó. Azt, hogy maga a Múlt, vagyis a történelmi emlékezet mindenkor a jelen érdekei szerint alakul, megszoktuk már. Különösen itt Kelet-Európában, ahol nem

is ilyen vagy olyan interpretáció kérdése, hogy mit gondolunk felőle (Franciaországban például attól még nemzeti ünnep Július 14-e, hogy egy újabb, divatos történészi iskola kárhoztatni kezdte a Nagy Francia Forradalmat), hanem kőkemény ideológiai diktátum volt, hogy mit ismerhetünk el egyáltalán történésnek. (Erről szólt egy viccünk: „Csak a jövő biztos!") No meg az se először fordul elő, hogy nagy történelmi változás – háború, forradalom, dinasztia-váltás – után a személyes élet tényei is átminősülnek: titkolni való bűnné válik, amiért előzőleg kitűntetés járt, korábbi rang, érdem elévül stb. Csakhogy eddig a győztesek szabták meg az új értékrendet. Most meg nem. Biztos vagyok benne, hogy nagyon nehéz lehetett elviselni 1945 után a második világháborúban vesztes magyar hadsereg katonájának, hogy sok szenvedéséért, áldozatáért, gyógyulhatatlan emlékeiért nemhogy hála és vigasz nem jár, hanem átokkal sújtják, s még jó, ha csak elfelejtkeznek róla, s nem ítélik kényszermunkára múltja miatt. Azonban ezt a hatalmi logika szabta meg a szovjet hadsereg által megszállt országban, s a megőrzött emlékezet az ellenállás fészkévé vált, tartást adott. Mi viszont a győztes oldalon éltük át a rendszerváltozást, ezért váratlan és irracionális fordulatként ért bennünket, hogy a „győzelmünk" pillanatában mindaz levegővé foszlik, amivel mi hitünk és szándékunk szerint e győzelemhez hozzájárultunk. Vagyis éppen az az erkölcsi arculat, erkölcsi vállalkozás, amelyet levelem elején az ellenzékiség legáltalánosabb formájaként jellemeztem, tökéletesen súlytalanná vált.

Az első találkozásom e drámával már 1990 elején megtörtént. Nemes Nagy Ágnessel beszélgettem (e nevet is, ha netán úgy fordul, megjegyzetelem majd a Maga számára), akinek éppen akkor jelent meg esszéi gyűjteményes kötete, s a könyvről egy tisztelgő recenzió. Keseregve elégedetlenkedett bírálója munkájával, és amikor meggyőzni iparkodtam, hogy a kritikus, aki tulajdonképpen az övétől eltérő ízlésvilágot képviselt, ezúttal saját árnyékát átlépve, rendkívül méltánylóan beszél a gyűjteményről, N. N. Á. azt mondta: „De csak arról írt, akkurátusan, pontról pontra, ami benne van a szövegben. Az fel se merül benne, hogy én mi mindenről nem írtam, mert nem voltam hajlandó írni, pedig nagyon elvárták volna, és nagyon rossz néven vették, hogy én azok helyett írtam Rilkéről, például. Az pedig már végképp eszébe se jut, hogy mennyí mindent meg egyáltalán nem írhattam meg." - Éles fénnyel világított bele ez a beszélgetés az igazságba. Igen, ettől kezdve csak annyi lesz belőlünk, amennyit meghagyott az előző rendszer. Feketén-fehéren, grammra kimérve csak az elkészült munkáink lesznek felvéve a leltárba, és ami a sorok között és a hallgatásban volt, örökre elveszett, letörlődött, ahogy visszavonhatatlanul eltűnik a szöveg a monitorról, ha rossz billentyűt nyom meg az ember. Hirtelen szembesültem azzal, hogy a reménytelenség igenis bűnbe vitt bennünket: nem tettünk meg mindent, amit megtehettünk volna, nem írtuk meg az íróasztalainknak a legigazabb műveinket, s most csak manőverezéseink félszívű eredményeivel, töredékeinkkel állunk itt, mint életműveinkkel. (Persze egyes nagyjaink esetében ez se kevés, például N. N. Á. esetében sem, de lám, mégis nagyobbnak látta a mű elmaradt, hiányzó részét.)

Aztán érvényüket vesztették barátságaink. Más-más utakra tértünk, és a politikai belharcok miatt nemcsak a szolidaritás veszett el, a kölcsönösen vállalt kezesség az identitásunkért, a becsületünkért, a megtörténtekért, hanem egyenesen gyűlöletbe fordult, és e tűzben nyomtalanul elemésztődött a barátság. Nem maradtak tanúink sem arra, hogy kik voltunk – ami mindig azt is jelenti, hogy kik vagyunk.

A válás a pszichológusok – és tapasztalataink – szerint a legnagyobb traumák közé tartozik. Az ember életének az a szakasza, azok az évek, évtizedek, amelyek alatt az övé a társa életébe szövődött, úgyszólván kihal belőle. Ökológiai katasztrófa. A felszínen úsznak az emlékek tetemei. Minden élettény a bizalomhoz és a felelősséghez kötődött, s amikor ezek megsemmisültek, magukkal rántották valamennyit. Mintha fehér folt keletkezne az életrajzban azoknak az éveknek és évtizedeknek a helyén. Ehhez a traumához hasonló, ami társadalmi lényünket érte, azzal a különbséggel, hogy ez esetben nem a bizalom és a felelősség (a szeretet) vált semmivé, hanem éppen a hiányukhoz redukált érzelmi készlet.

Másféle hasonlattal is elmondhatom. Erkölcsi lények számára az élettörténetük afféle erkölcsi tanúsítvány. A mi számunkra nagy értéke volt egy-egy döntésünknek, persze hogy értéke volt, hiszen az esetek többségében meg kellett fizetnünk érte: nagyon is kézzelfogható fizetségekről való lemondással. Talán forintban is kiszámítható volna, hogy ki-ki mennyit veszített egy-egy kiállásán, vagy akár azon, hogy nem lépett be a pártba. Ezt a „forintértéket" írtuk jóvá magunkban azon a folyószámlán, amit a lelkiismeretünkben vezettünk. Természetesen azoknál, akiknek a szakmai minősége nincs közvetlen kapcsolatban a politikai erkölcsükkel, orvosok, mérnökök, természettudósok esetében ennek nem volt feltétlenül jelentősége, de az irodalom, a művészet, a humán tudományágak művelőinek politikai erkölcse meghatározó komponense munkásságuknak. Hozzá tartozik. Nem mindegy tehát, ha az évtizedek során felgyűlt *erkölcsi bankbetétjük* egyik pillanatról a másikra elértéktelenedik.

Mindeddig a „volt-fogyatkozás"-nak csak a folyamat természetéből adódó, spontán mértékéről és formáiról beszéltem. De levelem kontextusából nyilvánvaló, hogy e spontán mértéket jóval megnövelte az a körülmény, hogy a rendszerváltozás valódi nyertesei a „vesztesek" lettek, és nagyon nagy befolyással voltak az új értékrendre. Mi sem természetesebb, mint hogy eliminálták múltjukat, s hallani se akartak a miénkről, hiszen az kínos tényekre emlékeztetett volna. No persze, a múlton való kérődzés joggal vált ki ellenszenvet. Még inkább az állítólagos érdemekkel való vigéckedés. Dehát én *erkölcsi lényekről* beszélek, magunkról, akik nagyon is rendjén valónak találtuk, hogy a múlt lezárult, és tudatosan kontrolálltuk beidegződéseinket, mert rémülten vettük észre, hogy mennyire belénk ivódott ama Kádár-korszak, hiába voltunk „másképpgondolkodók". Mert ez a továbblépés következett a múltunkból, amit azonban továbbra is vállalhatónak ítéltünk, bár már tudtuk, hogy nem annak alapján állítják ki az útlevelet Európába. Az első jel, hogy emlékeink terhére vannak új világunk és világképünk megszervezőinek (elsősorban a pártállami idők óta helyén maradt média-garnitúrának), az volt, hogy alattomban ellenszenvet keltettek a rendszer sérültjeivel, leginkább az ötvenhatos veteránokkal szemben. Roncsokat mutattak be, a legesendőbb pillanataikban – és én tehetetlenül dühöngtem: „No nézd, a hóhér teszi szóvá, hogy az a szerencsétlen kripli a kivégzés során elhalálozott!" Aztán bekövetkezett a kormányalakításból kiszorult *másik „*rendszerváltó" párt szövetsége a kommunista utódpárttal: a Demokratikus Charta megalakulása, amely végképpen eldöntötte, hogy az új érdekszövetség sokkal fontosabb a közös morális tőkénknél. (Csak azt találtam ízléstelennek, hogy mialatt kézen fogva együtt tüntettek az egykori állampárt tényezőivel, a televízió a Fekete Doboz kultikus dokumentum-felvételeit vetítette iménti ellenzéki hőstetteikről – immár homályban hagyva, hogy ki is volt akkor az ellenség.)

Részletkérdés? Az, de a múlt-vesztés ezekben a részletekben ment végbe. Szóra se érdemes, apró torzításokban a történelmi publicisztikában és monográfiákban, előítéletek felkeltésében bizonyos fogalmak iránt, amely a közvéleményt elbizonytalanította és irritálta – az emberek figyelmét amúgy is lekötötte egzisztenciájuk számos új keletű gondja, türelmetlenül elfordultak a számukra követhetetlen szócséplésektől és általában a politikától. Most ez az ingerültség övezi közelmúltunk kérdéskörét. S noha az új generáció még nem oly elcsigázott, mint kortársaink, ők is elhárítanak maguktól minden ezzel kapcsolatos vitát. Azt hiszik, és sajnos a most végre hatalomba és pozícióba került fiatalok is azt hiszik, hogy semmi közük ehhez a múlthoz, rájuk az nem tartozik, hogy mi miatt ágálnak egymás ellen a felmenőik, s úgy gondolják, hogy ez a mélyben lappangó feszültség csak hiúságok és poros sérelmek csatája, semmi komoly tétje nincs. „Le kell zárni végre a múltat" – mondják ők is, önzőn és naivan és rövidlátón, s ha gondolnak rá, se zavarja őket nagy ártatlanságukban, amelyre módfelett büszkék, hogy a mondat alludál az *Internacionálé*nak a múlt végérvényes eltörlésére felszólító sorára.

Pedig van tétje a válságnak a számukra is. Még nem tudják, hogy a siker, az eredményesség, a funkcionalitás ideálkörében épp úgy a szabadságát játssza el az ember, mint ahogy megfosztja tőle minden totalitárius rendszer. Amit mi a lezárni parancsolt múltunkból hozunk, az a személyes lét igénye. A reflexszerű ellenállás minden ideológiai kényszernek és minden jámbornak látszó, de alattomos divatnak. Készség a kockázatvállalásra: hogy nem csinálunk nagy ügyet abból, ha fizetnünk kell a választásunkért, de nagyon megszenvedjük a tévedéseinket. A szabad és felelős ember modelljét lehet tehát megsejteni gyarló múltunkból, amit épp ezért kár lenne – és hasztalan is – betiltani.

Kedves Anne Applebaum! Köszönöm Magának, hogy cikkével felébresztette bennem a reményét a valahai meghallgattatásnak, hiszen ha olyan emberek is vannak a világon, akik úgy gondolkodnak, mint Ön, akkor az elvi lehetőség nem kizárható. Barátsággal üdvözlöm.

Magyar Szemle, 2000. március-április

PORTRÉVAZLATOK

Korszakos harag

Beszélgetés Hajnóczy Péterről Szerdahelyi Zoltánnal

Mint Hajnóczy Péter köteteinek szerkesztőjéhez fordulok Önhöz. Egy tartós és bizonyára mély ismeretség gyökerei és emlékei felől érdeklődnék.

Hát, én először csak a kézirattal találkoztam, amit lektorálásra kaptam a kiadói főnökömtől. Feltűnt, hogy ez már egy megszerkesztett, nyomdailag bejelölt kézirat, ugyanis a Magvetőtől jött akkor vissza. A fűtőt, mert természetesen erről a kötetről van szó, először tehát elfogadták a Magvetőnél, és nyilván valami szuperlektorálás után küldték vissza. Olvastam a visszaküldő levelet is, amit szokás szerint Kardos György írt alá, és mondhatom, félelmetes volt: egyszerűen lefasisztázta Hajnóczyt. Később megtudtam, hogy nem is egyszer járt így: elfogadták a kéziratát, aztán „feljebb" elakadt. Én ennek a magyarázatán gondolkodva arra jutottam, hogy valószínűleg az a fojtott brutalitás, az a visszafogott agresszivitás, ami Hajnóczy lényében benne volt, válthatta ki ezt a következetes visszautasítást. Az írásai egyfajta antiszociális világérzékelést tükröztek. A kompromisszum-készséget, a mindig a könnyebb ellenállás irányába tartó kispolgáriságot elutasította, és akkor lehetett ennek politikai jelentést is tulajdonítani, de én azt hiszem, hogy itt inkább egy nagyon személyes ügyről van szó. Az ő alkata volt olyan, hogy bárhol született volna, szembekerült volna a rendszeresen tisztálkodó állampolgárok társadalmával (hogy Tersánszky kifejezésével éljek). De visszatérve a kéziratra: én is, mint minden íróféle B. Nagy Lászlótól Lázár Ervinig, akik szerkesztői minőségükben találkoztak írásaival, azonnal felismertem Hajnóczy tehetségét. Mégis, ha visszagondolok, tökéletesen érthető számomra, hogy az akkori művészeti élet és irodalompolitika fenntartással és bizalmatlansággal nézte ezt a jelenséget. Ez a korszak ugyanis – a hatvannyolcas csalódások ellenére – még valójában az öntudatlan kompromisszumok időszaka volt. Az az igazság, hogy a mai értelmiség nagyobb része az idő tájt szerezte meg az egzisztenciájához szükséges dolgokat, s a hatalom pedig látszólag nem követelt ehhez látványos megalkuvásokat. A diktatúra tehát joviális stílust sajátított el, és egyáltalán nem kedvelte a túlságosan maszkulin, túlságosan individuális, túlságosan egoista alkatú művészeket, akik nem tudtak beilleszkedni ebbe a szocialista biedermeierbe (hogy a paradox jelzőket még tovább szaporítsam). Hajnóczyhoz hasonlóan Bódy Gáborban s Wahorn Andrásban is ellenfelet látott akkor a hatalom, annak ellenére, hogy direkten egyikőjük sem politizált.

Mégis, hogyan sikerült e szorító nehézségek ellenére keresztülvinni, hogy a kötet megjelenhessen?

Tulajdonképpen egy kis szerencse is kellett hozzá, mivel a másik lektor elutasította a kéziratot, s így egyedül maradtam a véleményemmel. Elmentem a főszerkesztőhöz, Vécsey Irénhez, és közöltem vele, hogy az akkor már tízéves lektori pályafutásom alatt még nem találkoztam ennyire erős kézirattal, szóval amiért a véremet adtam volna. Irén megértő volt, s mivel Illés Endre abban az időben hosszabb szabadságon tartózkodott, ezért csak rajta állt, hogy mi történik Hajnóczy kéziratával. Ő pedig nyugdíjba készült. „Fiam, elviszed a balhét?" – kérdezte. El – mondtam, s így kerülhetett végre nyomdába *A fűtő* anyaga. Egyetlen kompromisszummal, amire én beszéltem rá Hajnóczyt: kivettük ebből a kötetből *A véradó* című elbeszélést, nehogy még jobban provokáljuk az ideológiai felügyeletet, mint ahogy magával a kiadás tényével provokáltuk (mert akkor úgy ítéltem meg, hogy ez az írás adná a legtöbb okot a belemagyarázásra). (Lehet, hogy tévedtem, lehet, hogy fölösleges volt az óvatosság, lehet, hogy jobban bízhattam volna a kultúrpolitika szokásos elhallgató taktikájában, hiszen tapasztalhattuk, hogy ha valami kedve ellenére megjelent, inkább elnézte, mint hogy leíródjanak, megfogalmazódjanak a nemkívánatos mű rejtett jelentései. Ma már kicsit restellem ravaszkodásomat.) Ugyanakkor azonban megígértem Hajnóczynak, hogy a következő kötetébe mindenképpen belevesszük. És valóban, két év múlva ez meg is történt. Szerencsére az aktualitás sem szenvedett csorbát, ugyanis Kormos István beválogatta *A véradó*t egy Kozmosz-antológiába. És amit végül Illés Endre dicséretére el kell mondanom: bár ezt a kötetet a háta mögött adtuk le, ennek ellenére ő ezután már vállalta Hajnóczyt, előzékenyen bánt vele. Az igazsághoz tartozik, hogy Kardos György is később közeledni próbált Hajnóczyhoz, amit ő elhárított.

Érdekelne még ennek a sokak által felismert tehetségnek a jellege is. Mivel köztudott, hogy Hajnóczy Péter nem rendelkezett sem filosz, sem pedig más irányú diplomával, önként felvetődik az emberben: egyfajta ösztönös tehetséggel állunk szemben?

Szó sincs erről. A szerkesztéskor szokásos együtt munkálkodás során kiderült, hogy ő egyáltalán nem öntudatlan tehetség, aki csak úgy ír bele a világba. Sőt. Nagyon is tudatos, különösen ami a nyelvi megformálást illeti, nagyon is tudatos módon dolgozott – tehát abszolút rácáfolt a sémára, hogy ő egy fűtő, aki tisztára mosdik és... Teljes mértékben rácáfolt, mert azzal az igénnyel dolgozott, ami bármilyen – amerikai értelemben vett – íróiskolát kielégítene. Minden apró változtatást meg kellett vele beszélni, s ezekben a dolgokban aggályos volt, bár nem sok változtatásra volt szükség.

Ha a konkrét munkakapcsolattól elvonatkoztatva kérdezem: milyen benyomást tett Önre a megjelenése, a személyisége általában?

Amikor felbukkant a szerkesztőségben, szép, sovány, kisportolt alkata volt, mégis voltak, akik a külső megjelenése miatt idegenkedve fogadták. Valahogy meglátszott rajta a szegénység, már abban is, hogy elöl fogatlan volt. Egy időben szinte állandó vendégnek számított a kiadóban. Nagyon gyakran előfordult, reggel arra mentem be, hogy ő már az asztalomnál ült, és éppen

reggelizett. Hát, ilyenkor a kiadói napom azzal kezdődött, hogy letakarítottam az asztalom... Ebben az időben azt hittem, hogy Hajnóczyval meg lehet barátkozni, barátok is lehetünk. A támogató lektori állásfoglaláson túl ugyanis a magam számára, a magam világképe számára fontosnak tartottam az ő világképét, pontosan a lényeglátása miatt, ami mindig megrázott. Mert én is a tehetetlenség és a kiszolgáltatottság helyzetét láttam a mi életünk alaphelyzetének, és gyűlt bennem is a düh, melynek a megszólaltatója volt Hajnóczy. Így aztán szerettem volna normális emberi kapcsolatot kiépíteni vele, de ez nem sikerülhetett. Ő megbízott bennem, és valamennyire respektált is, de neki olyan emberekre volt szüksége, akikhez bármikor elmehetett, ha rájött a szorongás, hogy ott maradhasson, ott ihasson, ott alhasson, ott essen össze. Vagy, ha elkezdett kóborolni, akkor valaki vele menjen egész éjszaka. Én erre nem voltam alkalmas, családanyai funkcióim meg eleve lehetetlenné tették az efféle kapcsolatokat. Belőle pedig tökéletesen hiányzott a képesség, hogy egy másik emberre tudjon figyelni, s azt hiszem, ez volt az ő személyes tragédiája: irtózatos szeretetéhség hajszolta, de szeretni még saját magát se tudta eléggé. Ugyanakkor a tehetségének immanens velejárója is volt ez, mely nélkül nem létezhetne műveiben az a rideg magány, vagy az a rögeszmés felnagyítása egy-egy kínos tapasztalatnak, amely a legsajátabb vonása volt. Szóval az egyszemélyesség, az önmagára koncentrálás az ő számára nem alkotói stilizáció volt, hanem ténylegesen így élt. És ebből nem látszott soha semmilyen kiút, semmi. Mert hiába vették körül segítőkész barátok, feleség, néhány értékét ismerő irodalmár, ő, mint egy darázs, kiszippantotta mindenkiből a számára életfontosságú érdeklődést, törődést – de ez csupán arra volt elég, hogy kibírja a következő valahány órát, nem tudta magába építeni, nem tudta ezekből magát felépíteni. Úgy tűnik, mintha hiányoztak volna belőle azok a receptorok, amikkel hozzá lehet kapcsolódni a világhoz, ami által az ember érzékeli, hogy van valami, ami nem az üresség. Ő az élet egyedül lehetséges módjaként abszolutizálta a saját életét, s ezért nem volt lehetséges kilépnie a tragikus meghatározottságból sem. A sorsa predesztináltságából. Más oldalról azonban a tehetsége zseniális vonásainak volt a biztosítéka, vagy legalábbis a titka ez a magára ítéltség, a kapcsolódásra és átváltozásra való készségnek a hiánya. Természetesen mindez inkább csak az általánosító értelmezése az akkori megfigyeléseimnek, s nem kizárólagos módon érvényes. Hiszen valójában elég sok emberrel tartott kapcsolatot.

Kapcsolatot tartott úgynevezett irodalmi emberekkel is, és nagyon büszke volt, hogy elfogadják, tehát a dühös, magányos, „underground” írónak igenis sokat jelentett, hogy a Valóság szerkesztőségében vagy a Mozgónál, vagy nálunk, a Szépirodalmi Kiadóban komolyan veszik. Visszatérve a kettőnk kapcsolatához: én úgy tartottam, hogy a magam életében és ennek megfelelően írásaimban is megpróbálom az emberi szuverenitás lehetőségeit megkeresni, az esélyét megszerezni egy olyan világban, amiben ennek nem sok értelme látszott. Mindenféle lemondás, lefokozódás árán, de mégis egyfajta függetlenséghez jutottam el. S arra számítottam, hogy ezt érzékeli majd Hajnóczy, hiszen én is ezt érzékeltem őbenne. Csalódást okozott, hogy nem méltányolta bennem a kollégát vagy a más fegyvernemnél szolgáló bajtársat, de ez kapcsolatunkat nem zavarta meg, hiszen ostobának és vaknak kellett volna lennem, hogy sérelemként fogjam fel, és ne az ő egész lényéből következő tünetnek tekintsem.

Ha már ennyire magával foglalkozó, önmagába zárt ember volt, akkor – gondolom – sokat kellett beszélnie a személyes emlékeiről, a gyermekkoráról is.

Nem tudható bizonyosan, mi igaz az elbeszéléseiből. Az apja halála lehetett az első nagy megrázkódtatás, amit betetőzött az is, hogy akkortájt derülhetett ki a számára, hogy akit édesanyjaként ismert, az csupán a nevelőanyja. Feltehető, hogy házvezetőnő-féle volt a családnál Hajnóczy édesanyja, s a megszületett gyermeket az édesapa és a törvényes feleség örökbe fogadták. Hiába kutatta föl az édesanyját, nem tudott vele kapcsolatot kiépíteni. Péter temetésén láttam egy idősebb, egyszerű külsejű asszonyt, akinek az arca erősen emlékeztetett a Péterére... A nevelőanyját nagyon ellenségesen emlegette, holott az elejtett megjegyzésekből kiderült, valójában mindvégig számíthatott rá. No most, az is nyilvánvaló volt, hogy ebben a családi környezetben, ahol az apa (még a múlt rendszerben) magas rangú hivatalnoknak számított, Pétert úrigyereknek nevelték, és gondolom, ez még nehezebbé tette a számára is a társadalmi lesüllyedés elviselését, ami a diákéveire következett. S talán mitizálni is azért mitizálta a származása körülményeit, hogy a kínos tényeknek élét vegye. A legendás jakobinust, a Martinovics-perben kivégzett Hajnóczy Józsefet ősének mondotta. És ebben a bonyolult énkeresési, önigazolási gesztusban talán mellékessé is válnak a valós tények: azaz, hogy az apja neve, ez a Hajnóczy-név tulajdonképpen egy magyarosított, felvett név…

Ha lehetne, ismét szeretnék visszatérni a kiadói tapasztalatokra: milyen emlékei vannak az M, majd később a Perzsia korszakából?

Az az igazság, hogy amire *A fűtő* megjelent, az *M* kötet anyagának java része már szintén készen állt. Ez Hajnóczynak egy kifejezetten jó időszaka volt, biztosan húzóerőt jelentett az íróként való elfogadtatás bekövetkezése is. Na most a „jó húzást” ahhoz képest kell érteni, hogy nagyon nehezen írt. Az írással kapcsolatos kínlódása, gyötrődése kiderült a szerkesztőségi beszélgetéseinkből is. Nagy spirálfüzetekbe jegyezgetett sokszor csaknem olvashatatlan töredékeket, némelyikből lett valami, némelyik kirostálódott. Meg kell mondjam viszont, hogy az írásterveit előadva soha nem árult el semmilyen bizonytalanságot. Ellenkezőleg: szinte acsargott, hogy most milyen nagyszerűt fog csinálni, most az igazit! De a *Hány órá?*-t például már tökéletes készen hozta, s hozott más írásokat is készen, amelyekről nem beszélt előtte. Az *M* kötet születése részben a kiadóban, részben Mátis Líviánál zajlott, az ő lakásán (az idő tájt költöztek be Törökbálintról a feleségével). *A halál kilovagolt Perzsiából* anyagából már kevésbé mutatott elkészült részeket, de akkor is sokat beszélt – egy bizonyos fajta szándékolt homályossággal – az elképzeléseiről. Aztán a *Perzsia* sikere után a Mozgó Világ szerkesztőségén belül alakultak ki szoros baráti kapcsolatai, s az elismerés más utakon is elérte, lekötötte, emiatt a velem való kapcsolata természetesen elvékonyodott.

Változott-e kapcsolatuk az utolsó kötet, a Jézus menyasszonya időszakában?

Tulajdonképpen nem, illetve amennyiben igen, az annak tudható be – mint már említettem –, hogy ő egyre inkább belekerült, belesodródott az irodalmi világba. De nem az volt az eltávolodás oka, hogy kevesebbszer látogatott el hozzánk, hanem az, ami ebből a változásból a műveiben

megmutatkozni látszott. Én legalábbis úgy láttam, hogy külsődleges elemeket is használni kezdett. Például *A parancs*ban nem pusztán önmagából építkezett, hanem rájátszott egy posztavantgárd formai lehetőségre, s ettől kicsit spekulatívvá vált az írásmódja. Papirossá néha, pedig korábban ettől félt a legjobban. Ünnepelték, sikere lett, de hiába, én ma is úgy érzem, hogy az a lehetőség, ami benne megvolt, az, amely már voltaképpen az irodalom kiszámítható lehetőségein túl esik, az, amit képtelenség kisebb tehetséggel, mint az övé volt, megvalósítani, vagyis amihez tényleg az ő nagy ereje, energiája és tehetsége kellett, az ezen az irodalmi módon megírva egy kicsit elvész. Az volt az érzésem, hogy ő ekkor már abból, ami csak az övé volt, amire íróként született, a korábbinál kevesebbet vitt be a műveibe. Habár merészebbnek, vadabbnak mondták őket, valójában beilleszkedőbb írások ezek: egyfajta társadalmilag magasra értékelt és az idő tájt favorizált hangnemhez igazodtak. Persze, azt feltétlenül hozzá kell tennem, hogy ez a fenntartás csak egy céhbelinek a bensőséges szemléletéből következik. Vagyis arról van szó, én érzékeltem ugyan, hogy Hajnóczy mint író másképp kezd el működni, mint amit a zsenialitása érvényesítése diktálna, ugyanakkor maguk a művek nyilván intaktak voltak továbbra is, erősek, és a maguk módján nagyon jók. No most, az általam érzékelt változás másik része szorosabban kötődik szerkesztői munkámhoz. Korábban elképzelhetetlen lett volna, hogy hibás mondatok maradjanak a szövegében. Jó stílusban s tudatosan fogalmazott, azt a kevés észrevételt, ami egyáltalán adódott, könnyedén hasznosította vagy hárította el. Elég volt csak odamutatni, és már tudta, hogy mi a baj. Ennél az utolsó szerkesztésnél már előfordult, hogy nem is mindig fogta fel, hogy min akadtam fenn. Persze, ezek most már nincsenek benne a kinyomtatott szövegben, mert végül sikerült kijavítanunk őket, de még ma is érzem, mennyire megdöbbentett ez az egész procedúra. Mert ebben is annak a jelét kellett látnom, hogy szétbomlóban az a nagy energia, ami őt életben tartotta, és az alkotást létrehozta benne. Az energia megcsappanásában persze benne volt a siker okozta kielégülés is, másrészről azonban benne volt a rosszabbodó egészségi állapota.

Talán érezhető volt már akkor az elkerülhetetlenül bekövetkezni szándékozó halál előszele is? Vagy csupán a – mindig megrendítőbb – korai elmenetel tragikuma kelt bennünk, utólag, ilyen fatalista irányultságú gondolatokat?

Azt hiszem, már korai műveit is áthatotta egyféle tragikus, a halálközelség szorongásáról árulkodó attitűd. Mindezzel komor összhangban állt egész habitusa, magatartása, s az a – jobb szó híján – önpusztítónak nevezhető életvitel, mely sajnos már jóval az általam ismert korszaka előtt jellemezte őt. Tudni lehetett, hogy nem lesz hosszú életű. Mégis nehéz elfogadni, hogy egy ekkora tehetségű író életműve ezzel a néhány könyvvel végérvényesen lezárult. Ugyanakkor én máig nem tudok szabadulni attól a gondolattól – noha rettenetesen sajnáltam, s gyászoltam magamban sokáig –, hogy nem nagyon volt meg az írói újjászületés lehetősége abban a leromlott szervezetű Hajnóczyban, akit az utolsó találkozások alatt láttam. Így hát, minden fájdalmam ellenére is, látok valami elkerülhetetlen, végzetszerű beteljesültséget az ő rövid életében és szűkre szabott életművében. Az egylényegűség teljességét, a következetes sors ördögi tökéletességét... Egy normális civilizációs igények szerint élő emberre – főleg, ha művész – általában megszégyenítően hat az olyan sors, amilyen a Hajnóczyé volt. Hogy valaki képes legyen egyetlen dologra szánni magát, és arra az egyre használni el életereje minden cseppjét, megszégyeníti az óvatost, a

mértékletest. Valójában a szélsőség a zsenialitás velejárója. Nyilván ezért is van, hogy az ilyen végletes művészi pálya köré utólag valamilyen mítosz szövődik, s ez ki is jár neki, hiszen az ilyen művész ténylegesen belehal abba, amitől mi csupán szenvedünk. Ugyanakkor persze azt is tudni kell, hogy ezek a dolgok csak nagyon kevéssé múlnak erkölcsi választásokon. A moralitás valójában a választásnál kezdődik, amikor az ember a lehetőségei (vagy a gátjai) között választ. Én úgy érzem, hogy Hajnóczy esetében igazából nem választásról van szó. Az ő életpályájában inkább egyfajta tragikus irányultságú eleve elrendelés mutatkozott meg.

(A beszélgetés 1990-ben készült. Megjelent: Szerdahelyi Zoltán: Beszélgetések Hajnóczy Péterről, *Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.*)

Quo vadis?

Vas István

A hatvanas évek közepén, amikor a kiadói munka és baráti kapcsolatok révén a közelébe kerültem, alighanem ő volt az egyetlen ember, akitől nem féltem. Az íróktól kiváltképpen féltem pedig, a nagyoktól is és a jelentéktelenektől is, akár fenségesen viselték magukat, akár szerények voltak, akár figyeltek rám, akár nem. Szakadatlan vizsgadrukkban éltem, mintha egy merő kérdés között kéne átvágnom magam. Mit ismersz tőlem? Mit jelent neked, amit csinálok? Milyen vagyok? – ilyesfajta vélt kérdések hullámverése elől húztam be a nyakam, hiszen képtelenség lett volna, véleményt nyilvánítanom, még ha felkészültnek tudtam volna is magamat. Később ugyan láttam, hogy a legbugyutább kis tetszés is számít mindenkinek, ahogy nyilvánvaló ostobasággal csontját lehetett törni a legnagyobbaknak is, de akkoriban még nem voltam képes túltenni magamat jelentéktelenségem és illetéktelenségem tudatán, és még ezenfelül is megbénított az írói lélek védtelen kiszolgáltatottsága, hiszen alig lehetett elkerülni, hogy az ember visszaéljen vele. Nyilván tipikus újoncpszichózis volt ez, amit a kishitűség és a túlzott fontosságtudat vegyülékének lehet tekinteni – nekem címzett provokációként észlelni az írói egzisztencia természetéből fakadó általános kihívást: ugyan már! –, de ha tévedés volt is, megkínzott, s ezért rettegtem az írók személyes közelétől. Vas Istvántól miért nem?

Mert civil volt. Akkoriban triviális formában úgy fogalmazódott meg ez bennem, hogy nem csinál faksznit a költőségből. Pedig csinált. Nemcsak utólag, már akkor is nyilvánvaló volt, hogy éppolyan mohó, hiú, irigy, mint a többi nyomorult művész-fenevad, csak az tette könnyűvé a vele való együttlétet, hogy beismerően és beletörődően volt mindez, sopánkodva nem is egyszer saját gyengeségei felett. Azt a kis rést, ami a személy és a fölöttes énje közt van, tüntető öniróniával tette láthatóvá, s úgy látszik, ez a kicsi rés juttatja levegőhöz a személyes érintkezés során a másikat. Aki képes távolságot tartani énje egyik és másik igazsága között, az jogosnak fogadja el az én létezésemet is az övé mellett, sőt olykor az övében. Az önmagába görbedt, tömör létezésmód, még ha egy-egy művész esetében bámulatom tárgya is, agresszivitásával, ez utóbbi esetben agresszív zsenialitásával elgázol, átgördül fölöttem.

Ezért kulcsfontosságúak Vas Istvánnál a viszonyító, feltételes módú, megengedő módú, jelentésszűkítő kötőszavak és határozószavak. ,,Ha már...!" – azt hiszem, ez volt, amiben először megkapaszkodtam a szellemi elveszettségben, ami csak fiataloknak adatik meg a maga teljességében korszakteremtő eszmék friss teteme fölött.

„Trockisták, áriánusok nekem

Nem ingem – engem az izgágaságuk

Nem vonzott sohasem.

Én ortodoxpárti voltam – ha már:

A képtelen krédóban mindig jólesett

A megkötő szabály."

Aligha lehet ennél szkeptikusabb hitvallás vagy ártatlanabb, naivabb cinizmus. Íme egy (vagy két) ellentét a Vas Istvánt alkotó ellentétekből – mert hisz őt nem átszőtték, hanem alkották az ellentétek, a szellem DNS-láncai gyanánt. S ezekben a szemérmetlenül nyilvánvaló ellentétekben nem is az volt a döbbenetes, hogy egyazon agy, érzület produktumai mily szögesen szegülhetnek egymással szembe, hanem hogy nagy békességben megférték, sőt feltételezték egymást.

A *Via Appia* zárósoraiban elhangzik: ,,...Péter földhözragadt eszét, amelyet úgy megértek, és vele az enyémet...” Épp csak egy kis malícia vegyül a közlésbe, hogy a költő, lám, kiválóan megérti, amit a saját eszével gondol, ettől eltekintve azonban a gesztus, hogy különbséget tegyünk többféle eszünk között, teljesen természetes, a tényeknek megfelelő. Csak éppen nagyon nehéz lineárisan épülő mondatszerkezeteinkkel többeszűségünket kifejezésre juttatni. Vas Istvánnak sem mindig sikerült, s volt, hogy nem is törekedett rá, ám egész lényének, egész költői énjének mégiscsak szüntelen ez volt az elemi kisugárzása, s ezért éreztem akkor, a hatvanas években a legmodernebb szellemű alkotónak fiatalabb, látványos formai újdonságokkal felmagasló társak között is. Mélységesen jogosnak találtam, hogy elkedvetlenedve fogadta a dicséretnek szánt, ám sivár és szegényes besorolásokat rnéltatóitól. Az ész költője? – Melyikemé? – kérdezhette volna. Ómódi költő? (Még ha az ómódi modernség értelmében is.) – Amikor jelzetlenül minősült modernnek az ásatag közhelyek köré bűbájoskodott halandzsa?

Milyen nehéz utólag adalékokat rekonstruálni ahhoz az akkor magától értetődő tényhez, hogy az ő látás- és gondolkodásmódja egyszerűen élni segítette az embert. Segítette saját gyökerének erejére támaszkodni a totalitárius üdvtanok élettelen vázára felfuttatott, elsatnyult gondolkodást. Éppen azzal a minden militáns programszerűséget nélkülöző makacs paraszti(?), kereskedői(?) valóságérzékkel, melyet általában nehézfejűségnek minősít a professzionális társadalomtudomány. Mert ez a valóságérzék ellene szegült a szép, rendes konzekvenciáknak és teóriáknak – igaz, udvarias szabadkozás mellett, a maga számára mindenesetre felmentést igényelve –, s abból indult ki, hogy az emberi intellektus eredendő tulajdonsága a termékeny, izgalmas – de nem rendszertelen – következetlenség.

Ha tüzetesebben elemezzük, az imént említett „Ha már...”-elv a teóriák nyelvére lefordítva mást jelentett volna, mint amit jelentett. Marxista ortodoxia? Hogy épp a *Római pillanat* költője? Aki e hordalékcivilizáció fölött állva mondta:

„Emésztési zavara a világnak,
Villog fölé már a sebészi kés.
A népek nagytakarításra várnak,
Hogy jöjjön a szent egyszerűsítés.

Ti dekadens, halálos ellentétek,
Már megszámlálva minden napotok,

Ameddig élek, ti is addig éltek,

Addig vagytok, ameddig én vagyok.”

Akkor, a hatvanas években úgy tekintettem Vas Istvánra, hogy egykoron majd őt tartják a szocializmus alkonya költőjének. Aki úgy ad számot az írásaiban a korszakos kiábrándulásról, hogy ennek súlyát és fájdalmát sem tagadja el. Ez a kiábrándulás már a sztálinizmus traumája után megmaradt reményekre és illúziókra – az emberi jóhiszeműség ultima ratiójára – terjedt ki, immár alapjaiban érintette a szocializmus eszméjét, s ennek az évtizednek vlágélménye volt. Máig nem dolgozta fel egészen sem szellemileg, sem erkölcsileg sem Nyugaton, sem Keleten az értelmiség. Vas István írásai nagyon nagy részükben erről a kiábrándulásról szólnak, tárgyilagosan, engesztelhetetlenül, de mert sorsa úgy alakult, hogy eközben személyes múltjához fűződő nosztalgiákkal kellett megbirkóznia, holtakkal szembesülnie, példátlan hitelességgel foglalja magába műve e történelmi fordulat drámaiságát. E tekintetben nemcsak a versekre hivatkozhatom, az *Ódá*-ra*, a régi asszonyokhoz,* vagy az *Internacionálé*-ra *a Signoria téren,* hanem az önéletrajzi regény első köteteire is.

Ma mást gondolok a „Ha már...”-elvről, mint akkor. Ma nem gondolom, hogy ha tesz vagy hisz valamit az ember, tegye, higgye komolyan, alkudozás, csúsztatás, torzítás nélkül; és a szabályszerűség és a szabálytalanság is nagyjából egyformán érdekel avagy untat; nem hoz ki a sodromból a frakciók és szekták fanatizmusa és agresszivitása, mert nem is vonzanak többé – nem vonz semmiféle kollektivitás. De ma is értem, hogy miért volt irányszabó jelzés számomra az a *ha már.* Mert az egyéni vállalás, a mérlegelést követő szelektív döntés aktusa volt benne. Természetes jogként tételeződött fel e *ha már*ban a gondolkodás szabadsága, amivel persze velejár a kockázat és a felelősség is, s egy kényelmetlen axióma: hogy minden érvényesség mulandó.

Különös, hogy ebből az „e*gy ember”*-i, mondhatni tapasztalati szemléletmódból egyenesebb út vezetett a rendszer gyökeres ellenzéséig, mint a reguláris politizálásból. Vagy nem is olyan különös. Végtére az *az egy ember, ha már* komolyan vette, hogy a szocializmus egy elemi igazság érvényesítésére való, világosan látja, a bőrével is érzi, ha az a cél, az az igazság elveszett. És nem áltatja magát, hogy politikai viták, frakciók rivalizálása változtathat ezen, bárha ő maga is kívánatosnak tartja persze a hatalmon lévők cseréjét, pláne, hogy ennél nagyobb változásra időtlen időkig nem lát esélyt, és több reményt fűz az egyik frakció működéséhez, mint a másikéhoz. A reguláris politikai ellenzék voltaképpen később ért el a tisztánlátásnak arra a fokára, amit Vas Istvánban már akkor megtalálhattak volna, amikor diákos tisztelettel látogatták közülük néhányan – egyébként épp a meghatározó személyiségei e később kiformálódott ellenzéknek. Nem véletlen, hogy tőle indultak el, s az sem, hogy utóbb csalódtak egymásban. De hűtlen lett az is, aki a civilségben kezdte követni őt, vagy ha hűtlen nem – elvégre nem is tudta volna kivetni magából mindazt, amit tőle tanult, tőle vett át –, legalábbis hálátlan. Úgy telt el az utolsó néhány év, hogy csak a személyeskedő gyanakvások jutottak el hozzá, és egyetlen árva köszönő szó sem azért, hogy ha józan eszünk megmaradt, nagy része van benne.

Elmulasztottam, hogy megköszönjem *Az Új Tamás*t*,* pedig ez a vers a legaktuálisabb kétségeimen segített úrrá lennem. Amiről ez a hitetlen Tamás bizonyosságot szerezhetett, 1956

magyarságának lelkiereje és méltósága volt. Egy másmilyen nemzetet látva az orrom előtt hihetek e méltóságban? „Boldogok, akik nem látnak és hisznek” – ám hinni én is csak látva tudok, és boldogság, hogy Vas István szemével látva is hihetek. A feltámadásban? Elég, hogy a múltunkban. Az önbecsülés jogában.

Van egy Vas István-tétel, ami prózájának meghatározó mozzanata, és engem személyes sorsomban érintett. Minden determináció rossz determináció – állítja Vas István, s elsősorban a származás determinációjára gondol. Igen, a bőrén érezheti minden ambiciózus ember, hogy ha önmagát mint vállalkozást fogja fel, nem érheti be az osztályától és családjától ráhagyományozott társadalmi státusával. Ez olyan magától értetődő, hogy szinte fölösleges tételbe foglalni. Csakhogy az, akivel ez a metamorfózis éppen történik, nem érzi természetesnek. Árulásnak és hűtlenségnek érzi, amit tesz, ugyanakkor elárultnak, magára hagyottnak érzi saját magát. Igazolhatja-e más a gyógyíthatatlan sebeket, mint a meggyőződés, hogy ezen az áron több lesz, maga fölé nőhet, sőt csak így nőhet fel önmagához? Így hát fontos támasz volt e tétel, amikor szükségem volt rá, ma azonban már erről is másként gondolkodom. Nem hiszem, hogy el lehet szakítani a múlthoz fűző szálakat, s ha más nem, maga az út, amit eredeti közegünkből mai környezetünkig megtettünk, tudomásunk és hozzájárulásunk nélkül is determinál. S vannak a múltnak olyan darabjai is, amelyek észrevétlen kószálnak, áramlanak bennünk, mint veszélyt hordozó vérrögök az erekben. *A líra regénye* utolsó kötetében, az *Azután*ban Vas István már az, aki lett saját akaratából: az ólipótvárosi polgári otthontól és az ennek megfelelő hivatástól a költészethez, a szocializmushoz, a kereszténységhez szegődött férfi, aki már sokféle győzelmet tud maga mögött, és sok szenvedést. Szinte a túlzásig felerősödnek Vas István prózájának jellegzetes vonásai. Minden pillanatot meghosszabbít múltba és jövőbe, párhuzamok és kontrasztok ágyaznak körül szinte minden epizódot, s a történéseknél sokszor százszor érdekesebb a hozzá fűzött kommentár. És egyszer csak sorra kerül egy jelenet. A költő az anyját kíséri a járdán mellette haladva, az anyját, akit a nyilasok menetben hajtanak jól ismert utcákon. A költő semmit sem tesz, nem tehet, hiszen maga is hamis papírokkal járkál, csak a járdán követi a menetet. A leírás száraz, látszatra szenvtelen. Nincs kommentár. Nem kapcsolódik semmihez. Egyetlen korábbi tépelődő fejtegetéshez sem, magyarságról, fajiságról. Az olvasó persze kísérteties élességgel érzi át a jelenet abszurditását, de nem hiszem, hogy tudatos számítás van a szűkszavúság mögött e hatás kiváltása kedvéért. Inkább azt hiszem, hogy ez a jelenet egyike a veszélyes rögöknek az emlékezet vérkeringésében.

Ha idegen szóval fejezzük is ki, van fogalmunk arra, aki önerejéből küzdi ki az érvényesülést, a sikert: self made man. De semmilyen fogalmunk nincs arra, amikor valaki származási, történelmi determinációk és fátumok ellenében tudatos akarattal megalkotja, megformálja saját személyiségét. Az ilyen emberben általában két dolog feltűnő: a nyugodt, kemény öntudat és a lappangó-kísértő bizonytalanság. Az öntudat nyugalma sugárzott Vas Istvánból is, s amiről írásom elején szóltam, hogy magatartásával felszabadította az embert a bölcsész kényszeresség̋ből, fogalmazható úgy is, hogy érződött: eszében sincs kisajtolni belőlünk valami hódoló reflexiót, tudja ő épp eléggé, amit tudnia kell. Milyen szuggesztíven írta le Kassák lényének ezt az elszánt, minden felelősséget vállaló öntudatát, aki az Úr szavának persziflálásával mondta ki: Vagyok, aki vagyok. Végül is ő is így volt ezzel. Ám ugyanakkor egypár éve született versében szíven ütött egy sor: ,,A tévedés kisülhet”. Rámeredtem, mint aki kísértetet lát: mióta eszemet tudom, ez a pár szó van a szorongásaim alján.

Hogy vár rám a végső, nagy lelepleződés, hogy nem felelek meg, nem felelek meg semminek, nem érvényes semmi, amim van, nem engem illet, valaki helyett voltam, ami bűn volt, de nem lehet visszakozni, mert én ennyi kihagyás után tulajdonképpen nem is vagyok. Ez az a kísértő bizonytalanság, amiről Vas István fogalmait használva azt lehet mondani: az ember nem tudhatja, hogy azt akarta-e vele Isten, amit ő akart. Elgondolom, mi mindent fordított le Vas István: Schillert, T. S. Eliotot, és (amit értettem:) Donne-t, s (amit nem:) Saint-John Perse-t, és hányféle versformát alkalmazott saját költészetében, így hát nem tudhatom, békén hagyta-e legalább a végére az az átkozott bizonytalanság, amely oly áldásos hatással volt művére, s amelynek szeretetre méltó civilsége is köszönhető.

Mint az igazán fontos íróknál, vannak sorai vagy egy-egy cím, amely szólássá vagy külön fogalommá vált. *Mit akar ez az egy ember?* ,,Világok közt, világok fordulóján". *Római rablás. Menekülő Múzsa. Földalatti Nap.* S van egy mondása, amolyan mindennapi szellemesség, ami azonban még azokkal is képes megértetni, milyen agyjárása volt neki, akik hallani se hallottak róla, s ez egy anekdotához kötődik. Egy versről – így szól az anekdota – kollégák társaságában véleményt kezdett mondani: ,,Hááát aránylag... – ekkor észlelte, hogy csatlakozott hozzájuk az érintett költő: – ...gyönyörű!" – fejezte be a mondatot ugyanazzal a lendülettel. A minősítés pontos volt, a vers csakugyan aránylag gyönyörű. Mindig az volt a gyanúm, hogy minket, új generációkat is így néz: hát, aránylag... Teljes joggal, sajnos. Sőt. Ez nem is rossz minősítés. És ráadásul van benne valami atyai (lásd Orbán Ottó *Rokonok* című versét), hogy mégiscsak az ő nem túl sikerült és éretlen, de egyetlen utódai vagyunk.

S amilyenek utódoknak vagyunk, olyanok leszünk elődöknek is? Vagy netán van köztünk olyan, aki meg fogja tudni kérdezni az örök Róma felé tartó új történelmet: *hova mész?*

Holmi, 1992. április

Madár a vállán

Nemes Nagy Ágnes

Mára nagyon berekedtem, ezzel a hanggal talán könnyebb lesz Nemes Nagy Ágnesről beszélnem – kezdtem pár hónappal ezelőtt ebbe az írásba, de akkor nem tudtam végigírni. Miért kellettek beteg hangszálak ahhoz, hogy némán nyomkodjam írógépem billentyűit – nem tudnám megmagyarázni. Hogy miért izgulok Ágnes előtt nem is ismeretségünk, hanem róla való tudomásom első percétől fogva, miért van szükségem valami igazolásra, mentségre a megszólaláshoz, arra az illúzióra például, hogy legalább a hangszíne ott van a torkomban, s a magam hangjában az ő hangját hallom, arra viszont válaszolni szeretnék ezzel az írással.

Pedig nem volt nyomasztó, és nagyon igyekezett feloldani maga körül minden feszességet. Gesztusai közvetlenek voltak, mint a jó tanároké, nem győzte elhárítani magától a parnasszien trónust, amit nagy tekintélye miatt olyan készséggel toltak volna alá hívei és ellenségei is. Erre szolgáltak a köznyelvi fordulatok élőbeszédében és esszényelvében egyaránt. „Ez már más káposzta” – mondta például utolsó interjújában,[*] miközben varázslatosan tisztán emelte ki szoborszerűen szerves ítéleteit a cinizmussal, személyeskedéssel, hazugságokkal és hamisításokkal felkavart tudatmocsár nyálkás sarából, pontosan megnevezve a megnevezhetetlenül bonyolultnak látszó világnézeti-erkölcsi-történelmi szerepkínálatot az elmúlt félszázadból, minősítve kortársait a maga mércéje szerint. Az olvasóhoz való fesztelen odafordulás volt az *attól tartok,* a *persze,* a *sajnos-be-kell-vallanom* a műelemző esszéiben, amelyek egyébként esztétikai világnézetét a mérnöki rajzok célratörő logikájával és finomságával foglalták magukba. Meg az *angyalom,* a *vén tulok* a beszélgetésekben! Ez, amíg nem ismertem, voltaképpen ellenkezést váltott ki belőlem. Személyiségére ugyanis először egy esszéjében éreztem rá, ami nem is csoda, hiszen húsz valahány évesen hogyan is találhattam volna ki verseiből az emberi-asszonyi „nyersanyagot”. A versei úgy hatottak rám, mintha nem szavakból volnának; így utólag, hogy tudom, viszonylag kevés köze volt a zenéhez, furcsa kimondanom: úgy hatottak rám, mint a zene. Jelentettek valamit anélkül, hogy szóltak volna róla. Hát persze, angyalom – hagyná rám –, ez az úgynevezett objektív költészet, ugye. Mindazonáltal nem szeretné hallani, hogy az esszéje olvasásakor nem volt teljes a meghódolásom. Lázongtam: miért kell úgy tenni, mintha olyan mindennapi dolog volna ilyen gondolatokat megalkotni? Miért tüntet azzal, hogy lám, neki ez semmi? Úgy viselkedik, mintha én, az olvasó hülye volnék, akit úgy kell ezekkel a nyájas félszavakkal nagy nehezen beédesgetni elméje csarnokába! – Húsz valahány éves voltam, megsemmisülten és reménytelenül tekintettem az irodalom „csarnokaira”, ahol még a barátságos fényben is a nekem járó gúny csillanását láttam. ·

Sebezhetetlennek tudtam a nagy írókat. Nemcsak azokat, akiket teljes lelkemből tiszteltem, hanem mindenkit a Parnasszusról. Dehogy a siker miatt, annak a jelentőségét sokszor fel se fogtam! Nekem az jelentette az élet külön válfaját, hogy ők már eljutottak önmaguk végső formáihoz önálló létezést nyert műveikben, s ezért mintha valami fluidum burka venné őket körül; mintha

---

[*] *A lélek nyugalmáért*. Kelevéz Ágnes interjúja, Jelenkor, 1995. május

megmerítkeztek volna Léthé vízében. Halhatatlanság. Keserves most erre gondolnom; majdnem mind halottak, akikre akkor így tekintettem.

Egyébként úgy tűnik, hogy csakugyan halhatatlanok, de én nem így gondoltam. Én azt hittem, másként éreznek maguk iránt, mint más ember, és félisteni közönnyel fogadják a halandók szeretetét és piszkálódásait.

Hál' istennek nem piszkálódtam, amikor recenziót írtam a Magyar Nemzetbe a *64 hattyú*ról. 1975 legvégén történt ez, és szilveszterkor Lator Lászlóéknál életemben először találkoztam vele. Ruhákról tárgyaltunk fantasztikus odaadással, egy régebben divatos anyagról, a pamutcsipkéről. Lengyel Balázs a háttérben tudomásunkra hozta, hogy Ágnes napok óta nagyon rossz állapotban van, sokat sír, mert kiborította egy kritika. (Ha jól emlékszem, az a kritika az ÉS-ben jelent meg, melynek Balázs állandó munkatársa volt, s a kritikus hangvételét jellemzendő csak annyit, hogy N.N.Á.-t „költőnőnk”-nek aposztrofálta.) Úgyhogy – magyarázta Balázs – már nem akart kockáztatni, hallván, hogy a Magyar Nemzetben is lesz egy cikk, úgymond, visszaélt helyzetével – tudniillik oda is írt kritikákat –, elkérte a szerkesztőtől, de ez egész jó. Nem tudja itt valaki véletlenül, ki az a... – s mondta a nevem. Rám mutattak: aki ott táncol. Ma sem az anekdotikus mozzanat ragad meg ebből az epizódból. Máig tart a megdöbbenés: Ágnes egy link, felületes elménckedés miatt napokig sírt!

Ha egy nő tehetséges, fel kell készülnie rá, hogy vagy azt fogják rásütni: frigid, vagy azt, hogy fehérmájú – és én hozzátettem akkori újabb tapasztalatokkal: vagy hogy leszbikus. Sajnos, az ő szavait nem tehetem idézőjelbe, mert nem csináltam feljegyzést, lehet, hogy más szavakkal mondta, de ezt. Később ez volt a második nyom, amelyet Ágnes esendően emberi szenvedéseiről találtam. S akkor már látni kezdtem nemcsak azt, amit a versei jelentenek, azt is, amiről szólnak.

Még egy nyom: Szigligeten csontfájdalma okozta szobafogságban néhány száraz, tényszerű szó az anyátlanságáról. A néhány szó körül fullasztó kimondatlanság. Célzás arra a köztünk állandóan visszatérő témára, hogy vidéki középosztályból szabad gondolkodású értelmiséginek, költőnek elszármazni nem könnyebb, mint az úgynevezett népi származás, kár olyan nagyra lennünk nekünk, első generációsoknak. De én görcsös voltam valamiért, talán az a szokásos ostoba mohóság, a hiú szereplésvágy hajtott, amely oly sokszor teszi tönkre beszélgetéseinket, nem hallgattam oda eléggé. Pedig Ágnes akkoriban hihetetlen naivitással úgy fordult hozzám sokszor, mint valamiféle javasasszonyhoz, hogy mit gondolok erről vagy arról a bajáról, mondta is, fene tudja, miért hiszi, hogy én ehhez értek, pont úgy van velem, mint az egyik barátnőjével, de az legalább orvos. A barátnők nagyon fontosak voltak Ágnesnek, s közülük a legfontosabbnak az égvilágon semmi köze nem volt az irodalomhoz. Kicsit csodálkoztam, hogy ilyen nyíltan, deklaráltan vállalja a női világfélt, ilyen kedvtelve, otthonosan teszi mindazt, amitől egy kékharisnya óvakodik. Mondhatnám: tehette, hiszen a férfisoviniszta írótársadalom is egyik pápájának ismerte el (a szóhasználat abszurd, mert Ágnes nemcsak nő, protestáns is volt, de épp így fejezheti ki az ő helyzetének kivételességét), csakhogy ő biztosan nem ennek a tudatában, és nem mert tehette, merült el az asszonyi elemben. Én visszarettentem a javasasszonyi felelősségtől, hiszen látszott, csakugyan törékeny az egészsége, és nagyon féltettem őt, de más szerepbe nem fértem bele: ugyanabban az évben született, mint az anyám.

Pedig láttam kislánynak. Balázs az intenzív osztályon; érdeklődés a hogyléte felől telefonon; kiderült, hogy Ágnesnek múlhatatlanul szüksége van emberek közellétére. Ó istenem, milyen képtelenség volt azon az estén minden, amit az irodalom világa Nemes Nagy Ágnesként számon tartott!

Mert hiszen volt ő Vas István versében „férfivelőn élő bestia" is.

„Halál-úrnő", ,,kaján és kérlelhetetlen". (Most olvasva micsoda nosztalgia izzik ebben a szertelen gyűlöletben! És micsoda irgalmat nem ismerő önvédelem!) Ágnes ül egy alacsony széken, karját körülfonja törzsén, és ringatja magát, előre-hátra, mint a kisgyerekek. Valamiről ilyenkor is beszélni kell. Fecsegünk. Éktelen hülyeséget sikerül mondanom egy város földrajzi helyét illetően. Földrajz, azám! Domokos Mátyás és Ágnes kikötőket, szigeteket, tengeri szorosokat sorolnak. Ágnesből dőlnek a nevek, s mind ismeri, amiket Matyi bányász elő emlékezetéből. Matyi Makón az iskolai atlaszában szervezett nagy expedíciókat, Ágnes a Baár-Madasba/ból utazván mindig egy-egy tengeri utat tett meg a villamoson. Az előszobában az új nutriabundájához bújik – ott lóg a fogason. Tenyerével, arcával dédelgeti a szőrmét. Mondja is: jó puha.

Talán ha nem leánynak születik, minden másban lehetett volna ugyanilyen, és mégis több jutott volna neki gyöngédségből. Egy művész méltóságát, ha férfi, veszélyeztetheti civil emberi minősége, de nem veszélyeztetheti önmagában a nemi szerepe. Egy nőnek, még ha csak azt a minimális igényt támasztja is, hogy komolyan vegyék a pályán, feledtetnie kell, hogy nő, hogy asszony. Mondják, hogy Ágnes megsemmisítette a fiatalkori fényképeinek azt a részét, amelyeken megfelelvén az akkori ideálnak, szép, csinos, tetszeni vágyó fiatal lánynak látszott.

Öregedvén épp ellenkezőleg: túlzásig szabadkozott főzninemszeretése miatt, szabadkozott – már végképp ok nélkül – lakása miatt, holott szépek voltak biedermeier bútorai, régi edényei, s gondozott környezetben élt. Örvendezett gyapjú, kötött kosztümjeinek, Amerikából hozott bordó bőr, szőrmebéléses kabátjának, büszke öröme telt a kis bécsi fotelekben, amelyeknek a karfáján az új kárpitozást a kárpit anyagából szabott kis leffentyűkkel védte.

Addigra bármi női léhaságot megengedhetett volna magának, hiszen ott ült a madár a vállán, ki együtt született vele, súly, súly, súly, „Hallom, fülemnél ott dobog / irtózatos madár szíve. / Ha elröpülne egy napon, / most már eldőlnék nélküle". (Vajon akkor is a két vállam fájna depresszió idején, csapzott, nehéz szárnyak helye, ha nem ismerném ezt a verset?) Már véglegesen „körbezárta / jelenlétének álruhája", mert Ekhnáton foszforeszkált rajta át, a tündöklő, ifjú igazság, vágy, éhség és birtoklás sohasem egészen halott teteme. De késő volt. Ami elveszett, elveszett.

Inkább csak utólag tűnik fel úgy, hogy sok minden megeshetett volna vele másként is. Magától értetődőnek és határozott körvonalúnak láttam valamennyi megnyilvánulását. Bár ő használta vers- és kötetcímnek a „között" fogalmát, nem gyanakodtam, hogy élethelyzetének a metaforája is lehetne. A hideglelős elhagyatottság-érzületben, a csigolyaroppantó magányban, amit magával hurcol ez a vers, csupán a kor filozófiai sugalmazása szerinti szublimációt véltem látni, a közöttiség megnevezésében filozófiai metaforát, és nem fogtam fel, hogy *között* lenni önmagában is magány, önmagában is kín. Nem is gondoltam, hogy őt ott keressem, ott lássam, ahol a dolgok metszik egymást. A végletekben jelöltetett ki a helye; például alig néhány évvel azután, hogy az Újhold költői visszatérhettek országon belüli száműzetésükből, már azt hallottam irodalmi körökben,

hogy dúl „az Újhold ízlésterrorja”. Akkor még szó sem volt az Újhold-Évkönyv elindításáról, Ágnes csak élt és írt, s igen határozottan képviselte elveit. – Terror?! És mégis értem kissé azokat, akik keménységét végletességnek látták. Én sem ébredtem rá több mint egy évtizeden át folytatott vitáinkban, hogy Ágnes nem jelentheti az urbánus végletet két osztatú szellemi életünkben. Azt persze számon tartottam, hogy példaszerű nagyvonalúsággal tűri el tőlünk, Domokos Mátyástól és tőlem, hogy a népiek, Illyés, Nagy László elleni haragjában nemcsak hogy nem osztozunk, hanem sokukkal épp oly jó kapcsolatot tartunk fenn, mint vele. De meg se fordult a fejemben, hogy ennél mélyebben mögé tekintsek annyi fájdalmat okozó indulatainak. S négy évvel halála után olvasom élete utolsó interjúját – írásom elején már említést tettem róla. Amikor a mikrofon elé ült, már kevéssé remélhette gyógyulását. Az ember azt várná, hogy az ilyen helyzet teljesen felment minden önkorlátozás alól, nem csodálkoztam volna, ha Ágnes arra használja az alkalmat, hogy végre „kipakoljon”, kiöntse mindazt a keserű haragot a nyilvánosság előtt is, amit baráti körben sohasem titkolt. Annál inkább csodálatba ejt, hogy mérlegelő, pontosságra törekvő mondatokat olvashattam még égető sérelmeiről is, pedig világosan látható, hogy nem a véleménye változott meg. Sőt: végső ítéletet hoz. És épp azért nagyobb felelősséget vállal szavai igazságáért. Belátással van mások más helyzete iránt. (Ha a gondolkodás etikájáról írnának könyvet, ennek a példának bele kéne kerülnie.) Soha nem hittem volna, hogy ő fogja kimondani 1990-ben, legyengült teste utolsó erőit megfeszítve, hogy majd meg kell vizsgálni Illyésék ötvenes évekbeli szerepvállalását tekintve, vajon akiket mézesmadzaggal és kényszerrel meg akart nyerni a hatalom, ,,ott mennyi mindennek álltak ellent, miközben mi mindennek nem álltunk ellent”. (N.N.Á. a maga számára is hasonló belátást igényelt volna. Hiszen a mi nemzedékeink életét, pályáját – a mostani középkorúakkal bezárólag – csakis azzal egyetemben lehet megítélni, mi az, amit nem csinált, nem írt meg, mert nem tehette, nem írhatta meg, vagy épp ellenkezőleg, mert muszáj lett volna, illett volna megtennie, megírnia. Az utoljára megjelent tanulmánykötetéről szóló, egyébként jóindulatú kritika azzal okozott neki fájdalmat, hogy nem mérte fel: amikor ő Rilkéről írt, mit jelentett Rilkéről írni, és nem a hivatalos csillagokról. Az ilyesmit azonban ritkán regisztrálják; életműveinknek ez a virtuális része elenyészett a rendszerváltozással. Ritka és tanulságos példát ad az interjújában Ágnes arra, hogy ez a módszer pedig használható.)

Talán mondta vitáinkban is, mégis ebből az interjúból vettem tudomásul, hogy Ágnes azt nem tudta megbocsátani a népieknek, hogy alibit adtak egy népellenes politikának, elárulták a népet, épp ők árulták el. Csalódott, s nála a csalódás irreverzibilis állapot volt. Ha innen nézem, tehát a népi mozgalom iránti egykori rokonszenve és az átérzett írói felelősség felől, teljes hitellel mondhatta azt: ,,a különbségtétel szerint tehát az Újhold urbánus. Nem! Minket urbánusnak *neveznek.* Én a magam szándékai szerint nem vagyok sem népi, sem urbánus.”

Mégiscsak *között* élt. Az emésztő szeretetvágy asszonyisága és a fejedelmi papnők érinthetetlensége között. Az izzó indulatok és az igazság csillag-hideg pillantása között. A megalázottság és a hatalmat adó erő között. Emberek és eszmék között, amiket vad kíváncsisággal figyelt, miközben bármi és bárki felsebezhette. Ezért kellett oly szilárd határokat vonni mindenfelől maga köré. Ezért nem maradhatott átjárható. Ezért kellett annyira annak lennie, *aki,* mindig megtalálnia az egyszeri választ minden kérdésre, a *sajátját.* Magára volt utalva. Jobb kezével fogta bal kezét.

Mégis szüntelenül az egyensúlyát lehetett érezni, veszélyes egyensúlyát, mint az élére állított kődarabét. Csak a kő, ami ennyire magára zárul, s amit önmaga súlya tart meg. A kő, amelyből istenét kellett kifaragnia.

Orpheusz 17, 1995. tél - 1996. tavasz

Kanizsa

Génállományom egy része erre a vidékre való. Apám dorozsmai, nem ismertem, a sírjával vagyok lefényképezve, akkora vagyok, mint koszorústól a sírhant. Később, Szegedre utazás közben észrevettem, sok rokon vonású arcot látok. De csak mostanában tettem ki a szobám falára ezt az ismerős arcot: apám képét. A sírjánál sohasem jártam. Lehet, hogy már be is szántották. Ez csak most tölt el szégyennel: az életem során soha nem gondoltam rá. De ki tudja: talán ennek az elfojtott déliségnek is szerepe volt abban, hogy a délvidéki emberekkel (az egyre belterjesebb írószakmában ezt úgy kell érteni: írókkal) való találkozásaim emlékezetesre sikeredtek.

Hetvenes évek közepe, Újvidék. A Rádió és a Fórum Kiadó vendégei vagyunk, én mint a Szépirodalmi Kiadó lektora Illés Endre, az igazgató kíséretében lehetek jelen. Megrendít, amikor ráébredek, hogy a vendéglátók főnöki, sőt csúcsfőnöki rangban lévő személyei, Gion Nándor és Fehér Kálmán, egy évben születtek velem. Még a hajlott korú Illés Endrén is látható, hogy külön respektálja bennük a tartományi képviselőt. Lehet, hogy a rangra, titulusra pontatlanul emlékszem. A lényeg: apparátus-béli fejes. Én meg csak egy taknyos, gyanúsan fiatal, kezdő értelmiségi vagyok. Egyébként odahaza a korosztályunkból a nálam sokkal ambiciózusabbak is gyanús fiatalként kussolnak a párnázott ajtók előtt. Még vagy jó tíz évig.

Fehér Kálmán a lenyűgöző protokoll-ebéd közben és irodalmaink távolságtartásának ecsetelése közben a magyarországiak közönyét rója fel. Elmondja az elhíresült esetet a belgrádi magyar diplomatával, aki szerb tolmács nélkül nem volt hajlandó szóba állni az odavaló magyarokkal. „Ti leírtatok bennünket" – ez valahogy többféleképpen elhangzik, de mindig úgy, hogy „Ti". Én és Rákosi? Én és Kádár? Én és a rendszernek akár legkisebb beosztású tisztségviselője? Nyilvánvaló abszurdum, hiszen sokféle következményét viselve én ellenzéke vagyok ennek a rendszernek, hogy osztozhatnék a felelősségében? De hát nincs mese, kívülről igenis ,,ti"-t alkotok velük akkor is, ha sohasem mondhatnám és mondanám ki velük kapcsolatban a „mi"-t. Ezt a kikerülhetetlen azonosítást azóta se tudtam megemészteni, akárhányszor szembekerültem vele aztán később is. Akkor, a csodálatos szarvassült mellett riadtan próbáltam magyarázni Fehér Kálmánnak, hogy én és a Magyar Népköztársaság (és itt az „én"-t „mi"-nek kell érteni: mind, akikkel hasonlóan gondolkodunk) két külön dolog. De ezt épp ő, a tartományi képviselő ugyan vajon miért méltányolta volna? Hiszen tőle, mint testvérpártállami funkcionáriustól én voltaképpen féltem. Ahogy mondani szokás: ez volt a dolog pikantériája.

A hetvenes évek közepe után, Budapesten. Írtam Gion Nándor egyik könyvéről a Magyar Nemzetbe egy nagyon méltányoló recenziót. S tisztelettel elküldtem neki az én akkoriban megjelent könyvem dedikált példányát. Legnagyobb meglepetésemre elolvasta – én tényleg csak tisztelegni akartam a könyvvel, úgy ítéltem meg, amit csinálok, az őt nem érdekelheti. Ráadásul beszélni hív róla, zavarban vagyok. Azt mondja: „Maga, Margit, túlságosan ártatlan. A világ, az ember nem ilyen, mint ahogy Maga látja. Itt gyilkolás és aljasság van, és Maga erről nem vesz tudomást." Azért van jó szava is, de ezek után mit ér? Legelemibb kételyeimben talál el, mindig szenvedtem tudatlanságom tudatától. Még álmodtam is ezzel. Idegen bolygóba csapódott be a Föld. Én élek, s közelednek

felém az asztrolények. Lázasan gondolkodom, vajon a Püthagorasz- vagy a Thalesz-tételt sugározták-e az űrbe a szuperfrekvenciájú rádióadók, de még ez se jut eszembe, nemhogy bármelyik tétel levezetése, pedig nekem kéne itt számot adnom a teljes földi ismeretuniverzumról. Nem tudok én semmit, csak csupa fölösleges hülyeséget – és felébredtem.

Azon a napon Gion után Nemes Nagy Ágnessel is találkoztam, és felkavarodottan beszéltem neki minderről. ,,A valóságos fájdalomüvöltést a művészet nem tudja túlüvölteni. Se az irodalom, se a zene, se a kép. Azzal a hatással, amit az élő emberi szenvedés kelt, a művész nem versenyezhet. De hát nem is kell, hogy az írásban minden benne legyen, ami az életben van. Egész másról van szó." Nem hiszem, hogy szó szerint idézem, de nagyjából ezt mondta. S mert ő mondta, tulajdonképpen elfogadtam válasznak Gion kritikájára. Válasznak igen. De akkor is tudtam, hogy Gionnak is igaza van: kevés, amit... Jó, legyen szlengben: kevés vagyok.

1992 Hamburg. A város rendezvénysorozata magyar írókról, írókkal, határon belüliekkel és kívüliekkel. Utolsó nap, a küldöttség szétoszlott, de menetrendi okból ketten még maradtunk: Tolnai Ottó és én. Esti beszélgetésre vagyunk hivatalosak egy Erdélyből kitelepült fiatal *házaspárhoz*, akik Ottó kedvéért a volt Jugoszláviából odaszármazott szerb, bosnyák fiatalokat is hívtak. Ez a csoport Ottóval rögtön magára zárul, halkan, összehajolva beszélgetnek, szerb nyelven. Még elég friss emigránsok lévén a szerbeken szomorú tanácstalanság érződik, és persze hozzá még a háborús hírek. A magas, csontos szerb festőnek barátja volt az a dubrovniki művész, akit a saját lakásában az ablakon át halálos találat ért. Ottónak van egy képe is a halott festőtől, erről beszélnek. Mi többiek is szeretnénk bekapcsolódni, de még a bosnyák vendéglőtulajdonosnőn keresztül se sikerül, pedig őt nem lengi körül a szlávos mélabú, és sok ékszert és sok pirosat visel. De ő is csak erre az összebújt, duruzsoló csoportra figyel, majd végleg közéjük vegyül.

Ottó most a szokottnál is megindultabb, a szállásunk, azaz a Katolikus Akadémia felé tartva csak az utolsó pillanatban jut az eszembe, hogy a hajnali indulásra figyelmeztessem. Nincs órája, fogalma sincs, hogy fog felkelni. Ez nem szálloda, nincs portás, vállalom, hogy majd ébresztem – én bezzeg kértem kölcsön egy vekkert. Alig teszem le a fejem a párnára, rádöbbenek, hogy igen ám, de nem tudom Ottó szobaszámát, nem figyeltem meg, melyik ajtó mögött lakik. S mint már tudjuk: nincs porta, a dolog reménytelen. A folyosón legalább harminc szoba, tele kispapokkal, püspökökkel, kanonokokkal, plébánosokkal, hiszen ez az intézmény az ő elszállásolásukért van. Néhány szót megnézek még a szótárban, hogy fél ötkor, amikor majd sorban kikopogom őket az ágyukból, legalább ne dadogjak. És ettől kezdve ébren várom a fél ötöt, halálos izgalomban.

Nem vitás, hogy Tolnai Ottó és köztem van valami disszonancia. Egy hangnyi félreütés, de ez épp elég a kommunikáció zavarához. Azonban van itt két rejtélyes véletlen. Az egyik: fél ötkor habozás nélkül, elsőre eltaláltam az ajtaját, egyetlen kanonokot sem vertem fel az álmából. A másik: azon az utolsó napon, dél felé, egymásba botlottunk a hamburgi nagyállomás közelében. Én a Modern Képtárból jöttem, ő meg csak mászkált. A program szerint valahová épp mennünk kellett, s így együtt indultunk útnak, elmerülten beszélgetve. Mentünk, mentünk és megérkeztünk. S miközben dicsérgetni kezdtük magunkat, hogy milyen ügyesen idetaláltunk, kiderült, hogy mindketten teljesen a másikra bíztuk magunkat. Mindketten azt hittük, hogy a másik ismeri az útvonalat. No, az azért tényleg rejtély, hogy hogy a fenébe találtunk mégis oda. (Orbis, Kanizsa, 1999. tavasz)

Miért kell egy költőnek Sztravinszkijról írnia?

Fodor András

A hatvanas évek közepén egy polgári miliőjű, szép lakás tulajdonosaként – és persze sok Eötvös-kollégiumi anekdota hőseként – ismertem meg. A már akkor is gyülekező irodalmi rangjai nem érintettek, a lázadó ifjúság társadalmon kívüli normái – különösen akkor, a hatvanas években – immunissá tettek a társadalmi siker iránt, ellenben az a hír, hogy szép lakása afféle szalonként is szolgál: modern zenéket hallgatnak felvételről kiválasztott barátaival, már annál inkább hatott rám, mert művészi sznobizmusom viszont virágkorát élte. A magas kultúra minden reprezentánsa és minden megnyikkanása lélegzet-visszafojtott tiszteletet váltott ki belőlem, vizsgadrukkos elnémulást, pislogó zavart; Fodortól azonban valahogy nem estem pánikba. Ha nem tudatosítottam is, az anekdotákból nyilván mégiscsak tudtam, hogy egyszerű vidéki vasutas-származék; akik beszéltek róla, azoknak hangjában többnyire érezhető volt egy kis jóindulatú fölény, ami tán ennek szólt, de szólhatott annak a másik sajátosságának is, ami ugyancsak mentesített az állandó szorongástól: családias, joviális, közvetlen magatartásának, ami nagyon eltért a kultúrpesszimizmus és az egzisztencialista szplín divatja idején megszokott értelmiségi nyegleségtől és rejtőzködő titokzatosságtól. Fodortól tarthatott az ember, hiszen igen széles körben folytatott véleménycserét, és *piár* szempontból nem volt mindegy (még ha ez a fogalom akkor ismeretlen volt is), hogy kiről mit szokott mondani (pláne egy zártkörű baráti társaságba második feleségként bekerült, nemzedéknyivel fiatalabb, divatosan neuraszténiás asszonyemberről), de félni nem kellett tőle soha, egy percre se. Nem akart lehengerelni senkit, nem akart megalázni, nem hordta fenn az orrát. Például a szép polgári lakást is hajlandó volt kégliként némely barátja rendelkezésére bocsátani. Egy kikötése azért volt: hogy ottlétünkkor hallgassuk meg az *Oedipus Rex*-et hanglemezről. Természetesen meghallgattuk. (Az igazság az, hogy mi akartuk meghallgatni. De ő valahogy túlságosan örült neki.)

A missziója, amit a különböző művészeti műfajok közötti átjárhatóságért végzett, mintha ugyanabból a puli-ösztönből fakadt volna, amellyel egy életen át terelgette együvé a barátait. Egy emlékezetes sorozat a Fészek-klubban volt az eredménye képzőművészeti, filmvilágbeli, zenei felderítéseinek, barátszerző akcióinak. Rajta kívül senki sem lett volna alkalmas erre a vállalkozásra, mert senki sem törekedett e sokoldalú tájékozottságra, arról nem is szólva, hogy senki sem áldozott volna a szervezésre annyi energiát és időt, mint amennyit ez igényelt. Volt a vállalkozásban valami naiv és erőltetett, de imponált is, és a maga szelíd módján ránk is pirított. Nem az volt a legfontosabb hozadéka, hogy hány és hány művészt sikerült összeismertetnie egymással, sikerült népszerűsíteni valamelyest a közönség előtt, hanem maga az igény hatott ösztönzően, az igény a műveltségre.

Csak később, amikor már olvastam naplóit, olvastam összegyűjtött verseinek kötetét, világosodott meg bennem, hogy az összműveltségre irányuló ambícióban fontos eredő az első generációs mivolta. Bizony, nem lehetett mindegy, hogy vidéki vasutas fiaként kellett otthonosságra szert tennie a véghetetlen tudás és végletekig kifinomult érzékek területén. Azért érdekelhette

kitüntetetten Simon István sorsa, mert ő is meg volt kínálva ugyanazzal a szereplehetőséggel, amellyel a költészetben is az osztályát reprezentáló – egyébként kiváló tehetségű – kollégája, csakhogy ő mást választott, az akkor polgári dekadensnek bélyegzett, modern művészeti nyelvet választotta. S ugyanezért bántotta meg Nemes Nagy Ágnes elismerően mondott, gyanútlan megjegyzése, miszerint ő azt becsüli Fodorban, hogy nem lett belőle Simon István. – Nyilván sokan nem is értik, miféle bántást érzett ebben. Hiszen az ő történetét lehet így is, Nemes Nagy Ágnes módján összefoglalni. Csakhogy Fodor András azt érzékelte, hogy a maga mélyen evidensnek megélt választása a születetten polgári költőtárs szemében az idegen betársulásának, valami nem teljesen autentikus jelenségnek számít. Amolyan „Nocsak!" fölénnyel néz rá. S ezt Fodor az addigra megszerzett tudása birtokában, vérszerinti értelmiségiként már jogtalannak találta. Hogy ilyen értelmiségi lesz belőle, valószínűleg akkor dőlt el, amikor az Eötvös Kollégiumban felfedezte Bartók zenéjét a maga számára. Megkísérti az embert a kétség, vajon mennyiben volt ez spontán tetszés, s mennyiben a kollégiumi elitista szellemiség sugalmazására történt, de nem hinném, hogy érdemes ezt firtatni. Lehetetlen volna eldönteni. És mindegy is, hiszen a kollégium így, Bartókkal, Kereszturyval, Füleppel lett sorsdöntő Fodor életében, predesztinálva egész későbbi lényét és pályáját. Voltaképpen a kollégium eleve megszabadította az elsőgenerációsok gátlásaitól, görcseitől: mint kollégista az elithez tartozott, s ott belül csak a megszerzett tudás számított mércének, villogni csak azzal lehetett. (Ráadásul a köznapi érintkezés meg olyan frenetikusan közönséges modorban zajlott, hogy ahhoz még egy jólnevelt vasutasgyereknek is bizonyára erőt kellett venni magán.)

Utólag kissé furcsállom, hogy Fodor András személyes és irodalmi protokollbeli megítélésében mennyire nem kapott szerepet a származása – holott nyilvánvaló volt, ő maga építette be költői mítoszába családi és szülőföldjéről szóló versei által. S ez így van rendjén. Így volna természetes. Mégis arra indít, hogy összevessem azokkal a sorsképletekkel, amelyek az egy-két generációval fiatalabbak között képződtek meg. Milyen másképpen jelentkezett, milyen kiheverhetetlen sokkot okozott ezeknek az elsőgenerációs értelmiségivé válás! Bármily tehetségesek voltak, némelyikük zseniálisan tehetséges, a különc, a remete álarcát vették fel, a művelt világfi szerepét pedig készséggel átengedték másoknak, abszolutizálva ezzel a (sokszor csak vélt) gyerekszoba (vélt) előnyét. Sokan közülük betegre itták vagy betegre gyötörték magukat, fiatalon meghaltak. Az ő életükben elmaradt, hogy eltépett gyökereik helyett új közegükbe új gyökereket eresszenek, e hiányzó nedvek pótlására pedig a sok alkohol is kevés. Ki hibáztathatná őket tragikus sorsukért vagy megfeneklett pályájukért? Csupán nem lehet kitérni az égető kérdés elől: mi a magyarázat a negyvenes években indulók és az ötvenes-hatvanas években indulók közötti nagy különbségekre? Talán majd elkezdődik az erről való írói beszéd is, legalább azok közt, akik még emlékeznek ezekre az évtizedekre. Én hamarjában, Fodor András példájára mutatva, csak arra hivatkozhatom, hogy ő még a teljes világ meghódításának esélyével, s e hivatás minden erkölcsi kötelezettségének átérzésével indult, s e szellemi pozícióból semmilyen kultúrpolitika nem lökhette ki; mi későbbiek pedig eleve csak arra készültünk fel, hogy a karám lehetőségeit a lehető legteljesebb mértékben ki fogjuk használni, aztán sokaknak közülünk ez a program, ennyi lehetőség tűrhetetlennek bizonyult.

Fodor, amikor megismertem, tüntetően – de nem fellengzősen – művelt ember. Esszéket és kritikákat ír, fordít, de Sztravinszkijról írott könyve (Gondolat, 1976) alighanem e tudatos

feladatvállalás leglátványosabb eredménye. A házi gépzenélés, a modern zenei szalon működtetése bizonyára része volt a könyvre való felkészülésnek. Alapos tájékozódást jelentett az új zenei irányzatokban. Lehetett mindezen mosolyogni, s sokan mosolyogtak is: ,,lilaság", „önképzőköri buzgalom", de a kisugárzása mégis oda vezetett, hogy fülünket rávettük ezekre az új hangzatokra, illőnek kezdtük érezni, hogy odahallgassunk egy kicsit a kortárs zenére, s fel is bátorított rá Fodor laikus bennfentessége. Sajnos, e kisugárzás nem bizonyult tartósnak. Mostanában, ha betévedek valami modern zenei hangversenyre – mert sajnos én is csak betévedni szoktam –, szinte kizárólag csak egy szűk kört látok, ami látszólag rendben is van: a modern zene szekta-ügy, de azért íróból, betévedő íróból többnek illene ott lenni. Olyannak is, aki nem családi hagyományt visz tovább, hanem egy efféle családi hagyomány teremtésének feladata hárul rá.

A Sztravinszkij-könyv egykori dedikációját nézem: ,,(...) *akik legalább annyira értik, mint én, miért egy költőnek kellett megírnia ezt a könyvet...".* Bizonyára azért született ez a dedikáció, mert szó eshetett köztünk a belterjesen szakmai művészetkritika közönségriasztó voltáról, s arról, hogy szükség van olyan értelmezésekre is, amelyek megkönnyítik a kapcsolat létesítését. S elég valószínűnek látszik az is, hogy épp azért kellett Fodor Andrást e tekintetben megerősíteni, mert – ahogy az lenni szokott – kritikai fanyalgás is érte a zeneesztéták részéről a munkáját. Ő, Sztravinszkij életútját igen korrekt filológusi felkészültséggel követve, hősében a század kultúrhistóriájának egyik központi alakját írta meg; regényfolyamattá szövődött össze előtte az a sok kisebb csata, ilyen-olyan bemutatók, ezzel-azzal (a század nagy művészeivel) való együttdolgozások, amelyeknek során a Sztravinszkijban megtestesülő modern művészi érzékelés meghódolásra kényszeríti a világot. A hangzások, a hangszerelés újításait is regisztrálja, de elsősorban a személyiség jelenlétét rögzíti. S van egy részlete a könyvnek: Sztravinszkij megjelenése 1963. május 8-án az Erkel Színház dobogóján, amely az egyik legszebb vers (prózavers) Fodor írásművészetében:

„ahogy botjára támaszkodva kivonszolódik a zenekar elé: mosolyogtató és megrendítő. A szellemes világfi póza és a rendkívül kemény tekintet közé valami fájdalmas beismerés keveredik: egyszer én is elmúlok... Mozdulataiból szinte hallani lehet a *Zsoltárszimfónia* harmonikus-feszült, biztosan épülő arányát. Pedig tartása groteszk, mint egy megbillent állvány, mint egy korai expresszionista rajz vastagított lábakkal... S közben egy-egy szúró, bökő mozdulatban benne van a varázsló, a lendületes fölmutatásokban, a szögletes, ferde öklök kifele sorjázó ujjmozdulataiban pedig a tánciskolai tanár pedantériája.

Arca előtt az érdesen forgó, alig mozduló kézfej az áhítat különös, racionális szellemét hordozza. Ez még mindig nem a teljes belefeledkezés az örökkévalóság szemléletébe, – jelen van az okos, mindent megmérő, világos fejű ember, ki azonban egyre többet és többet enged át magából a hangokkal áradó meghatódásnak. S a kemény szem, a kemény öklök előtt megképzik a hit legszebb földi csodája, az objektív szeretet elragadtatása ..."

Ma, újraolvasva a könyvet, azt gondolom, azért kellett Sztravinszkijról egy költőnek is írni, s azért *kell* a laikus műélvezőnek is megszólalni bármely művészet ügyében, mert feledésbe kezd merülni, hogy a műalkotás nem csak feldolgozható téma, a szakmai hivatkozásindex növelése érdekében felhasználható objektum, hanem eredendően élmény, s akinek nem az, nem tud róla semmit. Az egész dolognak csak akkor van értelme, ha a művet figyelve végül egy másik emberhez találunk el, vagy legalább saját magunkhoz – ez a másik embernek csupán speciális esete. Az

idézett két bekezdésben Fodor nem említi, hogy ő is ott tartózkodik az Erkel Színház nézőterén, hogy ő az, aki látja ezt az átváltozást. Nem mondhatja, hiszen az egész könyvben nem szólal meg személyesen. A leírt szuggesztív élmény azonban a monográfia kulcsává válik, ez az, ami leleplezve a szerző érdekeltségét a témájában, érdekeltté teszi benne az olvasóját is. De még mindig furdalt a kérdés: maga a zene, az elemi zene volt-e az élménye, vagy a rá való önnön reflexiója? Fellapoztam Fodor András verskötetеit, kiszemelgettem a zenével kapcsolatosakat. Néztem a híres, a könyv megírása előtt született Stravinsky versét (itt még a nyugaton elterjedt formában írta a nevet), a velencei San Michele-temetőben tett látogatás megörökítését: nem, ez nem válasz a kérdésemre. Ez a vers csak más úti versekhez hasonlóan egy miniatúra-szerű képbe sűríti a megéltet, a meglátottat: ezúttal a folyton teleírt és hetente cserélt kereszt az, amely a mai konzum-kegyelet kissé groteszk megnyilvánulásában is az örökkévaló művészi dicsőséget jeleníti meg – zenéről azonban itt nincs szó. Ellenben rálapoztam a *Kettős rekviem* egyik darabjára, *Fekete tó* a címe. A magas szirtekről döbben rá a pillantás a völgyben a „szurokszínű, vad fekete tó”-ra.

(...)Ős gyíkredők, szénszirtek hasadékán,
ördögtükörből habzsolod
  a titkot, mint a gyerek.

Éled, ahogy csonton, velőn
  lüktetve áttüremlik
a földalatti fény,
 ahogy az új tudás mohó
sötét villáma rándul
  a szerető ölén.

Épp úgy, ahogy a csend, a súly
  árnyéktárnáiból kisüt,
fölfénylik a **Zene,** (...)

Igen... Nem mintha alábecsülném a frigid intellektuális ihletet, mely épp oly egyetemesen igaz és emberi, mint a nyomorult testi érzet, mégis megörültem, látva, hogy a metafizikai élmény, lám, a zsigerekig jut el, egészen és közönségesen *van* Fodornál is.

Ez egyébként joggal feltételezhető volt személyisége ismeretében, mindössze a bizonyságot kutattam, pontosabban azt, hogy számot adott-e szavaival erről az elemi tudásról. Fodor András emberi-művészi alkatjegye a tapasztalatiság elsődlegessége volt. Naplói, versei egyaránt tanúsítják, hogy bogáncsként ragadtak meg benne az egyszerű, konkrét tények, tökéletesen elmerült a pillanatnyi történések esetlegességeiben. Emberi lényét ez gazdaggá tette, hiszen ha sűrűn csalódnia kellett is, sűrűn borzolta fel idegzetét a kellemetlen valóság, viszont ritkán kellett

szembesülnie a magány és a kiürültség nirvánájával. Költői intenzitásának gátja is lett e földközeliség, az utolsó évek költői mellőztetésének keserűsége volt az ár az említett alkatbeli tulajdonságért. Ám ha el tudunk szakadni a napi szellemi divatoktól és árfolyamoktól, ha azt nézzük meg, hogy végső soron mit jelenített meg önnön lényében és költészetében ez az ember, akkor egy ma ritkán használt fogalom ötlik az eszünkbe: őszinteséget. Egy érzékeny lélek megadó, magát minden hatásnak kiszolgáltató, védtelen őszinteségét.

Aminek nem sok értéke van az ész és az esztétika ítélőszékei előtt. Nem elég sem a vershez, sem a barátsághoz. De nélküle? Hiszen nélküle nemhogy lélek és vers, nélküle még kísérleti tudomány sincsen. S ha mégis megképződik, az kiszámíthatatlanul veszélyes.

Semmi okunk a magunk „érettebb" tudásában bízva a fölényes mosolyra.

Új Forrás, 1999. 6.

KRITIKÁK

Miért kiáltották ki Masoko Köztársaságot?

Lázár Ervin: Buddha szomorú

Ahogyan a proliarcú taxisofőr a kötet egyik novellájában könnyedén felviszi a levegőbe az öreg Warszawát, valahogy úgy emelte el Lázár Ervin is a sokat próbált, viharvert „kocsit”: a realista novellát az aszfalttól: életünk köznapi logikájától és dramaturgiájától. Első novelláskötetében, a *Csonkacsütörtök*ben (1966) még nyoma sem volt ilyesféle attrakciónak. Ott még az életkedv, az emberszeretet, ami azóta is Lázár Ervin meghatározó tulajdonsága és művészetének bőséges forrása maradt, megkereste a témákat, modelleket, melyekben kielégülhetett. A hóviharba keveredett kisfiú épségben elérte a falu szélét. A zsűrielnök, az egykor tehetséges, de az érvényesülésért való manőverezésben megromlott szobrász odaítélte az első díjat diákkori társának, aki azzal a szoborral pályázott, amelyet még ő tervezett. A zord házmester, akinek a háta mögött egy fiatal házaspár elfoglalta a mosókonyhát, este bekopogott egy vödör szénnel, merthogy hideg lesz az éjszaka. A beadási ellenőr saját igazságérzetére hagyatkozott, félretolta a szabályokat: meghagyott néhány zsákot az öreg parasztnak, még elrejteni is segített neki. A villanyszerelő a munkásszálláson néha megvédte félkegyelmű társukat a többiek idétlen tréfáitól, végül még magával is vitte a szerencsétlent, amikor másutt állt munkába. A romlatlan lelkiismeret, az egymásért és az igazságért érzett felelősség, az ember iránt és az igazság iránt érzett bizalom derűje, tisztasága ült meg egy-egy történet fészkében.

A második kötet, az *Egy lapát szén Nellíkének* csupán három évvel ezután jelent meg, de mindazt, ami az első kötetben még valódi történetekbe kívánkozott, már nosztalgiával, parabolisztikus mesékben kezdte csak emlegetni Lázár Ervin. Barátság, tiszta önzetlenség, sanda, kicsinyes szándékoktól mentes tettek nem fértek össze többé Lázár korábbi realista attitűdjével; külön ciklusokban állt fel egymással szemben az első kötet folytatása: a realista novella, s az új technikával létrehívott parabola. De a „hagyományos” novellák is megváltozott világra nyitottak ablakot. Ezekben már nem értették meg egymást az emberek. Elátkozott, terhes, fojtott szenvedélyű kapcsolatok születtek köztük, pillanatokra is alig tudták megváltani egymást. Más író sebzettségében, megcsalatottságában tragédiák által, az igazság komor villámlásai közben kényszerítené rá a maga törvényeit teremtett hőseire. Lázár Ervintől idegen a tragédia. A halál is. Akkoriban nem tudott megölni tollával egy legyet sem. Igazi kamasz módjára képzeletében hozta létre a világot, ahol azok a törvények érvényesek, amelyekben megbízik. De élesen megkülönbözteti a kamaszképzelgéstől, hogy nem légvárat épített, nem áltatta-bódította magát apró vigaszokkal. Hiszen nem mutatványos akart lenni, hanem varázsló. Még akkor is, ha a cirkuszi közönség, mint *A*

bűvész című novellában, csak addig élvezi a produkciót, amíg mutatós csalásnak hiszi, s ha kiderül, hogy nem az, riadtan feláll és elmegy.

A harmadik novellás kötetet, a *Buddha szomorú*t még megelőzte egy regény: *A fehér tigris.* Parabola, amely keserű, már-már kíméletlen felismeréseket hordoz, tehát kettősen is az *Egy lapát szén Nellikének* című kötetet létrehozó élménykörből sarjad; itt kristályosodott ki az, amivel az író ott még csak telítődött. Éretten, magabiztosan kamatoztatja a realista iskolát járt író mesterségbeli tudását, láttató-érzékeltető képességét is e parabola megszerkesztésénél, a képzeletbeli város felépítésénél, így aztán nemcsak felfogjuk, meg is szenvedjük a példabeszédet. Hogy az a hatalom is, mely a legigazságosabb harcban: a zsarnokság ellen és a legigazabb, legeszményibb lény: a fehér tigris segítségével győzedelmeskedett, automatikusan átfordul zsarnokságba, talán nem is a legkeserűbb tanulsága a könyvnek. Hanem mintha Lázár Ervin az emberben csalódott volna. Mintha nem bízna már abban, hogy az emberben megvan a hibátlan erkölcsi mérték, mely minden zsarnokságnál örökebb és fontosabb, éppen mert az igazi fegyver a zsarnokság ellen. De legalábbis nem tartja már olyan romolhatatlanak.

Különös, hogy ez a két keserű könyv sem tudta eloszlatni Lázár Ervin körül a legendát, melyet első kötetével és személyének kedvességével keltett. A derűs kópé, a garabonciás, a bőkedvű, nagy szívű bohém maradt, s az új, harmadik novellás kötet nyugodt, fölényes rezignációjával, hetyke játékosságával, Buddha szomorú, bölcs mosolyával már nem is olyan ellentétes a legendával.

Könnyedebb lett Lázár Ervin prózája, lebegő. Más író a csalódások súlya alatt elnehezedik, tragédiákra szomjazik; Lázár Ervinnek nemcsak humanizmusa állta útját a tragédia felé. Megrögzött szabadságvágya is. Vándorútra kelt, elkóborolt a szabad emberek szokása szerint. Ez a „szökés" a képzelet ösvényein a szabadság után az irodalomban sokkal hagyományosabb jelenség annál, semhogy ,,formabontásnak", modern kísérletnek lehetne tekinteni. Ha felsorolunk néhányat a huszadik századi európai írók közül, akik felismerték e „trükk" rendkívüli artisztikus lehetőségeit, Marcel Aymét, Italo Calvinót, tulajdonképpen egyoldalú esztétikai kategorizálás szerint félrevezettük magunkat. Hiszen ebbe a sorba nem fér be Lázár Ervin legközelebbi rokona, Tersánszky Józsi Jenő, aki nem új esztétikai minőségeket keresett, hanem egyéni szabadságát védelmezte külön útjain; a hetyke bohém, aki diszkvalifikálja magát „a rendesen tisztálkodó társadalom" sorából, ha másként nem menekülhet.

A *Buddha szomorú* egynemű kötet, annak ellenére, hogy legalább három csoportra oszthatjuk az írásokat ábrázolásmódjuk szerint. Van benne olyan képzelt történet, mely hibátlan logikai szerkezetre épül, akár valóság is lehetne, valamely lidérces bolygó valósága, mint a *Játék álarcban, Az anyajegy* vagy az *Öt szentimentális történet.* Van olyan novella, melynek csupán egyetlen eleme valószínűtlen, mint *A nagy madár, Öt, hat hét, Stregovác, Szerelmes történet, Ló a házban, A taxi,* de mivel ez az egyetlen idegen elem érvényteleníti a történet logikáját, nincs bolygó, ahol megtörténhetnének. Esetleg a Földön, ha a Föld másmilyen lenne. És van olyan novellája Lázár Ervinnek, mely kétségkívül itt a Földön történik, pontosabban szólva: itt a a Földön játsszák el, ami történik benne, mint *A Masoko Köztársaság,* a *Társasjáték, A retemetesz* vagy a *Rozmaring.* Ezek a különbségek azonban nagyon felszíni, érdektelen határokat vonnak a kötet írásai között, hiszen tulajdonképpen valamennyinek a képzelet áll a középpontjában, akár arról szólnak, hogy valaki

megvigasztalódik képzelgéseiben, akár épp ellenkezőleg, hogy valaki meg szeretne szabadulni tőlük, akár pedig egy képzelt világ teremtését kísérlik meg.

Egynemű kötet tehát, amelyben ritka harmóniában olvadnak össze Lázár Ervin írói hangjának különböző végletei és életrajzának „kincsei": az érintetlenségben megmaradt gyermeki lénye, az alsórácegrespusztai emlékek, a ritka tájszavak, szertelen, bolond részegségek és gyengéd szerelmek. Ha akarta volna, se tudta volna a második novellás kötet, az *Egy lapát szén Nellikének* szerkezetét követve ciklusokra különíteni a *Buddha szomorú* anyagát. Itt még a gyermekekkel való szomorkás bájú játszások sem zárhatók külön mesékbe, mint amott, hanem éppoly fontos részét képezik a kötet mondanivalójának, mint akár a ,,legfelnőttebb", önironikus elbeszélés Illés Ézsaiásnak, Lázár kedvelt hősének sikertelen kísérletéről, hogy leszámoljon gyermekkora pusztájával, mert túl sokat emlékezik rá, s emiatt még a felesége is elhagyta, nem tartván életképes embernek azt, aki ennyit emlékezik (*Rozmaring*).

Fontos része a kötet mondanivalójának a legapróbb játék is, hiszen éppen azt akarja bizonyítani: nincs igaza Illés Ézsaiás feleségének, hasznos fegyvere az embernek az emlék és a képzelet. Nemcsak a gyomorgörcsöt tudja oldani, ha eljátszhatjuk egy gyerekkel, hogy Fájdalom úr lepottyan az emeletről *(Társasjáték).* Nemcsak a kocsmázók enyhíthetik nyomorult magányukat egy Al Capone nevű kisfiú pompás találmányával, mely egyszerű fekete kockakő létére minden belelépő lábat foglyul ejt *(Csapda).* Esetleg abban is a játék segít, hogy az ember visszataláljon diákkori barátjához, mielőtt elcsábítaná feleségét (*Stregovác*), abban is, hogy rádöbbenjen, nem tud különbséget tenni azok közt, akiket szeret (*A város megmentése*), s abban is, hogy vénülő fejjel se irigység és gyűlölet fogja el, ha szabad, karcsú fiatalokat lát, hanem sóvár nosztalgia (*Elkésett füttyögetés*).

Ahány tiszta, oldott, szárnyaló pillanatot hív életre a képzelet, majdnem ugyanannyi nyomasztó, szorongásos álmot is. A *Buddha szomorú* egyneműségének különös bizonyítéka, hogy – ellentétben a korábbi novellás kötettel – ugyanúgy, ugyanazokkal az írói eszközökkel keletkezik a *rossz* is, mint a *jó,* a képzeletbeli jót a képzeletbeli rossz ellenpontozza. Kimért egyensúlyukat nem zavarja meg harsány, röghöz kötött szenvedéseivel és örömeivel a valóság. Az *Öt, hat hét* például annak a parabolája, hogy miféle gyönyörű, önpusztító, szenvedélyeknek kiszolgáltatott a képzelete csapdájába esett ember: hét nap égeti, ha hét napot képzel az égre, s a tékozlásért hat nap sötétséggel fizet. És micsoda félelmekben tobzódik a fantázia az *Öt szentimentális történet*ben! A babonás félelmében fia gyilkosává váló apa, vagy a titkos gyűlölködésben egymást gyilkoló ló és lovas történetét elirigyelhetné E. A. Poe is. A modern horror-műfaj pedig *A nagy madár,* a *Játék álarcban* vagy az *Anyajegy* motívumaiból kaphatna ötletet. Játék, gunyoros játék azonban a rémületkeltés is. Furcsa eszköze annak, hogy Lázár Ervin néhány felismerését és gondolatát – elrejtse? – rejtjelezze? A *Játék álarcban* például arról tűnődik, hogy egyéni szabadságunknak gátja-e vagy feltétele-e egyéni arcunk. A novella tiltakozik az álarcok alatt megélt élet, a személytelen felelőtlenség, a nivelláló teória ellen. A játékos formában tehát hitvallás rejtőzik, sőt nemcsak hitvallás, hanem Lázár Ervin új intellektuális magatartásának kulcsa is, az a gondolat, mely hozzásegítette Lázár Ervint nyugodt, mosolygós szomorúságához.

Miben találhatta meg nyugalmát az először a világ, majd az ember erkölcsi mértékének romolhatatlanságában hitét vesztett író? Abban, hogy ő maga képesnek bizonyult erkölcsi

mértékének megőrzésére, s lám, őrzi most is. *A Masoko Köztársaság* című novellában szereplő albérlő, kikiáltván szobájában a Masoko Köztársaságot, összetűzésbe kerül a háziakkal; rövid úton kihajítják minden holmijával egyetemben. ,,Ő még elmosolyodott. Eszébe jutott, hogy a Masoko Köztársaságnak azért nem kell megszűnnie. Már ki is adta magában az átalakulásról szóló dekrétumot. Az államhatár a bőre lett, az orra a Tömpe hegység, a jobb szeme a Szeretetkút, a bal szeme a Barátságforrás. (...) Villamosok húztak el mellette – sárga sárkányok, autóbuszok – kék sárkányok, emberek – szivárványszínűek. Minden találkozásnál összehúzta magát. Azt hitte, kiszolgáltatott. (...) Letette a papundekli bőröndöt, kiáltani szeretett volna. Most tudta meg, hogy a Masoko Köztársaság nem halt meg. Ott van benne legbelül. Északi, déli, keleti és nyugati határai egybeesnek ugyan, mégis jól megfér benne a kudarc múzeum, a siker kiállítás, északi fénye is van és kék Krisztusa is. A Masoko Köztársaság most már semmiféle határsértőnek nem elérhető."

A szabad képzelet köztársasága jött létre Lázár Ervin harmadik novellás kötetében Masoko egyetlen pontba tömörülő határain belül. Nyoma sincs benne annak a világnak, ami a határokon kívül esik, annak az írónak, aki beadási ellenőrről, zsűrielnökről, mosókonyhát foglaló fiatalokról írt realista történeteket pályája kezdetén, amikor még nem lehetett gyanítani, hogy életszerető, emberszerető író létére ilyen különös „államalapításra" fanyalodik. Vagy talán mégis maradt nyoma? Hiszen szinte hivalkodnak realizmusukkal a leíró részletek, már-már ironikus a műgond, amit az író egy zaj, egy utca, egy arc megjelenítésébe fektet. *Az,* embernek valahogyan arra a tréfás párbeszédre kell gondolnia, melyet e kötet lapjain olvasott:

„– Turgudsz irgigy bergeszérgélnirgi?

– Nergem.

– Hávát ivigy?

–Ivigy seve.

– Avakovor nevem tuvuduvunk beveszévélgevetnivi.

– Bivizovony."

Arra kell az embernek gondolni, hogy Lázár Ervin *tudna úgy beszélni.* De nem akar.
(Szépirodalmi, 1974.)

Tiszatáj, 1974. 10. sz.

Költő Ninivében

Ladányi Mihály: Se csillaga, se Holdja

Senki sem élte át nemzedéke lírikusai közül olyan önemésztő szenvedélyességgel a költő ősi hivatását, mint Ladányi Mihály. Költőnek lenni ugyanis eredetileg *szerep,* melyben a közösség igénye és a kiválasztott személy indulatai, tehetsége összegeződik; a szerep emelkedettsége ruházza fel mágikus jelentéssel a szavakat, és fordítva: a szavak varázsereje nélkül üres póz volna a szerep. Ráadásul Ladányi a szerep megválasztásában is régi hagyományt éltet tovább. A vándor, a csavargó, a garabonciás társadalmon kívüli helyzete mindig csábította a poétát, lévén ő már amúgy is, eleve törvényen kívüli lény. Kiváltképpen a dionüszoszi alkatú poétát, aki Robert Goffin jellemzése szerint „a még tiszta állapotban föllelhető költő, ki hagyta, hadd vesse szét az elragadtatás".

Ladányi ilyen „még tiszta állapotban föllelhető költő". Elemi költő. Első megszólalásától kezdve természetesen és dallamosan árad belőle a vers, és el tudja hitetni, hogy nemcsak a formai készség jóvoltából, hanem azért, mert nem teremti – *éli* a verset, összeolvadva a költői szereppel. ,,Valaminek az eszköze vagyok" – írja, s mindenki számára nyilvánvaló, hogy egész életével és lényével; nemcsak versíróként. Amikor pedig azt írja: ,,csak rátok nézek és a szerető szánakozástól / máris halálomig költő vagyok" – egy „anakronisztikus" nézetnek ad hangot a mesterség bravúrjaival emelt verskatedrálisok és éterikus lírák személytelensége ellen szegülve, annak tudniillik, hogy nem mindegy, mit érez a költő. Sőt, attól lesz költő, amit érez.

Különös, hogy Ladányi Mihály magatartásának körülírása közben egy ősi hagyományt hordozó, elemi költő képe bukkan elő. Ez bizony ellentmond a közvéleménybe vésődött Ladányi-képzetnek, akár rokonszenv és lelkesedés, akár ingerült idegenkedés övezte is ezt a képzetet. És kissé ellentmond az önarcképnek, ,,a szépség huligánjá"-nak, aki az ellenséges indulatok gyűrűjét úgy tartja számon, mint valami hitelesítő jegyet vagy igazolást, és büszke keserűséggel idézi egyik versben az általános véleményt: ,,Hadd írja csak Ladányi az anarchista kis verseit..."

Pedig költészetének nemcsak költői, hanem világnézeti értelemben is mélyebb és régibb előzményei derengenek elő, ha a gesztusrendszer látványosságaitól elvakított olvasó szeme kitisztul. Az a szocializmus ugyanis, amelynek önként szegődött prófétája, csak ideológiáját meríti az utolsó évszázadból; indulata, hite azon az időtlen ösztönös meggyőződésen alapszik, hogy mindig a szegénynek van igaza, s az a „szerető szánakozás" táplálja, mely olyan könnyen lobban világforgató dühhé. Ladányi egész költői egzisztenciáját erre a ,,szuggesztív monomániára" bízta. De van az ő szegényhitű prófétaságának egy egészen új eleme is. Míg a próféták általában vezérek, héroszok, lángoszlopok, megváltók kívántak lenni, tehát *kiválni* akartak az önfeláldozásban, Ladányi *beolvadni* szeretne a szegények seregébe közkatonának, az ügy szófogadó szolgájának. Nemcsak a külvároshoz írott ódái tanúsítják ezt, vagy a kamaszos büszkélkedés, hogy helye van a proletárok kocsmaasztalánál, hanem az olyan önkéntelen vallomás is, mint ami a sértett, magányos próféta ajkán fakad: ,,talán maradt még bennem annyi ösztön,/ hogy megtalálom helyem a tömegben". Vagy tűnődhetne-e másvalaki olyan kérdésen, hogy mi lesz a fölöslegessé váló költészettel a kommunizmusban, mint az, aki valóban csupán eszköznek tekinti önmagát és a verset?

Áldozat, szolgálat, lázas lelkiismeret – akár az ókeresztények kulcsszavai is lehetnének. Igen, higgadt szemmel, a napi szenzációk ajzottsága nélkül olvasva Ladányi verseit a *Se csillaga, se Holdja* című életmű-válogatásban, feltárul e költészet gyökérzete, s közte az a szál is, mely a kereszténység legrégibb rétegeiből táplálja „ testámentumi elégedetlenséggel", krisztusi magánnyal, elárultatással az istenes fohászokat és az istenes káromlásokat.

Nemcsak a gyökerek tárulnak fel az életmű-válogatásban. Nyilvánvalóak lesznek az összefüggések a pálya különböző állomásai között; egy énregény szerkezete szerint sorakoznak az epizódok. Tehát a könyv, melyet összegezésnek szánt a költő és a kiadó, annyi váratlan élményben részelteti az olvasót, mintha egy merőben ismeretlen verskötet került volna a kezébe.

„Idegemben koromtalan tüzek lobognak" – mondta büszkén még az ötvenes évek közepén a „zsellérek dallal vert ivadéka", de nehezen szokta meg a várost, Budapestet. A hontalanság kínozta, mint később is mindig, csakhogy akkor egyszerű volt a hontalanságra a magyarázat és a vigasz is, mert néhány kilométerrel idébb még megvolt és üzent az otthon. Második kötetétől kezdve az *osztály* vette át a bázis, a nyugodt bizonyosság, a haza szerepét Ladányi életében, de a rátalálás örömeért költői árat fizetett. A proletár, akit ebben az időben rajzolt *(Óda)* – a plakátok proletárja, s az ellenség, a polgár, akit gyanakvás illet és gyűlölet, ugyanerről a plakátról való. Ladányinak, a költőnek az hozta meg az érett férfikort, ami kifosztotta őt a forradalmi fiatalságból: a csalódás és a magány. Ami elfojtotta a tüzeket, hogy csípős füsttel és keserű korommal teljenek meg a versek, az hozta létre végülis a Ladányi-költészetet: támadó gúny és védtelen kiszolgáltatottság, hajlékony ész és rögeszmés hűség forrongó keverékét.

A bázis már nem a falu és lassan nem is az osztály, mely a maga módján keresi helyét az „ügyes érdekek szendergő városában", hanem az elmúlt ifjúság boldog hite, a hűség az ifjúkorhoz. Így aztán amíg a korai Ladányi-versek két hely vagy két helyzet feszültségében jöttek létre (falu – város; munkás – polgár), a következő korszakokban rendszerint a különböző idősíkok közötti feszültség hatja át a verset: múlt és jelen, jelen és jövő ellentmondásai.

„Belépő-e még a jövőbe szuggesztív monomániánk, / ...e jambikus igyekezet, hogy valaki késsel szívében / lenézze a világot – mely nélküle is megy tovább?" – hangzik a kérdés, mely egyben a válasz is. A puszta létezés szeretetéből mégis kisarjad a remény, hogy érdemes élni, hiszen „a gyermekkoron túl és a férfikor előtt" még minden előtte áll, „amiért élni érdemes". S kész a vigasz is, hogy „az Ó HA MILLIOMOS LENNÉK kezdetű nemzeti dal korában" ő még mindig a MARSEILLAISE-zel ver be minden ablakot.

Ez a vigasz mindvégig elkíséri Ladányit, bár néha kevés, néha meg sok. Kevés, ha azzal kell elszámolni, hogy mit tett a forradalomért; ha arra gondol, hogy valamikor Kubába készült önkéntesnek; ha Che Guevara példája nyugtalanítja lelkiismeretét. Sok, ha „tele vagyunk tennivalókkal, / részletfizetés-dátumok / úsznak felénk a levegőben", sok, ha ráébred, hogy neki is kell már „vigasztalónak valami". Így birkózik a vállalt szereppel a költő, s mert kivételes adottsága van az őszinteségre, és valóban – ahogy egyik verscíme mondja – „tárva-nyitva" él, látható nyomot hagyott költészetében e küzdelem két mélypontja is: az önelégültség és a kétely. Mindkettőnek az *irónia* lett az ellenszere, melyre akkor tett szert, amikor egészséges öntudattal és okos fölénnyel ki tudta mondani: „a hetykeséghez erőm egyre sorvad".

Különös, hogy a gondolkodásnak ez a nemes eszköze tulajdonképpen a humanisták kedvelt fegyvere volt, s a humanisták „indexen vannak” Ladányinál. „A humanizmus másokra vonatkozott” – vádolja a *humanizmust,* azok helyett, akiknek hatalmukban állt volna a történelemben mindenkire *vonatkoztatni* az eszmét. Ladányi gondolkodásában ezért fordulópont az irónia fegyverének használata, mert hozzásegítette, hogy kimondja: „egykor az volt a hős,/ ki másokat megölt,/ ma az, aki élve marad”; és hogy tárgyilagosan vizsgáztassa le önnön nemzedékét az – egyébként nem különb, csak még ártatlan – ifjúság előtt. *(Szépirodalmi,* 1974.)

Magyar Nemzet, 1975. február 23.

,,Ima a vadevezősökért”

Csukás István versei

Hol volt eddig Csukás István? Miért nem figyeltünk előző köteteire, holott három is megjelent már? Persze, érdektelen lenne ez a kérdés, ha csak a kritika véletlenszerű mulasztásáról, és nem sokkal többről volna szó. Csukást valahogy ki lehetett kerülni, nem tartozott a szenzációs poéták közé. Még irodalomszociológiai szempontból sem volt szükségszerű a vele való megismerkedés. Első kötetének (*Elmondani adj erőt,* 1962) legfontosabb élményét, a faluról a városba kerülés gondjait, amelyek egy népes értelmiségi réteget érintettek, mások látványosabban fejezték ki. Nem vált nemzedékének szószólójává, s nem csatlakozott a nagy, korformáló indulatokhoz sem. Második kötetében (*Előszó a szerelemhez,* 1965) az elmulasztott lehetőségeket így summázta: „Hős jelölt voltam, kovács-fi, aki / népét, magát indult megváltani / ... / s mint szemtanú, ki életben maradt, / számolni kezdtem a halottakat.”

Az elmúlt évtizedek nagy stílusújítói közé sem tartozik, pedig bámulatosan hajlékonyan próbálta ki a versírás formai lehetőségeit. Ügyesen, gyakran a stílusparódia határán követte, ha kedve tartotta, Arany Jánost, Sinka Istvánt, Berda Józsefet vagy Weöres Sándort. A daloktól, az ódáktól a szabadversen át a prózaversig szinte mindent megpróbált, kiaknázva remek zenei hallását. Valószínűleg éppen ezért nem alakult ki jellegzetes Csukás-versforma, a zeneesztéták Csukás stílusára azt mondanák: eklektikus.

És miért éppen az *Ima a vadevezősökért* – a negyedik kötet – törte át az érdektelenség láthatatlan falát? Miért épp most vált kikerülhetetlen költővé Csukás István, akár szociológiai értelemben: mint aki kikísérletezte és végigjárta a homo moralis egyik érvényes választását; akár esztétikai értelemben: mert létrehozott egy Csukás-attitűdöt? Valóban, miért éppen ez a kötet? Ha a motívumait nézzük: indulástól megtalálható már a kovácsműhely, a kiherélt ló szeme, az őszi táj, a tavaszi felgerjedés, az elhagyott otthon, a csúfondáros bohémversek, a buja és búfelejtő szeretkezések, az éjszakai virrasztások, az elveszített jóbarát, Czibor János alakja. Ha életszemléletét vizsgáljuk, most éppúgy a véghetetlen keserűség és a dacos öröm között hullámzik kedélye, mint korábban. Hogyan lényegült át mégis észrevétlenül Csukás lírája?

Az *Ima a vadevezősölcért* szerényebb kötet, mint az elődei. Mintha ezeket a verseket mintegy mellesleg, a mindennapi élet természetes velejárójaként írkálná a költő, mert tulajdonképpen lusta a mesterségre. Ez a természetes gesztus különbözteti meg az utóbbi időben összegyűlt verseket a korábbiaktól, melyek vállalkozások voltak – ha nem is nagyra törekvőek. Azelőtt érezhető volt az eltökéltség, akár vidám verset írt, akár kétségbeesettet – itt ironikusabb lett az öröm és könnyebb a keserűség, s furcsa módon éppen ezáltal vált mindkettő őszintébbé. Rövidülnek a versek és képi anyagukban profanizálódtak. Egy szőrét hullató fogkefe a halálfélelmet lopja a fürdőszobába, egy ázott újság a földgolyót az utcán ácsorgó költő tudatába, a rozsdás szög, a fűrészbak, az elszakadt nadrág a gyermekkort az emlékezetbe, egy lexikon-cikkely fenyegető tréfát C. J. tragédiájába.

Egyszerű és természetes lett Csukás István, s ez csak azért meglepő, mert eddig is egyszerűnek és természetesnek látszott. Az a kevés, amivel közelebb hajolt a tárgyakhoz, közelebb

vitte a létezés valóságához. Eltávolította a költészet gőgös gyönyöreitől, de megtanította szégyenkezni: ,,Mikor a költők bülbül- (lásd: csalogány) hangon énekeltek, rizst aratott anyám, térdig vízben állva", és megtanította a költő-lét eredendő, tiszta örömére, ami nem más, mint a vers születésének pillanata: ,,duzzadt nyelvként / mozduló agy, s a hihetetlen, az avarkori tűzhelyről / felszálló füstcsík: az öröm, az öröm."

Csukás sokszor hirdette már a testi örömök megváltó hatalmát a csalódásokban és félelmekben elgyötört lélek fölött. Miért van most mégis nagyobb hitele, amikor az *Egy elfelejtett Berda-versben* a „vidáman kell élni" programját meghirdeti? Azért talán, mert a malac, akit a versben ölnek, a kiteljesedett élettapasztalat lírai közegében Illyés kismalacát, Szabó Lőrinc disznóját, s kissé József Attila másfél mázsás és szőke boldogság-metaforáját is az emlékezetünkbe idézi, miközben Csukás-Berda lényegretörő köznapisággal kimondja: ,,örüljünk a rózsás kocsonyacsülöknek". Ugyanis a kötet első sorától kezdve valamiképpen nyilvánvaló, hogy nem az élet spontán öröme, hanem az öröm védelme íratja ezeket a verseket a költővel. ,,...dolgom az elrontott világ tagadásával/ kezdődik, kacsingatások és alkudozások nélkül,/ ahogy a bőröm alatt bujkáló elcsapott Isten álmodik" – mondja egy másik programban, mintegy a vidámság lábjegyzete gyanánt.

Így örülne az életnek az, aki már meghalt, ha volna feltámadás. Különös, hogy a *Koromcsillag* (1968), Csukás előző kötete azzal fejeződött be, hogy a költő egy delfinre bízta holttetemét, visszájára fordítva a legendát, mely szerint Arionto delfin mentette meg az életnek. Mégsem mond ellent Csukás halálba vivő delfinje a görögöknek: Perszephoné, az alvilág istennője, istennője a természet feltámadásának is, mert a halál tudata csak a megújulás folytonos tapasztalata mellett elviselhető. *(Szépirodalmi,* 1975.)

Magyar Nemzet, 1975. június 1.

,,Sorstalanság”

Kertész Imre regénye

Az újságíró, aki 1945 nyarán a Buchenwaldból hazaérkező, tizenhat éves fiút... (tizenhat éves? Egy évvel előbb, elhurcolásakor még minden esetre tizenöt éves. Hazaérkező? Mindenesetre: Budapestre érkező.) ...Az újságíró, aki Kertész Imre regényének főszereplőjét az utolsó fejezetben jóindulattal telve megszólítja a villamoson, a „lágerek pokláról” faggatja őt, együttérzéssel beszél a. „szenvedésekről”, segítséget ajánl fel „az új élet” kezdetén, s úgy tartja, legfontosabb a „még vérző sebek begyógyítása”. Az európai felvilágosodott humanizmus szempontjából kifogástalanul viselkedik, magatartását az elmúlt harminc év etikettje is jóváhagyta.

Gyilkos karikatúra ez a portré mindenkiről, aki a hagyományos európai humanizmus joviális együttérzésével ítéli meg a náci koncentrációs táborok létezését. És még csak félreértésre sincs mód. Kertész Imre nem kockáztatta meg, hogy első könyve (amin tíz esztendőt dolgozott) félreérthető legyen. Az utolsó oldalakon gondosan, pontról pontra összefoglalja, mit is olvastunk addig.

Aki pokolról beszél, nem a koncentrációs táborokról beszél. Aki a sebek begyógyulását, új élet kezdését sürgeti, megköveteli a felejtést, akarva-akaratlan kínos, ostoba véletlenné degradálja milliók sorsát. Aki borzalmakat emleget ahelyett, hogy néven nevezné az emberi aggyal kitervelt pusztítás valamennyi fortélyát, öntudatlanul aláássa az emlékezetet. Nem mentség, hogy éppen Fleischmann és Steiner bácsi magyarázza az újságírónál is készségesebben a borzalmak felejtésének és új élet kezdésének szükségességét, hogy éppen ők nem értik, miért tiltakozik Köves Gyuri, a regény hőse homályos, gyanús életbölcsességük ellen, miért nem hajlandó az áldozatok könnyes beletörődésére felcserélni a világosságot, mellyel keresztüllátott létezése determinációján, és a gyűlöletet, amely a legtisztább, mert legjogosabb, legkövetkezetesebb, legőszintébb érzése megérkezése pillanatában.

„Nem az én sorsom volt, de én éltem végig” – állapítja meg Köves Gyuri, aki a regény elején még egy átlagos, tisztelettudó kamasz volt, s nem tulajdonított különösebb jelentőséget az új helyzetnek, amibe a sárga csillag kötelező viselésével és apja munkaszolgálatba vonulásával került. Azonban azóta megtanulta: „csak adott helyzetek vannak és bennük levő újabb adottságok”.

Ha nem minden pillanatban az adott helyzetnek megfelelően cselekedett volna; ha például egyszerre, folyamatában, minden részletével áttekintette volna akár csak saját fizikai állapotának változásait, nem élte volna túl. De mindig csak egy lépést kellett megtenni, a következőt, s mert véletlenül megkapta a soron levő esélyt, hogy életben maradjon – hát életben maradt. ,,Pokolról”, „borzalmakról” azért nem tud beszélni, mert az adott helyzetben minden lépés természetesnek látszott. A beszámolóban, mely néha már a körülményességig pontos, a leggyakrabban használt stílusfordulat: természetesen, igen, persze, beláttam. Ha az embert megfosztják szőrzetétől, ruháitól, iparkodik legalább hozzávetőleg megfelelő méretű fogolyruhát választani. Ha munkára hajtják, felcsillan benne a virtus, a tetszeni vágyás, elvégre benne is van hiúság. Ha tisztséget kap, örvend, fogadja a gratulációkat, hiszen kétségkívül előnyhöz jutott: kétszer állhat oda levesért. Ha a

kórházban a mellette fekvő fiú meghal, nem szól róla, amíg nem válik halaszthatatlanná, mert jól jön a plusz fejadag, még így is kevés. Az is természetes, ha a fogoly elfoglaltság híján unatkozik. Csak a külső világ, a régi élet fogalmai és ítéletei természetellenesek, mert hasznavehetetlenek ebben a helyzetben. (Vegyük például a rendőrt, aki leszedte hősünket a razzia során az autóbuszról. Ő nem hagyta magát megvesztegetni más, rosszabb erkölcsű rendőrökkel szemben. Becsületes volt – mondanánk, ha nem volna ez a kategória olyan abszurd a koncentrációs táborból nézve.)

Az emberi értelem, a logika, a viszonylatok felismerésének és méltánylásának képessége, a tisztesség, az önérzet a koncentrációs táborban egészen mást jelent, mint amit általában értünk e fogalmakon. A kívülálló a logika aljas csapdáját sejti abban, hogy a regény hőse természetesnek találjon bármit a táborban. Egyáltalán: abszurditásnak érzi, hogy láger-*életről*, láger-*gondolkodásról* beszél az író halál és esztelenség helyett. De hát Kertész Imre könyvének éppen az az egyik tanulsága, hogy a természetes és az abszurd csupán meghatározott helyzethez tartozó fogalmak; a kívülállót a helyzete meggátolja a láger-viszonyok felfogásában. Az ember mindazzal a képességgel, amit emberinek nevezünk, itt is –mint a tenyészet a legmostohább talajon – gyökeret ereszt. Csakhogy éppen itt lesz nyilvánvaló: elméletek és eszmények, vallások és vérségi mítoszok romlékony és gyakran ártalmas illúziók. Az élet és a gondolkodás nem egyéb, mint a helyzetek lehető legpontosabb felmérése és a hozzájuk való alkalmazkodás. Így aztán, amikor bemondja a hangszóró, hogy a tábor felszabadult, hősünket mindazonáltal mégis nyugtalanítja, hogy elmaradt az aznapi leves.

A regény befejező pillanatában Köves Gyuri szemében, aki megpróbálja a rámért sorsot, elfogadott sorsát folytatni, az élet, a békés polgári élet, feltehetőleg orvosként vagy mérnökként, a várható, sőt, kikerülhetetlen boldogsággal – korántsem látszik természetesnek. Szinte abszurditás. Amire az újságíró vagy Steiner bácsi nyilván az mondaná: túl friss az emlék, a borzalmak megnyomorították szegényt. Pedig ellenkezőleg: ahhoz a keservesen megszolgált kegyelemhez jutott, hogy megértette létezése (és persze filozófiai értelemben a létezés) botrányos viszonylagosságát, és a megtörtént bűn örökkévalóságát.

A *Sorstalanság* az utóbbi évek magyar prózájának fontos műve, mert Kertész Imre évtizedeken át meg tudta őrizni regénye utolsó pillanatának tisztánlátását az előítéletekkel, általásokkal, gondolati sablonokkal szemben.*(Szépirodalmí, 1975.)*

Magyar Nemzet, 1975. július 27.

,,64 hattyú”

Nemes Nagy Ágnes esszéi

Még isteni (és mesteremberi) gőggel vágta rá Mallarmé a kérdésre, hogy mi kell a költészethez: „Szavak”! S most Nemes Nagy Ágnes az evidenciákat illető tartózkodó egyszerűséggel mondja ki: „A szó tehát a költészet legfőbb ellensége.” S nemcsak azért, mert a költészet instrumentuma, a nyelv, egyszersmind a köznapi közlések instrumentuma is, mint Valéry óta kesergik a költők, hanem azért is, mert ritka szövésű háló a nyelv a dolgok bekerítéséhez, sőt, még a dolgokról való tudásunk bekerítéséhez is. A költészet innen nézve tulajdonképpen harc, hogy „a Névtelent magunkhoz tépjük át”, amint Rilkét idézve, vagy másutt, a névtelent tudattalannak fogalmazva, Nemes Nagy Ágnes meghatározza.

A szavak elégtelensége e könyv – s az immár évszázados költői forradalom – alapmotívuma; de a tanulmányok nem erről szólnak. Hiszen ha a szavak valóban alkalmatlanok volnának a művészi kifejezésre, ha a költő valóban nem tudná, amit nem tud, értelmetlenné vált volna a harc a versért, s értelmetlenné a róla való híradás. Csupán kiindulópontja ez a szkepszis Nemes Nagy Ágnes vizsgálódásainak, minthogy az elmúlt század minden költői mozgalmának is kiindulópontja volt. Munkahipotézis – mondja Nemes Nagy Ágnes, Racine egyik mondatával jelölve meg ezt a pontot: ,,a reménytelen a legvégső remény”.

Módszeres gondolkodás, melynek kiindulópontja a ráció legvégső határán van: nem csoda, ha minden gondolkodó ember olyan izgatottan olvassa a *64 hattyú*t, mint egy detektívregényt. Hiszen mi következhet a ráció határán túl, ott, ahol – a költő elemien pontos metaforája szerint – a csipeszek hegye láthatatlanná finomodik? A misztikusok számára nyilvánvalóan a metafizikai irracionalizmus. De mi következik Nemes Nagy Ágnes számára, aki nyilatkozatban vallotta, hogy hisz az észben, aki nem agnosztikus (sőt!), aki irigy nosztalgiával figyeli a természettudományok egzakt eredményeit? És a mi számunkra, akik sokkal előbb tévesztjük szem elől a csipesz hegyét, de dühösen igényeljük, hogy legalább a költő lássa azt? S a költészet számára, melyben voltaképpen a homály is világosságigény?

Egy jól feltett kérdés Nemes Nagy Ágnes szerint többet ér, mint egy elhamarkodott felelet. De a mi kérdésünk „nincs jól feltéve”. Mert nem a ráción túl kell keresnünk a csipesz láthatatlan hegyét. Nemes Nagy Ágnes nem az ismeretlen falán dörömböl, hanem azt a tudást, amit a legbiztosabbnak hittünk: az evidenciákat kopogtatja végig. A legelemibb kérdéseket teszi fel, azokat, amelyekre a költészet kezdetei óta iparkodik válaszolni az ember: mi a vers? Mi az ihlet? Tudja-e a költő, hogy mit csinál? Azt mondja-e, amit akar, vagy csak azt akarja mondani, amit tud (illetve ki tud fejezni)?

Hogy mi a vers? Szabatos meghatározás helyett Nemes Nagy Ágnes a lukratív bűvölő igéktől kezdve az élethű ábrázolás klasszikus fikcióján át a hasznosság és az élethűség fikciójától mentes formabontó verskultúráig rajzolja meg azt a történelmi ívet, melyről, mint paraboláról, leolvashatjuk, ami e különböző, sőt ellentétes költészetformákban közös: azt az azonosító jegyet, amelynek alapján minden versfajtára ráismerhetünk. De hogy miért és mivel hat a vers? – erről a paraboláról

már nem olvasható le. Épp ez a kérdés (amelyre minden korban rávágták költők és esztéták a korszerű, magabiztos választ) a mi tudatos korunkban vált megválaszolhatatlanná.

Ugyanígy megfoghatatlanná válik a többi kérdésre is a válasz. Például arra, hogy tudják-e a költők, mit csinálnak. Mert a költő ismeri célját. Ismeri az ihletet, ismeri lehetőségeit. Ismeri a szavak szépségét és jelentését. Még azt is tudja tévedhetetlenül, hogy mi a jó, mintha létezne valahol a minta, amelyet csak le kell másolnia. Szinte mindent tud. Csak azt nem tudja, hogy miképpen is tudhatja ő mindezt.

Lélegzetelállító volt a nyomozás, de a nyomozás tárgya egérutat nyert a láthatatlan csipesz hegyén. Vajon csupán azért nem vagyunk csalódottak, mert egy tanulmánykötet mégsem detektívregény?

Dehogy!

Először is: nemcsak a versről, hanem a gondolatról is, mely a tudattalan terepéről jön, elmondhatjuk Nemes Nagy Ágnessel: „sebeit mutatja fel értékként. Lássátok, tapintsátok." „A torzó, a hiány is egy teljesebb világról ad hírt életünk nem tudott vagy nem eléggé átélt szélességéről."

Másodszor: oly gazdag a nem tudáshoz vezető út! Oly sok derül ki a versírásról. Vagy a műfordításról. Vagy a magyar nyelvről: csaknem kimeríthetetlen rímkészletétől s a fogalmainkról, melyek öregebb nyelveknél elevenebbül őrzik a képzetet. Szerb Antalról. Kassákról. S a mód, ahogyan a kíméletlen logika meredek útjain végigvezettetünk! A gesztusok könnyedsége, a fesztelen közvetlenség, melytől felbátorodva szakadékok közt követjük a veszély érzete nélkül az előttünk járót! Mert hisz ki gondolná, hogy a legnyaktörőbb tanulmányok egyike, amelyet magyar nyelven a vers esztétikájáról írtak, kezdi így egyik fejezetét: „Volt nekem egyszer egy osztálytársam, úgy hívták: Csibi."

A harmadik a legfontosabb ok, amiért teljesnek, hiánytalannak találjuk Nemes Nagy Ágnes nyomozását nemcsak emberi-művészi, hanem filozófiai értelemben is: hogy a tudattalan határára érkezőt a visszapillantás rendkívüli látványban részesíti. Ez az élmény – az identitás élménye. Mert csak e végső pontból látszik meg, hogy a dolgok önmagukkal azonosak, s hogy ez körülbelül a legfontosabb tudnivaló válságos korokban. Megadni (vagy visszaadni) a szavaknak jelentésüket; megvonni a dolgok határait, a tudat jelenkori határait, s egyszersmind megőrizni mindezt éppen e határok által – ez a tétje e vállalkozásnak. Így tehát az elmélet láthatatlanba foszló logikáját faképnél hagyva létezésünk átérzésére szólít fel ez a kötet. A visszapillantásban egyre fontosabbá válnak a kicsiny részletek. Kiderül, hogy az emlékezet nem a vers értelmét, pontos hangalakját őrzi meg, hanem valami értelmetlen töredéket, egy szószerkezetet, ritmust, mely mégis, mint kövület, őrzi a vers lényegét (*Rózsa, rózsa).* Vagy kiderül, hogy Csokonai *Tartózkodó kérelmé*nek titka nem más, mint egy kivételesen leleményes rím. S szó esik apró költői titkokról is: arról a nagyon egyszerű léttartalomról is, „amely minden emberben a lelki egzisztencia alapja, és amely oly végtelenül jelentős, miközben látszatra teljesen jelentéktelen."

Miáltal a csipesz hegye itt, az anyagi világban is a láthatatlanig ér. *(Magvető,* 1975.)

Magyar Nemzet, 1976. január 11.

,,Lelkek és pasasok”

Bajor Andor humoreszkjei és novellái

Az emberek, kivált az írók és legkivált a humoristák általában okosak, bölcsek, szkeptikusak, éles szeműek, mindenkit lefegyvereznek öniróniájukkal, egyszóval: dörzsölt alakok. Bajor Andor kedvenc modellje, akit írásaiban következetesen énnek nevez, nem ilyen: naiv, kicsit nehéz felfogású, hiszékeny, készséges. Halálosan komolyan vesz mindent. Szó szerint.

Ő az, aki komolyan veszi a szakácskönyv felszólítását: ,,fogj egy disznólábat és tisztítsd meg”. Komolyan veszi a szigorú felszólítást, hogy oltassa be a kutyáját, holott nincs is kutyája. Komolyan veszi az ábécéskönyv példamondatait, komolyan veszi, hogy létezik Satöbbi, akivel a felsorolások és eredménylisták végződni szoktak, és elcsodálkozik Satöbbi sokoldalú tehetségén és szorgalmán. Komolyan veszi az útbaigazítást, ha ügyét intézendő – április l-én – felküldik a tűzoltótoronyba; ő csöndesen és kötelességtudóan felmászik a sok-sok lépcsőn, s nem dühös, nem is kacag, amiért kicsúfolják.

Miért is volna dühös, miért is szégyellné magát? Hiszen a világ nyilvánvalóan azért ad utasításokat és tájékoztatásokat, sőt még tréfálni is azért tréfál, hogy ő, éppen ő komolyan vegye mindezt. Szó szerint. Ha ez a chaplini kisember naiv erkölcsi komolyságával és jóhiszeműségével nevetségessé válik, a világ tehet róla, amely rosszhiszeműen, cinikusan és komolytalanul bánik nemcsak e kisember hitével, de az életével is.

Amint teheti, Bajor Andor irodalmi alteregója megváltja a világot. Megnyeri a főnyereményt, utazgatni kezd, és a véletlen közös vasúti fülkébe sodorja az angol miniszterelnökkel meg az amerikai külügyminiszterrel. Nyomban nyélbe üti velük a világbékét. Aztán kiderül, hogy csak motorbiciklit nyert, de akkor is első dolga, hogy a szerencsegépen beszáguldva a vidéket megnövelje a termésátlagot és feltámassza a háborúban elpusztult pajtását. Majd amikor kiderül, hogy motorbiciklit sem nyert, csak egy malacot, útnak ered, hogy felvidítsa az embereket, s végül, amikor rádöbben, hogy nem nyert semmit, még akkor is a szerencse fiának érzi magát, hiszen „reá ragyog minden csillag és neki fütyül a sárgarigó”.

Viszonzásul a világ bűnt bűnre halmoz ezzel a kisemberrel: az emberrel szemben. Hogy nem érti meg, sőt, következetesen félreérti – az még a legenyhébb. Amint például ott áll a szentek körében, s csak egyedül neki nincs glóriája, ellenben árcédula lóg a feje felett, hiába reklamál: csak az árcédulán feltüntetett összeget emelik mindig magasabbra, glóriát nem kap. A súlyosabb vétkek közé tartozik a megrontás, a megtévesztés. A kisember ugyanis, aki azt tapasztalja, hogy „ha valaki kifoszt egypár járókelőt, akkor az gengszter, de ha tízmillió embert foszt ki, akkor pénzügyi szakértő”, igen természetes módon felháborodik, amikor elítélik a raktárost tolvajlásért, elvégre nem potom négy méter kötelet lopott, hanem negyven kilométert, s ezzel már a zsenik közé emelkedett. És megtéveszti a világ a kisembert, amikor a szavazatát kéri, hogy kiaszfaltozzák-e a Lóvásárteret. Mert ilyenkor a világ úgy tesz, mintha igényelné a kisember véleményét, s mintha mindig is igényelte volna. A kisember pedig ötöl-hatol, megszégyenülten szabadkozik, mert nem tudja, hogy mi a

határozat. Márpedig ő megszokta, hogy a határozatnak megfelelően óhajtson vagy ne óhajtson valamit.

A Kolozsvárott élő romániai magyar író, Bajor Andor válogatott kötetének legjellegzetesebb írásai az ártatlan kisember és a világ mitikus párbajáról szólnak. Tulajdonképpen ezekre az írásokra a legkönnyebb rámondani, hogy humoreszkek, mert a szatirikus karcolatok és a lírai novellák szomszédságában ezek tűnnek fel a legderűsebbnek. Ugyanis Bajor Andor kitűnő szatírákban teríti le a karrierizmust, a szervilizmust, az álszenteskedést, az ügyeskedést (*Ön mit ábrázol?, Toldi szaktárs munkabalesete, Dolmányos varjú, Tolvajbeszámoló*), és néhány távolról sem mulatságos novellát is magába tudott olvasztani ez az alaphangját tekintve humoros gyűjtemény (*Szerencsés körülmények, Éneklő kutya*); mégis, a kötetet végigolvasva ez a naiv kisember tér vissza makacsul az emlékezetünkbe, aki olyan vérlázítóan hagyja magát becsapni a világ által. Ő az író leglíraibb és legfájdalmasabb teremtménye.

E kisember persze gyerekként a legmegindítóbb. Az utolsó ciklusban szereplő, diákkori és levente-élmények alapján született írásokat a humoros irodalom klasszikus alkotásai között fogják számon tartani. A gyermek – aki a „fugyivásárhelyi" táborozás alkalmával arra a kérdésre, hogy hányféle juhászkutyát ismer, azt a választ adja: al-, fő- és közönséges juhászkutyát, avagy árja származású és nem árja származású juhászkutyát, avagy frontszolgálatra alkalmas és alkalmatlan juhászkutyát – a kor gyermeke, szimbolikus hőse a kornak.

Ha a komikum, a humoros ábrázolás technikája felől vizsgáljuk Bajor Andor írásait, azt tapasztaljuk, hogy régi hagyományokat éltet tovább, hiszen a rosszindulattal és romlottsággal szembeszegzett naiv vagy álnaiv komolyság a bohócok és nevettetők klasszikus fogása. A cirkuszporondon és a vásártereken mindig a balekon kacagott a közönség; néha talán azon is, ha a rosszindulat éppen a balek ügyetlenségén csorbult ki. Bajor Andor kisembere azonban nem balek, hanem – mint az igazi bohócok – filozófus. Filozófus, aki tud valamit, amit más nem. Tud például énekelni, mert gyémánt hullott a torkába, amikor a csillagok között járt. Igaz, hogy kirakták az iskolai kórusból. Igaz, hogy barátai rémülten elhallgattatták, amikor némi ital elfogyasztása után tudomásukra akarja hozni a titkot, a csillagok üzenetét; igaz, hogy az imádott lány is meglehetősen hálátlanul fogadta ez irányú próbálkozásait, de mit számít az, ha ő este, a fürdőkádban énekelve érzi, hogy a gyémánt benne van a torkában, s gyermekkori ellenségek és barátok árnyai hallgatják, akik „emlékezhettek valamire csillag- és semmikorukból", amikor ő is közöttük kóválygott, ,,bátyja minden csillagnak és öccse minden semminek".

És miért lenne balek az a kisember, aki egy egész világgal szemben párbajképes? Aki az utolsó pillanatban meg tud szólalni, erős, ellenállhatatlan felháborodással? Az egyetemi menzán, ahol épp az ő makaróniájáról hagyták le a sajtot, így: ,,Nekem is adjanak sajtot! Sajtot kérek! Az én sajtomat!". S az első osztályban, meggyötörve és megfélemlítve: ,,Hát meddig írunk még? Még meddig írjuk ezeket a ronda betűket?" *(Magvető,* 1975.)

Magyar Nemzet, 1976. március 28.

„Magyarok” - ,,Koportos”

Balázs József regényei

Az értelem élettelen gondolati képletek kátyújában akad el, vagy átengedi a helyét a zavart, érzelmes dadogásnak, ha választ próbál adni olyan kérdésekre, melyek közül kettőt Balázs József két kisregényben kiszemelt magának. Mi a haza? Mitől magyar a magyar? – ez az egyik; Hogyan érti meg az élő a halált? – a másik. Mindkettő az emberi tudat vizsgálatát jelenti tulajdonképpen, de éppen annak a számára változnak csalikérdésekké, aki az értelem, a tiszta logika eszközeihez folyamodik megválaszolásukkor. Vajon tudta ezt Balázs József? Nem valószínű. Tehetségét talán a szerencse is segítette, amikor e kényes tudatvizsgálatot olyan embereken kezdte el, akiknek szellemi, filozófiai értelemben, abban az értelemben, ahogy egy művelt, tájékozott entellektüel használja a szót, nincs is tudatuk. Szerencséje volt, mert itt, a gőgös emberi szellem e fehér foltjain az ősi ábrázolatok egyértelműségével kirajzolódott előtte a válasz.

Pedig a *Magyarok* és a régebbi keletkezésű, de utóbb megjelent *Koportos* olyan erős szociográfiai realizmussal készült, olyan pontosan illeszkedik a világot a papíron újrateremtő, realista magyar próza hagyományaihoz, hogy aki ismeri a regényt, talán furcsállkodik is: minek beszélni e regények elvont kérdéseiről és válaszairól; legfeljebb annyit ismer el, hogy az életteli ábrázolás mögött ott derengenek e kérdések is. Hogy a kritikus mégis a derengő kérdéseket exponálja, annak az az oka, hogy Balázs József regényeiben e gondolatokhoz a legnehezebb közelférkőzni, tehát ezt érzi az író legrejtettebb, legértékesebb inspirációjának.

A *Magyarok* tíz napszámos: hat férfi és négy asszony egy esztendejének története, akik a második világháború alatt egy németországi gazdaságba szerződtek munkára. Gáspár Dániel, az okos és elég tájékozott agglegény és a tüdőbeteg Kondor Ábris kivételével, akik szavakkal is ki tudják fejezni magukat, e napszámosok tulajdonképpen gesztusnyelven érintkeznek egymással. A kapca kiterítése, a szunyókálás lábáztatás közben, a rózsafüzéres imádkozás, a lengyel fogoly asszonyoknak ennivaló és orvosság juttatása, és a viszonzásul kapott cigarettacsomagok elrejtése a párna alatt, a gépies felülés ébredés után, míg összeszedi magát a kába öntudat, s Fábián András legelső tétova mozdulatai, hogy a tilalom ellenére meglesse, hogyan élnek a kastély mellett körülkerített udvaron a francia hadifoglyok – nemcsak a szegénységnek mint életformának a jelzései, hanem a munkában eltöltött élet jó erkölcsének is. S a történelem ugyancsak gesztusnyelven, jelekben és jelenésekben mutatkozik meg e tíz ember előtt ezen a fa, madár és ember nélküli pusztaságon, s így annak ellenére, hogy többen közülük még Hitler nevét sem hallották, pontosan megérthetik, mi folyik a világban, és mi a háború. Amint kapaekélés közben a szemük előtt elvonul a sebesült orosz hadifoglyok menete, a látvány látomássá lényegül át, s ez lesz az egyik pillanat, mely az olvasóban úgy rögzül, mint egy virtuális film totálképe.

Balázs József írói technikája, a gesztusok aprólékos és aggályosan pontos lejegyzése eleve közel esik a filmtechnikához. De a filmtechnika (leginkább talán Jancsó Miklós) hatása a totálképekben mutatkozik meg igazán, abban a különös figyelemben, amellyel Balázs József az embert övező tér felé fordul: a zajok és távlatok szüntelen érzékelésében és érzékeltetésében. (Ilyen

látványként rögződő totálkép például a férfiak óvatos közeledése a vízhez a borús, szeles tengerparton, fekete ünneplőben, egymástól lassan távolodva, vagy a négy feketeruhás asszony összesimuló, alvó alakja a földön, arcukra húzott kendőben, egymástól megkülönböztethetetlenül.)

A hétköznapi gesztusokból (ezekből egyébként kissé túl sok került a regény első két fejezetébe, az otthonról való elszakadás nehézségét szükségtelenül magyarázva) a *Magyarok*ban egy keményrajzú látomás épül fel, s ennek a látomásnak a jelentésén tűnődve ébred rá az olvasó, hogy mennyire fontossá válik e tíz idegenbe vetődött napszámos számára az a körülmény, melyre soha azelőtt nem gondoltak, s melyet itt tudtak meg magukról voltaképp pen, hogy ők: magyarok. Ez az egyetlen biztos, a nevüknél is biztosabb ismertető jegyük, ez, ami valahova odakapcsolja őket a hatalmas, idegen világban, ez ami őket, tízüket összefogja, s ami emberi tartásuknak is valahogyan indokává és fedezetévé válik. Ezért rohannak haza, amint lehet, pedig a német gazda tartóztatná őket, és nem mulasztja el a figyelmeztetést sem, hogy otthon a férfiakat elviszik katonának. S éppen ezért olyan kegyetlen az utolsó jelenet (s a történelem) iróniája: ők, akiknek egy éven át megtartó erő volt magyarságuk, részegen, a *Szózat*ot dalolva mennek a háborúba, elveszni, meghalni.

Gesztusnyelven érintkezik a világgal a *Koportos* hőse, az útépítő munkás, Balogh Mihály is, aki élete nagyobb felét igénytelen elégedettségben élte le eddig, míg megkapja a hírt: meghalt a felesége. Mielőtt akár csak fel is fogná a veszteséget, elhatározza – s életének alighanem ez az első elhatározása –, hogy szép temetést rendez a feleségének. Mert elsőként azt érzi meg a halálból, hogy megalázza az embert. S védekezni akar ellene. De otthon kifosztják. A fuvaros, aki a koporsót szállítja, ellopja a pénzét. Nem futja, csak csóró cigánytemetésre. Így hát kiszolgáltatottan, védtelenül találkozik a halállal, s először gondol rá, hogy ez az ő sorsa is. A félelem és a megalázottság miatt vonzani kezdi a halál: ki tudja, mit tenne, ha egy jótét lélek el nem vezetné a temetőből. Katarzis ez kétségtelenül. S e katarzisban Balogh Mihály fontosabbnak kezdi érezni önnön személyét, mint bármikor előtte. Becsületbeli kötelességének, hogy megfonja a kosarat a papnak, fizetség fejében. Vesszőt kell találnia. Mitikus küldetés ez, Balogh Mihály eltompul éhséggel, fáradtsággal, életveszéllyel szemben, hogy teljesíthesse. S újra kifosztják, ezúttal a barátai. S akkor Balogh Mihályra rászakad a magány. Mert annak, aki ezen a katarzison keresztül ment, már nem is a halál a sorsa, hanem a tudás magánya.

A *Koportos*ban az apró, tétova gesztusoktól a mítoszig tisztább, egyenesebb az út, mint a *Magyarok*ban volt, a *Koportos* tehát, formáját tekintve, artisztikusabb, hibátlanabb alkotás. A *Magyarok* az izgalmasabb. Talán azért, mert az ember nem a halálra kíváncsi igazán, hanem az életre, mint Gáspár Dániel a *Magyarok*ban, aki ki is mondja: önmagára kíváncsi, csak ezért él. *(Magvető, 1975. – Szépirodalmi,* 1976.)

Magyar Nemzet, 1976. május 1.

„Kráter”

Pilinszky János versei

Médium? A Világ, az Isten, a Semmi médiuma Pilinszky János? Rajta keresztül szólal meg a világ abszurditása, mely a Semmi és Isten képzetében testesült meg? Vagy esetleg mindannyiunk: a szenvedő emberiség médiuma, aki kimondja a létezés esetlegessége és eredendő megalázottsága miatt érzett kétségbeesésünket? Nem médium. Költő. Noha engedelmesen odaadja magát a létezés élményének, olvas az emberen túli jelzésekből „a megoldás becsvágya és kényszere nélkül”, és e föltétlen engedelmesség akár egy médiumé is lehetne. De ő nemcsak közvetíti, hanem meg is éli a tudást, a megvilágosodást, s a megvilágosodásban a kegyelmet; az ő bőrére megy a játék. És személyes érdekeltségén felül az is elválasztja őt az ismeretlenbe alábukó, öntudatlan médiumtól, hogy a megismerésből felszárnyalva költészetet teremt azzal a belülről fakadó kényszerrel, melyet így fogalmaz meg: ,,Nekünk magunknak muszáj végül is a présbe kényszerülnünk. Befejeznünk a mondatot.”

Fegyelmezetten szabályos, sőt, mértanian megalkotott mondatai, melyek által sötét erőkről, szenvedésekről és szenvedélyekről szól a költő, az emberi szellem megannyi bátor tette, mondhatnánk: hőstette. A költői nemesség megannyi bizonyítéka. Hiszen a mondatok befejezettsége miatt merjük első verseitől kezdve Pilinszkyre bízni magunkat, miközben a fájdalommal, kételkedéssel és pusztulással telt poklaiba kalauzol. Megengedjük neki, hogy felnyissa a szemünket, holott nem remélhetünk tőle vigasztalást, hiszen ő maga becsukja szemét a vigaszok előtt. Miért nem rettenünk tőle vissza? Azért, mert nem szabadította ránk a poklok szörnyeit, csupán megnevezte őket. Tiszta, kristályos mondatokban.

A *Kráter,* a költő összegyűjtött és új verseinek gyűjteménye alkalmat ad arra, hogy abban a változatlanságban, amiről a hosszú hallgatást követő *Szálkák* első sora vallott: ,,Amiként kezdtem, végig az maradtam”, mégis felfedezzük a változást. Hiszen a *Trapéz és korlát* megjelenésétől több, mint harminc év telt el. S ha maga az ember nem változik is, ha éhsége és szomjúsága az abszolút szabadság és szeretet iránt nem csillapodik is, harminc év alatt sokféle változatát éli meg ennek az éhségnek, szomjúságnak. Kiváltképpen, ha költő, s képzelete akár versben, akár hallgatva, az egeket ostromolja, oda akar „hazatalálni”.

A pálya derekáról nézve milyen fiatalosan magabiztosnak látszik a *Trapéz és korlát*! Pedig az a két sor: ,,étek leszünk egy hatalmas / halász asztalán” például Kosztolányi két sorával – ,,mégis csak egy nagy ismeretlen Úrnak/ vendége voltam” – szembesítve azt mutatja, mintha az emberi kiszolgáltatottságnak a lehető legmélyebb átérzéséből keletkezett volna, mintha Pilinszky a pusztulásról, a kitaszítottságról már első verseiben mindent tudott volna. Igen, valószínűleg mindent tudott is. Csakhogy drámának érezte az életet, az elemek és az ember drámájának, mely egy patetikus színpadon zajlik: éjszaka, víz, csillagok, föld, csend, fény kulisszái között. S e színpadon ő, az ember: ,,irgalmatlan és süket egek között... árva szörny.” Árva, idegen szörny – de a darab főszereplője, kétségkívül.

Két ellenállhatatlan indulat morzsolta fel e világlátomás pátoszát: a rezignáció és a düh – egyszerre. A *Miféle földalatti harc*ban lobogó gyilkos tüzek és máglyák felvernék a csillagos egű éjszakák hűvös csendjét, de minden tűz elhamvad a mindenség és Isten közönyén. S a csüggedt, gunyoros szem, a költő szeme megpillantja önmagát, az embert megváltatlanságában, védtelenségében: ,,Kirajzolódom végleg a világból, / mint csupasz falnak állított fogoly."

A költő, aki nem „találhat haza", csak egyet tehet: szüntelenül nemet mond arra, ahol biztosan nincs otthon – a világra. A Senkiföldjére szorulva, ,,vékonyka földi jelenléte" és lázadása rabságában hirtelen véglegessé válik leválása a világról. A világról, mely éppen ezekben az időkben a KZ-lágerekben valósította meg magát az abszurditást, önnön abszurditását. S a költő, aki látta ezt, elveszti perét az univerzummal szemben, s így szól: ,,Fáradt vagyok. Kimeredek a földből." Később a *Nagyvárosi ikonok*ban: ,,A Kreatúra könyörög, leroskad, megadja magát."

Itt ért véget Pilinszky pere, melyet végtelen alázattal kezdett – mégis elveszített.

A *Szálkák*tól kezdve a költő Pilinszky nem drámai hős, hanem szemlélődő, meditáló lírikus. Ő maga a kötet gerincében elhelyezett tanulmányaiban a tükröződés irodalmáról azt írja: ,,a pillanat merénylő intenzitását választotta". A pillanatot választotta Pilinszky is. Nem a világot, amely már „semmi más, mint tárgyi bizonyíték", csupán a töredékeket, mert ő nem bizonyítékot és bizonyosságot keres, hanem „a töredék foglalatában az Atyaisten ígéretét". Még mélyebbre merészkedett az eleven megsemmisülésben.

Amíg régen „mindenki táplálékaként", ,,mint élőeledelt" a világnak adta magát, s ebben a választottak gőgje is megnyilvánult, néhány évtizeddel később az önpusztítás aktusa magányossá vált – és félő, hogy értelmetlenné: ,,Különítélet minden éjjel./ Magányos exhumáció. / Kiemelek egy ismeretlen embert/ a semmiből és eleresztem őt."

Ez az alázat már nem a választottak gőgje, hanem a bűnös ember alázata. Azé, aki belátta, mindenképpen részes ő is a létezés tisztátalanságában, aki a lábnyomokkal csúfított szűzhóra azt mondja: ,,ez a szép, ez a gyönyörűségen ejtett örökös baleset"; aki a féreg kimúlását és a napfölkeltét egynemű jelenségeknek érzi, aki számára ritka kegyelmi pillanataiban a záptojás éppoly szent, mint Isten öle.

De minél alázatosabb és engedelmesebb, annál nagyobb benne az ellenállás és a csömör; annál konokabbul állítja fel a bizonytalanság, a hiábavaló kitörési kísérletek és tehetetlenség versképleteit. Minél jobban belefúródik a világba, annál nagyobb fájdalmat okoznak egymásnak. ,,A világ tenyerébe kalapált szeg, / holtsápadt,/ csurom vér vagyok" – s ez a metafora, amelyben a bűn s a megváltás olvad össze a kiszolgáltatott emberi lényben, ha az irgalmatlan és süket egek között felnövő árva szörny ártatlanságára gondolunk vissza, kissé jelzi a változást, mely Pilinszky Jánosban harminc év alatt végbement. *(Szépirodalmi,* 1976.)

Magyar Nemzet, 1976. június 2.

,,Távlat a történethez”

Orbán Ottó versei

A történet Orbán Ottó öt, a legutóbb megjelent válogatott kötetét *(Szegénynek lenni,* 1974) is beleszámítva hat verseskötetében olvasható. Egy fiú, akinek apja munkaszolgálatban meghalt, és mindent megtapasztalt a háborús Budapesten, amit meg lehet tapasztalni az emberi életben, az Árnyas úti nevelőintézetbe került. A gyűlölet mámora, a világra, az életre, az emberre mondott átok mámora, a nyár, a szerelem mámora rekedt a tüdejében: bizonyára ez tette költővé: „a költészet kitartó és aprólékos önkivégzés. Kísérlet arra, hogy a bordákkal abroncsos mellkasból kifújjunk egy teljes égboltnyi lélegzetet” (idézet Orbán Ottó új kötetéből).

Ez az első ellentmondás: a kopár, égető düh és a hatalmas erővel felburjánzó életösztön paradoxona, melyben „fojtogat a valóság s nincs mód ellene élni”; melyben teste „boldog, süket és vak vízbefúlás”-ának érzi az életet; melyben szerelembe fojtotta gyűlöletét és vad életkedvbe a gyászát, úgy látszik, arra ítélte Orbán Ottót, hogy költészete – a paradoxonok költészete legyen. A romantikus, a nyaktörő módon megoldott ellentmondásoké.

Az első paradoxont ő, „Európa indiánja”, aki arra kényszerült, amire különben vágyott is, hogy „gyökeret eresszen ebbe a földbe”, azzal oldotta meg, hogy Robinsonként a maga számára újrakezdte a dolgok költői létrehozását – megnevezését és azonosítását: „Ez itt a kalapács, az a fatönk ...” E megoldásban azonban két ellentmondás is gyökeredzett. Tudván tudta a költő, hogy háborús csillagon élünk, s az emberiség arcába bámulva elfacsarodott szívvel látta, hogy milyen szánni való „az ösztönös jóakarat”, mégis kiállt a pástra, „hol puszta kézzel fojtogathatja a vasba öltözött végzetet”. A puszta kezében felgyűlő erő pedig nem más volt, mint „a veszélyes tanúk tárgyilagossága”. Az *Óda a tagadás múzsájához* című versében meghirdette „a révület kora helyett a dühödt tárgyilagosságét”. S ha a dühödt szerelem – amint sok évvel később, az *Emberáldozat* című kötetben önironikusan lefestette a költő, felemlegetve, hogy „élete mérgét teste ruhával leplezett rejtelmes fullánkjában hordta, mint valami két lábon járó civilizált skorpió” – nem tartozik is a nehezen megoldható paradoxonok közé, a dühödt tárgyilagosság már igen.

Orbán Ottó kétféleképpen bánt el hitvallásának önellentmondásával. Úgy, hogy a jövőtől követelte a tárgyilagosságot; a jövő hősei ne viseljenek „páncélt meg szárnyakat se sisakot se cilindert se frigiai sapkát”, és az ember „győzelme győzelem legyen és bukása bukás”. Ez dühödtnek dühös, tárgyilagosnak tárgyilagos, de hát végtére mégiscsak óhaj. A másik megoldás megnyugtatóbb volt. Egyszerű dolgok megállapításával kezdődött, olyanképpen, mint Robinsonja kezdte: „ez itt a kalapács...” Orbán azt mondta ki például: „odavarrt sorsom a földhöz, gombot e kopár kabátra”, vagy (a szeretőkről szólván): „megváltás, ha van, csak idelenn, csak általuk, bennük, a pillanat, mint légypapírhoz, csókjukhoz ragadt”. Ez a száraz malícia vezetett el ahhoz a rezignált költői hanghoz, melyet az *Emberáldozat* című kötete szólaltatott meg, s amely lehetővé tette, hogy szélsőséges, szertelen költői szituációjából – amely át is alakult, részben meg is szűnt időközben – romantikus fenegyerek gesztusait mellőzve izzóbb, feszültebb költészetet hozzon létre. Ez a kötet volt költői útjának eddig legizgalmasabb, leggazdagabb állomása. A távlat is, melyre a mostani kötet

címe utal, voltaképpen akkor nyílt ki a történetre, s a történet ott mutatkozott meg teljes jelentőségében, az életet átlényegítő, hatalmas erejével: ,,Később a gyűlölet és tárgya úgy hasonlít egymáshoz mint férj és feleség sokéves házasság után".

A kettős Orbán-portré (az egyik, ,,aki kézzel nyúl a kozmikus levesestálba és sziszegve szopogatja összeégett ujjait", s a másik, aki húsz év távolából dühösen, szégyenkezve, nosztalgikusan, büszkén nézi őt), olyan hatásos volt, hogy szinte elterelte a figyelmet Orbán Ottó költői iskolázottságáról; a költő szituációja – bár megváltozott – ismét elemi lírát hordozott.

Elemi líra és költői iskolázottság – ez Orbán pályájának egyik legszembetűnőbb ellentmondása. Legtöbb verse olyan, mintha nem is közönség elé szánná; mintha úgy írna, ahogy az ember nagy gondok között számításokat végez papíron. Olyan számításokat, melyekben csak tényeket vehet figyelembe, s amelyekre már azt sem lehet mondani, hogy őszinték, hiszen az őszinteség közlés és szándék függvénye. Orbán pedig – látszólag a közlés szándéka nélkül – kíméletlenül jegyzi le a tényeket, mint hadvezér csata előtt, vagy a szökés esélyeit latolgató fogoly. S ugyanő, aki „bezárta a poétika szédületes kalapszalonját", mégis hihetetlen formai rugalmasságról és tanulékonyságról vall a verseivel; szinte bármely költő belső formáit magára tudja venni.

Az új kötet, a *Távlat a történethez* jó néhány ilyen bravúros metamorfózist tartalmaz Csokonaitól Petőfin, Aranyon át Vas Istvánig, Tandoriig, e. e. cummings-ig, úgyhogy e versek a *Szigetvilág* ciklus angliai útleírás-mozaikjaival együtt olyan költőre vallanak, aki már nem lázas számításokat végez a papíron, hanem – közöl. Bizonyára e megváltozott költői szituációnak tulajdonítja Orbán Ottó a címbe foglalt távlatot, de ez a távlat már nem korábbi énjére, a történetre nyílik; ez már talán nem is távlat, hanem eltávolodás. Mi köti Orbán Ottót ebben a kötetben a korábbiakhoz? Az, hogy a londoni színes tévé műsorát leírva száraz egyszerűséggel közbeveti: ,,dakkai pályaudvar: bíbor csoportkép, az éhenveszők". Az, hogy értelmiségi barátainak portréján „hajuk alól nedvesen sárgállva kivillan a tojáshéj, a minden kövön fölüthető koponya". De ugyanakkor egyik versében kimondja: ,,a megalkuvás ténye kevésbé izgat, mint az egyezség nyaktörő határai". S az egyezség határait fürkésző, fegyelmezetten mérlegelő ember helyzete korántsem olyan kedvező a költészetre nézve, mint a fenegyereké volt. Orbán Ottóban bizonyára ez az új szituáció érlelődik, ehhez kell kiformálódnia nagy – az eddiginél nagyobb – gondolati fegyelemmel. Egyelőre újabb ellentmondásba bonyolódott. ,,Halaszthatatlanul szükségem van szilárdabb metafizikára mint a fiatalság vallása" – jelenti ki *A kocsis a bakon dünnyögi* című versében, ámde felvillanyozza a piszkos, zajos tengeri kikötő, hiszen itt szeretett volna élni; az „örök béke" paradicsomában egy kalóz csillag felbukkanásában reménykedik: ,,foga között kés, szemében gyilkos izgalom"; s közel a negyvenhez, személyisége metaforája ez: ,,az árbocgerincre akasztott lázadó körül a keselyű hétköznapok".

A kötet utolsó sorai azt jelzik, hogy ezzel a paradoxonnal még nem sikerült megbirkóznia: ,,Lemondhat-e arról, hogy ő legyen a tagadás árnya a lebukó füstoszlop az összeégett pofájú angyal – nem és nem." *(Magvető,* 1976.)

Magyar Nemzet, 1976. október 24.

,,Ének a síkságon”

Hajnal Anna versei

Egyik legnagyobb verse fölé ezt írta Hajnal Anna: *Primitív vers a halálról.* Primitív – öntudatos korunkban szidalomszó. Manapság ugyan divatba jöttek a primitív népek kultikus tárgyai, a túlcivilizált ember kissé affektált nosztalgiáját tükrözve, s talán késői hatásaként is a századelő festészeti stílusforradalmának, amely a természeti népek szemléletmódját stilizálta új kifejezésmóddá. De Hajnal Anna használatában nem az új divatra és nem a régi festőiskolára utal a szó, melyet derűs magabiztossággal, csöppnyi iróniával éppen a magas korszellem ellenében vállal. A „magas” korszellem ugyanis megfontolt szkepszissel kitér az elől a kihívás elől, amelyet a szerelem, a halál és az Isten jelent a tudat számára, s amely elől az ősi ember nem térhetett ki; öröktől fogva kínt és gyönyört hozott rá ez a szellemi viadal. Hajnal Anna az ősi ember és a gyermek naiv konokságával, törékeny asszonyi erővel állt ki erre a viadalra, és bár hihetetlen, ez az erő éppen akkora, mint a hatalmas természet ereje, mert elég ahhoz, hogy átsugározza, átlényegítse, saját magává alakítsa a mindenséget.

Megszégyenítő Hajnal Anna költészete, pedig ártatlanabb és gyengédebb költő aligha volt a magyar költészetben. Megszégyeníti a kifinomult kultúrembert gőgjéért, amiért nemcsak képtelenné vált a nagy szenvedélyek befogadására, hanem gyáva és felszínes okoskodások „magasából” le is nézi őket; megszégyeníti a léha pletykákra és botrányokra fogékony „közvéleményt”, mely minden másra süket; és megszégyeníti a formálatlanság divatos költő-tribunusait is. Azokat, akikben nem szólal meg az ének, mint Hajnal Annában – ahogy Vas István írta róla –, s fogyatékosságuk leplezésére és igazolására avíttnak ítélik a dús minták után elsajátított, a görögös verselésen, Berzsenyin, Csokonain vagy akár Balassin s végezetül a nyugat-európai lírán iskolázott formakészséget, fanyalognak a himnusztól és az ódától, ahogy a szenvedélytől is fanyalognak, ami ilyen műformákat követel; gyermetegnek tartják az ellentéteket és a megszemélyesítést: Hajnal Anna versformálásának alapmotívumait – tehát a költői szabadság képviseletében éppen a legelemibb költőiséget zárják ki a költészet lehetőségeinek köréből.

Talán ezért kell minduntalan fellebbezni Hajnal Anna ügyében, és ezért emlegeti a kritika könyvei megjelenése alkalmából, hogy „nincs a helyén”. Egyébként most, hogy jogos lelkesedést váltanak ki a magyar irodalmi körökből némely dél-amerikai írók, kivált Gabriel García Márquez, aki az elemi, ősi természet, a természeti és emberi vegetáció összefonódásának mítoszát építi – bár prózában, s egy délszakibb nép és táj lelkébe merítkezve –, talán Hajnal Anna „primitívségének” az ízét is megérzik a Márqueznek örvendő ínyek, hiszen például az óriás halott eltemetésének mitikus motívuma, melyet Hajnal Anna 1947-1948-ban írt meg *Gyepüfüzes* című elbeszélőkölteményében, csaknem három évtizeddel később világhírt szerzett Márquez egyik – Hajnal Anna versénél szegényesebb, kiszámítottabb – novellájában.

Hajnal Anna mítoszteremtő képzelete igen ellentmondásos módon – ez egyike a költészete csontvázrendszerét alkotó és még sok elemzést kívánó ellentmondásoknak – rendkívüli személyességgel és konkrétsággal párosul. Ez az oka annak, hogy a gyűjteményes kötet olvasása

közben egy lélek minden titkát, forró szenvedését és áradó örömét birtokolja az olvasó anélkül, hogy az életrajz esetleges tényeibe, intimitásaiba tekinthetne illetéktelenül. Ez az oka annak, hogy e képekben és aprólékos leírásokban bővelkedő költészetben mindennapi életünk tárgyai, látványai nincsenek jelen, az ablakkeret és a padlódeszka is csak azért, hogy egy diadalmas látomásban gyökeret eresszen, és visszataláljon az eleven létezésbe az *Izzó nap* című versben. Ez az oka annak, hogy Hajnal Anna mitológiája sohasem kihűlt forma, s személyessége sosem szemérmetlen. Pedig életszerelme nemcsak szublimált panteizmus. Szerelem: testi szerelem. Fiatalon a fiatal test boldogságáról éppoly nyíltsággal írt, mint a méltatlannak érzett szenvedésről, melyet a kielégületlen vágy kelt, s a fiatalságot – egyik korai verse szerint „a legszebb erényt" – elveszítve az öregedést is a test élményeként, megaláztatásaként írja le. Ez a megejtő testiség, mely egyszerre személyes és mitikus, a nő, a nőiség mítoszának kovásza volt Hajnal Anna lírájában. A nő, aki felajánlja magát a férfinak, az Istennek, vagy Afroditének vagy Diánának vagy a tengernek, s elporladt testéből még a koponyát is felajánlja az utókor egyik ifjú emberének, s abban leli üdvét, hogy elfogadják, hogy kell – bizonyára nem felel meg a feministák ideáljainak, de megfelel az anyatermészet törvényének, mely szerint ez az önmagát adó, felfaló nőiség uralkodik az anyagban, még gyermektelenül is tovább él az utókorban, az örömben, vagy tovább él a varacskos disznóban, amint most már örökre fut a magas fű közt, „mögötte gyöngylánccként leng nyolc malacának sora", s az anyabálnában, melynek szörnyeteg tömegét gyengéd bájjal jelenítette meg, s a frissen kelt kenyérben, melynek közepébe egy gyereklány kicsiny hüvelykujja köldököt nyomott.,,Nem menthet engem férfikéz soha! nagy női isten, külön női törvény büntet és véd s az erdő, a moha" – írta Hajnal Anna fiatalon. E külön női isten megértésére számított, amikor szerelmese szerelmének tárgyát, önnönmagát becézte; ,,szeretem magam és a világot", vagy: ,,ez itt az Isten kedvelt lánya, akit a szelek körüllengnek", mert a külön női isten megérti, hogy nem lehet beletörődni az öregedő test árulásába, de ugyanakkor féltékenység és harag nélkül kell félreállni az utódok útjából, akik „már helyesen viszonyulván szelik a viharmentes zónát". S női isten intézte úgy, hogy a halott apát, anyát, a halott társat testében viselje tovább a gyászoló, a test emlékezetével éltesse, mint egy meg nem szülhető magzatot.

Két gyönyörű vers ellentétességével lehetne jellemezni, hogy milyen is a nőiség Hajnal Anna mitológiájában. A *Monológ*ban egy összesodrott levél leheletfinom kibomlása egy meleg tenyéren; s a *Ciklonok*ban forgószelek örvénylő vágya – mi után? – valami megnevezhetetlen után.

Ellentét van-e a gyöngédségben, mely szerelmének azt mondja: ,,Melegebb vagy, mint a költő fürj fészke a fiatal rozsban", s számon tartja az állatok remegő, nedves orrát, s ugyanakkor a halott apa szépségét is (vagy egy felravatalozott fiatal lányét) idegenkedés nélkül dicséri? Ellentétes-e, hogy egyik versében azt mondja: „mert élni jó volt, halni jó", a másikban viszont annyira nem képes kiegyezni a halállal, hogy bevallja: ,,az a boldogság, hogy éltem, poromban is felhevítene"? Ellentét van-e az Isten elé leboruló alázat s az Istennel való perelés között; a „visszafogadott" hálája összefér-e a daccal és szigorúsággal, hogy még Istennel sem vállal cinkosságot a rosszban: ,,de én ne legyek bűnös abban, hogy akár egy zöld muslicának hártyás kis szárnya elszáradjon s holt-merev legyen hajszál csápja, s fekete pont-szeme ne lásson"?

Nincs ellentét az eleven és a halott között a szeretetben, sem pedig a vágyban, sem az alázat és a dac között a hitben. Csakhogy ezt ma nemigen tudja a szellemében és civilizációjában sorvadó

ember. Helyette és érte történik, hogy Hajnal Anna új Noéként bárkájában átmenti a pusztuláson „a lélek boldog állatait”. *(Magvető,* 1977)

Magyar Nemzet, 1977. szeptember 4.

,,A kárókatonák még nem jöttek vissza”

Gion Nándor regénye

Gion Nándor ahhoz a korosztályhoz tartozik, amelynek tagjait, ha írók, nálunk még fiatalnak szokás nevezni. Az Újvidéken élő Gion Nándort azonban már terjedelemre is jelentős életműve megfosztja ettől a kétes kiváltságtól, tehát a megkülönböztetett figyelemtől is, ami hazai nemzedéktársait övezi. Ezért aztán a recenzenst, aki Gion legújabb könyvéről szándékozik írni, módfelett feszélyezi, hogy éppen *A kárókatonák ...* ürügyén szólal meg Gionról, noha körülbelül féltucat könyvét ismeri ő maga is, amelyekről kevés szó esett a magyarországi kritikai életben. Nem mintha *A kárókatonák még nem jöttek vissza* nem volna értékes, szép kisregény, de jónéhány súlyosabb regényt is írt már Gion, s a jövő magyar irodalomtörténetébe nyilván azok fognak bekerülni. Nyilván? A határontúli magyar irodalom itthoni visszhangjára gondolva: inkább talán: remélhetőleg.

Gion eddigi munkásságának gerincét egy regénysorozat alkotja, amelyből az első kettő *(Virágos katona, Rózsaméz) Latroknak is játszott* címmel jelent meg egy kötetben, legutóbb 1976-ban. E két, egymásba fűződő regény egy bácskai falu – Gion szülőfaluja, Szenttamás – lakóinak párhuzamos életrajza a századfordulótól a második világháború befejezéséig. Irodalmunkban először e regényekben jelenik meg a többnemzetiségű falu, ahol a hagyományos alvég-felvég megosztottságot magyarok, szerbek, svábok csoportosulása bonyolítja. Hogyan kényszerít az élet természetes menete egymás iránt türelemre és méltányosságra, s hogyan borítja fel a háború a kényes egyensúlyt – leolvasható Szenttamás utcáiról, kiolvasható a családok íratlan krónikáiból. S a közel félszázad alatt, míg a magyarok hegemóniáját a szerbeké váltja fel, a szerbekét újra a magyaroké majd a németeké – vagyis a világtörténelem zajlása közben –, van, aki örökösen börtönben ül: Török Ádám, a rabló, katonaszökevény, csempész és valószínűleg gyilkos; van, aki életfogytiglan szegény, mint Gallai István, a citerás, aki gyermekkorától kezdve a falubeli Kálvária egyik mellékfiguráját, a Krisztust kísérő katonát faggatja arról, hogyan tudott ott is nevetni. Van, aki vagyont harácsol össze, csempészként, csendőrként, orgazdaként, mert mindig tudja, kivel érdemes szövetkezni, s van, aki csak csöndben, lassan, szívósan gyarapodik, mint az egymást segítő, szorgalmas svábok, akiknek viszont az a gondjuk, hogy gyerekeik összevissza házasodnak, s az unokákkal már nem is tudnak szót érteni.

A regénysorozat harmadik darabja még nem készült el. De a *Testvérem, Joáb,* az 1968-as regénypályázat nyertese, némely szereplőjén keresztül kapcsolódik a szenttamási regényekhez. S mindenekelőtt azzal kapcsolódik, hogy ez is egy kiveszőben lévő műfajhoz tartozik: a társadalmi regényhez.

A modern próza általában teleobjektívet használ. Részletekhez, jelentéktelen vagy annak látszó eseményekhez közelít, kivált a fiatal prózaírók mellőzik a széles látószögű lencsét, bizonyára azért, mert az ő életükben már stílust váltott a történelem, a nyomok, amiket maga után hagy, már nem végletes, tragikus, regényes sorsok, hanem elmosódó ujjlenyomatok az emberi életen. Gion viszont széles látószögbe merte fogni ugyanezt az anyagot: az amorf életeket. Egyszerre több

társadalmi réteget, csoportot jár be, több sorsba költözik, s nem elégszik meg artisztikus mikroelemzésekkel, elég súlyosnak érzi azt, amit tud, ahhoz, hogy összegezzen.

A *Testvérem, Joáb* egy kisvárosban játszódik 1968-ban. Kérdése ugyanaz, mint a szenttamási regényeké: megőrizheti-e az ember, a történelem besorozott katonája – a „virágot" – a tisztaságát és szabadságát. A szenttamási regényben még a tagadó válasz sem volt könyörtelen. A legtisztább, a citerás, nem lehetett szabad, mert túlságosan megértette és szerette az embereket. A legszabadabb, Török Ádám, börtönben élte le az életét, és éppoly szánandó szolgája volt sorsának, mint csaknem mindenki ebben a faluban, ebben a kenyérharcban. A *Testvérem Joáb*ban már kemény erkölcsi ítélet a *nem.* Ebben a városban csupán egy másik Török Ádám, a régi leszármazottja, egy különc veterán tiszta és független, már amennyire független lehet valaki, ha kegyelemkoszton él egykori harcostársánál, a módos vendéglősnél, Joábnál. S tiszta és független talán egy titokzatos fiú, aki egy strandkabinban húzta meg magát. Mindenki más a saját üzlete után fut, a városi főember külföldre menti a vagyonát, a bolti eladó törvényes jussa, hogy elkapott tolvajokon élje ki szadista hajla1amait, s maga az elbeszélő is hagyja magát megvesztegetni, rövid és nem túl fájdalmas tépelődés után. Itt mindenki egyenrangú az általános, boldog – vagy boldogtalan? – emésztésben.

A kárókatonák... költői kamaszregény, s Gion egy másik regénytípusához tartozik; egy korai munkája, a *Kétéltűek a barlangban* és jónéhány elbeszélése alkotja az előzményét; de teljes megértése elképzelhetetlen volna a társadalmi regények ismerete nélkül. Vagyis Gion szenvedélyes moralista szemléletmódjával kell néznünk ezt a regényt is. Alig van író, aki jobban számon tartaná az emberi természet sötét odvait. Feszengve és szorongva beszél erről, nem a bírók dörgő hangján, de éppen ezzel kelti fel olvasójában is a szorongást: regényeiben bármikor kitörhet egy verekedés, bármikor történhet árulás·, nem lehetünk gyanútlanok a velünk született veszélyekkel szemben. És ugyanakkor alig van író, aki erősebben kötődne az erkölcsi princípiumhoz. A nagyvárosi irónián nevelkedett ízlés számára néha túl tömény szimbólumok hordozzák ezt a nosztalgiát a regényeiben. Így hát Gion prózájának két legfontosabb eleme: a kegyetlen, ,,bicskás" realizmus és a költői jelkép éles kontrasztot alkot egymással.

A kárókatonák ... cselekménye is – noha semmi sincs benne, ami meg nem történhetne – tulajdonképpen egy allegória-rendszer. Négy fiú és egy lány a felnőttek világából kiszakadva a városon kívül cselleng egész nyáron át, külön kis kontinensüknek néhány fontos objektuma között. Egy elhagyott vágóhíd vörös falaira csődöröket, bikákat rajzolnak, az apaállat jelleget erősen eltúlozva, de gyöngéd virágokat és vízimadarakat is, s mindezt a részeg kocsmáros minden vasárnap lemosatja velük, míg egyszer el nem határozzák: bevésik a falba a rajzokat, s lelkesen várják, hogy megüsse a kocsmárost a guta. Egyik társuk, Burai J. felderíti számukra a mocsárt, kicsi mocsár, de van benne egy mások számára megközelíthetetlen sziget. A csikókat futtatják a Ságitanyán, ez nagyszerű, vad mulatság, Burai J. húzza is az orrát miatta. S végül segédkeznek Gergiánnak, a vadőrnek egy kilátótorony építésénél. Esténként pedig visszamennek a vágóhíd napfényben izzó falai közé – üvölteni. Gergián udvarán kárókatonák fészkelnek. Burai J. rajong értük, a többiek is szeretik őket. Toronyépítés közben meglátják, hogy Ságiék fogoly kárókatonákkal halásznak, és ők egy éjjel ellopják a fogoly madarakat. Talán ezzel idézik elő a bajt. Legboldogabb estéjükön, amikor sűrű köd borítja a földet, de a torony már elég magas ahhoz, hogy a tetején a köd

fölé kerüljenek, fölöttük csillagok, alattuk felhő, és Gergián ígéretéhez híven zongorázik nekik, valaki lelő egy kárókatonát, és lelövi Gergiánt. A kocsmáros lőtte-e le, vagy Ságiék az ellopott madarakért? Később sem tudja senki.

A regény a bátor, ritka, képtelen vállalkozásokról szól, a vágyódásról a rendkívüli tettek után, tehát arról, ami az emberben az örök kamasz. Gion bizonyára ezért keresi oly gyakran írásaiban a gyermekek világát; a gyermekkor elvesztésében e paradicsomi tudás elvesztését fájlalja. Hiszen a felnőtt-világban az, aki képtelen, ábrándos vállalkozásba fog, könnyen kiérdemel egy puskagolyót.

Van egy különösen bölcs részlet a regényben. Az első közös üvöltésnél, amikor a vörösen izzó falak és a fehér rajzolatok között a kampókon ugrálva valami ember-előtti múlt szakad fel a gyerekekből, Burai J. megzavarja a szertartást. Állathangon kezd üvölteni, bömböl, béget, bőg, felidézve a vágóhíd nagyon is konkrét múltját. Akkor megverik Burai J.-t. Igazságosan, belátja ő is, nem szennyezheti be társai ösztönkitörését bűntudattal; nem kényszerítheti őket, hogy csak eszményeket szolgáljanak, s természetes indulataikat nyomják el. Így tartja meg Gion eszményekről szóló regényét a valóságidegen idealizmus partja szélén.

A kárókatonák...-at tekinthetnénk a prózai szürrealizmus egyik változatának is. Gion ugyan megtalálta a helyszínt és életkort, amelyben ez a regény akár meg is történhetett. De valóságos-e a vörös épület a fehér rajzolatokkal, valóságos-e a ködből kiemelkedő torony, lábánál zongorával, valóságosak-e a fekete kormoránok gyönyörű nyakívükkel? Valóságos-e a szittyós vidék, ahol az elhangzó lövések felől nem lehet biztosat tudni, nem emberre adták-e le az éjszakában? Nem, nem valóságos. Dehát érzékelhetőbb, sugárzóbb, létezőbb, mint a valóság. *(Fórum,* 1977)

Magyar Nemzet, 1978. augusztus 20.

Bibliai fejezetek a huszadik század közepéről

Bálint Tibor: *Zarándoklás a panaszfalhoz*

Köztudomású, hogy a regényirodalom néhány évtizede egyáltalán nem állt távol a rendőrségi hírektől, a bűnügyi krónikáktól. Sőt, szinte nélkülözhetetlen nyersanyag volt a furcsa, rendkívüli történet, a regényes életút. Ma már éppenséggel csak szólásmondás, ha valamire azt mondjuk: „Nahát, regénybe kívánkozna!", vagy „Mintha kitalálták volna!", ugyanis a sztori, az eset, a kaland, a rémtörténet kiveszőben van a regényből; inkább csak az életben fordul elő. A mai prózaíró alig-alig tud vele mit kezdeni. Vagy túlszínezi, „átviszi abszurdba", vagy elhalványítja, kifakítja, egy-egy részletére szűkíti, egy-egy szín árnyalataira szűri a látható világot, vagyis analitikus prózát csinál belőle. Nem csoda, ha sem az abszurdból, sem a részletek kinagyításából nem futja nagyregényre.

Bálint Tibor régebben megjelent esszé- és karcolatkötetét forgatva *(Kenyér és gyertyaláng,* Dacia, 1975) szembeötlik, hogy elsősorban a regényírás aranykorának írói foglalkoztatták Balzactól Hemingway-ig, és közülük is mennyire az oroszok. S ha Dosztojevszkijre, Gogolra, Gorkijra gondolunk, kétségkívül közelebb vagyunk azokhoz a színekhez, melyekből Bálint Tibor kikeveri a prózáját, mintha bárki magyar írót említenénk. (Hiszen Tersánszkyt említhetnénk, mint aki ugyancsak ismerős volt a társadalmon kívüliek osztályával, és nemkülönben ugyanazokkal a piacterekkel és kocsmákkal, ahol Bálint Tibor figurái is megfordulnak, de Tersánszkynál ezek a szegény lumpenek szivárványló könnyűséggel pörögtek ki azokról a helyekről, amelyek Bálintnál az apokalipszis színterévé váltak.)

És hogy a kritikus olyan írókra is utaljon, akiknek árfolyama pillanatnyilag magasabb az imént említetteknél, jegyezzük még ide, hogy ha Vargas Llosáról lehántjuk idősíkváltó bravúrjait, Bulgakovról akrobatikus szürrealizmusát, ugyanazt a vonzalmat fedezhetjük fel bennük is a végletes helyzetek, életsorsok és ezeknek természetes környezete: a gyanús városszél, a világvégi települések iránt, mint ami Bálint Tibort is jellemzi.

Nem azért hozakodtam elő nagy nevekkel, mintha Bálint Tibornak szüksége volna ilyen esetlegesen ráhulló idegen fényekre. S nem is azért, mintha utódjuk volna. (Nehezen is lehetne mindannyiuké egyszerre, hiszen olyan különbözőek.) De szükség volt erre, hogy vállalkozásának merészségét, lendületességét érzékeltessem. Szükség volt rá azért, mert az ember lassan elszokott attól, hogy egy erdélyi város és egy kis falu rendkívüli események, hátborzongató legendák helyszíne lehessen az irodalomban. Egyáltalán: egy mai magyar regénytől, sőt: egy mai tárgyú magyar regénytől óvatosan és túlcivilizáltan nemigen várjuk már, hogy ne épp ezt az óvatosságot, ezt a szűkre fogott életvitelt ábrázolja, vagy legfeljebb is a miatta érzett elégedetlenséget.

Közben, furcsa módon, a szociográfia és bizonyos mértékig a történetírás feldolgozza, sőt kisajátítja mindazt életünkből, ami – ha úgy tetszik – regényes elem. Bálint Tibor egyszerűen csak visszavette, ami a regényé.

Regényé? De hát szigorúan véve regény-e a *Zarándoklás a panaszfalhoz?* A *Zokogó majom* az volt (e könyv előzménye, amely legutoljára 1975-ben a Szépirodalmi Könyvkiadónál is megjelent): itt a leírt életek egy-egy pontban metszették egymást, s így hálós szerkezet rajzolódott elő a

burjánzó bőségű részletek, gyönyörűen szeszélyes fordulatok alól. Hektor, a gnóm és megbízhatatlan, de rejtélyes módon mégis sarmőrnek számító pincér; Böske, a kopott szépségű és tisztességű szerelme, akivel keservesen összekotortak egy-egy üdülési évad alatt valami kis pénzt, hogy urizálhassanak néhány napig, s aztán Böske bátyjánál kegyelemkenyéren húzták ki a telet; a mama – a később íróvá, újságíróvá s a család krónikásává váló Kálmánka anyja, aki szelíden tűri részeges férje, a pék és Böske társadalmi megvetését, miközben ő varázsolgatja össze a sok gyerek mellett az egész mihaszna bandának is az ételt; Bárány Lajos, a mama féltestvére, szegény sánta ember, egy vallási szekta tagja, aki csöndes, lappangó gyűlöletben él feleségével, bár az egymás után, néma undorral szüli az ő gyerekeit... Ezeknek az embereknek az élete nemcsak együtt sodródott a háborún át az ötvenes évekig a történelemben, hanem össze-össze is koccant, összehorzsolódott, legalábbis annyira, amennyire természetszerűleg összetartozik egy család.

A *Zarándoklás a panaszfalhoz* alcíméül azt írja az író: „Párhuzamos életutak". S valóban, modelljei nem ismerik, nem ismerhetik egymást, a könyv egymásra rétegződött kisregényekből áll; szerkezetileg olyan, mint az Ótestamentum. Egyetlen alakja kapcsolja – s az is inkább csak az idő folyamatosságában – a *Zokogó majom*hoz: Bárány Lajos.

Vele, az ő remeteségével indul a *Zarándoklás.* A sánta órás megtagadta Istent, megtagadta a gyülekezetet és a családját, mert nem bírta megbocsátani kedves, szép és tiszta leánya halálát. Remetelak közelében egy elhagyott hegyi kunyhóban húzta meg magát, még itt is kirabolták. És mindaz, amit a faluban látni kénytelen, egyre jobban megingatja immár a hit reményében is. Látja az apró csalásokat, látja a titkos állatvágásokat, a húsínséget – mindez szinte még vonzó a maga közönséges emberi szennyével. De látja azt is, ahogy ártatlanul meghurcolják a falu egyetlen, lelkiismeretes, fáradhatatlan orvosát a falu főemberének, Zsákosnak személyes bosszújából, mígnem az orvosnak el kell menekülnie onnan. S látja azt a megelevenedett poklot, amit ugyanez a Zsákos – sértett férfiönérzete orvoslásául – szabadít a falura: a kutyák kiirtását. Remetelakán nem is sejti senki, hogy a váratlanul feltűnt sintérek Zsákos rokonai, akik arra hivatkozva, hogy nincsenek beoltva – ilyen távoli helyen ugyan hogy is volnának! –, összefogdossák és megnyúzzák a falu összes kutyáját. Napokig folyik a vérengzés, napokig szaggatja a füleket a kutyák vonítása, míg az utolsó este öldöklő verekedés tör ki a kocsmában a parasztok és a famunkások között: egymást ölik a vesztesek, a közös teher alá nyomorítottak.

Ezután megy vissza Bárány Lajos a városba. Elhatározását megírja a gyülekezetnek, természetesen a Szent Biblia stílusában, hiszen nincs kiábrándult hívő, aki ne éppen megtagadott hite szavaival volna csak képes vallani a tagadásról is:

5. Ez az eldugott hely, melyet oly szelídnek és vigasztalónak hittem az ő rejtettsége által, hasonlóvá lett Szodomához; ember ember ellen támadt és gyilkosává lett annak, a lator rátört a szűzre, és az ördögi fondorkodás még a kutyákat is elveszejtette, nemhogy a tiszta szándékú igazat kiemelte volna…

És Bárány Lajos, megbizonyosodva arról, hogy mindaz, amitől a gyülekezetben megcsömörlött, hamisság, képmutatás, emberi aljasság, nagyobb világtörvény annál, semhogy megtisztulhasson

tőlük akár anachorétaként is, s hogy a világban a jósághoz, Istenhez nincsen út, elhatározza, hogy a bűnt fogja szolgálni:

oly mélyre kell jutnom a gyalázatban és a bűnben, amilyen magasra emelkedtem egykor az Úr lelke közelében, hogy sem a sajnálat, sem a mérlegelő ész ne tudja lefogni az én büntető kezem...

Bárány Lajos a városba visszatérve meggazdagodik, beköltözik egy szép özvegy házába, hogy szerelemtől sokáig megtartóztatott testének vágyait csillapítsa. Két fia közül Mártonka, aki megjárta már a javítót, és elrontott életéért apját okolja, emésztő gyűlölettel támad ellene. Leselkedik utána, csapdákat állít neki. Egy ízben például, amikor Bárány egy fekete üzletbe keveredik, ráuszít egy fiatal prostituáltat – abban az időben az özvegy megöregedve és elundorodva eltaszította már magától Bárányt –, s a lány kirabolja az öreg órást. Csakhogy a zsákmány éppen őket keveri bajba: őket ítélik el orgazdaságért, Bárány helyett ők kerülnek börtönbe. Bárány ekkor másik fiát, Elifázt kaparintja hatalmába: bevonja fékevesztett orgiáiba, nemegyszer a rendőrség üt rajtuk hírhedett tanyájukon. Elifáz vérbajt kap, kórházba kerül. Bárány tehát mindent megtesz azért, hogy teljesítse vállalását és Antikrisztusként rombolja a világot, de egyetlen gonosztettében sem elégül ki; a világ sértetlen, s az özvegynek van igaza, amikor ráolvassa: „Maga Antikrisztus óhajtott lenni, pusztító oroszlán, de végül görénnyé lett: pfujj!...”

Aki tehát valamikor versenyre kelt Istennel a jóságban, s azzal is csak ártani tudott, most, amikor a sátánnal versenyez, megint csak kudarcot vall. Szörnyű, értelmetlen tragédiát idéz fel, amelynek ő maga a legnagyobb kárvallottja. A börtönből szabadult Mártonka Elifáz társaságában rajtaüt apjukon, de mielőtt Bárány Lajos fia keze között meghalna, a másik fiú, az angyali, jó Elifáz megöli testvérbátyját. Bárány Lajos elmegyógyintézetben tengeti le életét.

Véresebb, vadregényesebb tragédiát alig lehet elképzelni. Elriasztóbb szörnyeteget sem Bárány Lajosnál. S mégis, ez a végletes történet csaknem idillikus ellenpontot képez mindahhoz, ami a regényben *en gros* történik. Hiszen, ha meggondoljuk, Bárány Lajos voltaképpen idealista, azaz ideáinak megszállottja. Hogyan is érhetné fel a maga szándékos, erőszakolt rosszat akarásával azokat a sötét erőket, amelyek a világot eleve kormányozzák? S hogyan szolgálhatná a maga nyílt acsarkodásával oly hatásosan a rosszat, mint azok, akik tekintélyük, hivataluk, lakásuk falai mögött mint jogot gyakorolhatják a bűnt, gyilkolhatnak, meggyötörhetnek, elnyomoríthatnak bárkit, náluk különbeket? Mit számít egyetlen ember naiv gonoszsága a mindenütt jelenlevő aljassághoz képest?

A regénynek talán leggyűlöletesebb alakja Kenyér Pál, aki kétségkívül *párhuzamos* életutat fut be Bárány Lajossal. Ő is Krisztus fanatikus szolgája volt, papnak tanult, aszkétikus böjtöket tartott, és gyűlölte, megvetette kollégáját, Pénzes Lászlót, aki lelkész létére elég lazán, némi derűs racionalizmussal kezelte a hit dolgait. Aztán Kenyér Pál és Pénzes László is tanári pályára került; Kenyér iskolaigazgató lett, Pénzes a helyettese. Most Kenyér Pál a szocialista erkölcs nevében és védelmében írtja a liberalizmust; például ráhozza a rendőrséget egy diáklányra, akit andalogni láttak az erdőben egy katonával, a kislány szégyenében öngyilkos lesz; vagy razziát rendel el egy földre hulló szentkép megtalálásakor. De mindenekelőtt Pénzes László ellen védelmezi a szocialista eszmeiséget, aki most is – mint régebben a másik oldalon – természetes, józan derűvel él az

emberek – tanítványai, családja – körében. Besúgóját ráállította, a rendőrségre beidéztette, minden idejét elvette, osztályától megfosztotta; a megzavart és megfélemlített Pénzes egy alkalommal megpillantva a mindenütt nyomában levő besúgót, belehátrál egy induló körhinta ülésébe, s ott fönn, repülés közben éri utol a szívbénulás.

Még egy főalakjáról kell megemlékeznünk a regénynek: Terézről, akinek története *Teréz könyve I-V* alcímekkel jelölt fejezetekből bontakozik ki. Teréz árvaságban, szegénységben nőtt fel, az apácáknál nevelkedett. A háború egybeesett felserdülésével, s azok közé a csöndes, sehol számon nem tartott áldozatok közé került, akikkel semmi baj nem történt, csak éppen szerelem nélkül múlt el az ifjúságuk. Ez a derék, már hervadó Teréz hirtelen kérőre talál: egy jómódú, jóképű mérnök, Kató Károly veszi el. S Teréz számára most új pokol nyílik meg, ám éppoly csöndes, észrevétlen pokol, mint örömtelen magányossága volt. A férfi elnyűtt, velejéig romlott ember, akinek már rendkívüli izgalmak kellenek ahhoz, hogy férfi lehessen. Ez az új izgalom lett volna Teréz „apáca" volta, de nem válik be. Teréz – hogy otthonról meneküljön – egy szerkesztőségbe áll gépírónőnek, ami szörnyű hely, a számára mégis menedék. A ritka és megalázó együttléteknek mégis örömteli következményét fedezi fel magán: terhes lett. Kató azonban figyelmezteti, hogy tőle csak szörnyszülöttre számíthat, s nyomban ezután disszidál. Teréz kideríti, hogy Kató Károly ez egyszer igazat mondott, a család orvosilag degenerált, lemond tehát a gyermekről, és immár végleg, mindenből kifosztva magára marad. Ezzel egy időben nyeli el a börtön a bátyját, Vecserda Józsefet, a híres jogászt, a család egyetlen büszkeségét. Más körülmények között egészen jelentéktelen, említésre sem méltó butaság okozza vesztét: egy ostoba ember holdkóros álma. Ez az ember arról ábrándozott, hogy lapot indít, s ábrándozásába beleszőtte néhány közismert személy nevét is – persze azok mit sem tudtak róla. Ez elegendő ok volt letartóztatásukhoz, a nyílt és látványos tárgyaláshoz, melyen Vecserdát mint népellenes összeesküvőt ítélték el.

„Tisztelt bíróság!... Tudom, hogy nincs az a szó, amellyel elérhetném, hogy önök akár csak egy percet is elengedjenek a kiszabott büntetésből. Ennek egyik oka az, hogy nem önök ítéltek el bennünket, és épp úgy ki vannak szolgáltatva a helyzet kényszerűségének, mint mi..." – mondja Vecserda az utolsó szó jogán. Mire a könyv olvasásában ide érünk, messze elhagytuk Bárány Lajos volt anachorétát, most mégis újra őrá kell gondolnunk, naiv kísérletére, hogy Antikrisztussá váljék. Milyen ártatlan ember volt – gondolja az olvasó –, még az ártatlanul elítélt Vecserdánál is ártatlanabb. Hiszen végig nem tudta, amit Vecserda már igen: nem emberi és nem isteni szándék, ami a világban érvényesül. Az ember életéről és haláláról megfellebbezhetetlenül dönthet egy vak gépezet is.

Évek telnek, s Terézben egyszer csak megérlelődik az elhatározás: a cél, ami értelmet adhat kiürült életének. Meg kell keresni a bátyját. Megtudja, hogy Vecserda József már halott. Akkor tehát meg kell találni a sírját, s el kell hoznia a névtelenségből a holttestet. Modern Antigoné – mondhatnánk, ha nem tudnánk, hogy Bálint Tibor *Levétel a keresztről* címet adta az utolsó fejezetnek. S valószínűleg nemcsak az egész könyv bibliai hangvétele, motiváltsága miatt került Teréz a kálváriára, hanem azért, mert valamennyi ártatlan áldozat sírja egy-egy Kálváriadomb, ahol az emberiségből a jó és a jó reménye veszett el.

A főszereplők életút-vázlataiból is kitetszik, hogy milyen kevéssé törekedett Bálint Tibor a regényszövésre. A kompozíció inkább egyes középkori festők tablóképeire emlékeztet: Bosch,

Bruegel néhány képén torlódnak egymásra ilyen – kínban és dühben – eltorzult arcok, mint amilyeneknek a könyv alakjait képzeljük önkéntelenül. Persze, ha meggondoljuk, Csontváry *Siratófal* című képén is magányba fagyott, különvált arcokból áll a tömeg.

Ahogyan senkinek sem jutna eszébe ezeket a festőket – naturalista vonásaik ellenére sem – naturalista festőknek tekinteni, ugyanúgy Bálint Tibor stílusának jellemzésekor is kellő hangsúlyt kell adni könyve stilizáltságának. Noha ő maga azt írja könyve borítóján: ,,... semmi olyat nem tudtam kitalálni, aminek az elemei nem voltak meg a valóságban is." – Igen, de ahogy némely ember képes a jelenlevő valóságban felfogni, megragadni a múltat, régi valóságok romjait is, vagy ahogy legszemélyesebb élményeiben is érzékelni képes a mitikust, úgy Bálint Tibor számára is az egyszeri-egyetlen-személyes és a mitikus-örök elemek egyszerre „vannak meg" a valóságban.

A tapasztalat leírása és legendává való átlényegítése olyan nyelvet kívánt meg, amelyen a legkülönbözőbb származású, karakterű, műveltségű emberek egyaránt megszólalhatnak, de nem ragad bele a magnetofon-felvételek riporthitelességébe, hanem alkalmas a történetek mítoszi átszínezésére is. Ilyen nyelvet teremteni nem kis írói teljesítmény. Igaz viszont, hogy már a *Zokogó majom*ban megtalálta Bálint Tibor azt a módot, ahogy tiszta mondatszövéssel és szókinccsel (idegen szót úgyszólván nem is használ), klasszikus magyar nyelven szólhatott groteszk figuráiról, és ezzel súlyt és archaikus jelentőséget tudott adni a legközönségesebb jelenetnek is. A *Zarándoklás*ban csupán alkalmazni kellett a már megszerzett technikát, s finoman átereszteni, magába oldani a biblia nyelvét, kivált a Bárányról szóló részekben. Érdekes, hogy az a nyelv, amely a *Zokogó majom*ban a groteszket, a nyomor és pusztulás sivatagában is szívósan megtermő humort, hetykeséget szolgálta, itt, a *Zarándoklás* elkomoruló világában, ahol nem maradt hely a megenyhülésnek sem, a szorongást, a keserűséget, a haragot tudja elzengeni.

A *Zokogó majom* első oldalain az írófigurával – alteregójával – kapcsolatban elárult valamit Bálint Tibor a műhelytitkaiból. Az írta: „Fél deci konyakot kért; mostanában, mióta kínlódott és el-elakadt az írással, türelmesen s valahogy reménykedve figyelte az embereket, bár nem jegyzett le semmit, mert csupán azt találta érdekesnek, ami önmagától is megkapaszkodik benne."

Végül is ebben rejtőzhet a magyarázat arra az írói szuggesztióra, hogy négy-öt különálló elbeszélést regénynek lehetett elfogadtatni, hogy egésznek és szervesnek érezzük a könyv egymásra rétegződött, mindenfajta átfonást, összecsomózást nélkülöző szerkezetét. Ugyanis ez a könyv nem ellesett pillanatokból, szenzációs megfigyelésekből, leleményes rajtaütésekből áll; itt minden egyes részlet egyetlen ember tudatának anyagát, minőségét, klímáját tükrözi: az íróét. Jegyzőfüzetből kikerülhet mindenféle holmi. Az emlékezetben csak az őrződik meg, ami fontos.
(Kriterion, 1978, Szépirodalmi, 1979)

(Tiszatáj, 1979. 6. sz.)

,,A trafik”

Mándy Iván regénye

Egy-egy regényt vagy novellát számtalan rejtett ér kapcsol össze az író többi munkájával; Mándy Ivánnál ezek jól láthatók, nyilvánvalóak. Talán az írásaiban való állandó személyes jelenléte folytán, vagy talán tudatos átszövés eredményeképpen olyan szervi összetartozás figyelhető meg a hetvenes években megjelent könyvei között is, mintha egyetlen vérkör hálózná be valamennyit. *A trafik* ennek az új lírai korszaknak különösen tömör, tiszta, érett darabja. Amikor *A trafik* mélyebb megértésére törekedve újraolvastam Mándynak a hetvenes években megjelent könyveit, megragadott egy egészen mindennapi és mellékesen odavetett beszédfordulat: „összekaptak valamin”. Ezt mondja – illetve feltételezi – egy fiatal párról egy elhagyott tábortűzhelyet látva az író. Makacsul újra és újra eszembe jutott, pedig Mándy okos, szép, *zeneileg* is élvezetes mondatai között igazán akadhattam volna méltóbbra a meditáláshoz. Csakhogy mostanában nemigen hallottam ezt a kifejezést, legfeljebb ha gyerekekre vonatkoztatva. A felnőttek veszekedését ma annyi fullasztó indulat és feneketlen keserűség tölti meg, annyi gyűlölet és reménytelenség robban ki ártatlannak induló szóváltásokból, hogy éppen a harag múlékonyságát és jelentéktelenségét nem érzi az ember, azt, amit az „összekaptak” jelez. Dehát vajon nem éppen a családi-baráti dühkitörés lett-e az egyetlen kiélési formája egy sereg – társadalmi, egyetemes, sőt, esetleg kozmikus – neurózisnak?

Milyen furcsa, hogy éppen Mándy Iván veti oda ilyen könnyedén ezt a két szót! Hiszen őrá aztán igazán nem mondható, hogy bagatellizálna bármit is, ami az embert gyötörheti, vagy hogy ne ismerné az embereket összefűző, krónikussá vált gyűlöleteket, a konok bizalmatlanságot vagy az önkínzó ragaszkodást. Vagy még inkább: mindezt együtt, egy emberben vagy két ember között, olyan kapcsolatokban, amelyekre közönségesen azt mondják: szeretet.

Nem volna könnyű még egy írót találni akár a magyar, akár a világirodalomban, aki olyan messzire ment volna el a lappangó szenvedés tudatosításában, mint Mándy. Bátorság kellett ahhoz, hogy a *Mi az, öreg?*-ben tetten érje Zsámboky kiszolgáltatottságát az apjának és az anyjának, az ő kiszolgáltatottságukat neki és egymásnak, ezt a kegyetlen és végzetes érzelmi csapdát. Bátorság kellett ahhoz, hogy felfeszítse a kínos percek kagylóhéját. S bátorság a *Fél hat felé* novelláihoz, ahhoz, hogy átélje a női boldogtalanság irigy szerelmét a női boldogság iránt, abban a novellában, amelyben a felszolgálónők fürdés közben széttépik szép és sikeres társukat. Vagy ki vállalta volna az *Álom a színházról* rémálmait? Az irodalmi álom – akár jó, akár rossz irodalomról van szó – többnyire spekulatív. A legellazítóbb fantázián is átüt a logika. Mándynak sikerült reprodukálni az álom öntudatlanságát, de ennek az volt az ára, hogy le kellett engednie az öntudat zsilipjeit az ismeretlen előtt, védtelenül maradva a fájdalommal szemben.

Ha az ember Mándyt olvas, homályos veszélyérzet telepszik rá. Nem tudhatja, nem tör-e elő egy arcpirító cselekedet vagy egy megszégyenülés emléke egy egyszerű használati tárgyból, nem jelenik-e meg az előszobaajtóban valaki, akit régen kiutasított a tudatából, nem fogja-e el újra gyermeki sóvárgás a szeretet után. És nemcsak Mándy világa, tárgyi-emberi anyaga ébreszti ezt a

veszélyérzetet. Nem tudom, hogy az írói szerkesztés mesterségében kevésbé jártas olvasó észleli-e a Mándy-novellák és -regények nyaktörő szerkezetét. Már a mondatok, a sok elharapott vagy tétován, késleltetve kezdett mondat is megdől, s mindenhol, ahol az egyensúlyérzék egy csattanó tartóoszlopát, egy legömbölyített befejezés arányos súlyelosztását diktálná, más történik, az elbeszélés sarjad tovább, folytonos veszélyben. Mándy nem egyszerűen felcserélte a harmonikus szerkesztési elvet a diszharmonikussal, hanem kiszakította magát a prózaírás hagyományos mértanából, és írásaiban szerkezetileg is az élet statikátlan természetét követi.

Írói módszere éppoly meghökkentően modern, mint az anyag, amit feltár. A modern prózaírás egyik elemi jellegzetessége, hogy csaknem használhatatlanná vált számára a cselekmény, mint ábrázoló eszköz. Az írók egy része mutatós kultúrszférákba vagy egzotikusan hatásos földrajzi, társadalmi zugokba vonult el a maga világából, más része modelleket szerkeszt – Mándy azok közé tartozik, akik belátóan és türelmesen tanulmányozni kezdték azt, amivé lebomlott az emberi nagyság és a cselekvés: az eseményeket és a tárgyakat. Egy kávéház, pesti körfolyosó, háztető, roskatag bútorok, vedlett díszpálma, a parkőr hegyes végű botja. Egy trafik kirakata. A tüzetes leírásból kiderül, hogy valami ijesztő és megállíthatatlan leépülés munkál a dolgokban. Persze Mándy Iván sima, kellemes, bár mérgezett hegyű jelzői is teszik ezt, de valójában a feszült figyelem, ami ezekre az értéktelen kacatokra összpontosul: ez a semmi, a csomó jelentéktelen részlet, mégis csak maga az élet.

S amikor már úgy tekintünk egy foszlott karosszékre, mint egy tragédia hősére, amikor Mándy szuggesztiójának engedve látni kezdjük a részletek szédítő fontosságát, Mándy legyint egyet: á, nem fontos! Ugyan, csak „összekaptak valamin”. Ezek az ironikus, elhárító gesztusok ijesztőbbek, mint a tárgyak és az érzelmek exhumálása. Azt sugalmazzák, hogy a baj sokkal nagyobb, a romlás mélyebb, mint gondolnánk. Vigaszra szorulunk. Tragédiát talán csak az ír, aki hisz valamiféle happy endben. Ahogy a panaszt is az túlozza el, aki lelke mélyén tudja, hogy ennyi panaszra nem. volna oka. Miután Mándy bebizonyította, hogy a részletek elvezetnek az igazság ismeretéhez, tehát tagadta a részletek jelentéktelenségét, zavartan tagadni kezdi jelentőségüket. Mi mást jelentene ez, mint hogy az az igazság, amit megismert, nem sok okot ad a reményre, s jelenti egy még rosszabb jövő előérzetét.

A trafik a *Zsámboky mozija* lineáris szerkezetét ismétli meg: ha Mándy a régi nagy mozisztárok, irigyelt és imádott férfiak és nők alakját arra használta, hogy kicsíráztassa bennük a védtelen magányt, igazán alkalmas táptalajt találhatott ehhez poros, kültelki bódékban és tiritarka belvárosi trafikokban. A regény mégis a *Mi az, öreg?*-hez áll közelebb, mert ugyanaz a gyermekkori, családi, városi környezet merül fel benne érzékiesen, mint abban. Zsámboky apja szívta azokat a szivarokat, a nagynénik, a rokonság a cigarettákat, melyeknek füstje átszivárgott ebbe a könyvbe.

A trafikok majd minden fajtájára sort kerít Mándy. És igazi trafikok ezek, semmi nincs bennük, ami ne lehetne és ne lenne egy trafikban. De Mándy tudja, hogy vannak tárgyak, testtartások, mozdulatok, amelyek mindenkiből előhívhatják ugyanazt. Mitikusak – mondhatnánk, ha nem zavarna, hogy tulajdonképpen csak egy összenyomorgatott cigarettára gondolunk, amihez nem adtak zacskót, s hasonló semmiségekre. De ez a cigaretta, meg az a könyv a kirakatban, ami később eltűnt onnan, előhívja az emberből az iskolakerülő gyereket, a szeretetéhségét, rémült tiszteletét minden felnőtt iránt, főként persze a „trafikus-félék” iránt. A pultra könyöklő férfi fesztelen

mozdulata előhívja a féltékenységét, kivertsége, kirekesztettsége tudatát. Használt, ősrégi, poros játékok a kirakatban – igen, egy halott kisgyermek játékai, odaajándékozták a trafikosnak a szülők. Mándy félelmetesen ismeri a tárgyak, a szavak, a gesztusok jelentés-állományát, s trafikról trafikra haladva átnyújtja őket. S a tárgyakkal együtt különféle magányokat. Özvegy öregasszonyokét és öregasszonyok megfojtására készülő volt válogatott futballistáét, egy bevásárolni küldött öregemberét, akit rosszullétében betámogatnak egy trafikba, s ott is hal meg, a kis asztalnál ülve. Az idegbeteg asszonyét, aki szobafogságában meggyűlölte áldozatkész, fáradt férjét és az egész utcát: a kesztyűst, a szabót, a trafikost, ezért leugrik közéjük, hogy sokáig kerülgessék a foltot, amit teste hagy – minden takarító igyekezet ellenére – az aszfalton.

Mándy Iván stílusát – a tüzetes leírást és az ironikus hangot – látszatra könnyű utánozni. Sokan próbálkoztak vele, de senkinek sem sikerült. Mert írói lényének legfontosabb vonásait: rejtett tragikumát, bátor kíméletlenségét csak ő maga bírja erővel. Egyébként elegáns tartózkodása, ,,bagatellizálása" – az írói siker szempontjából – elég hálátlan magatartásnak bizonyult. A művészetben itt és másutt nagy licitálás folyik: ki tud végletesebbet, feltűnőbbet, harsányabbat kitalálni. Furcsa módon irodalmi köztudatunk némileg „bedőlt" Mándynak: megjátszott félszegségét – modernsége egyik kulcsát – elhitték neki. Nem mintha méltatlanul ítélnék meg ma már Mándy írói minőségét – csak súlyát és jelentőségét nem veszik eléggé tekintetbe. Pedig intő jel lehetne az is, hogy a harmincasok írónemzedéke az idősebb generációból leginkább – s szinte egyedül – Mándy Ivántól tanult vagy igyekezett tanulni. *(Magvető,* 1979)

Magyar Nemzet, 1979. december 24.

,,A szív sebei” – ,,Búcsú a csodáktól”

Hubay Miklós drámái

Drámákról a bemutatójuk alkalmából szokás írni. Vannak ugyan könyvdrámák is, amelyek mélyebb kapcsolatot tudnak létesíteni az olvasóval, mint a nézővel – Hubay Miklós drámái azonban nem ilyenek. Írás közben ő állandóan számot vet a színpaddal is, darabjait teletűzdeli a jövendő rendezőhöz és színészekhez szóló tanáccsal, jó néhány ötlete kifejezetten a színpadi hatás kedvéért jön létre. Mégis a *30 év* sorozatban *A szív sebei* gyűjtőcím alatt megjelent öt Hubay-darab közül négynek csak régi, rövid időre szánt és a lehetőségeket messze nem kimerítő bemutatóira emlékezhetünk, az ötödik, és a külön kötetben megjelent utolsó mű, a *Búcsú a csodáktól* pedig úgy látszik egyáltalán nem keltette fel a színházak figyelmét. Így aztán a két könyvet gyorsan követő harmadik: a *Napló nélkülem,* amely az ötvenes évek elejétől máig terjedő időben az írói munkásság, a szellemi életrajz egyik metszetét vagy árnyképszerű vetületét adja, a két drámakötettel együtt olvasva rácáfol Hubay maliciózus megjegyzésére, hogy drámaíró nemigen lehet dráma hőse, legfeljebb csak mint többé-kevésbé komikus figura. Persze hozzáteszi, hogy őt mégis makacsul írásra késztette egy-egy drámaírósors, például Bornemisza Péteré és Sophoklesé.* Mi meg az tehetjük hozzá, hogy a három könyv együttolvasásakor egy virtuális dráma közönsége is lehettünk, melynek hőse Hubay, a drámaíró, aki Firenzébe ment tanárnak, hogy ne hallja a hazai színházi csengők hangját, mert a tantaluszi kín, a szomjúság friss patak partján gúzsba kötve mégiscsak kínzóbb, mint mondjuk a sivatagban vándorolva. Csakhogy az élénk figyelem, amivel Hubay a kortárs magyar irodalom jelenségei felé fordul, hogyan tompulhatna el éppen a színházi csengők hangja iránt akár Firenzében, akár a sivatagban is?

Meddő és illetéktelen találgatás volna, ha azzal foglalkoznánk, hogy vajon hogyan mutatnának, mennyit gazdagodnának előadás közben e szövegek. Ha igaz is, hogy a drámák csak színpadon valósulnak meg igazán, semmiképpen sem igaz, hogy csak a bemutatott drámák léteznek. A drámairodalom végtére is irodalom, ki kell állnia az olvasás próbáját is. Tudnia kell színpadot teremteni az olvasó képzeletében. Akárki képzeletében.

Éppen Hubay az, aki ennek felelősségét és kockázatát rendkívüli módon átérzi. Átérzi, hogy a művészet párbeszéd ismeretlenekkel; a dráma társas viszony, melyben ő, az író kockáztatja a legtöbbet: egész lényének elutasítását. A publikum legföljebb csak érdeklődésének néhány percét veszítheti. A *Napló nélkülem* egyik cikkelye Euripidészt idézi: ,,A művészetben jártas boldogtalanabb / A járatlannál, mert nem jó, rossz sors biz' az, / Ha tűrni kell akárkinek bírálatát!” A cikkely *A szív sebei* címet kapta – mint a kötet, amelyben Hubay újabb darabjainak nagyobb részét adta közre. Egy gyűjtemény alkalmat kínál arra, hogy az írói vállalkozás egészére tekintsünk az egyes darabok értelmezése helyett. Felveti például azt a kérdést, hogy mi különbözteti meg Hubayt a többi magyar drámaírótól. Németh László és Illyés Gyula drámáiban legtöbbször történelem és erkölcs ütközik meg, egy-egy jellemóriás kerül szembe az emberi vagy politikai alacsonylelkűséggel, az értetlen tömeggel vagy magával az eszmével, amit mindaddig hittel szolgált. Illés Endre színdarabjaiban is

* Hubay Miklós a név latinos változatát használja.

erkölcsi mérleg kerül a színpadra, de nem héroszok és nem a tömeg, hanem az egyes ember méretik meg. Sarkadi Imre és Csurka István színpadán a nagy tettekre termett (?), vagy csupán róluk álmodó (?) mai értelmiségi kínos, keserves kudarca látható. Örkény és Hernádi ugyanennek a kudarcnak ördögi mechanizmusát írja hol bohózati, hol tragikus abszurdjaiban. Néha úgy tűnik, hogy Hubay – az emberi nagyság vagy a történelmi folyamatok iránt való érdeklődése miatt – Németh Lászlóval rokonítható. Máskor meg a groteszk iránti vonzalma miatt Örkénnyel. De mindkét rokonítás teljesen félrevezető lenne, ugyanis Hubay színpadáról úgyszólván teljesen hiányzik az erkölcsi megítélés. A *Napló nélkülem*ben ki is mondja: ,,A dráma ott kezdődik, ahol a morál már letette a fegyvert." Más oldalról pedig a groteszk az ő számára nem lehet szürreális. Színpadán nem Mars-lakók vagy panoptikumszökevények az áldozatok, s nem paradicsomlé folyik. A groteszk látás nem oltotta ki benne a tragikumra való érzékenységet. De hát kivel-mivel áll szemben Hubay tragikus hőse, ha nem a történelemmel, ha nem a hivatalos erkölccsel, ha nem a tömeggel? Márpedig tragikum csakis nagy erejű ütközésből származhat. – Önnön sorsával. A végzettel, mint azokban a több ezer éves tragédiákban, melyek által maga a műfaj született.

Valaha az isteni szándék érvényesülését tekintették végzetnek. De mi tölti be a végzet szerepét egy vallástalan írónál? Hubay abból indul ki – és ez drámáinak egyik axiómája –, hogy „az ember nem azonos – feltétlenül – azzal, aki a tettet elkövette" (idézet a *Napló nélkülem*ből). A személyiségben mindig legalább kétféle választásra van esély. „Az úgynevezett drámai feszültség a választás (pontosabban a választhatás) kockázatából ered. A drámának a legereszkedettebb pillanataiban is tudva tudjuk, hogy minden másként is lehetne" – olvasható ugyancsak a *Napló*ban, s ez a Hubay-drámák második axiómája. E két axiómából következik, hogy a Hubay-hősök sorsa saját választásukon múlik, s ennek maguk is tudatában vannak, mégis vakon választanak, mert azt már nem képesek vagy nem is lehet felismerni, hogy milyen elemi és társadalmi törvények csatatere a személyes életük. Hubay erről így ír a Naplóban: „Hogy Olaszországba kerültem, annak talán egyetlen haszna: élményszerűbben láthatom itt, hogy hányadán áll ez az ezredév végi emberiség önmagával. Itt fokozottan van együtt minden baj a bajok analizálására képes – és mégis tehetetlen – szellemmel. Egy széthulló ország, ahol egy szikrázóan lucidus eszű nép nem bírja felfogni, hogy mi is történik vele." A végzet tehát vakság a sorssal szemben; és végzet lehet a hirtelen megvilágosodás is a hosszú vakság után.

Hubay dramaturgiai vonzódása a több alakban jelen levő hősökhöz, az álarcokhoz és a színpadi szerepjátszáshoz, az álomjelenetekhez, a váratlan jellemváltozásokhoz bizonyosan onnan ered, hogy a hősök nem-azonosságát a végzetükkel, a történetek nem-szükségszerűségét csak ilyen változékony színpadon tudja eljátszani. *A szív sebei*be felvett drámák tanúsítják mindezt. Az *Utolsó császárkeringő* Ferenc Józsefe ártalmatlan szenilis bácsi, s ugyanakkor sátáni tömeggyilkos – személyesen a trónörökösök eltakarítása, személytelenül milliók halála terheli – no, nem a lelkét – történelmi számláját. Freud doktor is kettős alakban van jelen: Ferenc József álmodja az egyiket, az agresszív pszichoanalitikust, s kissé félszeg polgárember a másik – a valódi. A *Késdobálók* eszeveszetten gyűlölködő házaspárjának nincsen színpadi vagy álombeli alteregója, ők saját maguk elől rejtik el az igazságot. Dühkitöréseik csak az ifjúságuk reményeiben való csalódottság levezetésére szolgálnak, mégis csaknem végérvényesen felperzselik bennük a szerelmet és a szeretetet. A *Párkák*ban a lehallgatóközpont három alkalmazottja emberfölötti hatalommal bír

mindenki felett, s ugyanakkor mindhárman boldogtalan, esendő lények, vak eszközei saját eszközeiknek, csak egyikük képes arra, hogy kiszakítsa magát e csapdából.

A kötet legizgalmasabb darabja a *Tüzet viszek.* Soós Imre öngyilkossága, s vele együtt jó néhány bizonyítottan önszándékú vagy csak annak hitt halál, például Sarkadi Imre önpusztítása élete utolsó éveiben ugyanolyan kulcsproblémája Hubay munkásságának, mint Oedipus vaksága. Már a népdalból kölcsönzött cím is azokra az emberi vállalkozásokra utal, melyeket „szent" vagy „megszállott" jelző illet, egy eszme vagy egy hivatás szolgálatára, tettekre, amelyeket rendszerint a „nagyság" fogalmával kapcsolunk össze. A *Tüzet viszek* színész-hőse és orvosnő-hőse akarva-akaratlan ilyen nagy vállalkozásba fogott, amikor egymáshoz kötötte olyannyira különböző életét. A színészt falujából kiszakítva túl magasra röpítette a történelem, de már magáénak érezte ezt a magast is, s nem bírta elviselni az őt övező gúnyos kételyt. Az orvosnőt is a környezet rosszhiszeműsége ingatja meg – végzetesen. Hubay – közös öngyilkosságuk után – színpadra idézi szellemalakjukat, s újra eljátszatja velük a perceket, melyek múltán magukra robbantották a lakást. S a színész szavaiban, hogy nem érzi szükségszerűnek a halálát, hogy holtan is az életet választja – Hubay vitába száll azzal is, amivel igazán nem szokás: a bevégzett tragédiával, hiszen miért ne lehetne ostoba véletlen az is?

Nagyság és tragikum – mindkettő eredendően hozzá tartozott a drámához. De ma? Korunk hőse a kisember lett. Hubay azonban nem volt hajlandó lemondani a nagyság principiumáról. A *Búcsú a csodáktól* nem „búcsú", ellenkezőleg: szenvedélyes marasztalás. Sophokles és Athén pusztulásáról szól a darab. Együtt voltak nagyok, egyik hanyatlása a másikét vonja maga után. Iophon, Sophokles későn született fia – az Ödipusz-komplexusnak pontosan megfelelve, melyről ki tudhatna többet Sophoklesnél – apja ellen tör: feljelenti, mint elmebeteget. Az agg utolsó drámáját már épelméjűsége bizonyítására írja. S amikor meghal Sophokles, romba dől Athén, Iophon harmadmagával apja betiltott műveit adja elő – büntetésből megvakítva. A Sophokles képében megjelenő Zeus így köszönti a három fiatalt: „Fiaim! Istenek!"

Sok előzménye van Hubay pályáján e gesztusnak. Többször hívta már szövetségesül a fiak nemzedékét, szorongva, szinte vizsgadrukkban, hiszen vakságban leélt életünk értelmét ők fogják majd megismerni, ha lesz mit megismerni egyáltalán. Szép befejezése egy drámának. Szép a naplóban a modern Hamlettel kapcsolatos bejegyzés is: „amitől ez a fiatalság a leginkább szenved, az a dolgok igazi valójának nehezen kifürkészhetősége, az olthatatlan gyanú, hogy az újságok, a könyvek, a televízió mind csak arra vannak, hogy átrázzák őt." De bármilyen vonzó is az ifjúság örök eszménye, a valóság rejtélyes ellentmondásai vonzóbbak: „Főiskolások meghívtak a *Tojás* vitájára. Lelkes, vad kiállásra készülnek. Ha kell – elvéreznek. A *Tojás*ért. Furcsa. A *Tojás* hőse – Magis – a világirodalom egyik legcinikusabb, legmegalkuvóbb figurája." Talán egy megírásra váró Hubay-dráma magja a napló cikkelye. *(Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978 - Magvető, 1979)*

Magyar Nemzet, 1980. május 11.

Démonok a laboratóriumban

Ingmar Berman: Jelenetek a bábuk életéből*

Jó ideje úgy megy el az ember egy-egy új Bergman-filmre a moziba, mint valami régi, külföldi barátjával való találkozásra, akivel mindig sikerül megtalálni a hangot, már csak azért is, mert rendre kiderül, hogy lényegében ugyanazok a személyes problémák foglalkoztatják, mint őt, és akitől megszokta, hogy szinte gyógyítóan éles megvilágításba helyezi ezeket a homályos intimitásokat. Egyszóval a „de jót fogunk lelkizni!" kicsit restellt, de kéjes várakozásával. S erre a kellemes várakozásra csak a nagy Bergman-filmek cáfolnak rá: a *Csend,* a *Persona,* a *Szenvedély,* a *Suttogások, sikolyok* után – kinél-kinél bővebb és szűkebb lehet a felsorolás, e sorok írója számára például bővebb – az ember a katarzis megkínzottságával és boldogságával sodródik ki a vetítésről. Bergman legutóbbi korszakában túlsúlyba kerültek a szelíden – terápiásan – társalgó filmek; a néző nem katarzisban, hanem esetleg ráismerésben részesült, és sértődötten vitázva, vagy a válasz, a beleszólás késztetésével állt fel a találkozás után; mindenesetre találva érezte magát (az *Érintés,* a *Jelenetek egy házasságból,* a *Színről színre* jellegzetesen ilyenek voltak). Úgy tűnik, ilyen a *Jelenetek a bábuk életéből* is.

Tévés technikával készült, amin voltaképpen Bergmannak a *Trilógiá*ban megtalált és később tudatosan hangsúlyozott stílusát értjük: az emberi arcra szegezett figyelmet, a színészi játék– itt helyesebb színészi meg*személyesítést* mondanunk – kivételes fontosságát. Arcok közelképben, hosszú monológok, nevezhetjük interjúknak is, hiszen többnyire egy kérdező személy jelenlétében hangzanak el, aki vagy rendőrtiszt, vagy pszichiáter, vagy csak egy közeli barát. Ez a film is – az első megközelítés felszínességével fogalmazva -– pszichológiai felderítésre vállalkozik, s abba a sorba tartozik, amelynek akkor már elkészült darabjairól Györffy Miklós 1976-ban megjelent monográfiájában *A tudatalatti démonai* alcímen nyitott új fejezetet. Ha tehát kritikusi könyörtelenséggel először arra keresünk választ, hogy miért maradt el ezúttal a katarzis, miért nem jelzett a „szépség lázmérője: hátgerinc" – Weöres egy fiatalkori verséből ismerjük a műszer nevét –, nem hibáztatjuk sem a „tévés technikát", sem a mélylélektani témát, hiszen ezek permanensen jelen vannak Bergman filmjeiben, a legnagyobbakban is.

Talán több joggal vehetjük gyanúba az áldokumentarista módszert, amelyet Györffy Miklós az *Érintés* című filmmel kapcsolatban így jellemzett: ,,Bergman ezúttal úgyszólván arra vállalkozott, hogy »dokumentumfilmet« készítsen a valóság egyik olyan szférájáról, amely a tényleges dokumentumfilmes módszerekkel megközelíthetetlen – részben gyakorlati, részben etikai okokból. Mi az, ami »dokumentumfilmszerű« e filmben? Mindenekelőtt Bergmannak az a törekvése, hogy a lehető legegyszerűbb, legészrevétlenebb, legtárgyilagosabb módszerekkel, látszólag minden beavatkozástól mentesen lefényképezzen egy lélektani helyzetet, amely kizárólag önmagát jelenti,

---

* Jelenetek a bábuk életéből (Aus dem Leben der Marionetten) színes és fekete-fehér, NSZK, Comp. Personalfilm GMBH München, 1980. I és R: Ingmar Bergman; 0: Sven Nykvist; Z: Rolf Wilhelm; Sz: Robert Altzorn, Christine Buchegger, Martin Benath.

illetve ha hordoz is általánosítható tartalmakat, ezek nem valamiféle jelképes síkon fogalmazódnak meg. A rendező észrevétlen háttérben maradását szolgálja, hogy a film szinte minden figyelmével az éppen célba vett jelenetre összpontosít, semmiféle célzással, baljós jelzéssel nem utal előzményekre, várható következményekre, vagy az adott jelenetnek az egész szerkezetben elfoglalt helyére." Ezt az utolsó megállapítást olvasván kiderül, hogy a *A bábuk életéből* csak részben alkalmazza az imént jellemzett módszert, s csak annyiban, hogy a dokumentumfilm tárgyilagos, észrevétlen megfigyelő kameráját használja. Ám az már itt nem állítható, hogy nem utal előzményekre és következményekre, sőt, az egész film egy tragikus bűncselekmény okait vizsgálja, avagy más fogalmazásban azt, hogy baljós életmozzanatok gyanútlan lebecsüléséből, a civilizációs kényelem öntudatlan fetisizálása miatt, ha még saját lelkünk vészjelzéseivel szemben is védelmezzük, miképpen következhet akár csak egy halvány patológiás lehetőség hozzájárulásával – katasztrófa.

A film, mint egy vizsgálandó tárgyat vagy tételt, mindenekelőtt bemutatja a katasztrófát: a gyilkosságot. Egy finom, fáradt arcú, jellegzetesen mai fiatal értelmiségi férfi, Peter Egerman megfojt egy prostituáltat. Ezt a sokkoló hatású expozíciót Bergman színesben forgatta az egyébként – két további jelenet kivételével – fekete-fehér filmből mintegy ezáltal is kiemelve. Nyilvánvaló, hogy minden dramaturgiai érdeknek ellentmond ott kezdeni egy filmet, ahol minden érzelem fokozhatatlanná válik, a hőst abban a pillanatban megismertetni, amikor véglegesen kizárja magát az úgynevezett emberi közösségből, beleértve a nézők részvétét is sorsa iránt. De ez a kezdés csak a dráma dramaturgiájának mond ellent, viszont megfelel a tudományos demonstráció vagy a törvényszéki tárgyalás dramaturgiájának. Bergman ezúttal lemondott mágikus hatalmáról a lelkek – legalábbis a nézők lelke – felett, amit a „második trilógiával" kapcsolatban egyik kritikusa a Le Monde-ban úgy fogalmazott: ,,lehetetlenség, hogy bele ne keveredjék az ember érzelmileg ezeknek a férfiaknak és nőknek a drámájába, akiket egyesít a gyengédség, szétválaszt a kétségbeesés, akik semmit sem képesek egymásért tenni, mégis görcsösen ragaszkodnak a boldogságról alkotott álmaikhoz." – Különös, hogy ebben az idézetben *A bábuk életéből* számos kulcsszavára bukkanunk, csakhogy ellenkező értelemben: a szereplők nem képesek gyengédségre, csak a kétségbeesés egyesíti őket, rettegnek a boldogságról alkotott álmaiktól; és mindenekelőtt abban ellenkezik e film az előző Bergman-filmekkel, hogy nem „keveredünk bele" a történetbe.

Bergmant szinte kezdettől csábítja a lehetőség, hogy a nézőt az emberi részvét és azonosulás legvégső határaira sodorja magával, és próbára tegye etikai és ízlésbeli beidegzettségeinket. Testvérek közösülése, nyíltszíni coitus, erőszaktétel, homoszexualitás, öngyilkossági, gyilkossági kísérlet, és még mennyi, jogilag esetleg enyhébb megítélés alá eső, de érzékeinket és ösztöneinket súlyosan felhorzsoló epizód, amivel végül is elfogadtuk valamelyest rokonságunkat. A kéjgyilkosság azonban túlesik azon a bizonyos végső határon, s maga Bergman is körültekintően megvédi filmje nézőjét attól, hogy köze legyen Peter Egerman tettéhez: nekünk nem kell megismernünk Petert olyannak, amilyennek mindenki ismeri és Mogens, a pszichiáter leírja: tehetséges, szeretetreméltó, kötelességtudó embernek. Már a forgatókönyv is (olvasható a Nagyvilág 1980/12-es számában) eleve gyilkosként vezette elő Egermant: azzal kezdődik, hogy Mogens szakszerűen beszámol a gyilkosságról. Hogy az elkészült filmben mindent látnunk is kell,

ráadásul idegtépő vörös színekben, kékes neon-fényben, Bergman elhárító szándékát még nyilvánvalóbbá teszi.

Persze, ha egy művész etika és művészi hatékonyság között választ, már baj van. Ilyen választásban fogant mű esetén nyugton marad a hátgerinc, bármelyiket választja is a kettő közül. Mégsem mindegy, hogy mit választott; bevallom, megnyugtat, hogy Bergman az emberiességet részesítette előnyben, amikor ügyelt arra, hogy ne váljak érdekeltté Peter bűntettében.

De miért és mennyiben érdekelt ő, a filmrendező, a gyilkosságban? Miért írt és forgatott filmet arról, ami leginkább egy lélektani esszé témája lehetett volna?

Először is: miért ne használhatná Bergman – vagy bárki, akinek megvan ehhez a formai tudása és gondolati hitele – a filmnyelvet esszé vagy akár tanulmány formálására is? Alighanem közel járunk az igazsághoz, ha *A bábuk életéből*t filmesszének tekintjük.

Másodszor: első nagy filmjei idején, amikor Isten létével vagy az emberi lét Istentől való megfosztottságával viaskodott, és szembenézett a létezés eredendő magányosságával, sokan értelmezték műveit merőben ideológiai szempontból, amire egyébként pályakezdő, olykor tételeket megjelenítő filmjei szoktatták rá kritikusait. Nem is egyszer mint a Heideggeri egzisztencializmus szemléltetőanyagát elemezték a *Trilógiát,* holott e kétségtelen filozófiai allúziót Bergman nem ismerte el filmjei indítékának, s nyilatkozataiban azt igyekezett sugalmazni, hogy nem az ideológiák, hanem az ember érdekli elsőrendűen, az egyes ember; és annyira kevéssé eltökélt „eszmei mondanivalók" tekintetében, hogy szívesen hagyatkozik forgatás közben az intuíciójára, sőt, akár a színészei előadódó ötleteire is. ,,A filmjeim. szereplői pontosan olyanok, mint én magam, azaz ösztönök mozgatta állatok – nyilatkozta például –, és legjobb esetben csak olyankor gondolkodnak, amikor beszélnek. Filmjeimben az intellektuális kapacitás viszonylag csekély. A testé a főszerep, kis lyuk benne a lélek. Filmjeim anyagát élettapasztalatok, élmények és benyomások adják, intellektuális és logikai megalapozásuk sokszor fogyatékos." – De hát vehetjük-e készpénznek, hogy jelen esetben is csupán egy bizonyos ember, történetesen egy kéjgyilkos érdekelte? Vagy ellenkezőleg: csupán megbízható mélylélektani illusztrációnak szánta filmjét, hogy bizonyos elképzelhetetlennek látszó tettek hogyan mennek végbe a valóságban?

Nem, ha szófogadóan lemondunk is annak vizsgálatáról, hogy mit *akart* Bergman ezzel a filmmel, arról már nem mondhatunk le, hogy meg ne kíséreljük elhelyezni abba az összefüggő gondolati rendszerbe, amit eddigi munkássága feszít ki e film köré is, mint egy állványzatot vagy egy állványzat emlékét.

Amikor az *Úrvacsorá*ban Thomas elvesztve hitét ráébred, hogy nemcsak Istentől fosztódik meg, hanem az emberek közösségéből is kirekesztődött, és kimondja: „Eljátszottuk az egyetlen lehetőséget, azt, hogy emberek között élünk" – egyszersmind kijelöli Bergman következő film-expedícióinak az útvonalát. Többé-kevésbé mindig felmerül ezután a kérdés: adhat-e egymásnak ember és ember olyan kapaszkodót, mint valaha Isten adott. A *Suttogások, sikolyok* Piéta-képsora, vagy – profánabb változatban – a *Színről színre* hősnőjét az öngyilkosságból és a tudatzavarból kimentő orvos önzetlen barátsága ellenére is joggal mondhatjuk: nem, nem adhat; az expedíciók üres kézzel tértek vissza. Még a *Jelenetek egy házasságból* rezignáltan kiengesztelődött befejezése is csupán annyit állít, hogy talán enyhíthetjük egymás magányát, de csak akkor, ha nem is akarunk

ennél többet. Ellenben az *emberi* megváltás kutatása közben ezek az „expedíciók” egyre nyíltabban számoltak be arról, hogy sötét kátyúkban akadtak el: ismeretlen erők, démonok kátyúiban: nyílt és rejtelmes agresszivitásban, önnön rideg önzésünkben, szeretetre való alkalmatlanságunkban, a kielégítetlenség, tehetetlen szenvedés romlott, kénszagú krátereiben. Látszatra semmi köze nem volt a *Szenvedély* szigetén garázdálkodó titokzatos szadista állatgyilkosságainak a központi szereplők ehhez képest domesztikált bűneihez – csak éppen megnyitotta Bergman e titkolt bűnök távlatát. Mintha erre a távlatra is utalna Marianne a *Jelenetek* utolsó epizódjában: „Nem gondolod, hogy teljes zűrzavarban élünk? Félelemben, bizonytalanságban, értetlenségben. Zűrzavarban. Titokban tudjuk, hogy csúszunk lefelé. És nem tudjuk, mit tegyünk.” Akár feltételezhetjük, hogy Marianne itt már Peter Egermanra is gondolt, annál is inkább, mert a Peter-Katarina házaspár az ő otthonukban bukkant fel először, acsargó veszekedésükkel akkor még elképesztve a jó házasság illúziójában élő vendéglátókat. Ugyanakkor viszont Peter Egermanról is feltételezhetjük, hogy az *Úrvacsora* Tomas tiszteletesére céloz pokoli iróniával, amikor először tesz vallomást Mogensnek ijesztő kényszerképzetéről, és azzal kezdi: ,,Mindig arra gondolok: jövő héten jobb lesz. Elvégre eleven emberi lény vagyok, akit más eleven emberi lények vesznek körül. Logikus tehát, hogy változnom kell másodpercről másodpercre. Így hát holnap meg fogom találni a megoldást.” Igen, ez a film könyörtelenül gúnyos válasz Tomasnak, aki kihűlt istenének rótta fel, hogy miatta elmulasztotta a megváltódást az emberi szeretetben.

Peter Egerman számára az emberi közösség már nemhogy nem nyújtja a megváltás reményét, hanem mint egy automatizált futószalag, egyre közelebb görgeti kényszerképzete megvalósításához. Csupa korrekt, feddhetetlen és kiválónak mondható emberi kapcsolat. A magas társadalmi körökben máig megbecsült anya, aki persze egoista, mint a jelentős személyiségek általában, s így ez szinte a bájához tartozik, a feleség, a nagyszerű üzletasszony, csupa tehetség, okosság, és emellett nőies hisztéria, a jóbarát pszichiáter, aki olyannyira elfogult tisztelője Peter kvalitásainak, hogy csakis szenvelgésnek tudja tekinteni Peter kétségbeesett vallomását. Csupa remek partner egy játékban, amely szerint Peter Egerman sikeres gazdasági szakember, jól él, szép lakása, irodája van, kellemes barátai, csak sajnos már kissé beleunt a jobbnál jobb vacsorameghívásokba. Mindennek a légköre elviselhetetlenül agresszív. Itt nem kell külön „behozni” a tévéhíradó háborús felvételeivel az agresszivitást, mint némely korábbi filmjében tette Bergman. Agresszív a hajnali városkép a takarításhoz kivilágított üres irodaházakkal, az ablak alatt az autósztráda, s agresszív Katarina, akinek személyében egy új, Bergmannál szokatlan nőtípus debütál a filmben: a minden tradicionális női lágyságot nélkülöző, de teljesértékűen erotikus hatású asszony. Minthogy azonban Bergman nőfigurái között eddig is fontos szerepet kapott a keménység, sőt könyörtelenség, rákényszerülünk a pontosabb meghatározásra, hogy miben is különbözik tőlük Katarina. Abban, hogy sebezhetetlen, mint egy szép, jól megalkotott, hasznos gép. Abban, hogy nem rí le róla a kiszolgáltatottság, mint minden korábbi nőfiguráról, akit Bergman előző színésznői játszottak.S persze agresszivitás lappang Peter bensejében is. Ő nem művész, mint a *Farkasok órája* hőse, akiben ugyanezek az indulatok egy képzelt gyilkosságban és artisztikus rémálmokban szublimálódtak. Józan üzletemberként még annyira sem jártas a tudatalatti dolgaiban, mint egy átlagos filosz. Még annyira sem, mint Katarina, aki a maga módján képes megvallani irracionális szorongásait. Például amikor arról beszél, hogy egy ízben elveszítette bizonyosságát az

azonosságában: ,,A fürdőszobában voltam és mosakodtam. Hirtelen elfogott valami megérzés, vagy nem is tudom, minek nevezzem. Néztem a jól ismert tárgyakat magam körül, és tudtam, hogy ezentúl nem fognak hozzám tartozni. Mindent elveszítek." Vagy például amikor ráförmed egy Peteren gúnyolódó barátjukra: ,,Valami fenyeget, amiről nem beszélünk, mert nincs rá szavunk. Foggal-körömmel kapaszkodunk valamiféle átkozott idillbe, holott tartalmatlan, és minden hézagán kiütközik a rothadás." Peter azonban még azután is, hogy öngyilkosság szándékával kiállt a tetőre, érzelmeinek csak a felszínéről tud beszámolni: ,,Tudod, mitől félek a legjobban? Attól, hogy egy szép napon majd nem bírok dolgozni, nem olvashatom el az újságot, nem étkezhetek a megszokott időpontokban. Félek, hogy bedöglik a kocsim, félek, hogy megbetegszem, félek, hogy kilyukad a fogam. Tudom, hogy a legkisebb zavar is felboríthatja gondosan felépített biztonsági rendszeremet."

Holott éppen ettől a „biztonsági rendszertől" csömörlött meg, ami nem egyéb, mint formák, normák, viszonyok, gesztusok, szavak beidegződött mechanizmusa, s nemcsak a tevékenységet és a viselkedést teszi gépiessé, hanem kész formák kokilláiba nyeli el az érzelmeket, az egész lelket. Előírt szereppé degradálja a létezést, önnön szerepévé – *bábbá* – válik az ember, s nemcsak ő, hanem a „biztonsági rendszer" valamennyi emberi tartozéka, mindenki, akivel kapcsolatba kerül. Az ember báb – s nem is a sors, nem is valamely isten kezében, csupán társadalmi-kulturális meghatározottsága által, ami egyébként néha alig látszik többnek illemszabályok és viselkedési normák gyűjteményénél. Peter egy őszinte percben elrúgja magától a gondos feleség szerepében tetszelgő Katarinát: ,,Micsoda képmutatás!" – de jól tudja, hogy nincs semmi e „képmutatáson" kívül, és retteg, hogy megszakad a képmutatások egymásba öltött láncolata.

Csak az álmai tájékoztatják arról, hogy mire vágyik és mitől retteg valójában. Peter tudatából – szavak híján – ezekkel az álmokkal kellett előhívni az őszinteséget: így kerültek egy objektív hangvételű „áldokumentumfilmbe" álomjelenetek. Főképpen egynek tulajdonított Bergman nagy jelentőséget: ennek az álomnak a hangulata teremtődik meg némi modulációval a prostituálttal való együttlét során, ami Peterben a gyilkossághoz vezető rövidzárlatot idézi elő. Ezt az álmot – vagyis kettős álmot, hiszen Peter álmában álmodja, hogy álmodik – színesben forgatták, miként a gyilkossági jelenetet és a végkifejletet: Peter csöndes, minden emberi jelleget, személyességet vesztett motoszkálását az elmegyógyintézetben. Az álom egyik részletében Katarina fölényes, elérhetetlen lénye korbácsolja fel az álmodó eszeveszett dühét, a másik – a színes – részében pedig csodálatos gyengédségben egyesülnek, s ekkor Peter ráébred, hogy meggyilkolta Katarinát.

Íme, egy kulcsszó: gyengédség. Vagy inkább azt a szót kéne használnunk, amit Tim, Katarina régi barátja és munkatársa, a rokonszenves homoszexuális férfi újabb inkarnációja Bergmannál: közelség. Tim valószínűleg a legmérvadóbb narrátor az e filmben szereplő narrátorok sorában, akik valamiféle magyarázatot iparkodnak adni a történtekre, s akik közül a korlátoltság pálmáját kétségkívül Mogensnek, a lélek szakavatott tudorának juttatta az ezúttal igencsak ironikus kedvében lévő filmrendező. Úgy tűnik, mintha Bergman szívesebben „hallgatna oda", amikor Tim beszél. Tim például az mondja a rendőrségi kihallgatáson: Peter érzelmileg haldoklott". Persze, ő is önmagáról beszél elsősorban, mint mindenki ebben a filmben, de nem vitás, hogy azért ez a megállapítás áll Peterre is. Tim egyébként is előtte jár Peternek: az ő életmódjában már tudatosan és nyíltan jelen van a gyengédség-szeretetvágy és az agresszivitás-brutalitás kettőssége. De csak ennyivel jár előtte. Hiszen ha tudja is, hogy ki ő, ennek az azonosságnak csak a szégyenét éli meg, elfogadni

nem tudja ő sem. A film legbensőségesebb jelenete, amikor Katarinának nyújtja a kezét, hogy érintse az arcához. ,,Érzed a kezem?" Katarina igent mond. ,,De azt is, hogy ez én vagyok? *Hogy én vagyok?*" Katarina rázza a fejét. Ennek a jelenetnek a reménytelensége magyarázatul szolgálhat arra, hogy miféle vágy fejeződik ki Peter álombéli jóérzésében, amelyet így ír le: ,,Volt ott még valami megmagyarázhatatlan fény, amely megjelent, aztán elmúlt – az összetartozás érzése a feleségemmel, akár ő volt az, akár valaki más." Az Isten szeretetében való megbizonyosodás, vagy egy másik ember szeretetében való megbizonyosodás helyett ők (ők?) már csak (csak?) önmagukban szeretnének megbizonyosodni, a másik emberben való tükröződés által. *A nap vége* öreg professzora még naivul így beszél: ,,Mintha mondani akarnék magamnak valamit, amit ébren nem akarok meghallani." Milyen messzire kerültek ettől Bergman új modelljei! Ők már meghallják, néha meg is értik a megnevezhetetlen erők fenyegetését, de tehetetlenek velük szemben, már csak azért is, mert az emberi tudat szánalmas és szűkkeblűen racionális formái eleve kirekesztik magukból a teljes ént. Az identitása bizonyosságától megfosztott ember abban a reményben sóvárog kannibalisztikus éhséggel egy másik emberben való felolvadásra, hogy valami bizonyos tudást szerezzen önnön kivoltáról. Peter számára Katarina mindannak a foglalata lett, ami kirekeszti őt valódi énje megismeréséből – megszületéséből. Ezért vágyik egyszerre a meggyilkolására és a vele való egyesülésre. S feltehetőleg ezért váltja ki a Katarina szerepébe behelyettesített prostituált lány egyetlen szokatlan, ,,szerepen kívüli" gyengéd mozdulata a gyilkos rohamot.

Persze, ha feltételezzük is, hogy ebben a gyilkossági históriában Bergmant nem annyira a precízen feltárt életrajzi-lélektani mozzanatok érdekelték, mint inkább az önnön személyisége bizonyosságát elvesztett ember veszélyeztetettsége, még mindig ellene vethetjük a vállalkozásnak: miért egy végletes, patologikus példában vizsgálta ezt – ámbár a *Színről színre* ezzel rokon vállalkozása ellen éppen az a kifogás merülhetett fel, hogy túlságosan körvonaltalan volt a történet –, vagyis miért vállalta a laboratóriumi tárgyilagosság tehertételét és a néző jogos fenntartásait – elvégre a betegség azért mégiscsak betegség, orvosra tartozik.

De hát az is igaz, hogy akár a lélek megbetegedése, akár a tudatzavarban elkövetett gyilkosság létezésük azon tényeihez tartozik, amelyekről alig tudunk valamit. És idézzük fel itt Nemes Nagy Ágnes egyik tanulmányának részletét: „Nem mintha lebecsülném ismert, többé-kevésbé kezünkben tartott tudattartalmaink fontosságát. Csak némileg keveslem őket. Századunk, ez a gyötrelmesen bonyolult század, többek között arra is megtanított minket, hogy legfontosabb, életünket eldöntő dolgainknak jó része érzékeinkkel fel nem fogható tartományokban történik, atomok és napkitörések, nukleinsavak és ózonpajzsok között. Mérhetetlenül megnőtt annak a jelentősége, amit a szó mindennapi értelmében nem vagyunk képesek átlátni, amit létünk antropomorf síkján *nem tudtunk,* s ez éppúgy vonatkozik a tudományos világismeretre, mint a művészetek által (is) szerezhető önismeretre. Kettőjük – világismeret és önismeret – közös parancsa rendeli ki a költészetet nehéz, századunkra jellemző kutatóútjaira, a névtelenek országába."

Nyilvánvaló, hogy mindez a művészetek között nemcsak a költészetre érvényes. Persze érvényes az idézet folytatása is: „De azért nem tévesztem össze a lírát az ismeretelmélettel."

Filmkultúra, 1982. 6. sz.

Ólomidők etikája

Margarethe von Trotta: Ólomidő*

Volt idő, amikor erkölcsösnek lenni a társadalmi-vallási normák és törvények megtartását és Istennek tetsző erények gyakorlását jelentette. A polgárosodással – és a romantikával – eljött a kor, amelyben a jó erkölcsbe beleértődött az önzetlen hazafiság is. De a politikai-erkölcsi megítélésnek az állandó késztetése és túlsúlya az értelmiség morális tudatában már e századi jelenség: az osztályok és nemzetek kollektív bűneitől való egyéni megtisztulás törekvése jelentkezik benne. Erkölcsösnek lenni ez idő szerint az uralkodó társadalmi normák és törvények kritikáját, esetleg elutasítását, netán megszegését jelenti. Így állította a század elején a szociális lelkifurdalás az értelmiség jó részét a szocializmus oldalára, s ez gerjeszti az állítólagos (vagy akár tényleges) nemzeti érdekeket érvényesítő imperializmus, máshol pedig a hatalmi abszolutizmus ellen a legális és illegális mozgalmakat szerte a világon. Különös, hogy éppen akkor, amikor az egyéni politikai cselekvés lehetősége, hatékonysága úgyszólván megsemmisült a nagyhatalmi politika és a modern fegyverkezés erőterében, pontosabban: amikorra a háborús krízisek és a nagypolitikának alárendelt lokális háborúk e tényre kelet és nyugat értelmiségét egyaránt ráébresztették, vagyis a hatvanas-hetvenes években színre lépett egy nemzedék, amely jelentős hányadában magára vette, hogy kibújik az eszmei manipuláció, a múlt meghamisítása, a jelen elkenése, a konformista vagy cinikus politikai pragmatizmus fóliasátrából, és hogy változtat, amennyire lehet, a dolgok folyásán. S minthogy ez eleve is eléggé reménytelennek látszott, egyáltalán nem volt könnyű a választás, hogy hogyan. Többé-kevésbé beilleszkedve az adott társadalmi keretek közé – vagy radikálisan, az erőszaktól sem riadva vissza, szembekerülve az *egész* (úgymond) civilizált társadalommal, s vállalva a törvényszegés minden következményét.

Ehhez a nemzedékhez tartozik Margarethe von Trotta (született 1942-ben) és filmjének testvérpár hőse is: Juliane, a feminista újságíró, és Marianne, a terrorista. Margarethe von Trotta egyik nyilatkozatában elmondta, már régebben is foglalkoztatta a Baader-Meinhof csoport egyik tagjának, Gudrun Ensslinnek az alakja – korábban ő személyesítette meg egy (mint mondta) rossz filmben –, de inkább más feladatokba fogott bele *(Nővérek,* 1979), mert a terroristalány megközelítésének módját nem találta. Nyilvánvaló, hogy neki is számolni kellett azzal a dühödt és nem is jogtalan elfogultsággal, ami a terrorista brigádokkal szemben a haladó közvéleményben is élt, jóllehet az első nemzedék tevékenységén még érződött valamelyest az idealista indíték, s ha lehet egyáltalán így fogalmazni: akcióik a maiaknál mérsékeltebbek voltak. Maga a rendezőnő – ha érdeklődéssel, a személyes tragédia iránt érzett részvéttel fordult is Gudrun Ensslin életsorsa felé – távolról sem osztozik a nézeteiben, s voltaképpen tapasztalatok híján aligha ábrázolhatta volna hitelesen az illegalitásban megélt élményeit. Ráadásul azt a bonyolult, disztingvált érzelmi-etikai

* Ólomidő (Die bleierne Zeit) színes, NSZK, 1981. I. és R.: Margarethe von Trotta; 0.: Franz Rath; J.: Monika Hasse, Jorge Jara; Z.: Nicholas Economon; Sz.: Jutta Lampe, Barbara Sukowa, Rüdiger Vogler.

vizsgálódást, amire készült, esztelenség lett volna egy hisztérikus elutasítást kiváltó cselekvéssorozat bemutatása mellett megkísérelni. A megoldást Christiane Ensslinnek, a börtönben gyanús körülmények között elpusztult leány testvérének könyve juttatta Margarethe von Trotta kezébe. Ez adta az ötletet, hogy két testvér nézetkülönbségére építse a filmjét, amelyben az idősebb nővérnek az övéhez közelebb álló aspektusából láttatja a történteket.

Az *Ólomidők* a jól felismerhető egyezések ellenére sem az Ensslin nővérek életrajzi filmje, a két alak a rendezőnő teremtménye, akikbe sokat belegyúrt saját emlékeiből is.

A két lány halálosan komoly vitáját követve egyhamar kiderül, hogy ebben a filmben nem a terrorizmus „kiértékelése" történik, hanem a javító szándékú politizálás alternatíváját vetítik elénk, s ez az alternatíva nem képletekben van felírva, hanem a szeretet, a féltékenység, a tehetetlen részvét, a fájdalmas csalódás, az esztelen ragaszkodás indái között bújik meg a két lány sorsában. Így hát a terroristalány eleve más, mint a könyörtelen újsághírek fantomja: egy arc, egy személy, s legvégül egy lány, akinek semmi sem maradt az életében, csak néhány, a meredten figyelő és szorgosan jegyzetelő börtönőrök gyűrűjében elhangzó, többnyire indulatosan szemrehányó szó és egy-egy elrebbenő gesztus.

A film különböző időben játszódó epizódokból építkezik, de semmiféle kronologikus rendet nem tart be. A gyermekkor és a kamaszkor emlékeit hol analógiaképpen, hol magyarázatul, hol egy lázálom motívumaként használja fel Margarethe von Trotta, és gyakran vág be a közelebbi múltból származó jelenetet, találkozást, mintegy hivatkozva rá, akár egy példára érvelés közben. Igen, a film szerkezetét voltaképpen egy gondolati kifejtés menete szabja meg, mint egy esszéét, vagy egy vitairatét. S noha a kompozícióban is, és az egyes jelenetekben is nagy szerepet kapnak az érzelmek, és a rendezőnő gondosan kidolgozta az arcok, a látványok, a tárgyak érzelmi hatását, az *Ólomidők* nem az érzelmei által akarja érdekeltté tenni a nézőt a témájában. Nem a kicsorduló könnyekre pályázik, bár az is elég természetes, ha a néző megrendül közben. Amennyiben csak Juliane és Marianne személyes tragédiájáról lenne szó, a néző érzelmi belekeverése miatt talán célszerűbb is lett volna szép epikusan követni, míg két bájos gyermek ilyen tragikus sorsra nő fel.

Éppen az, hogy Margarethe von Trotta a történet közepén kezdi a filmet (a választás megtörtént, mindketten megkezdték merőben ellentétes életútjukat, kiforrott életvitellel, és választásuknak már jó néhány visszavonhatatlan következményével), arra vall, hogy a rendezőnőt maga a választás érdekli, annak okait, távlatait mérlegeli. Marianne nem is mint terrorista, hanem mint köznapi asszony eleve kedvezőtlen megvilágítást kap az expozícióban. Elhagyott férje, Werner, akinek a nyakán hagyta kisfiúkat, Jant is, a gyereket egy utazás ürügyével Julianéra akarja bízni. Werner végleges utazásra gondolt; az elhagyott erdőben sután álldogáló fehér autója közli a nézővel: öngyilkos lett. Szerencsés kézzel választotta a rendezőnő ezt a riadtan futó, olcsó autót. Ez lett a páncélzata egy tétova, erőtlen, nagyralátó, fontoskodó s valamiképpen nagyon kommersz értelmiségi fajtának. Az öngyilkosságba lökött férj, az elhagyott gyermek – íme, Marianne belépője a filmbe. Igaz, Juliane is kicsinyes kékharisnyának tűnik az első pillanatban, meg se fordul a fejében, hogy Jan mégiscsak egy gyerek, és nem csupán megoldandó probléma; a munkájára hivatkozik, és arra, hogy ő éppen ezért nem szült gyereket. Tanúi lehetünk munkájának is: tüntetés szervezése az abortusztörvény eltörléséért. Tehát semmi kétség: Juliane meglehetősen tipikus és ennek megfelelően korlátolt feminista. Mindenesetre a köznapi józan ész szempontjából, amit ebben a

filmben szívesen neveznek nyárspolgári szempontnak, Jule mellett szól, hogy míg az emberiségért tevékenykedő anya és csődbe jutott apa egyszerűen csak sorsára hagyta Jant, ő mégiscsak elhelyezi valahogy egy családnál vidéken.

A két nővér első – illegális – találkozása egy múzeumban ugyancsak meghökkenti a nézőt. Mind a Marianne-t fenyegető veszélyhez, mind pedig Juliane közlendőinek súlyosságához képest elképesztő diáklányos idealizmussal vitáznak; Jule bizonygatja, hogy a lap, amelynél dolgozik, nem női újság egyszerűen, hanem új dolgokért harcol; Marianne-ra ez nincs hatással, ő szeretné nővérét bevonni maguk közé. Amikor Jule végre kimondja: nem azért jöttünk ide, hogy a világnézetünkről vitatkozzunk, Marianne egyenesen kijelenti: „Én igen!". Werner öngyilkosságának hírét ingerült részvétlenséggel fogadja, a gyerekkel kapcsolatos gondokat: „Azt hittem, Werner megoldja." Mindez a német történelem monumentális hős-szobrai alatt, többek közt Nietzsche szobra alatt. E vita alatt lép vissza a rendezőnő először a gyermekkor viszonyai közé, a protestáns lelkészcsalád emelkedett és feszélyezett légkörébe. Az apa komor keresztény erkölcsi szigorral a bűntudat ébrentartása és a cselekvő bűnbánat követelményét ültette lányaiba. A film folyamán kiderül, hogy levetítette nekik és tanítványainak Alain Resnais filmjét a koncentrációs táborokról, illetve arról, amit a felszabadítók ott találtak – a rendezőnő idéz is ebből a filmből –, s ezt éppen azokban az években tette, amelyekben mindenki felejtett és mélységesen hallgatott, s ezzel az alattomos hallgatással öntudatlan zavarodottságot keltett az akkor eszmélő gyermekekben.

A nővérek vitája a háttérrel: a szobrokkal és az apa emlékével azt sugallja, hogy ez a két törékeny, fiatal nő a belénevelt, a német szellem által ráhagyományozott erkölcsi imperatívusznak akar megfelelni a maga módján.* S a képi szimbolika nyelvén még arra is kitér, hogy miért hárítják el maguktól mindketten olyan könnyen és közömbösen a legalapvetőbb női szolgálatot, a gyermeknevelést. A rendezőnő egy régi hitlerista propagandafilmet idéz fel, ami nyilvánvalóan mindkettőjük emlékei között szerepelhet, a náci anyakultuszról, a „hős" anyákról, akik közreműködtek a katasztrófa előidézésében.

Marianne nem adja fel tervét, hogy Julianét megnyeri a mozgalmuk számára. Erre vall a Bejrutból írt levelében a naivul unszoló kitétel: ,,Az El Fatah nagyon sokat törődik a nőkkel" – és egy rajtaütésszerű éjszakai látogatás két bajtársa társaságában nővére otthonában, pontosabban ez alkalommal az a sajátosan női agresszió, hogy sorra kihányja Jule ruháit a szekrényből, állítólag valami ,,hordhatót" keresve.

Bár a film eddig a pontig is elsősorban Juliane nézőpontjából, személyén keresztül láttatta a történet többi szereplőjét, ettől kezdve ez még hangsúlyosabbá válik, minthogy Juliane körül leszűkül a világ és leszűkülnek tennivalói: nem marad más, mint az emberiesség által rárótt

---

* Hölderlin, akinek egy verssorából vette Margarethe von Trotta a film címét, valószínűleg ezen túl is befolyással volt a film gondolati szövésére. *A német éneke* című versében ezt írta:

A német nőnek hála! az égiek

jobb szellemét az ő szíve óvta meg,

s a nyájas, tiszta béke napról

napra föloldja a zűrzavart itt.

(Rónay György fordítása)

kötelezettség Marianne iránt. Marianne börtönben. Jule még elég gyanútlanul, szinte derűsen megy az engedélyezett látogatásra. Marianne visszautasítja a találkozást. Jule pontosan elérti az ebben kifejezésre jutatott megvetést: Marianne puha árulónak tekinti őt. Érthető, hogy éppen ekkor tűnődik el – retrospektív képek a filmben –, mennyire másként indultak gyerekkorukban. Akkor Marianne volt apjuk szófogadó kedvence, aki kereszténYi áldozatokról ábrándozott, s ő, Jule volt a szögletes, cigarettázó, fekete nadrágba bújt, lázadó kamasz. A rendező e szerepcserét még a lányok hajviseletével is érzékeltetni akarta: gyermekkorukban Marianne viselte azt a hosszú vörösszőke hajat, amit a felnőtt Juliane, s Jule haja volt akkoriban rövid, sötét.

Amikor Marianne végre hajlandó fogadni Jule látogatásait, folytatódik kettőjük között az örökös vita a kis eredmények fontosságáról és a durva leegyszerűsítések ártalmáról. Marianne ellenséges, elvadult, s teljesíthetetlen segítséget követel Julétól. Egyre elkínzottabb. Huszonöt napi éhségsztrájk, örökös villanyfény, emésztő magány. Julét hatalmába keríti a részvét, a testi szolidaritás. Egy hirtelen pulóvercsere a két lány közt – az átadott pulóver zsebében egy kis kicsempészet levél; apró cinkosságok; Jule orvos barátnője segítségével kipróbálja, hogy mit érez a húga mesterséges táplálás alkalmával; csak egyet nem vállal még: hogy újságcikket írjon testvéréről. Közben haragvó apjuk háta mögött elvitte egy látogatásra anyjukat; megérti, hogy a szülők már tulajdonképpen leírták magukban kényelmetlenné vált, túl sok szenvedést okozott gyereküket, s bár az anyát letaglózza az elcsigázott Marianne látványa, segítséget, támaszt nem tud nyújtani. Jule annál jobban átadja magát a szolgálatnak. Élettársa, Wolf, akinél türelmesebb, méltányosabb, kellemesebb és vonzóbb férfipartnert nemigen hordott hátán a filmtörténet, kezdi megelégelni ezt a helyzetet. De Jule csak most jutott el odáig, hogy megírja Marianne-ról a cikkét, a cikket, ami a többi újság fenekedő torzításaival szemben arról a Marianne-ról ad számot, akivel együtt támolyogtak ki a teremből öklendezve a Resnais-film közben, s akivel együtt nézték dermedten a Vietnam polgári lakosságát pusztító napalm-támadások dokumentumfelvételeit. „Nyárspolgári szempontból írtál rólam” – rohan Juléra a következő beszélőn Marianne. „Néhány évvel ezelőtt Hitlerjugend lettél volna” – vág vissza Jule, a fanatizmus kiszámíthatatlan szakadékaira célozva.

De úgy tűnik, ezeknek a vitáknak már nincs akkora ereje, hogy a forró részvétet Julében és a szeretet szomját Marianne-ban elnyomhatná. Amikor új, modern börtönbe szállítják át a lányt és társait, s itt üvegfal választja el a beszélőt, Jule alig tudja kivenni Marianne arcát a saját, visszatükröződő képmása mögül. (A két egymásra vetült arc – egyszerű, evidens képi szimbólum.) Marianne haláláról egy boldog olaszországi utazás alatt a tévéből értesül Juliane. De az igazi megrázkódtatás: látni a börtönravatalozóban a kínhalál által megcsúfolt arcot. Jule megszállottja lesz a nyomozásnak, hogy bebizonyítsa: Marianne nem követett el öngyilkosságot – megölték. Ebben a tevékenységgé emelt gyászban sem Wolfnak, sem másnak nincs helye. (A film mottója: „A gyász magányos tett a sokféle tevékenység között.” (Ingeborg Bachmann]) Jule felszámolja addigi életét, és tíz év alatt bizonyosságot szerez: a hivatalos öngyilkosság-verzió – hazugság. A sajtót azonban már nem érdekli az ügy. „Ezek az elfeledett történetek...” – mondja félvállról egy „jelentékeny ember”.

Felejtés – a film kulcsszava, a rendező nyilatkozata szerint is. A „jelentékeny ember” letorkoló ítéletére cáfolatul előkerül a filmben valaki, aki *nem felejtette el,* hogy ki volt Marianne, s számon tartotta, hogy Jan, aki immár más néven egy vidéki intézetben nevelődik, az ő fia. Leönti az alvó fiút

benzinnel és meggyújtja. Jule a felgyógyult gyereket magához veszi, s bár reménytelennek látszik, szeretné megértetni vele gyűlölt, elátkozott anyjának történetét. „Anyád rendkívüli nő volt...” – kezd hozzá.

A film fenti utolsó mondata – Margarethe von Trotta gondolatmenetének, persze, kiindulópontja volt. Szükségesnek látta ezt az életpályát, amit a köztudat egészen egyszerűen a bűnözés egy válfajának tekint, míg mások – elenyésző kevesen – hősiességnek, nemcsak a célt nem értő, durva agressziók felől nézni, hanem megmutatni, hogy zömmel éppen a legkülönb, a szűkös egyéni érdekszférákból kiemelkedő, az eszményeknek áldozó emberfajtából kerülnek ki a Marianne-félék, s emiatt még tragikusabb, ha áldozatuk elhibázottnak bizonyul; tragikus a szükségszerű kisiklás és a kísértő veszély, hogy ismeretlen, titokzatos erők hatalmába kerül a vállalkozás, s az a maga céljainak vak szolgálatába állítja. Marianne-ban nem volt kétely, nem aggódott, hogy esetleg tévedés vezérli útján. Túl mélyen vertek benne gyökeret apja imádságai és fohászkodásai: a vallás ráruházta az erős hit bizalmát abban, hogy tetteink végén ott a megtisztulás, a kegyelem. Nem is változott meg ő olyan nagyon gyermekkori önmagához képest.

Kényelmetlen dolog, ha a recenzens ellentmond a nyilatkozó művésznek a mű valamely értelmezésében. Margarethe von Trotta és nyilatkozata nyomán az *Ólomidők*et ismertető újságírók többször leszögezték, hogy a két lány a kamaszkori egyéniségüket tekintve szerepet cserélt. Úgy tűnik, hogy ez csak a külsőségekre érvényes: a modorra, a botrányokozásra. Igazság szerint Marianne misszionáriusnak készült, arra készült, hogy egy hivatásnak maradéktalanul átadja magát, végül is ez történt, csak nem vallásos színezettel. Jule pedig, aki Sartre-ot olvasott, s a kételkedés és a választás szellemiségét élte meg a maga – akkor még – gyermek módján: ezt teszi a film jelen idejében is, ámbár látszatra szelíden, tétován.

Marianne *egyszer* választott; ehhez nem kis elszántság kellett, nem kis erő, de aztán, bármennyire nehéz is őket elviselni, csak következmények vannak, azok irányítják, sodorják a mártíromságig. Juliane percről percre választ. Többnyire kicsi dolgokban, és sokáig úgy látszik, egészen veszélytelenül, következmények nélkül. Aztán persze kiderül, hogy korántsem. Az ő csöndes ereje éppen abban nyilvánul meg, hogy kételyeit megőrizve is tudott konzekvensen élni. Ha egy meggyőződés igájába hajtja a fejét, az ember könnyebben hiheti ezt, mintha érzékenyen fürkészi az újabb és újabb helyzetekben a követhető, a lehetséges, a kikerülhetetlen magatartást. Végeredményben ha Juliane a meggyőződéséhez lett volna hű, nem bonyolódott volna bele Marianne bűnének és büntetésének ügyébe. Csakhogy ő valami fontosabb dologban volt következetes: az emberiesség erkölcsi parancsának való engedelmességben. Amikor pedig tevékenységgé emeli a gyászt, már nem is az érzelmek konzekvenciájáról van szó, hanem lázadásról egy hazugság ellen. Marianne halálának bevégzett ténye és a világban hemzsegő temérdek hazugság mellett jelentéktelen ügy ez, használni se igen használ senkinek, csakhogy bármily jelentéktelen, Juliane ügye, rá lett kiosztva, s nincs joga maga mögött hagyni, ahogy egy mérgezett kutat sem hagyhat ott az ember gondatlanul, anélkül, hogy megtisztítaná, vagy legalább jelzést ne tenne rá.

Jó film az *Ólomidők?* No, igen: velencei Arany Oroszlán-díj 1981-ben, sok-sok elismerés... És egyáltalán: a pontos munka, a két fantasztikus színésznő... Mégis az a gyanúm, hogy igazában csak azoknak jó film, de azoknak biztosan, akiket Margarethe von Trottához hasonlóan foglalkoztatnak a

progresszív cselekvés lehetőségei, akik szintén birkóztak magukban azzal az erkölcsi kihívással, amit 1968 után a bőrüket vásárra vivő fiatal lázadók színrelépése jelentett. Mert valószínűleg azoknak áll össze egészen a film szakadozott epizódsorozata egyetlen szenvedélyes érveléssé, azok siklanak el a rendezőnőt kísértő didaxis, a túlságosan kiszámítottra sikeredett gyermekkor-ábrázolás mellett, akik maguk is jártasak efféle gondolatok között, és felismerik, hogy mire megy ki a játék.

Persze, ki tudja? Talán elég sokan vagyunk ilyenek.

Filmkultúra, 1983. 5. sz.

Kényszerpálya és kiút

Szilágyi István: Agancsbozót

Becsületes, nagyigényű regény. Sajnos, e jellemzéshez óhatatlanul valami fölényeskedő, vállveregető mellékíz járul, pedig dehogy gondolkodom ,,fölülről" Szilágyi István munkájáról, dehogy a tisztes mesterségbeli teljesítmény (azaz a nem több ennél) értelmében használom a becsületes jelzőt, épp arra utalok vele, hogy az írásművészet legvégletesebb törekvésének adta át magát az író hosszú évekre a *Kő hull apadó kútba* (1975) sikere – nem várt, és a teljes magyar irodalmi tudatot átjáró sikere – után. Ez az abszurd, istenkísértő cél a létezés elvének tettenérése, mondhatjuk úgy is: az emberi élet értelmének meghatározása – bár ebből a mondatból meg diákos naivitás pillog ki, s igyekeznem kell ezt a későbbiekben kissé jóvátenni. A becsületes jelző politikai értelemben is helyénvaló, ugyanis tisztán, megalkuvásmentesen – legfeljebb csak rejtjeles áttételességgel – beszél e regény az égtájunkon mintegy fél évszázada hatalmat gyakorló, időszakonként és helyenként többé-kevésbé komfortossá vált diktatúrák több nemzedéknyi értelmiségének szellemi-erkölcsi elnyomorodásáról. Olyan ez, mint egy sorvadásos betegség, amely hosszú lappangási idő után, szinte már a végső stádiumban fedi föl magát, hiszen az értelmiségi ember látszatra ezen a tájon is folyamatosan használja az eszét, ügyel etikai tartására, s úgy tudja, nem ő, hanem a világ az, amivel baj van, amiben nem lehet élnie, ami miatt nyilvánvaló okkal szorong. Ám egyszer csak beérik a kínos felismerés, vagy esetleg csak a rátörő letargia jelzi sunyítva, hogy mert nem lehetett élnie, bizony nem is élt *saját* életet, része a világnak, amelyet gyűlöl, a szorongás pedig nem csupán kísérője, hanem kizárólagos tartalma lett létének. E gondolat bátorságához hozzátartozik, és illik figyelembe vennünk: olyan időszakban írta Szilágyi István e regényt, amikor nemhogy szorongásra, rettegésre is volt elég oka.

Nagyigényű, becsületes regény tehát az *Agancsbozót,* s mindezt szeretném megéreztetni, megkísérlem gondolati útjait követni, a beleépített ismeretanyag szertelen bőségéről képet adni, az önemésztő írói jelenlétet e hatalmas teremtés minden pillanatában érdeme szerint méltányolni, de előtte közönséges olvasói tapasztalatommal kell elszámolnom: csalódást okozott. Sértette az arányérzékemet.

Felületi közelítésben úgynevezett antiutópiaként határozható meg a regény: négy férfi ismeretlen okból és ismeretlen módon összegyűjtve, egy tökéletesen elzárt óriási hegyszakadék függőleges sziklafalából nyíló barlangban él, az ott berendezett kovácsműhelyben dolgoznak. Kardokat kovácsolnak, a történelmi idők valamennyi kardformáját felidézik, a hagyományos eljárásokat követik, de munkájuk eredményét senki nem kéri számon tőlük, a kardok csak gyűlnek a tárlókban, igaz, fegyverként – amúgy edzetlenül – nem is volnának használhatók. A nyersanyagot és az élelmet csigán felhúzott zsákokban kapják meg. Eleinte az allegorikus vonatkozásokat kutatja mindebben az olvasó, de hamarosan ráébred, hogy e helyzet összetevői meghosszabbíthatatlanok, nincs olyan parabolaív, amelyen azonos tulajdonságokat mutatna e kovácsműhely rendje a társadalom rendjével. Ez kedvére szolgál: nem rajong a logikai tyúklépések szerint haladó tanmeséért. Ráadásul az analógiás átszámításokra épülő ötlet hamar kifullad, de mert szinte a

végtelenségig működtethető, az írók szinte sohasem hagyják abba kellő időben az efféle történeteiket. Az olvasó tehát mintegy „nagykorúsítva” érzi magát, amikor rájön, hogy a barlangbéli élethelyzet nem utalás valami „tényleges” élethelyzetre, hanem semmi más, mint önmaga, éppoly abszolút s voltaképpen illogikus, mint valamennyi élethelyzet az „életben”, a legmindennapibb is. S valóban, a regény név nélkül útjára bocsátott, majd a társai által őszülő haja után Deresnek nevezett főalakja élni kezd ebben a helyzetben, pontosabban egzisztálni, hiszen a helyzet túl behatárolt, túl steril ahhoz, hogy a benne levést életnek lehessen nevezni.

Persze történik egy s más. A legfontosabb esemény a szarvasvadászat, amelyre egész évben készülnek, az egyetlen alkalom, amikor a csigán egyet maguk közül leereszthetnek. Sorsolással döntik el, ki legyen az: Vulkán, a „szelíd karvalyképű”, komor, de segítőkész vezéregyéniség-forma, Héfa, a „gyűrt bokszkesztyűfejű”, kiskamaszlelkű indulatember, vagy a „szakállas”, a másik kettőnél elmosódottabbra sikerült, zárkózott, józan Ilmár. Az elejtett szarvas feldolgozása, a pompás vacsora a legnagyobb ünnepük, ekkor sodródnak legközelebb eltemetett vágyaik felszínre engedéséhez. A lakomára hamarost következik irgalmatlan fegyelmével a tél, amikor légmentesen le kell zárni a barlangnyílást, s még a pár méternyi sziklapadról is le kell mondaniok a barlang előtt. Télire szamurájkardok készítését kapják feladatul, ezúttal már edzeni, köszörülni is kell őket, s ez a körülmény, hogy a munka sokkal igényesebbé és valamelyest értelmesebbé válik, hatalmas változást idéz elő, visszavonhatatlan következményekkel. Deres egészen átadja magát a feladat vonzásának, kissé be is csavarodik, a többiek visszariadnak tőle. Tavasszal baleset történik: a lezúduló hó és jég csaknem elsodorja Vulkánt, és földhöz csapja Héfát; az esemény alkalmat nyújt arra, hogy kiderüljön, voltaképpen már-már kedvelik egymást, legalábbis egymásra vannak szorulva. A nyár a damaszkuszi pengéé. Sajátságos ötvözet, különleges hevítés és kovácsolás a markolatig visszahajlítható kard titka. A technológiai leírás azonban kevés volna a sikerhez, az egykori perzsa kovács tudását szinte médiumként kell kifürkészniök az anyag viselkedéséből. Az ismertetés szerint legvégül a felhevített pengét egy rabszolga testében kellett lehűteni, és Deres, ismerve társai ijesztően következetes munkaerkölcsét, számol azzal, hogy e befejező aktusra is sor kerülhet, félni kezd, hogy ebben részesnek kell lennie, vagy – ki tudja? – áldozatnak szemelték ki, és szökésre szánja el magát.

A regény utolsó fejezete úgyszólván a kalandregények – még inkább kalandfilmek – motívumait sorakoztatja föl: őrház, kutyák, kerítés rejtett riasztócsengővel, váratlan meglepetés... A meglepő fordulat nem más, mint hogy Deres rejtekhelyéről látja: három társa is lejött titokban a barlangból, abban a hiszemben vannak, hogy őt magára hagyták odafönn, szavaikból kiderül, azért határoztak így, mert az utóbbi időben tanúsított hisztérikus magatartása miatt alkalmatlannak ítélték a szökéssel járó izgalmak kiállására. Deres szemtanúja lesz annak is, hogy az őrség Héfát lelövi, látja, hogy a másik kettő kissé meg is könnyebbül ettől – Héfa kétségkívül nehézkes mozgású volt, tehát a megkönnyebbülés érthető, mindazonáltal Deres ezek után mégsem fedi föl magát előttük, külön külön folytatják útjukat.

A történések nyilvánvalóan és hangsúlyozottan véletlenszerűek, nincs közvetlen közük ahhoz, amiről a regény szól. Az író meg is formulázza ezt – mint szemlélete alapelvét – Deres egyik meditációjában: ,,Na de minden helyzetben az ésszerűt kutatni; minden eseményt, történést, sőt ezek mozzanatrészelemeit is szükségszerűnek, okkal valónak feltételezni – ugyancsak agybaj. Még

ha az emberi szellem mégoly riadékony is. Mert jó, didereg őkelme az érthetetlen helyzetek félhomályában; és innen a kényszer, hogy mihelyt egy helyzet »elmozdul« s »történni kezd«, annak máris értelmet, jelentést tulajdonítson – ám hiába próbál összefüggésrendszerbe fércelni esetlegességeket, ezek úgysem szövődnek biztonságos hálóvá, mely megtartaná, ha a trapézról leesik... Mi van, kezdünk fázni a véletlenektől?.... De erre talán mégse botorkáljunk tovább. Mert még betévedünk. Mint kósza véletlenek. Saját létünk kapuján?" A történések még ürügyül sem szolgálnak arra, hogy az elemi epikai igénynek megfelelően a szereplők megnyilvánuljanak, végig nem ismerhetjük meg például élettörténetüket. Deresről tudhatjuk a legtöbbet, de róla se sokat. Ő megcsömörlött munkahelyétől, főnökétől, önmagától ezen viszonyaiban, magánélete unalmától, és egy ifjúkori túrája útvonalát követve könnyű felszereléssel és egyedül nekivágott a magashegységeknek, jéghatár fölötti gerinceiken vándorolt, minden célképzettől menekülve. Amikor a bejárható út végére ért, és kényszerűen visszafordult, végképpen céltalanná vált, hiszen a hazajutás mint cél fel sem merült. Ezenközben tudni lehet, legalábbis sejteni lehet, hogy valakik figyelemmel követik, akik – midőn egy kőomlás magával sodorta – megmentették, és kirakták a sziklapárkányra a barlang előtt, ahol aztán magához tért. Később kiderül, hogy feltehetőleg helikopterrel szállították oda. – A belénk ivódott epikai séma azt a feltételezést sugalmazza, hogy ezek a *valakik* valami *céllal, szándékkal* cselekedték ezt. S ez a sejtés természetesen szorongással tölt el minket. S noha a sejtés nem igazolódik szokványos formák között, nem jelenik meg a színen az egyenruhás, vagy villogó szemüveges, vagy nyáladzóan debilis hatalom, a szorongás nem minősül fölöslegesnek vagy értelmetlennek. Sem a miénk, sem Deresé. Ellenkezőleg. Úgy tűnik, ez a szorongás olvasásunk tartalma, ami által személyesen és úgyszólván a regény világán kívül, hiszen a saját idegzetünk reflexpályáin találkozunk a regényfigurával. A szorongás ugyanis *van.* Mindegy, minek nevezzük, Velünk Rendelkező Szándéknak – mint Szilágyi István –, vagy Hivatalnak, Kastélynak, Szellemi Rendőrségnek, a megnevezhető fenyegetés kisebb, mint parttalan félelmünk. A szorongás fertőzet: ,,...bújhatsz a föld alá, landolhatsz távoli bolygókon, ha egyszer füstködös tájakról indultál, úgyis mindegy. Ott ügetnek a nyomodban félelmek és agyrémek, s hogy mikor érnek utol: idő kérdése csupán. Magadból vetítetted ki őket, tehát követnek, mint az árnyékod, hiába próbálsz elfutni előlük. És különben is: belerondítunk a létezésbe, és vesszük a kalapunk?" (Ez az idézet is a regény főalakjának egyik önreflexiójából való.)A regény tehát nem történések felől ragadható meg – következésképpen az antiutópia megjelölést is tévesnek kell ítélni, hiszen mellékes körülmény marad, hogy e barlangmélyi bezártság ijesztő esélyként jön számításba –, ugyanakkor nem fogható az allegorikus értelmezések hálójába sem, mert a megszokott csömörös-kudarcos gondolkodásmódunk fogalmait tüntetően elutasítja, megrontott, befülledt képzeletünk sémáit tudatosan kigúnyolja. Mi van hát akkor ebben a regényben? Mi az, aminek megértéséért végigverekedte magát az író egy magashegységi gerinctúrán, s egy évet lehúzott a kovácsműhely-purgatóriumban? S végre is mi az, amit megértett? Ugyanis erről van szó e vállalkozásban: Heidegger szóhasználatával a *létmegértésről* (mely „az ittlét egyik alapvető meghatározottsága" (*Lét és idő* 2. §), s az utalás korántsem önkényes, hiszen Szilágyi István jó néhányszor hivatkozik az elmefuttatásaiban az egzisztencializmusra. A regénybe foglalt létértelmezésre később visszatérek, most még a regényről mint regényről beszélünk, s ebből a szempontból elég annyit tekintetbe venni, hogy az író egy gondolati ösvény felderítésének szentelte könyvét, hogy kiutat találjon e földrésznyi kudarcból, bármily vesződséges, bármily magányos kiutat. Az *Agancsbozót* tehát voltaképpen

tételregény, mint az egzisztencialista regények többnyire. Az efféle regények tartószerkezete a legnemesebb anyagból készül ugyan, mégis csak kicsiny távolságokban feszíthető ki, hogy a gondolati ív befogható legyen egyetlen pillantással. Ugyanakkor az abszurd fikció is nehezen tűri a terjengősséget, mindenesetre nehezebben, mint a valóságfikciót nyújtó epika (a *G.A. úr X-ben* túl hosszú, míg a *Befejezetlen mondat*tal kapcsolatban efféle kritika fel sem merül). Eszerint az *Agancsbozót* kettősen is túlterhelt regény. Olvasója kicsit későn tud bekapcsolódni a szellemi vedlésbe, noha mint a közép-kelet-európai pszeudo-civilizáció részese, maga is rászorulna erre, s örömest vetné le a végig nem gondolt gondolatok, nem érzett érzelmek kérgét magáról, ha időben érdekeltté válna e felismerésben. Mindvégig sokat kap a regénytől: a kovácsmesterség ősi fogásainak leírását, a magashegységek élővilágáról meglepő ismereteket, okos, kulturált rezignációt sugárzó meditatív esszék, s a gyakorlatias leírások és illúziótlan, racionális elemzések tőszomszédságában egy elbűvölő varázslatnak is alanya lehet: az író a kulturális hagyományra kacsintva ravaszdi egyszerűséggel lényegíti át mítoszi vízióvá a barlangműhelyt és a négy kovácsot. Igen, sokat kap, csak éppen kívül marad a regényen.

Utólag – de csakis utólag – ez a kritika voltaképpen jogtalannak tűnik fel. Hiszen számos megoldásról vagy megoldatlanságról, amely korlátozta az olvasói együttműködést, kiderül, hogy szükségszerűen következett a regénynek mint gondolati útnak a logikájából, Szilágyi István tudatosan vállalt filozófiai aspektusából. Ilyen mozzanat például az, hogy Deres társairól, a regény másik három szereplőjéről nem áll módunkban ismerni az életrajzi előzményeket. Nem volt könnyű írói feladat életre kelteni és életben tartani őket pusztán néhány külső vonásuk, felszíni szokásaik – az egyik sörivó, a másik mindig teát főz stb. – alapján, és Szilágyi Istvánnak ez bravúrosan sikerült, mégis minthogy az ő technikai ügyességére több figyelem jut, mint teremtményeire, nem csoda, ha azok iránt közönyösek maradunk. Holott az író azzal, hogy a három kovácsot csakis a barlanghelyzetben szerepelteti és értelmezi, elutasítja az obligát előfeltevést, hogy van valahol egy „valódi" világ, ahol e három ember „valóságos" élete zajlott, s ahol az egyik – teszem azt – buszsofőr, a másik tanár, a harmadik párttitkár, s most e „normális" valójukból kiszakítva léteznek, kiszakítva a „világból". Egy filozófiai meggyőződést juttat érvényre: eszerint az ember léte csak a mindenkori *itt és most*ban fogható fel, azaz *jelenvalóságában,* ami azt jelenti, hogy ő és léthelyzete egyetlen konkrét valóság. (*Lét és idő,* 5. *§* „...a létezőre nem húzhatunk rá konstruktív-dogmatikus módon tetszőleges valóságeszméket, legyenek azok mégoly magától értetődőek is; az ilyen eszmékben jelentkező kategóriákat nem szabad ontologikus megfontolás nélkül rákényszerítenünk a jelenvalólétre. A megközelítés- és értelmezés módot éppen ellenkezőleg úgy kell megválasztanunk, hogy ez a létező önmagában és önmagától mutatkozhassék meg.")

A heideggeri rendszerben a fenti gondolatból „a környező világ birtoklása", a „gondolkodás" a dologról, a dolgok és az eszközök „kéznéllevősége" következik – aligha véletlen, hogy Szilágyi István az adott léthelyzetére lecsupaszított emberi lényt mint szorgos és leleményes iparosmestert állítja elénk. Egyébként e teoretikus hátteret nem ismerve és nem tekintve is arra a megnyugtató és örömteljes felismerésre vezet a négy férfi tevékenységének leírása, hogy az ember eredendően zseniális. A lefokozottsághoz képest, amiben a hatalmi és a civilizációs erőszak tartja, megdöbbentő megannyi ösztönös készsége, ötletessége, s ez az adottság, úgy látszik, lényegibben emberi, mint amit annak vélnénk: a tudata. Ezt akár tetten is érhetjük olyankor, amikor voltaképpen az eszközök,

az anyagok puszta szemlélése által feltárul előttünk a mód, hogyan használhatók és formálhatók, amikor tehát az ősi eljárások, évezredes ismeretek spontán módon reinkarnálódnak cselekvéseinkben. (A négy kovács például több ízben is csak azután kapja meg a technológiai útbaigazítást, miután már megvilágosodtak, és megoldották a feladatot.)

Szilágyi István azért vezette el szürke fejű értelmiségi főalakját az anakronisztikus kovácsműhelybe, az alvilágba (ahol „sólymok, sasok, keselyűk rég éhen veszett, kipusztult fajtái telepednek a ferde kőlap ereszére", megérezvén a szarvashús szagát, ahol télire kővé dermedt viperák vackolják be magukat a zugokba, és örökké parázslik a tűz), hogy ember volta elemi méltóságához visszataláljon. Innen nézve már érdemes a szimbolikus befejezést elemezni.

Deres óvatosan kúszva keresi a réseket a tőrhegyes száraz ágak összeékelődött szövedékében: ,,Igen, ez az ezüstszürkén villódzó fal védett minket a világtól. Most pedig ez a szederindával, aljnövényzettel benőtt agancsbozót akar tőle távol tartani. (Avagy amikor a várfal, a védmű börtönráccsá válik az ember körül.)" Átjut, és szabad vadászként várni kezdi a szarvasokat: ,,mert ha nem ők jönnek el, a szarvasok, itt lesznek rajtunk a kutyák. Lehet választani". Vadászként élni, és nem menekülő rabként: ez nagyobb részben választás kérdése – állítja tehát eltökélten a regény. Nemcsak a külső kényszer tesz minket alávetett lényekké, hanem szorongásunk, előítéletekhez és normákhoz való apatikus alkalmazkodásunk is. A saját erőnkre és lehetőségeinkre való ráismerés és azok érvényre juttatása már önmagában kiút. Néhány oldallal a befejezés előtt Deres így fakad ki: ,,Aki viszont a saját rabszolgalétén nevetni tud, az dögöljön meg. Annak meg kell dögölnie." *(Lét és idő,* 56. § „... a hívás, aminek a lelkiismeretet jellemeztük, nem más, mint az Akárki-önmagához szóló felhívás saját Önmagában. Ez a felhívás az Önmaga felszólítása Önmaga-lenni-tudására, és ezzel a jelenvalólét előrehívása a maga lehetőségeibe.")

Az önmaga visszavételére törekvő létező önmagába záruló *kör,* s ez úgyszólván botrányos képtelenség a hétköznapi megismerés és a tudományos vizsgálódás számára – Heidegger azonban nyíltan vállalta gondolatrendszere részeként. Szilágyi István hőse is amikor visszaveszi önmagát: *visszatér* oda, ahonnan elindult, a *kiút* csak ezt jelentheti, minden más *szökés* volna. Csakhogy hiába felel meg oly szépen a filozófiai szemléletnek a hős választása, ha az elbeszélő művészet alapvető szerkesztési elvével meg szembeszegül. Ez az elv Arisztotelész *Poétiká*ja óta így fogalmazható meg: ,,A történet két része: a fordulat és a felismerés." Az *Agancsbozót*ban a fordulat már az expozícióban megtörténik, amikor Deres szembesül életundorával, és elhagyja a várost, s ebben akár az öngyilkosság esélye is benne van. Az úton ehhez képest már nem történik vele semmi, csak maga az út. A barlangban töltött idő nem katarzis, hanem lábadozás. A felismerés nem hoz változást, csupán lassan szétszivárog az eszmélkedéseiben. (Nem tudok ellenállni a kísértésnek, hogy feltegyek egy ideillő, de a mű világán kívül eső kérdést. Miként alakult volna Deres útja, ha az író abban a tudatban formálhatta volna ki a regényét, hogy 1989-ben gyökeres *fordulat* következik be országainkban, s ez hoz le bennünket a barlangból? Ha kiderül, hogy létünk filozófiai aspektusú megvilágítására megnyugtatóan etikus világkép áll ugyan a rendelkezésünkre, de emellett és ezen túl ránk zúdul az anarchia és a bizonytalanság? Ha kiderül, nem csak önmagunk „visszavételére" van egyedi és magányos esélyünk, hanem reményünk kezd lenni arra, hogy a világot, jelenvalóságunk szociális és intellektuális értelemben *teljes* világát is „visszavegyük", azazhogy éljünk? Egyszerűen hogy éljünk?)

Eszemben sincs, hogy e regényen kívüli történelmi fordulat felemlegetésével csökkenteni akarjam Szilágyi István felismerésének jelentőségét. Ő igenis megküzdött a kelet-közép-európai lét reménytelenségével, és kiutat talált belőle. E tett jelentőségét semmi sem csökkentheti. Talán csak azon érdemes eltűnődni, hogy nincs-e összefüggés a regény túlduzzasztott mérete és a vállalkozás kezdetben nyilvánvalónak érzett kilátástalansága között. Nincs-e összefüggésben azzal, hogy még az emberi szabadságot körülíró filozófiai tézishez is a rablét kényszerpályáin haladva kellett lejutnia? Feltehetőleg van összefüggés. Ám mit sem változtat ez azon, hogy az *Agancsbozót* nagy mű, de nem jó regény.

A Kő *hull apadó kútba* is rendkívül bonyolult szerkezetre épült. Egy társadalmi regényt olvasztott össze egy lélektani regénnyel, s mindez mögé odavetítette a balladai hagyományt. Mégsem tűnik túlterheltnek, ellenkezőleg: e hármasság keltette életre, mert minduntalan új és új nézőpontot kínált egy szerelmi gyilkossághoz. Szendy Ilka e többszörös tükrözésben hol lázadó volt, aki képtelen beilleszkedni a középszerűeknek való rendbe, hol megrontó, gyilkos, ugyanakkor fejedelmi erő lobogott föl benne, más oldalról meg láthatóvá vált a gőg, az önzés és az őrület. Megint máshonnan az esendő szeretetvágy. E rétegekkel összevetve az *Agancsbozót* műfaji rétegeit – tézisregény és antiutópia, esszérészletekkel átszőve, s mind e mögé mitológiai képzetek vetülnek – szembetűnő, hogy itt az absztrakció került túlsúlyba, még az egyszeri, személyes emberi sors sem más itt, mint filozófiai kategória.

Eleinte arra lehet gyanakodni, hogy az *Agancsbozót* túlterheltsége abból fakad, ami nem egy kiváló tehetségű írónk pályáján súlyos nyomot hagyott: hogy *nagy művet* akarnak írni, mindenáron nagyot, ami alatt leszakad az asztal – ahogy egy sikeres ifjú szerző néhány éve egyik könyve ajánlásában megejtő nyíltsággal ki is mondta. Az elemzésben elmélyedve azonban már nem tudjuk eldönteni, hogy milyen okot véljünk a regény elhibázott arányai mögött: a nagyot akarást-e vagy pedig a politikai kilátástalanságot, amelyet igen nehéz lehetett az írónak elnyomnia magában, hogy ki tudja sajtolni – ha máshonnan nem megy, legalább az ideák világából – a túléléshez nélkülözhetetlen reményt. *(Kriterion,* 1990)

Holmi, 1991. március

A tabuk megtépázása

Luís Buñuel: Utolsó leheletem

Fordította Xantus Judit

Idegenkedem a botránytól és még jobban a botránkoztatótól.

Mindig erőt kell vennem magamon, amikor illő tárgyilagosságot kell tanúsítani a nyugati baloldali értelmiség egykori szovjetbarátságának, egyáltalán a Lenin által „hasznos idiótáknak” nevezett széplelkek és jó házból való fiúk-lányok marxista elkötelezettségének megítélésében.

Jóllehet gondolkodásomba és ízlésembe a bőrlégzés spontaneitásával szívódott fel a század izmusos művészete, vagyis a módba, ahogy érzékszerveimet használja az agyam, mégis irtózom az izmusok vehemens aktivistáitól, az általuk alkotott köröktől, kluboktól, élcsapatoktól, még azoktól is – egyébként persze tisztelettel –, amelyek a zsebenciklopédiákban is címszóként kell szerepeljenek.

A fentieket korántsem igazságom tudatában hangoztatom, nyilvánvaló, hogy ezek bizony korlátaim, mindazonáltal kénytelen vagyok vállalni őket, mert erősen megszabják a vonzalmaimat. Annál meglepőbb, hogy éppen Buñuel iránt lobban fel most bennem boldog, lelkesült baráti szeretet. Valamennyi filmje, amit láthattam, annak rendje – vagyis a rendező szándéka – szerint felkavart, de inkább izgatott félelmet váltottak ki belőlem, mint rokonszenvet. Pedig ott prüdériámat letörhette a nagyság szuggesztiója, a gondolati ellenkezést a műalkotás öntörvényű extremitása, minden ágaskodó ítéleten enyhíthetett, hogy végül is játékról volt szó (ha úgy vesszük). Itt meg, ebben az utolsó éveiben írott önéletrajzában minden, de minden magánemberi esetlegességgel, „egy az egyben” jelen van. A botrány itt nem artisztikus szublimáció, mint a szemgolyóba hatoló penge, vagy Tristana levágott lába, vagy *A nap szépe* Catherine Deneuve-jének szexuális aberrációja, a botrány tehát nem a filmművészet történetének nagy pillanata, hanem triviális idétlenség, mint például a madridi finom közönség előtt előadásra készülő Buñuel ötlete – alig lehetett róla lebeszélni –, ami szerint egy nagyszabású menstruációs versenyt hirdetett volna meg az egybegyűltek számára, avagy a terv, hogy egy ifjúsági előadáson leüti a mozigépészt, és pornófilmet vetít le gyerekeknek. A Szovjetunió és a kommunisták iránti rokonszenvét sem lehet afféle általános humanista elkötelezettség és a szociális lelkiismeret számlájára írni, mint az indirekt módon fogalmazó műalkotások esetében, hiszen egyenesen kimondatik: „Az ötvenes évek végéig szimpatizáltam a kommunista párttal.” Ugyanilyen nyers egyszerűséggel lelkesedik a szürrealisták programjáért – amiből utólagos summája szerint mindent lehetett érvényesíteni, kivéve a lényeget –, az erkölcsi indítékú destrukcióért, és ez a stílus, ez a gondolkodásmód, ez az erkölcs, úgy tűnik, az egyetlen, amit komolyan vett egész életében a művészetből.

Először persze néhány apróság lopta magát a szívembe, de alapjában véve nem sokat változtattak azon a véleményemen, hogy nekem nem sok közöm lehet Buñuelhez. Ami miatt érdekeltté váltam, észrevétlenül és érdekeltségemre egyszerre csak rádöbbenve: Buñuel gondolkodásának és előadásának a stílusa. A nagyvonalú, fesztelen őszinteség, a megállapítások késéles és mégis engedékenyen körültekintő tárgyilagossága, a latinosan tiszta gondolatvezetés, amely azonban a szögesen ellentétes vélekedésekre úgy reagál, mint szabályos jeggyel utazó teljes

jogú útitársakra, békés magabiztossággal, eleinte kíváncsian, később inkább türelmesen. Ez az ironikus szellem semmibe veszi a protokollt és az ellenprotokollt, egyáltalán: provokációival célba vesz mindenféle előítéletet, bamba megszokást, de az anarchisták fanatizmusa éppúgy viszolyogtatja, mint a csökött hagyomány. Saját hiúságát is tiszteletlenül kezeli, ám abban a pózban sem akar tetszelegni, mintha nem volna hiú. Semmiben sem akar tetszelegni, a Nagy Tiszteletlen pózában sem, az Irónia Bajnoka sem akar lenni. Rengeteg híres emberrel hozta össze a sorsa már azt megelőzően, hogy ő maga is mitikus személlyé, élő legendává vált, de sohasem a rang keltette fel érdeklődését, egyszerűen csak látta valamilyennek őket, ahogy minden embert, akire figyelmet fordított. Borgest például nem kedvelte, lenézte a Nobel-díjra való túl nyilvánvaló áhítozása miatt (bár itt is hozzátette: ,,Persze, ha újra találkoznék Borgesszel, talán alapvetően megváltozna a véleményem róla"). ,,Különben sem tisztelek senkit azért, mert jó író... – jelenti ki. – A világ tele van jó írókkal. Más erényekre is szükség van." Lorcát pedig – akivel madridi kollégistaként barátkozott össze, és ez a barátság ifjúkora nagy szellemi élménye volt – kifejezetten emberi kvalitásaiért becsülte nagyra, műveit, főképpen a drámáit nem szerette. ,,Az élete, az egyénisége messze felülmúlta az életművét" – írta le kérlelhetetlenül.

Buñuel látásmódja úgy is jellemezhető, mint valami abszolút gyakorlatias, tapasztalati, pozitivista látásmód – meglehetősen paradox megállapításnak tűnik ez fel, lévén nagy szürrealista művészről szó. Ám ha paradox is ez a jellemzés, valahogy mégiscsak számot kell adnom leírásainak elfogulatlan tényszerűségéről, arról a meghökkentő jelenségről, hogy Buñuel az emlékiratában úgy jeleníti meg önmagát és emberi környezetét, mint egy varázslatos realista író, nemcsak olyan valószerűséggel, hanem olyan józan realitásérzékkel is. Midőn az emlékek idézéséhez hozzáfogott, mentegetőzve előrebocsátotta: ,,Az emlékezetet állandóan elárasztja a képzelet és az álmodozás. Ez egyébként nem is fontos: ezek is megélt élmények, ezek is személyes emlékké válnak, akár az igaziak." Ehhez a beharangozáshoz képest rendkívül ritkán mosódnak el e könyvben a valóság határai. Kétségkívül fontos részét képezik Buñuel élettörténetének a képzelete eseményei, egy-egy ötlete, egy-egy groteszk sztori, amelyeket sokszor csak sok-sok évvel megképződésük után tudott felhasználni valamelyik filmjében. Valamint az is igaz, hogy egész életében ébren tartotta magában „az emberi lélek mélységeibe való alászállás képességét". „Az irracionális dolgok iránti vonzalom" és „az énünk mélyéről feltörő sötét impulzusok iránti érdeklődés" alighanem. még ébresztgetésre sem szorult benne – ő maga úgy szól e három tényezőről, mint ami szürrealistává tette –, mégis elmondható, hogy mindezek csak kitágítják és feloldják a valóság határait, mert számára a történés történés, az álom álom, a vízió vízió, az irracionális jelenség irracionális jelenség, melyek mindegyikét tiszta és gazdag értelmével igyekszik megragadni. Nem kell semmi hókuszpókusz, hogy a modern európai tudat és lélek újszerűségét és szabadságát mintegy önmagán demonstrálja e lapokon. Sőt mintha arról tenne tanúságot, hogy modernnek lenni – a fojtogató ballaszttá vált konvenciók tagadása és rombolása értelmében – teljes körű, természetes és őszinte viszonyt jelent a világhoz. (Már amennyire e viszony a történelem adott pillanatában teljes körű, természetes és őszinte lehet.) Semmiképp sem a modernség stiláris dogmáinak akkurátus teljesítését jelenti. Amikor 1925-ben, huszonöt éves korában Franciaországba érkezett, nemcsak a hírhedett Négy Művészet Báljának szabadosságai botránkoztatták meg (vicces, hogy Breton botrányesztétikájának híveként épp ezt a szót használja: „*Meg voltam botránkozva"*), hanem felháborítónak találta még azt is, hogy

Franciaországban nyíltan csókolóznak az utcán, és hogy házasságkötés nélkül élnek együtt a szerelmesek. Bizony, ő a középkorból jött: Spanyolországból. Aztán persze igen hamar föloldódott e tekintetben is, de öregkoráig maradt benne valami a patriarchális szemérmességből, legalábbis utálta a szabadszájúságot és mindennemű visszaélést a szexualitással a művészetben. Emlékirataiban tehát nem érezte szükségét, hogy igazodjék a róla való közhiedelemhez, ami filmjeinek szexuális aberrációkkal kapcsolatos motívumai alapján keletkezett, s ami szertelen szörnyetegnek tételezte fel őt. (Még Vittorio de Sica is azt kérdezte mély részvéttel Buñuel feleségétől a *Viridiana* megtekintése után, hogy, ugye, veri a férje?) Ha aberrált volna – írja egy helyütt –, nyilván visszariadna attól, hogy kiteregesse legmélyebb titkait. Mindazonáltal felfokozott volt benne és megkínozta a szexualitás, s nemcsak mint középkori erkölcsökkel sanyargatott kamaszt, hanem végig egész életében. Máskülönben miért sóhajtott volna föl megkönnyebbülten: „Az utóbbi években fokozatosan és végül teljesen megszűnt a szexuális vágyam, még álmomban is. Nagyon örülök neki: végre megszabadultam egy zsarnoktól." (Ezúttal megérdemli a figyelmet az a meghökkentő fesztelenség is, ahogy a férfiönérzet e halálosan fontos tabuját kezeli. Hogy valaki ennyire rendben legyen magával!)

No de végül is miért izgatták akkor annyira a szexualitás legszélsőségesebb megnyilvánulásai, az aberrációk? – tolakszik elő a gyanakvó kérdés. Az önéletrajz azonban nem ad támpontot mélylélektani elemzésekre. (Épp elég témát adott filmjeivel a pszichológusoknak; „Váljék egészségükre!" – hagyta rájuk nagy szívélyességgel, bármire jutottak elemzéseikben.) Egy másik motívumcsokorban, az úgynevezett kegyetlenkedésben azonban, amely az előbbivel nyilvánvaló rokonságban van, talán többet lehet megsejteni Buñuel indítékaiból. Leírja, hogy iskolás korában a legborzalmasabb élménye egy béka élveboncolása volt. Nagyon megbánta később, hogy nem tagadta meg a feladatot. A szem! – asszociáltam *Az andalúziai kutya* klasszikus jelenetsorára, amelynek végletes merészségét sohasem tudtam egészen megemészteni: a szemgolyóba hatoló pengére. Archetipikus rettegés kísért föl ebben a látványban. Elmebetegeknél gyakori kényszerképzet. És valószínűleg ugyanez az irtózat és ugyanez a kényszerképzet idéződik meg az eleven, kocsonyás békatestbe mélyesztve a pengét. Igen ám, de éppen az a híres-hírhedt jelenetsor tanúsíthatja, hogy pillanatról pillanatra végignézni egy a „másik" világból, a „másik" énünkből ránk vadászó kényszercselekedetet, végül megkönnyebbüléshez vezet: lám csak, ez volt az! S lám, túl tudtunk esni rajta. Pillanatról pillanatra megcsinálni, ezernyi technikai trükkel, a rendező számára – feltételezem – még felszabadítóbb. Hogy tudok a békáról, másképpen gondolok arra a jelenetre. Megnyugtat, hogy ha nem csupán zseniális számítás eredményeképpen ér sokkhatás a művészetből, hanem osztozhatunk a művésszel egymás irtózatában.

Párizsban egy filmjének plakátjára valaki ráírta: ,,A világ legkegyetlenebb filmrendezője." ,,Ez az ostobaság nagyon elszomorított" – fűzi hozzá Buñuel. Ő tehát egyáltalán nem tartotta magát kegyetlen művésznek. Pedig kétség nem fér hozzá: szörnyű világot teremtett a filmjeiben.

Imádta a lőfegyvereket, imádott lövöldözni – süketségét részben egy zárt helyiségben elsütött fegyvernek köszönhette. Ugyanakkor taszította minden agresszivitás, az eszmei agresszivitás is: mindenféle fanatizmus. (Voltaképpen ez tartotta vissza a kommunista párttól is, amelynek dogmatizmusát – a szimpátia ellenére – pontosan látta. Megemlékezik például *Az elhagyottak* című, Mexikóban készült filmje párizsi fogadtatásáról. Georges Sadoul készült volna írni róla, tetszéssel,

ám a párt nehezményezte, hogy a filmben pozitív szerep jut a rendőrségnek és a javítóintézet igazgatójának. Mihelyt azonban Pudovkin szovjet rendező elragadtatottan ír a filmről a Pravdában, a francia kommunista párt véleménye is egy csapásra megváltozik...)

Taszította Hollywood üzleti agresszivitása is. Itt töltötte élete terméketlen éveit. Madrid és Mexikó között tizenöt évig nem állt kamera mögött: ki hinné, hogy a világ egyik legünnepeltebb filmrendezőjének *volt* tizenöt ilyen éve. Taszította a cinikus érvényesülési hajsza, a rangkórság, a díjak fetisizálása. (Évtizedekkel később, amikor *A burzsoázia diszkrét bája* című filmjét Oscar-díjra jelölték, szürrealista örökifjúként úgy nyilatkozott egy sajtófogadáson, hogy a díj biztos, mert már eljuttatta a zsűrinek a megfelelő összeget. Persze botrány Los Angelesben, csoda, hogy a díjat mégis odaítélték neki.)

Lehet-e kegyetlennek minősíteni valakit, aki ennyire civil maradt az ideológiák (kommunizmus, anarchizmus, szürrealizmus) ,,hivatásosai" között és nemkülönben a művészetbiznisz mágikus paravánok mögött zajló kemény pénzcsatáiban? (A Dalihoz fűződő inspiratív barátsága például zátonyra futott, amikor a festőből rámenős pénzember lett.) Lehet-e kegyetlennek minősíteni valakit, aki még azt is gyönyörködve szerette, ami ellen fellázadt? Mert szerette a középkoriságot is Spanyolországban. A megtagadott templomokat. Még a jezsuita iskola filozófiatanárának lélegzetelállító butaságát is gyöngéd iróniával örökítette meg, aki tisztességgel leadva a Kantra vonatkozó anyagot, a következő órán azzal szólította fel diákját: „Mantecón! Cáfolja meg Kantot!" ,,Ha Mantecón jól megtanulta a leckét, a cáfolat két percig se tartott" – teszi hozzá Buñuel.

(Közbevetőleg: ez utóbbi példa kissé hozzásegít, hogy magyarázatot adjak arra az abszurd benyomásra, amit Buñuel már korábban is keltett bennem: alig van valaki az egyetemes művészetből, akit ennyire „magyarnak" éreztem volna. E káprázat egyik eredőjéről eddig is tudtam: ez a filmjeiben megjelenő társadalom feudális erezete; a kávéházi férfikompániák, a kisvárosi kivagyiság és kisebbrendűségi érzés elegye, a kötelező képmutatás s egyszersmind durván közönséges „intimszféra". A másik eredő tehát valószínűleg a „hit" jegyében meggyalázott serdülő értelem életre szóló traumája. Ott, akkor a bigott katolicizmus, itt, a mi ifjúságunkban a szektás kommunizmus követte el az erőszakot.)

Ám ha nem kegyetlen Buñuel, akkor minek nevezzük azt a látásmódot, amellyel filmjeiben tagadhatatlanul kínos pillanatokat szerez a nézőknek?

Kínos? Érezhetnénk-e bármit kínosnak, ami nem az igazat olvassa a fejünkre?

Közkézen forgó előítélet, ami szerint a szürrealizmus a képzelet szabad játéka a valóság „elemelt" részleteivel, a realizmus pedig a valóság leképzése a részletek valós, arányos összefüggéseiben. Ugyanakkor szívesen hangoztatott közhely, hogy nincs oly gazdag írói fantázia, amely versenyezhetne a valóság fantasztikumával. Aragóniában, Buñuel szülőföldjén húsvétkor egy álló napon át dübörögnek a dobok, ezer és ezer dob, a kereszthalál idején a földre boruló sötétséget jelképezik. Vagy vegyük azt, hogy Mexikóban, ahol Buñuel felnőtt életének nagyobbik felét töltötte, oly általános volt a fegyverviselés, mert hisz a lövöldözés is oly általános volt, hogy amikor az egyik filmzene felvételénél a nagy meleg miatt a zenekar egyszerre nekivetkőzött, mindenegyes zenész hóna alatt ott volt egy pisztoly. Ha a filmen találkozik az ember az előbbiekhez hasonló motívumokkal, egyértelműen fikciós ötletnek tekinti. Buñuel elmondja, hogy egy filmje (A *folyó és a*

halál) bemutatóján miképpen reagált a közönség: ,,A film abból a gondolatból született, hogy milyen könnyű megölni felebarátainkat, és jó néhány olyan gyilkosság van benne, amelyet egyszerűen a gyilkosság kedvéért követtek el. A velencei közönség minden gyilkosság után nevetett, és azt kiáltotta: – Még! Még!" Ez érthető. Ki tekinthetné morbid tréfánál egyébnek ezt a filmtémát? Végtére is ölni a legszigorúbb tabu a zsidó-keresztény kultúrkörben, de ezen túl valamennyi civilizációban, a legkezdetlegesebben is a legnagyobb aggályossággal az öléshez való jogot szabályozták az ősidőktől kezdve. A halál rendkívüli és magasztos dolog, a gyilkosságot kissé úgy tekintjük, mint valami nem e világi eseményt. Holott Buñuel állítását gyakorlatiasan nézve el kell fogadnunk: ölni csakugyan könnyű. Az ő számára nemcsak a mexikóiak szertelen, irracionális szokásai szemléltették ezt, ahol golyót lehetett kapni egy fölöslegesen feltett kérdésért vagy egy hitetlenkedő megjegyzésért, hanem mindenekelőtt a spanyol polgárháború, a dühödt és mértéktelen tömegmészárlás minden oldalon.

Így hát tudomásul kell venni, hogy a világ nyers, hiteles arcmását, épp legkarakterisztikusabb vonásait illetően, az tükrözi, amit sokszor csak bohó szürrealista ötletként fogadunk, s hogy a realista művész voltaképpen önnön erkölcsi ideáljait erőszakolja rá a történésekre, a tényekre, a tárgyakra, a jelenségekre, amikor öntudatlanul is fontossági arányokat érvényesít, etikai normákat szuggerál, szépnek és nem szépnek minősít bármit is a közönyösen tenyésző világból. Mi, realisták túlságosan jóhiszeműek vagyunk, még a legpesszimistább is közülünk, bizonyára mert nem vagyunk elég bátrak elengedni az etika anyai kezét. A szürrealista „hülyéskedés" mentes ettől a hamisítástól, ámbár ez meg végül is *hülyéskedés*; a szürrealista kezelésében a borzalom többé-kevésbé karikatúrává válik, amin gyanútlanul nevethetünk. Ez meg az ő átléphetetlen árnyéka, lévén csak egy az „igazság" tudatosításának módozatai közül. A fantázia önkényes játékának vélni azonban több, mint tévedés: kicsinyes szellemi gyávaság.

Buñuel úgynevezett kegyetlensége talán nem más, mint konzekvens idegenkedés minden ideológiai közelítésmódtól, szinte a legelemibb általánosítástól is. Szemében minden csak önmagával azonos, groteszk látásmódja – paradox módon – az élet tényeihez való hétköznapi kötődésből következik, mert hiszen ezek egyediségükben mindig deformáltak a róluk való fogalmainkhoz képest.

S végül az emlékirat azon eleméről szeretnék számot adni, amely úgyszólván naprakész aktualitással szólt hozzá gondjaimhoz. Buñuel nem volt túlságosan politizáló alkat, de szellemi izgalmai jelentős része magától értetődő módon kapcsolódott a politikához. Azokból a társaságokból, amelyekhez fiatal korában kötődött, igen sokan nevezetes politikusok vagy politizáló művészek lettek – elegendő a szürrealisták egy részének későbbi kommunista párttagságára gondolni. Mindemellett politikai jelentőséget adott közszereplő személyiségének az a körülmény is, hogy Franco győzelme után emigránsként élt először Franciaországban, majd az USA ban, végül Mexikóban. De ha semmi köze nem lett volna a politikához, a spanyol polgárháborúból akkor sem – mert senkinek sem – lehetett kimaradni. A köztársaságiak kivégezték a papot, az orvost, bárkit, akinek puha volt a tenyere, az anarchisták már azt is, akinél szentképet találtak. A francoisták viszont kivégezték a munkásformájúakat, s ők meg is kínozták foglyaikat. Ifjúkori barátairól írva Buñuel minduntalan zárójeles megjegyzést vetett közbe: kivégezték ezek vagy azok. A kollégiumi barátainak neve mellett többnyire az áll: kivégezték a köztársaságiak. Későbbi baloldali barátai a

fasiszta csapatok áldozatai lettek. Az anarchoszindikalisták, akikkel pedig az elvek magasában sok közösséget érzett, a kommunistákat is gyűlölték, sőt néha még neki magának is volt félnivalója tőlük értelmiségi úriember lévén (a húga például épp hogy megmenekült a kivégzéstől). Ha egy pár ezres kisvárost elfoglaltak és visszafoglaltak, nyolcvan-százhúsz embert kivégeztek minden oldalon.

Szárazon és szűkszavúan beszél ezekről a dolgokról Buñuel, sok-sok évtizeddel később is úgy, mint a gyász első zsibbadtságában beszél az ember. Emellett óvatosan is, mert nem tarthatja magát elfogulatlannak, hiszen elkötelezett köztársasági volt, intenzíven tevékenykedett köztársasági oldalon a párizsi követség alkalmazásában, de a vérengzés tényét eszében sincs tagadni. „Végül mégis kaptam egy puskát – írja. – Egyszer ott voltam az Independencia téren a barátaimmal, amikor elkezdődött a *tiroteo* (lövöldözés). Lőttek a tetőkről, az ablakokból, az utcáról, nagy volt a felfordulás, én meg ott álltam egy fa mögött a puskámmal, ami teljesen fölösleges volt, hiszen azt se tudtam, kire lőjek. Mire jó akkor a puska? Vissza is adtam." S ugyanezen az oldalon: ,,Én, aki oly hevesen vágytam a felfordulásra, a meglevő rend megdöntésére, egyszer csak belekerültem a vulkán közepébe, és megijedtem. (...) A semmivel se menthető önbíráskodás, kölcsönös leszámolás feledtették a lényeget, az igazi háborút." Pedig micsoda boldogság lehetett, amikor lakása ablakából megpillantotta az utcán a forradalmat: az ágyút vontató kis csoportot – két-három munkást, két cigányt és egy cigánylányt. S aztán emberi környezete vérszomjas szembefordulása. Barátai ölik meg a barátait. Mind gyilkos, mind áldozat. (Lorca szegény csakis áldozat, ő ki akart maradni a háborúból, el akart rejtőzni, mégis megölték.) S legvégül a teljes vereség.

És még mi beszélünk csalódásról? Mi szédelgünk fejbe kólintva, egyensúlyát vesztett lélekkel, hirtelen otthontalanná és társtalanná válva a világban, amiért meghasonlottunk e vértelen politikai változások közepette egykori barátainkkal, és egykori barátaink meghasonlottak egymással? Mi érezzük vesszőfutásnak az életet, amióta egykori barátaink mohó, ádáz arcát megpillantottuk, és a hátunkon érezzük csattanni szavaikat? Hisz még vesszőről és meztelen hátról is csak metaforikus értelemben beszélünk. Hogyan lehetett kibírni azt az időt, amikor ezt is ilyen nehéz?

Csodálkozva olvasom Buñuel egyik kis történetét. Egy filmrendezőt ő szabadított ki annak idején egy baloldali szocialista csoport fogságából, s az, amilyen gyorsan csak tudott, beállt a falangistákhoz, dicsőítő filmet forgatott Francoról. ,,Egyszer, a cannes-i fesztiválon, az ötvenes években, együtt ebédeltünk, és hosszan beszélgettünk a múltról" – közli Buñuel szenvtelenül. Ő, aki pedig elrontott egy ígéretesen induló szerelmi kalandot is egy orosz táncosnővel, mert a lány fehérorosz lévén szidta a szovjeteket!

Hogy Buñuelben valami mély változás ment végbe a polgárháború alatt, nem könnyű észrevenni emlékiratában, mert nem beszél róla, hisz magáról a polgárháborúról is visszafogottsággal beszél. Én azonban bizonyítékként nem használható, de árulkodó nyomot találtam erre nézve. Szülőföldje aszályos földjén ha gyülekező felhőket láttak, esőért könyörgő körmenet indult, ám egy ízben, hogy a felhők mégis eloszlottak, a csalódott parasztok megkaparintották a menet élén vitt Mária-szobrot, és a hídról a folyóba dobták. A könyve elején úgy említi ezt az epizódot, mint a középkori barbárság állapotára való tünetet. A polgárháború idejéről pedig ez az emlék bukkan fel: ,,Értelmetlennek, de nagyszerűnek találtam (...) azoknak a munkásoknak az akcióját, akik fogták magukat, bezsúfolódtak egy teherautóba, elmentek a

Madridtól húsz kilométerre levő Jézus Szent Szíve emlékműhöz, ott szépen felsorakoztak, és annak rendje és módja szerint kivégezték Krisztus szobrát."

Azt hiszem, maga Buñuel nem vette észre, hogy a két történet összecseng. A véleményében mutatkozó szöges fordulatban pedig ott van az a sok liter meleg emberi vér, amelyet a szobor Krisztus megváltott a kiontástól.

,,Olyan az életünk, mint az árnyék elvonulása" – hangzik az egyetlen bibliai idézetben, amely belekerült életművébe. Részlet a Bölcsesség Könyvéből, a hitetlenség próféciája, amely ott persze úgy kezdődik: *,,Mert tévesen vélekedve mondják egymásnak",* de ettől kezdve oly szép és igaz – hangoztatja kajánkodva Buñuel –, mintha De Sade, az Isteni Márki írta volna. Ő feltehetőleg csakugyan úgy érezte, hogy létezése vele együtt levonul a földről, mint a fénnyel együtt az árnyék. Én pedig régen nem éreztem ennyire emberről, hogy *van.* Nem zavar, hogy már nincs, hiszen úgysem lehetett volna szót értenem vele. *(Európa, 1989)*

Holmi, 1991. szeptember

,,Sárkány és oktaéder”

Albert Gábor elbeszélései

Ha az antropológusok az emberi fajok közt számon tartanák az értelmiségi rasszt is, azt mondhatnánk, Albert Gábor jellegzetes példány belőle. Általánosan érvényes nézet szerint értelmiségi embernek nem az a dolga – illetőleg csak kivételesen, kényszerítő körülmények között, válságos korszakokban lesz az *is* a dolga –, hogy seregek élére álljon, tömegmozgalmak apostolának vagy funkcionáriusának csapjon fel, az értelmiség a társadalmakban a nem regulázható és nem reguláris szint: az öröktől való, de mindörökre elérhetetlen emberi eszmények letéteményese és az igényes, következetes, megvesztegethetetlen gondolkodás szolgája. Ilyen értelmiségre akkor is szükség van, amikor más részéből népvezér, avagy politikus válik. Hogy mikor, miképpen lett nyilvánvaló, hogy Albert Gábor ilyen, nem tudom, nem emlékszem. E magatartásnak ugyanis lényegi eleme, hogy csöndes és természetes. Idők folyamán sok apró jel összegződik, leginkább olyasmi, hogy valaki mit *nem tesz,* és a következetes nem tevések után egy-egy gyors, mohó „rámozdulás a labdára” – azaz az esetlegesen adódó cselekvési lehetőségre (író esetében, mondjuk, például egy novella témájára, netán csak egyetlen mozzanatára, amely az elmondhatatlan tartalmak tömbjéből hullott ki véletlen szerencse folytán).

Passzív rezisztencia – formulázzák ezt a magatartást némi igazságtalan lekezeléssel a politikai aktivitás hívei, ámbár azért elismerve, hogy elnyomás idején a passzivitás is az ellenállás eszköze. Csakhogy az értelmiségi *nem tevés* nem mindig passzivitás, hanem van, hogy direkt szabotázs, más esetben kamikáze önpusztítás, és egyáltalán nevezhető-e passzívnak az, aki szántszándékkal se tudna nem-gondolkodni?! Hogy mennyire másként kezelendő az értelmiségi ember visszahúzódása idealizmusa sáncai mögé, mint a középosztály tüntető közéleti passzivitása, arra nézve bizonyság, hogy e magatartás akkor is természetes és szükséges marad, ha a rezisztencia az elnyomatás megszűntével értelmét veszíti.

Albert Gábor hitele és tekintélye a közéletben abból ered, hogy a fenti leírásnak megfelelő értelmiségi megszemélyesítője. Ugyanez a közélet íróként azonban kíméletlenül figyelmen kívül hagyta, legfeljebb az 1983-ban megjelent szociográfiai kötetét, a kitelepítések akkor még csaknem tilos témájával foglalkozó *Emelt fővel*t jegyezték „tőzsdei árfolyamon”. Így hát a recenzensnek, aki a *Sárkány és oktaéder* címmel megjelent novellaválogatásról készül írni, szembe kell néznie azzal a körülménnyel, hogy Albert Gábor munkásságáról nincsenek olyan megrögzött ítéletek, amelyekre hivatkozhatna, vagy tekintettel kéne lennie, vagy amelyeket cáfolni támadna kedve. Szinte úgy mérlegelheti az 1966 óta publikáló írót, akinek írásait ő maga is majd két évtizede ismeri, mint a pályakezdőket szokták.

Ebbe a különös helyzetbe feltehetőleg az ítészi pragmatizmus elhatalmasodása folytán került Albert Gábor számos írótársával egyetemben. Az ítészeknek ugyanis mindig lényegesen kevesebb íróra van szükségük, mint ahány van, s az utóbbi évtizedekben már voltaképpen csak néhány nagy író kellett az irodalmi élet működ(tet)éséhez. *Nagy* írónak lenni kell, mert nélküle nincs nagy irodalomtörténész sem, de ha nagy íróra nem tellett éppen a kínálatból, be lehetett érni az író-

reprezentánsokkal is, egy-egy nemzedék, stílusáramlat, társadalmi réteg, történelmi fordulat képviselőjével. Végül is illusztrációs anyagra épülnek a tanulmányok. Így aztán fordított tizedelés zajlott le az írók között: nem minden tizedik hullott el, hanem minden tizedik maradt állva. Albert Gábor válogatott novelláit olvasva arra jutottam, hogy írói vállalkozása természetének és írói alkatának is része lehet abban, hogy nem képződött meg vele kapcsolatban markáns vélemény, karakteres összbenyomás. Túlságosan sokfelé indult meg: írt realista élménynovellát és szabadasszociációs mozaiktechnikával készített szöveget, allegorikus tézis-elbeszélést és történelmi kisregényt, lélektani portrét és szociográfiai mélyinterjút. S minthogy technikailag mindent meg tud csinálni, mindet meg is csinálta. Ezek az írások kemény héjú formák, rákattannak önmagukra – és az írót tulajdonképpen elnyelik.

Ki ez az író? Ő maga egy elemi ellentétességet hangsúlyoz a kötet címével: a *sárkány* a rettenetes, az abszurd valóság megtestesülése, az *oktaéder* a tudat abszurd gesztusának az eredménye, hogy nemlétező dolgok eszközével tegyen rendet a létezésben. A sárkány a múlt, a mélység, a szenvedély, az oktaéder a rideg, steril menedék. A *Hullámok és a part, amit mosnak* című novella hősét megragadja egy mondat: ,,már nincs fél lábbal az észrevett valóságban, fél lábbal a tudományos építményben; mindenestül a valóságban van...". Büszkeség és megadó szomorúság van ebben a mondatban. Mindenestül a valóságban lenni – a sárkány torkában lenni. (Bizony, furcsa, hogy a mítoszok szörnyetege, valamennyi nép folklórjában a rettegés kivetülése, a sárkány létezett, és amit olyan rettenetekre alkotott meg a képzelet, amelyeket nem mert valóságosnak feltételezni a tudat, kétségbevonhatatlan régészeti leletként került elő. Nem könnyű összebékülni e tény sugallatával: eszerint hát nincs oly bénult szorongás, oly kínzó előérzet, melyre ne volna valós oka az emberi lénynek?!)

Persze ez a valóság-sárkány voltaképpen gyönyörű. Legalábbis sokszor, rengeteg formájában, pillanatában szép. Albert Gábor gyöngéd, érzékies leírásokban menti ki gyermekkora, ifjúkora emlékezetes tárgyait a porladásból, varázsos látványokat a feledésből, mondjuk egy hintóroncsot a fészerből, kamaszkori szerelme fészkét, vagy a vidéki reggel fényeit, hangjait, a vizeket, s ebben igen nagy szerep jut a vidékiesnek, vagyis annak, hogy a vidéki ember eleve anyagszerűbb, közvetlenebb ismereteket szerez a világról, s így aztán a nosztalgia ironikusra hangolt kísérete mellett nem triviális, ahogy az író a lócitrom előgömbölyödésének csodájáról emlékezik meg, vagy a sihederek vizelési bajnokságairól.

Az undor és a rettegés Albert Gábor tapasztalati bázisának kétségkívül alapeleme, de egyenrangúan szervesül ezekhez ultima ratioként a szépség. Egy – akár prózaversnek is tekinthető – leírás a *Minden egészség kútfeje* című novellából, amelynek hőse egy hajnalon egy városi utcán veszteglő baromfiszállítmányt lát meg: ,,...az, hogy élsz, csupán jelző, mert *akár élő vagy*, akár *vágott*, mindenképpen csak tárgy vagy, legfeljebb az egyik mozdulatlan, a másik nyüzsög és büdös, zajos és kényelmetlen, azzal mindig baj van, az mindig akar valamit, ha mást nem, az anyagcseréjét végzi, bekebelez és ürít, bűzöket bocsát ki magából, trágyát és húgyot, büdös trágyát és büdös folyadékot, esetleg a szája is büdös, a fogai szuvasan merednek ki vértelen ínyéből, leffedt ajkai mögül, mocskos a füle és a pórusai is bűzt, utálatosságot árasztanak, gondolatai éppolyan ocsmányak, büdösek, utálatosak, iszonytatóak, mint a teste, ez a pár dekányi hús, csont, belsőség, vér, toll és haszontalan zsigerek, és ez a Bábel nyüzsgött, káricált, kotyogott, csipegette az étellel

megszórt és ürülékkel borított deszkákat, mozgott az egész élethegy, utálatos összevisszaságban, míg fel nem hangzott váratlanul egy csengő kukorékolás, zavarba ejtő tisztasággal, és megtorpant és meghökkent, és megcsendesedett a rakomány..., és hirtelen narancsvörös lángnyelvek csaptak föl, kakastorok szülte trombitaszó, diadalmas fanfárok, és ezek a halálra szánt tárgyak egyszerre éltek..."

Többnyire az alantas és az emelkedett ellentétére támaszkodik Albert Gábor. Viszonylag sokat foglalkozik írásaiban a betegséggel, s itt az undor a testi elesettségtől, a halálfélelem és a részvét mindig együtt jelentkezik, akár egy gyermekkorban gyökerező emlék megidézésénél, amikor a szemközt lakó suszter asztmás rohamának szemtanújaként kell megbirkóznia ezekkel az érzésekkel, akár ha kórházi betegek egymás közti idegenkedését és szolidaritását írja le. Egyik legszabályosabb formájú novellájában, az *Így fullad meg egy ember* címűben pedig teljesen szabálytalanul keveri ki az érzelmi komponenseket: a nagy művésznő haldoklik, de végső leromlásában is az erotika vibrálása veszi körül. Hajlok rá, hogy kijelentsem: ezeknek az ellentéteknek a megkomponálása Albert Gábor legbátrabb, legíróibb tette.

Bátorság kellett annak az antagonizmusnak a megvallásához is, amely ifjúkorában működik az emberben a családjával szemben. A barátjával mint vendéggel hazalátogató ifjú egyetemista sznob feszengése, már-már szégyenkezése a család szokványossága, kispolgárisága miatt, de ugyanakkor az aggodalmas gondviselő készség, amellyel tekinti őket, egyaránt leleplezi, hogy idegenek lettek egymás számára. S a legszelídebb groteszk: a kisfiúnak nem szabad elhagyni a házat, míg apja haza nem ér, csendőrök ülnek benn, várják, hogy elvigyék, a kisfiúnak szükségre kéne mennie, s amikor az apa belép, ő semmi mást nem képes érezni, csak megkönnyebbülést, majdnem boldogságot.

Bátorság kellett – különösen 1964-ben – az *Albérleti szobák* című novella drámai magjának elvállalásához és kidolgozásához is. Egy fiatalember rosszul választott albérletet, s hogy a főbérlőtől megszabadulhasson, anélkül, hogy megsértené, komisz tréfát játszanak végig a barátaival. Úgy tesznek, mintha az ÁVH érdeklődne a fiatalember iránt, mire a szerencsétlen asszony félelmében ellene vall, már-már feljelenti. ,,Ijedt tekintetek, sunyi szolgálatkészség, alattomos alázatosság, félszeg rémület, magabiztos rosszindulat, kiszolgáltatottság, igen, ezzel mind találkozunk" – összegzi a fiatalember, hogyan viselkednek az emberek, ha két idegen kérdéseket tesz fel nekik, de őt magát is hatalmába keríti a a félelem, és harag és megvetés helyett a háziasszonya iránt is csak részvétet érez.

Csak 1984-re juthat el Albert Gábor oda, hogy a rendszerről a fentinél direktebb jellemzést adhasson. Beszél „az országos méreteket öltő csalásról, lopásról, a nemzetpusztító negatív kiválasztásról (...), hogy itt éveken, évtizedeken keresztül tudatos kútmérgezés folyt, hogy a fiatalokból, egy egész nemzedékből kiöltek valamit, ami nélkül nehéz, vagy nem is lehet élni", és megfogalmazza a jó erkölcs minimumát, ami egyszersmind a maximum is: „hogy a rosszra ne mondja azt, hogy jó, csupán ennyi, a fordítottjához már hős kell vagy majdnem hős, sokszor hihetetlen nagy bátorság, hogy a jóról, a helyesről, az igazságról mindig megmondja, hogy ez a jó, ez a helyes és ez az igazság".

Az 1977-ben írott *Meghal az élő, újjászületik a holt,* ha nem is a fenti, tulajdonképpen publicisztikai ízű tömör summázatban, de ugyancsak hiteles ábrázolást ad a korról: a szellemi erőnek és az életerőnek a sorvadásáról, amely az elfojtásoknak szükségszerű velejárója, az értelmiségi csellengésről és lassú lepusztulásról. Kissé meg is lepett – minthogy Albert Gáborról inkább a kiegyensúlyozottságát hangsúlyozó személyiségkép alakult ki –, hogy a novella hősében gyötrő erejű szenvedélyt jelenített meg: „időnként, teljesen váratlanul, sodró, meleg hullámok öntötték el, nem a fejét vagy a szívét, és nem is kívülről jött ez a tájfun, hanem a sejtek mélyéről, s ilyenkor rohanni kellett, vagy mozdulatlanul lefeküdnie a földre, a padlóra, minél keményebb helyre, annál jobb, a fejét hátraszorította, a derekát megfeszítette, mert így könnyebb volt elviselni a követeléseknek azt az áramát, amely átcsapott rajta". S miután e férfi elhagyatottságának, bűnösségének és jelentéktelenségének tudatával küszködve végigbolyongta a győri Duna-partot, a Rózsadombot és bizonyos skandálható nevű kocsmákat, ráébred, hogy „ő is csak egy azok közül, akiknek zápfogai fegyverek, aki képmutató, mint a farkas, kéjsóvár, akár a kecske, beszéde szapora, mint a majmoké, legfőképpen pedig olyan társtalan, mint az éhség hajszolta sakál".

Ha az iménti idézetekbe foglalt társadalomkritikai tartalmak felől nézzük, Albert Gábort elismerés illeti, amiért hiteles ítéletet mondott a korról. Lényegi bajokra és bűnökre világított rá. Annál különösebb, hogy éppen ezek a novellák művészi erő szempontjából a legkétségesebbek. Igazság szerint pontatlan volt a recenzió elején a megállapítás, miszerint Albert Gábor formailag *mindent* meg tud csinálni. Épp azokban a tágasabb kifejezési lehetőségeket választó novellákban, amelyekre legsúlyosabb gondolatait bízta, valami hiány jelentkezik. Pedig az olvasó a cselekményes, olykor anekdotikus elbeszélések szabályossága után természetes kíváncsisággal fogadja, hogy másféle módon szerveződjék az írásmű, hogy összetett tudati folyamatokat szimuláljon mozzanatos szerkezetével – mégis fáradságosan, üggyel-bajjal követi az írót e „dzsungeljárásban". Különösen a kezdések körülményesek és szürkék, túl sokáig marad közönyös az olvasó, mert az író túl későn engedi felismerni, mi is a tétje az adott novellának. Tűnődhetünk, hogy ez csupán egy technikai hiba, ügyetlenség, mulasztás következménye-e – ti. hogy az író nem építette be kellő helyen azt az apró trükköt, amellyel megnyerné figyelmünket hőse számára –, vagy pedig az általános érvényű gátoltság mutatkozik meg itt, a három té kultúrpolitikájának egyenes hatása, az önkéntelen késztetés az óvatosságra, amit bárki író érezhetett, ha legbensőbb gondjairól a maguk aktualitásában szeretett volna írni. Mert hisz hogyan is engedhette volna szabadjára az író alkotói ösztöne rejtett gépezetét, azt a javarészt öntudatlan működést, amelyben az anyag megkeresi a legoptimálisabb formáját, a legvilágosabb, legpregnánsabb kifejeződést? Ismétlem: az anyag formálódásának spontán szakaszára gondolok, amely megelőzi mindazt, ami maga az írás, tehát csak közvetett köze lehet hozzá szándéknak, ars poeticának, az író megszállottságának vagy cinizmusának.

Mindenesetre elgondolkodtató, hogy Albert Gábor világos, vonzó epikát teremt, ha viszonylag „ártalmatlan" témához nyúl – utalhatok a mosolytalan-fogatlan menyasszony anekdotikus megörökítésére, vagy a szexepilesen haldokló művésznő szuggesztív portréjára. Áttekinthető, arányos elbeszélések a történelmiek és az allegóriák – elvégre itt a „huncut, aki rosszra gondol"-elv borul az íróra védőernyőként. Akhilleusz fiának történetében például meg tudta írni a végleges elundorodást az istenek és a hadsereg kényelmetlenségétől, a legális csalástól és hazugságtól, a

politikai romlottságtól, amely aljassá és gyilkossá teszi az ártatlant is. S a levert forradalom és szabadságharc utáni rettegés és megalázottság lélekromboló klímájáról is gátlás nélkül beszélhetett az 1948-as honvédtiszt, F. Miklós színész életének megidézése által. Félni ilyen időszakokban nem csak a megtorlástól kell – tanúsítja a novella –, hanem a volt társak, az egykori bálványozott vezérek kiábrándító megnyilvánulásaitól is. A mindenhol gyökeret verő önzés, nagyravágyás, hatalmi téboly, féltékenység már-már visszamenőleg is bemocskolja a szent ügyet, s akkor még nem szóltunk az árulásról, az árulókról, a rideg, kölcsönös gyanakvásról, ami félelmünket és magányunkat betetőzi. Ezt a történelmi elbeszélést már 1988-ban írta Albert Gábor, amikorra megvékonyodott a fal, amely a tudottat a tudhatótól elválasztotta.

„Akkor féltem, s beszélnem kellett, most – miután a félelem múlóban – ugyanezért hallgatok" – mondja F. Miklós, s ezzel a mondattal zárul a kötet. Kulcsszó: a félelem. Nem tudom, maga Albert Gábor számon tartotta-e a kötete összeállításakor, hányszor, hányféle formában vallanak írásai a félelemről. A gyerek félelme a betegségtől, a kamasz félelme a megszégyenüléstől, a kadétiskolás ifjú félelme a közelgő megszállóktól, miközben sikertelenül próbálja elrejteni iskolai egyenruháját a padlás már túlzsúfolt zugolyaiba, az emberek félelme a párosával járó kérdezősködőktől, a hadifogoly félelme a főbelövéstől, amikor bakancsában megtalálják a fogság évei alatt készített méhészeti feljegyzéseit, félelem a haláltól, a szenvedéstől, az őrültektől, a bezártságtól. Íme, néhány novellacím: *Lidércnyomás*, *Csontváz-filagória*, *Vesszőfutás.* S egy félelem, amely nem lett megnevezve, de áthat mindent: félelem a becstelenségtől. Lám, ebben éltünk. Nem csoda, ha olykor kétség fog el minket, hogy vajon képesek vagyunk-e kivetni magunkból ennyi elmeszesedett beteg részt, s maradt-e elegendő ép szövet a regenerálódáshoz?

Az idézett utolsó mondat másik szava, ami szíven ütött, a hallgatás. Mert ugyan az írás keletkezési ideje megszabja, hogy a letiport forradalmár konok, visszautasító gesztusaként kell értelmezni e szót (1988), bennem mégis tovább futott az idő, s belehallom a jelenlegi csendet is. Hisz csend van tulajdonképpen, a hangos szócsaták hangfüggönye mögött. Azt remélem, hogy e csendben optimális, pregnáns formáit keresi az alkotói ösztön rejtett gépezetében az anyag, s ha majd megszólal az író, nem lesz kérdés többé, hogy milyen volna, ha lehetne, hanem egyszerűen csak az lesz a kérdés, milyen. *(Szépirodalmi,* 1991)

Alföld, 1992/1.

Figyelmen kívül hagyott gondolatok

Hellenbart Gyula: *Hamburgból nézve – Esszék az Új Látóhatárból, 1964-1989*

Az 1989-ben megjelent könyvek, nagyon kevés kivétellel, halva született könyvek voltak. Nemcsak a könyvpiaci válság elszabadulása folytán temetődtek régi és új ponyvák, albumok, politikai bestsellerek halmai alá, hanem az az egyébként sem népes olvasói tábor is másra figyelt lázasan, és mással foglalkozott lélekszakadásig, amelyre az úgynevezett kortárs író általában azért számíthat. Sőt, jobbára maga az író is másra figyelt. Így hát a szokottnál is visszhangtalanabbak maradtak ezek a könyvek, némelyiknek még a meglétéről sem hallottunk. Most meg, hogy szívesen figyelnénk újra az írói szóra – már csak meddő és sekélyes politikai őrlődéseink csillapítására is –, alig akad könyv, amelyikre érdemes. Így hát ésszerű kutatni kissé az elmúlt évek könyvhalmai alatt, és nem várni tíz- vagy ezer évet, hogy valami szellemi tektonikus mozgás újra felszínre vesse őket.

Hellenbart Gyula kicsi esszégyűjteménye olyan gondolatokat kínált fel a közéleti válságot átélő magyar értelmiségnek, amelyeknek mellőzése mára már szellemi hiánybetegségekhez vezetett. Az emigrációban élők iránt könnyen és nemegyszer okkal támad ellenérzés: könnyű nekik onnan tanácsokat osztogatni. Semmi sem áll távolabb Hellenbart Gyulától, mint a tanácsosztó attitűd. Szenvedélyesen kritikus és önkritikus a szemléletmódja, s ezért olykor meghökkentő, szinte civil nyerseségnek hat honi körülményeskedéshez szokott füleinknek az egyenes szókimondás – de ez sohasem lépi át a személyes véleménynyilvánítás határát. ,,Író valójában nem lett belőlem, inkább csak mániákus figyelő” – írja elöljáróban, s ha valamiben csakugyan mániákus Hellenbart Gyula, az a gondolkodás visszatérítése a közvetlen tapasztaláshoz, a konvenciókra és előítéletekre tapadt vagy épp ellenkezőleg: spekulációkba mámorosult szellemi másod-harmadlagosság „tettenérése".

,,A demokratizálódás nem hozhat mást a felszínre, mint ami ebben az országban ténylegesen van” – írja 1989-ben, amikor már izmosodni kezdett a remény, hogy felszabadul Magyarország a megszállás alól. Ám ugyanez a tézis a szovjet rendszer 1945 utáni bevezetésével kapcsolatban is elhangzott egy 1964-ben írott cikkében: „Az új társadalmi rend nem hozott magával új életszemléletet; belső szerkezetében nem más (nem is lehet), mint egyszerű átfestése a politikailag megdöntött előző rendszer erkölcseinek. Alapjai éppoly fiktívek, a szakadék a fennen hangoztatott jelszavak és a valóság között éppoly mély, épp annyi a dilettantizmus, magasabb célokra hivatkozó egyéni önkényeskedés, irreális célkitűzés, épp annyi vízprédikálás és borivás jellemzi, mint a régi rend gyakorlatát. Hogy ezek a jelenségek sokkal kevésbé az egyes politikai rendszereknek, mint inkább magának a magyar társadalomnak súlyos alkati betegségeiből erednek, aligha lehet kétséges.”

A fenti megállapítást ma érdemesebb elolvasnunk, mint 1964-ben lett volna (akkor egyébként igen kevesen olvashatták az „ötvenhatos disszidensek” cikkeit az Új Látóhatárban*).* Ma először, hosszú-hosszú évtizedek után, nem önkínzó fikciós játék az efféle elemző gondolatmenet a számunkra, most először ró ránk felelősséget a belőle következő konklúzió – hiszen most tulajdonképpen megváltozhatnánk, ha akarnánk. Ami pedig e gondolatmenet forrását illeti: nem

nehéz felismerni Bibó és Németh László társadalomkritikai szemléletmódját Hellenbart Gyula gondolataiban, ő maga is tudatosan vállalja és hangoztatja kötődését e szellemi örökséghez. Tanulmánykötetének jelentőségét abban látom, hogy tanúsítja: az évtizedek óta élt nyugat-európai életforma, a század jelentős európai gondolkodóinak megismerése nemhogy ellentétbe nem került a műveltsége és gondolkodásmódja alapját képező Bibói-Némethi szellemiséggel, hanem éppenséggel e minden tekintetben „szalonképes" szerzők által is igazolva láthatta mestereit.

Mi kishitűségünkben axiómaként kezeljük a belénk sulykolt ítéletet, miszerint sorskérdéseink ásatag, provinciális gondok, túl kell lépnünk rajtuk, hogy magunk is „szalonképesek" lehessünk a fejlett országok fényes társaságában, mintha ezer év múltán most újra a kereszténység felvételéhez hasonló radikális átalakulásra szorulnánk, s mintha ehhez nem is volna szükség többre, csak szorgalomra és alkalmazkodásra.

,,A kész szellemi javak elsajátítása fölöttébb problematikus vállalkozás, más szóval, hogy a Szent István-i »felülről csinált« (hogy ne mondjuk: porosz utas) átalakulás, valamint a XVIII. század vége óta lökésekben folyó társadalmi és kulturális megújhodások hallatlanul bonyolult, sokszor visszájukra forduló, céljaikkal ellenkezőt eredményező folyamatok – írja Hellenbart Németh László nyomán. – A magyar értelmiség azonban következetesen szemet huny e problematika előtt. Mennél európaibbnak tartja magát, annál inkább." De nem is csak Németh László, hanem Herder nyomán írja ezt, aki a felvilágosodás eldogmatizálódása idején emelt óvást az ellen, hogy felkészületlen nemzetekre erőszakoljanak rá számukra idegen és absztrakt tanokat. Gehlen német kultúrtörténész nyomán, kiemelve tőle a következő mondatot: ,,Miután minden jelenséget rá lehet húzni valamilyen közkeletű ideológiai kaptafára, az emberek nem érzik szükségét saját eszük, fantáziájuk, megismerő és tapasztaló képességük igénybevételének." Nietzsche nyomán, aki ez utóbbi jelenségre használta a „kilúgozott" fejű művelt ember (ausgehöhlter Bildungsmensch) meghatározást. S folytathatjuk: Kant nyomán, aki az emberi értelem működésének alapját a közvetlen szemléletben jelölte meg. De a legmodernebb etnológiai kutatások során szerzett tapasztalatokra is hivatkozhat (A. E. Jensenre). Vagy újra a múltba tekintve magára Montaigne-re, aki azt írta: ,,Ha gólyalábat kötünk is, csak saját lábunkon járunk, a világ legmagasabb trónjára is a saját ülepünkkel telepszünk". S még a mélylélektan Jung által képviselt alaptanításával is összhangban van mindez – hisz a népek neurózisai sok közös vonást mutatnak az egyénekével –, hogy tudniillik az önmegvalósítás az ösztönös, alkati sajátosságok kifejezését és tökéletesítését jelenti, nem pedig megerőszakolásukat.

Hellenbart egy meghökkentő párhuzamot is felemlít a magyar sorskérdésekmegvilágításához. Csaadajev orosz gondolkodó 1829-ben franciául (!) írt *Első Filozófiai Levelét* ismerteti, amelyben a szerző (a mai etnológia fogalomhasználatát idelopva) az akkulturációról írt. Arról az évszázadokkal korábban átélt traumáról, amit az akkor már *kész* kereszténység átvétele jelentett az oroszok számára, az orosz kultúra számára, amely „ennek folytán azóta is átvételből és utánzásból él. Természetes belső fejlődést nem ismerünk, az új gondolatok nálunk kiszorítják helyükről a régieket, mert nem belőlük erednek, nem a saját erőfeszítésünk gyümölcsei, hanem mindig készen hullanak az ölünkbe. Mi csak növekszünk, de nem fejlődünk, a pálya, amelyen mozgunk, nem vezet célba. (...) Az ember természetéből következik, hogy elveszti önmagát, ha nem sikerül elhelyezkednie a múlt és jövő folyamatosságában. Ilyen gyökértelen emberek minden országban akadnak, nálunk azonban mindennapos jelenségek." Hellenbart száraz malíciával jegyzi meg, hogy Csaadajev 1829-

ben született írása 1836-ban jelent meg, a folyóiratot betiltották, a szerkesztőt száműzték, a cenzort leváltották. Attól tartok, hogy e humor itt Magyarországon nem érvényesül eléggé. Nem mondom, a retorzió mértékén kissé fennakadok – de a tényén...?!

Régebben csodálkoztam. Amikor például először láttam át – egyébként szorgalmas bölcsész létemre is „magánúton", vagyis egyénileg –, hogy a népi mozgalom mind a sovén jobboldal, mind az internacionalista baloldal számára gyűlöletes ellenség (volt), annak ellenére, hogy résztvevői közül jutottak mind a nyilas, mind a kommunista oldalra, s a népi mozgalom programjából és érveléséből mindkét oldal kisajátított valamennyit saját demagógiájához. Egyúttal elcsodálkoztam azon is, hogy milyen tökéletes sikerrel lehetett eliminálni azt a tényt az újabb generációk előtt, hogy e mozgalom tenyeres-talpas, gyakorlatias elméletéből hány és hány tétel igazolódott, miközben az erőszakos üdvtan, melynek jegyében fél évszázadig elítélték, totálisan használhatatlannak bizonyult, bár igazán korlátozás nélkül érvényesíthette magát ez idő alatt. Milyen hatásosan riasztotta el néhány ráolvasásszerű „epitheton ornans" a mozgalomnak még a filozopteri megismerésétől is mindazokat, akik felvilágosodott európai kultúrembernek akarták tudni magukat! E széplelkűség mentségére fel kell hoznom, hogy nemcsak az – egyébként akkor a németesedés ellen irányuló – faji gondolat kompromittálta a népi mozgalom ideológiáját, hanem az is, hogy a Rákosi-korszak gyalázatosan visszaélt a nép, a népiség fogalmával. Ma is tanúi lehetünk annak, hogy a mozgalom némely személyiségét, s az általuk megfogalmazott némely gondolatot megint az összefüggéseiből kiragadva, az eredeti szándékkal ellentétes szándékok igazolására használnak fel egyes közírók. Adyt – akit a mozgalom nemzőjeként tisztelt – és Bibót tűzik zászlójukra azok is, akik az ő éles és bátor nemzetkritikájukat nem nyesőollóként, fűrészként, fejszeként, hanem nyúzókésként vagy bulldózerként használják.

Be kell ismernem, hogy az imént már nem Hellenbart nyomát követtem, hanem gondolatai irányától lendületre kapva arra az ösvényre kanyarodtam, melyet én tapostam ki a szavak bozótjában, s melyen egy-két év óta tehetetlen mérgemben fel-alá járkálok, magamat sem értve, hogy miért érdekelnek ezek a dolgok engem, aszfaltvirágot. Kis időre felhagyok hát a recenzensi tartózkodással.

Mint első generációs értelmiségi egyéni bajként, folyamatos válságként éltem át azt, hogy a magyar világ kétféle. A „fönt" és a „lent" között élesebb határ húzódik, mint a különböző etnikumok között. Divat Bibót idézgetni, különösen néhány passzust, de őszintén szólva engem olyan gondolatok segítettek szemléletem kialakításában, amelyekről szó sem esik. Egyébként még a divatos Bibó-idézetek is más hangsúlyokat kapnak, ha mögéjük láthatja az ember a szerző teljes nézetrendszerét, melynek egyik pillérét többféleképpen is megfogalmazta. Az egyik megfogalmazás a Werbőczi-törvények által hozott történelmi fordulattal kapcsolatos: ,,a nemesi kiváltságok elvében nem a főnemesség és köznemesség »demokratikus« egyenlőségén, hanem a parasztsággal szemben való érdekközösségen van a hangsúly. Ekkor szilárdult meg az a négyszáz esztendeig szétszakíthatatlannak bizonyult érdekkapcsolat, amely a nagyszámú középnemességnek a kis szabadságot nem a polgárok és parasztok *kis* szabadságaival együttesen akarta biztosítani, ahogyan az Mátyás politikájának a folytatásából következett volna, hanem a földesurak *nagy* szabadságaival való azonosulásban." Négyszáz esztendeig – írja Bibó. S a Huszár Tiborral készült beszélgetéskötetben is visszatér arra a gondolatra, amelyet az *Eltorzult magyar alkat...*-ban fejtett ki

(tehát negyven év múltával is vállalja, és fontosnak tartja), hogy tudniillik nem az idegen belső gyarmatosítás az oka a magyar politikai, gazdasági és szellemi életben fennálló minden számbeli aránytalanságnak (e tekintetben Németh László kezdetben őáltala is elfogadott tételével száll vitába), hanem „az, hogy a polgárias jellegű és asszimilálódó magyarországi német és zsidó társadalmakon belül széles rétegek számára is nyitva állott a felemelkedés útja, ezzel szemben a »törzsökös« magyar társadalom rendies jellege folytán megmaradt hierarchikusnak, melyben a széles tömegeknek kevés lehetősége és kedve is volt ahhoz, hogy a felső osztályok számára utánpótlást szolgáltassanak, s azt az űrt töltötték ki az asszimiláltak; kénytelenek vagyunk tehát ezt a torzulást is annak az úri világnak a számlájára írni, mely oly hevesen tudott szónokolni az asszimiláltak térfoglalása ellen."

A „törzsökös" magyar társadalom tehát elmulasztotta emancipálni „törzsökös" népét – az ország geopolitikai adottságai folytán: a parasztját. Amely egyébként nem a maga parlagiasságához óhajtotta volna hasonlítani a polgári rendet valami Szabó Dezső-s őserőmítosz jegyében, hanem ellenkezőleg: magát szerette volna a polgársághoz számítani. Ahogy az Alföld pusztáin is polgárnak nevezi magát az, akit mi errefelé parasztbácsinak hívunk. És modern akart lenni már a harmincas években is – ha nem is úgy, mint Mallarmé! –, gépekkel, *teknikákkal,* s no igen, vitrinekkel és összecsukható rekamiékkal.

Fel nem becsülhető érdeme annak a maroknyi ,,népinek", hogy magára vette e sokmillió ember emancipációjának a felelősségét. (Törzsökös? Sok száz éve itt élő idegen etnikumú falvak lakóit nézve oly nyilvánvaló, hogy e szónak akkor se lehetett genetikai jelentéstartománya. Ezt a cikket is, lám, egy szlovák nemzetiségi faluban írom, vagyis a magyarországi falvak egyikében, Magyarország történelmi *népének* emancipációja előtt.)

Érthető, sőt természetes volt, ha másféle üdvtanok bűvöletében égve a harmincas évek ,,urbánusai" e felelősségvállaló szándékot nem méltányolták. De rosszhiszeműen rosszhiszeműséggel gyanúsítani – már akkor sem volt elfogadható. Mégis, e „másféle üdvtan" hívei mára már csak egyhez ragaszkodnak elveik közül teljes meggyőződéssel: a népi gondolatok elutasításához. Ehhez az előítélethez persze joguk van. Amihez nincs: hogy a népieket ,,népieseknek" nevezzék.

Abban, hogy mások sem igyekeznek áthatolni a népi mozgalmat övező előítéleteken, a magyar középosztály s a vele részben összeolvadt értelmiség hagyományos rövidlátásának tünetét látom. Ez a réteg régi beidegződésének rabjaként túlnyomórészt még mindig valamiféle idomulási lehetőséget keres, hogy osztozhasson a mindenkori hatalom privilégiumaiban a maga ,,éppenhogycsak" módján, amint szokott, s most meglehetősen zavarodott, hogy pénz és hatalom a mai Magyarországon kevés, bizonytalan, már-már csak feltételezett. Most tanultam meg igazán becsülni Jászi Oszkárt, aki 1938-ban, a népi-urbánus vita idején, a rá következő fél évszázad történelmi tapasztalata nélkül is világosan látta a nézetkülönbség, az indítékok különbözőségének mibenlétét. Cikke, amelyben Hatvany Lajos harcos vitairatára reagált, a Századunkban jelent meg. Innen idézek: ,,Igaz, hogy az ő szociográfiájuk [ti. a népi íróké] nem új felfedezés, (...) mégis valami újat és rendkívüli jelentőset hozott. Ami a régi szociográfiában csupán tudományos kezdeményezés volt, az náluk egy új világszemlélet megjelenése, s azzal hasonlítható össze, amit az orosz átalakulásban a »narodnicsesztvo« jelentett: a paraszti szocializmus egy fajtáját, amely az ország

népi alapjainak megújításában többet látott a puszta gazdasági reformnál. A narodnik szocialisták meg voltak győződve róla, hogy az orosz parasztságban hatalmas szellemi és erkölcsi megújulás erői szunnyadnak, és ezeket fel kell szabadítani *nemcsak a feudalizmussal, hanem az ipari szocializmus mechanisztikus formuláival szemben is.* Hogy ez a narodnik szocializmus elbukott, s hogy utódjait, az orosz szociálforradalmárokat a bolsevikok kiirtották, ez a mai orosz tragédiának egyik fő oka." S egy másik részlet ugyanebből a cikkből: „Az ipari munkásság nem érhet el több jólétet és szabadságot az agrárprobléma megoldása nélkül. A kölcsönös együttműködés tehát mindenképpen indokolt lenne. Ám ez az együttműködés mindaddig elképzelhetetlen, amíg a szocializmus néhány elavult marxi formulával akarja elintézni a falusi népesség életkérdéseit. A falusi népesség ösztönösen ellenáll ezeknek a formuláknak; érzi, hogy a feudális béklyók helyett egy új bürokratikus és katonai bilincs kovácsolódnék az ő számára, s hogy valami merőben idegen ideológiát és életformát kényszerítenének rája. Minden oka megvan tehát arra, hogy ne kérjen olyanoknak a támogatásából, akik a parasztot voltaképpen éppúgy megvetik, mint feudális urai, s régi marxi szó szerint mit sem akarnak tudni a falusi együgyűség világnézetéről, sajátos problémáiról s a városi szocializmustól sok mindenben eltérő és idegen fejlődési feltételeiről. Szóval a falusi és a városi munkásság közötti együttműködés és kívánatos egységfront nem alakulhat ki addig, amíg *az ipari szocializmus nyíltan és kertelés nélkül el nem ismeri a falusi népességnek azt a jogát, hogy az általa megművelt földdarabot magántulajdonának mondhassa, s önkéntes szövetkezésben fejlessze ki a mezőgazdasági lét és kultúra magasabb formáit.* [Kiemelések J. O.-tól]".

Visszatérve Hellenbart Gyula esszéire: azért oly alkalmasak arra, hogy helyzetünkre, sajátosságainkra irányítsák a figyelmet, mert írójuk – akárcsak Jászi – messzebbről, az idegen közeg önmítoszaink iránti érzéketlenségét és ellenállását is észlelve tekint Magyarországra. Már 1961-ben a Die Weltben álnéven írt cikkében is beszámolt arról (e cikket most magyar fordításban a kötet élére helyezte): „a hagyományos európai eszményeket odaát a tüskésdrót mögött, földalatti életükben több hűség övezi, mint itt, voltaképpeni hazájukban". De már ugyanitt leírta azt is: „Szorgalom, törekvés, céltudatosság, kompromisszumokra való készség – elsorvadtak a népi demokratikus elnyomás minden-mindegy-atmoszférájában." Amikor leírta, maga sem gondolhatta, mekkora baj ez valójában, és milyen veszélyhelyzetet teremt majd harminc év múlva az európaiságról táplált illúzió és a felelősségviselő-cselekvő állampolgári tartás hiánya – együttesen.

Első pillantásra meglepett, hogy Hellenbart a megjelenése idején milyen lelkesen üdvözölte Fejes Endre *Rozsdatemető*jét. A regény társadalomkritikáját Németh Lászlóéval, Bibó Istvánéval párhuzamos, bátor írói tettnek értékelte. Ám aztán beláttam: Hellenbart e regényben a proletariátus társadalmi vezetőszerepéről hirdetett dogma meglékelőjét látta, s ehhez az értelmezéshez bizonyítékot is találhatott az itthoni hivatalos kritika támadásaiban. Hogy miért lepődtem meg mégis? Nem, nemcsak az említett írók színvonalkülönbsége miatt. Inkább azért, mert annak idején úgy találtam, hogy a heves viták és bírálatok ellenére is kapóra jött a Hábetler-szindróma leírása az akkor már birtokon belül jutott és totális hatalommal rendelkező párt- és állami apparátusnak ahhoz, hogy a népképviseletnek a látszatára se kelljen tekintettel lennie: ha *ezek* a Hábetlerek ilyenek, akkor persze hogy az élcsapatnak egymás között kell megvalósítani és gyakorolni a proletárdiktatúrát. Nem a munkás-, hanem az *újosztály* öltözött vasba – s ebbe a mélységes cinizmusba a *Rozsdatemető* nem bocsátott be fényt.

Igen tanulságos volt végiggondolnom Hellenbart érvelését és ítéletét olyankor is, ha ütközött az én véleményemmel. Sokszor ocsúdtam eközben saját szemléletem vakfoltjaira, de volt, hogy az emigrációs létből következő korlátra ismertem – ám mindig a tárgyilagos és szerves gondolkodásmód fölénye érvényesült mindenféle impresszionisztikus-indulati reagálással és kurzusrajongással szemben (mert bár a tárgyilagosság is csak viszonylagos lehet, és távolról sem szellemi csodaszer, a végiggondolt tévedés azonban mindenkor vállalható). Persze ki tudja, tévedés-e, hogy Hellenbart gyakorta túlbecsülte azokat a magyarországi szerzőket, akik szembefordultak az itthoni éveit megmérgező zsdanovi esztétikával? Mindenesetre úgy látszik, hogy Hamburgból nem volt könnyen és azonnal felfogható, hogy a Révai-féle kultúrpolitikához képest az Aczél-féle kultúrpolitika játékszabályai már szinte meg is kívánták az íróktól az ellenzékiség tökéletesen domesztikált formáját. Hellenbart másik, jellemző elfogultsága a racionalista-kritikai szellemi attitűd iránti előszeretet, és ezért talán érdemén felül méltányolt néhány ilyen megnyilvánulást, Kolozsvári Grandpierre Emilét például, vagy Sükösd Mihályét.

Olykori megütközésemen vagy irritáltságomon magam is mérhettem „a közértelmesség színvonalának süllyedését" – ez Hellenbart kedvelt kifejezése –, hisz szellemi restségből átadjuk magunkat előítéleteinknek. Melyik Németh László-hívő ne képedne el, ha azt látja, hogy „szellemi klubtársa" Lukács Györgyről is értő, elismerő – bár hát persze kritikus aspektusú – esszét írt? És viszont?! A Lukács-esszé rövid, és egyetlen motívum kifejtése, további tömörítése ezért szinte lehetetlen, minthogy azonban Hellenbart könyve ez idő szerint hozzáférhetetlen, annyit mégis ide kell iktatnom, amennyi gondolatmenete irányát jelezheti. Lukács filozófusi indulását nem a filozófiai iskolák absztrakciói között képzeli el, hanem a nyüzsgő, pubertáskorát élő Budapesten. Azt a Lukácsot exponálja, akire Ady volt mély benyomással, s Kierkegaard. Hellenbart ezt a helyzetet úgy foglalja össze: ,,Mert miért is támadta a radikálisan keresztény Kierkegaard és a radikálisan pogány Nietzsche egyforma vehemenciával Hegelt? Azért, mert gondolkozásról beszélt, és figyelmen kívül hagyta közben, hogy aki gondolkozik, nem testetlen fantom, hanem eleven, hús-vér ember; nem egy törvényszerűen lepergő, globális történelmi folyamat passzív atomja, hanem saját személyes boldogulását kereső, cselekvő *szubjektív* lény. S Budapest kozmopolitizmusát is azért támadták a népiek, mert csupa vizenyősségig elvont, tulajdonképpen átlagolásból nyert fogalmat eszményített s irtózott a magyar önmegismerés szellemi és erkölcsi erőfeszítésétől, az igazságtól, hogy *létezni annyi, mint különbözni.*" Lukácsnak *ez* a Budapest jutott szülőföldként – s ezt megtagadta. ,,Magához rántotta a német filozófia óriási mágnese, és élete végéig meg is maradt ennek a fogalomkörében." Így bár sokszor és joggal bírálta a magyar filozófia német sémákat alkalmazó másod-harmadlagosságát, ő maga nyújtotta a legszomorúbb példákat a sémák normatív alkalmazására. S végül így foglalja össze kritikáját Hellenbart: ,,Igencsak megkönnyíti a maga dolgát, aki a nyugat-európai fejlődést egyszerűen »klasszikusnak«, »normálisnak« avagy »világtörténelminek«, az összes többi népekét pedig periferikusnak, »nem világtörténelminek«, szóval voltaképpen *nem normálisnak* deklarálja. Ezt teszi azonban Lukács György is: »A magyar fejlődést tehát úgy kell venni, mint a kis nemzeteknél gyakran előálló eltorzulást, a világtörténelem nagy problémáinak eltűnését.«"

Nyilvánvaló, hogy Hellenbart Gyula mindössze szemlélődik, olvas, esszét ír, felidézve, amit előtte nálánál jobban elgondoltak és megírtak mások, s nekem eszemben sincs úgy feltüntetni

esszégyűjteményét, mint ami forradalmasítja a magyar elméleti irodalmat. Azt azonban kivételes értéknek tartom, hogy példaszerűen él a gondolkodás kegyelmével, bátran, elfogulatlanul.

Elfogulatlanság... Hellenbart Németh László iránt nemigen nevezhető elfogulatlannak. Mégis: egyenesebb, nyersebb kritikát a Németh-drámák dramaturgiájának rossz értelemben vett rutinosságáról nem olvastam. És minden diplomatikus körülményesség nélkül írja meg azt is az *Irgalom*ról szóló kritikában, hogy a regény cselekménye szempontjából minden megtörténik az első részben, a második rész már szerkezeti feszítőerő nélkül marad. S ez nagyon is jól összefér az író iránti tisztelettel, csak az ájuldozás és a kaján beolvasás közötti hangfrekvenciához nem szokott honi füleknek furcsa.

Nem hinném, hogy teljes mértékben a hamburgi nézőpontnak tudható be Hellenbart előítéletmentessége és frissessége. Úgy tetszik, ő tudatosan küzd az irodalomelemzés megkövesedett sémái ellen, a konvenciók és közhelyek ellen. Ebben a tekintetben Karinthy-tanulmánya a legnagyobb nyereség. Karinthyról ugyanis szinte mindenki leírta, hogy írásainak filozófiai jelentése van, de hogy milyen filozófiai rendszerekkel tart rokonságot, annak kifejtésével a magyar irodalomtudomány adós maradt. Nem csoda, hiszen a marxista kánon egyeduralma miatt évtizedekig még megismerni sem igen lehetett a modern filozófiai iskolákat, s feljelentéssel ért volna fel Karinthyt ezekkel kapcsolatba hozni. Hellenbart Karinthy Frigyes munkásságát a század elidegenedés-irodalmának részeként elemzi. Egyrészt a *morbid racionalizmus* ellen lázongó gondolkodót látja meg benne, „ez az – írja –, amivel a szubjektivitás filozófusai Pascaltól Bergsonig és az egzisztencialistákig szembeszálltak". Másrészt a társadalomban jelen levő konformitáskényszer megragadását tekinti Karinthy gondolkodói tettének, hiszen ezen a szálon Rousseau-tól Erich Frommig vagy még inkább Heideggerig található szellemi rokonsága: az „általános alannyá" degradálódott Énért, az elsikkadt személyiségért szót emelők köre. Az utóbbi fogalom, az elidegenedés által visszakanyarodtunk oda, ahol kezdtük e gondolatmenetet: a dehumanizált tudomány és művészet általános problematikájához. A kultúra válságához. E válságon belül a magyar variáns nem kivételes, csak sajátos.

„Nálunk műveltség és valóság különálló, izolált tartományok" – írja Hellenbart, egyre elterjedtebbnek ítélve a „csomorkányizmust", azt a jelenséget, mely szerint az ember a kultúrát, a műveltséget, a tudást valamiféle rezervátumi mutatványnak kezdi kezelni. Adorno is élesen elítélte a kultúra fetisizálódását, Hellenbart tehát itt is inkább közvetítője, semmint megalkotója egy nálunk meglehetősen figyelmen kívül eső aspektusnak, ez mit sem változtat azon, hogy „közértelmességünk színvonalának csökkenése" idején, most, hogy „lelkünk kívül van önmagunkon" (Csaadajev), fontos volna figyelnünk rá. Még ha ki-ki tévesnek vagy egyenesen bőszítőnek találja is némelyik állítását.

Az Ady-Babits-szembenállás mára veszített súlyából, Hellenbart azonban az eredeti élességgel veti fel a két program antagonizmusát. Ady ostorozva is a Templom építésére szólította fel a nemzetet – s tudjuk, e Templom a magyar kultúra integritásának szimbóluma –, míg Babits a külföldi orientációban jelölte meg a helyes utat, a felemelkedés útját, s ehhez alkotott egy fantasztikus hipotézist: a „világirodalom" fogalmát. Íme, a magyar szellemi élet mindenkori keresztútja, korról korra újjászülető stílusháborúk és szellemi csaták kiváltó oka, melyeknek más tájakon több nyeresége szokott lenni, mint áldozata, nálunk azonban, a magyar identitás

tradicionális zavarai miatt, alighanem a veszteség a több. Hellenbart nyíltan szembefordul Babitscsal, mint a kultúrafétis, a „periszkópos” szellemi tájékozódás és az esztétizmus magyar pápájával. Hellenbart nem veszi tekintetbe, hogy az esztétizmus az elmúlt évtizedek alatt generációk sorának mentsvára volt az ideológiai erőszak és a teljes elbutulás ellen. Mentsvár mindazoknak, akik védekezni akartak egyáltalán. Már csak ezért sem oszthatom Hellenbart Babits hatásáról mondott ítéletét. Ugyanakkor látom nézetének igazságait is. Mert hisz magam is tapasztalom, hogy az esztétizmus normái szerint létrejövő művészet túlságosan kényelmesen elterpeszkedett *megtűrt* helyzetében, s immár dogmatikussá merevedett. Hellenbart „szentségtörő” szavai hatására máris jó néhány fullasztó kötelék pattant le rólam: a kishitűség, a kényszeres domborítás, a lelki vigyázzállás, mely reflexként bekapcsolt, mihelyt *kultúráról* esett szó.

Nem furcsa, hogy még nekünk is, akiknek pedig a kultúra a kenyerünk, oly nehéz ráébrednünk: a kultúra használatra, a fejünk pedig gondolkodásra való?! *(Hunnia Kiadó Kft., 1989)*

Kortárs, 1992. szeptember

,,Átvitt értelemben”

Karátson Endre novellái

A nyugatra emigrált írók közül egyre több ereszt gyökeret az itthoni irodalmi életben, bővül a lista, hogy kiknek a nevére lehet rákérdezni a műveltségi kvízműsorokban; attól tartok, Karátson Endre e tekintetben hátrányos helyzetben van. Az a nemesen személytelen, lélekbe figyelő, a mesterségbeli elegancia magasiskoláját bemutató – tehát a túlzásig kulturált – próza, amelyet ő ír, mindig a siker fősodrán kívül marad, akárhol, akárki áll elő vele. (Igaz, így elkerüli a siker örvényeit is.) A siker nálunk erősen politika-függő volt, a nem-hivatalos siker még jobban, mint a hivatalos, s ennek hatása most, a politikai közélet átformálódása idején is érződik, ha nincs is népszerűségi mutatóban felmérve, elemezve, indexekben megjelenítve, csupán általánosan tudomásul vett sztereotípiákban, az irodalmárok spontán reakcióiban jelentkezik. Hogy egy írásnak politikai szekszepílje legyen, vagy a témában, az anyagban kellett tabukat horzsoló, a tilalmak övezetéből származó motívumnak szerepelnie, vagy a stílus, nemegyszer már maga a műfaj (gondoljunk az avantgárdra és a szociográfiai riportra) jelentett kihívást a hatalommal szemben. Így utólag már rányílik a szemünk ennek a görcsös beidegzettségnek mint szellemi magatartásnak – mondjuk ki – rögeszmés jellegére, sőt, megláthatjuk, hogy van benne valami kínos és nevetséges, de ne felejtsük el, hogy az irodalom, a művészet becsülete volt ebben a rögeszmésségben a tét –mez volt a szabadságharcunk.

Karátson Endre első novellaskötete, a *Lelkigyakorlat* 1967-ben jelent meg Párizsban. Ennek az anyaga képezi a mostani könyvhétre megjelent összegyűjtött novellaskötet első harmadát. Furcsa időtévesztés alanya lettem olvasás közben: úgy olvastam, mintha 1967-ben járnánk. Szinte hallottam, amit akkor sokan mondtak(unk?) volna rá: „Kitűnő, de valahogy fehérvérű.” Ugyanis a hatvanas években nem tudtuk elképzelni, hogy más is fontos lehet az irodalomban a mi primér élményünk: a hatalomnak való kiszolgáltatottság rögzítése helyett. Még a kiszolgáltatottság más minőségei iránt sem volt bennünk kellő affinitás, nemhogy egy ettől mentes létélmény iránt. Márpedig Karátson Endre novelláiban két nem túl hangsúlyos mozzanatot leszámítva nem jelenik meg a diktatórikus rendszerbe tört Magyarország, amelynek emlékével 1956-ban távozott. Az egyik motívum az orosz katonákkal való találkozás disszidálás közben (,,»Civil, puff, puff!« mondta darabos orosz kiejtéssel, és intett, hogy forduljak vissza.”). A másik motívum az állandó állampolgári lecke az ötvenes években: az önéletrajz-írás, a körültekintő és leleményes fogalmazásmód megtalálásának halálos fontossága bizonyos tények bevallásakor. Ám még a két szóban forgó novella is másról szól, nem e két politikai tapasztalat felpanaszlása.

A *Szakáts Attila önéletrajza* például a hazugság, az önáltatás és a hamistudat egymásba simuló burkaira csodálkozik rá egy átlagos emberi lélekben. Úgy hántja le egymás után e rétegeket, mintha hagymát hámozna: a hivatalos önéletrajzba kerülő sima fogalmazás csak a legkülső héj. Eszerint Sz. A. úgy tért meg nyugatról, ahová mint ezredes apja alá beosztott törzstiszt távozott, hogy „hazaszeretetem szavára, dacolva a statáriális bíróság veszélyével, még a háború vége előtt visszatértem, mert életem igazi célját a népünk boldogabb életéért vívott küzdelemben láttam. Apám egy ausztriai bombázás során kapott sebébe belehalt...” Ez alatt egy nyálkás, érzelgős, romlott

réteg: a napló számára előadott variáns a derék fiúról, akinek karja közt hal meg az apja, s aki nem tehet mást, csak ráhajtja a tetemre a köpenyt. A következő réteget fekete penésszel lepte be az elfojtott igazság: az apa fanatikus katonaként a fia életénél fontosabbnak tartotta a katonabecsületet és a család becsületét, és haldoklásában, megsejtve fia gyávaságát, eszeveszett gyűlölettel fordult el tőle; a fiú félelmében a haldoklót talán le is ütötte, mindenesetre otthagyta temetetlenül, és eliszkolt. Ez az igazság durván előnyomul Szakáts Attila emlékezetéből, s mi olvasók méltán várjuk a katarzist. Ám a hagyma legbelsőbb rétege ijesztően és ellenszenvesen egészséges: a novella hősét felhőtlen örömmel tölti el, hogy az alkalmas megfogalmazást ismét megtalálta, ez minden, amit érez.

Az orosz akcentussal elhangzó: ,,Civil, puff, puff!"-ot egy sültcsirke mondja a tálból, egy francia kispolgári család otthonában, ahol éjszakába nyúlóan megvendégelik a ház bájos leányának idegen származású udvarlóját. A helyszínen két teljesen reális eseménysor van jelen, hiszen a vendég emlékei is teljesen valóságos emlékek. A két idősík valósága azonban érvényteleníti egymást: mindkettő abszurd a másikhoz képest, s mindkettő irreálissá válik s csak mint a fiatalember víziója létezik. A fiatalember meghatározhatatlan mindkét valóság-szinten; egyikben sincs jelen. Az emberi lény ilyen fajta felfogásából az irodalomban általában az következik, hogy ez a lét: nemlét, ez az ember nincs. Karátson Endre írásainak jelentőségét abban látom, hogy nála ez az ember *van,* épp ebben a többszörös nem-jelenlétben valósul meg az azonossága.

Elidegenedés – már 1967-ben is tudtuk volna alkalmazni az ideillő létfilozófiai fogalmat. S megsejtettük volna Karátson életérzésében a kín őszinteségét. Ám saját életélményünkben ennél sokkal triviálisabbnak látszottak a kínok – s ugyanakkor súlyosabbnak. Nemigen tudtuk átérezni a nyugati értelmiségiek bajainak súlyát. Az erről szóló könyveket, filmeket mohón bekebeleztük, de úgyszólván kisajátítottuk őket, mintha igazában nem róluk, hanem rólunk szólnának. Karátson Endre esetét, mint magyar emigránsét, sokkal nagyobb szolidaritással kezeltük volna, s feltehetőleg a meghasonlottság írói problematikáját úgy értelmeztük volna, mint az emigránslét tünetét. Eme értelmezésnek van is némi jogosultsága – azonban Karátson későbbi írásait is tekintve és mai tapasztalataink birtokában inkább csak annyi szerepet tulajdoníthatunk az emigráció élményének Karátson Endre világlátása kiformálódásában, hogy ez a tapasztalat drasztikusan hozzásegítette eredendő egzisztenciális konfliktusa megértéséhez és írói megragadásához.

Ennek az 1967-es novellaanyagnak az 1992-es hazai megjelenését úgy is felfoghatjuk, hogy jó időben történt. Mostanában éltük és éljük át annak az értelmiségi léthelyzetnek a szétporlását, amelyben a világ a legegyszerűbb ellentétre épült fel: egyfelől voltunk mi, másfelől volt a Rendszer, a Hatalom, amelynek kiszolgáltatottjai vagyunk. Legszemélyesebb problémáink is integrálhatóak voltak a politikai tehetetlenség-tudatba, kész csoda – nyilván az életösztön csodája –, ha némelyiket mégis kezelni vagy megoldani tudtuk közülük. Mindenesetre nyugodtan képzelhettük úgy, hogy tudjuk, kik vagyunk. A politikai kiszolgáltatottság intézményes formáinak széthullásával egyszerre csak nem tudjuk a választ az efféle kérdésekre. Most kerülünk szembe a saját sorsunk, a saját mivoltunk felmérésével, „igazi" – személyre szabott – problémáinknak nem megoldásához, pusztán megismeréséhez jutottunk el. Az elmúlt évtizedek legnagyobb kártevése bennünk ez a megkésettség.

A *Lelkigyakorlat* kezdő, allegorikus novellájában van egy megfogalmazás arra, hogy mivel is áll szemben az ember, kivált a művészember, amikor nem a bornírt hatalommal: „Nincsen többé

titkom – morgok a paraszt felé –, tőrbecsalt a mindenség...". E novella allegorikus hegedűse birtokolni és győzni akart, míg meg nem szégyenült ambíciói silányságában. Igaz, amikor saját korlátaival szembesül, megnyílnak előtte az esélyek is.

A művész esélyei? Karátson Endre szokatlanul nehezen gyűri le szkepszisét e tekintetben. „Avilág művészi birtokbavétele" – szoktuk mondani; ez kritikusi sztereotípiáink között talán a legbőszítőbb, ha meggondoljuk. Karátson Endre szkepszise felől nézve nyilvánvaló, hogy a művész számára a világ főleg mint *spirituális valóság* létezik, s maga a művész, azaz az érzékelő ember beleolvad önnön élményeibe. A kötet vége felé ars poetica-szerűen hangzik el egy gyászbeszédben: „ Nem kételkedett az ember kilétében. Testi léte mellett hirdette spirituális valóságát, ez utóbbi elsőbbségét. Legyen lelke a városnak – erre a sarkalatos igényre alapozta programját, ennek megvalósításában szabta meg a művészet feladatát. Mert a művész a világ misztériumának letéteményese, ő idézi fel mély és dallamos lélegzését, szüntelen körforgását, s ő vezet el abba a térbeli környezetbe, ahol a gyalogos minden fordulónál egy világból a másikba léphet." És nemcsak a világok közti kötetlen közlekedés lehetősége tartozik hozzá a teljes, a megélt valósághoz Karátson számára – az elbeszélő Én civil határai is elmosódnak. Az elbeszélő személye igen gyakran bizonytalan, esetleg megduplázódó fantom. Az első kötetben még nyersebb, darabosabb fogásokkal éri el a valóság feloldását a spirituális valóságba, hiszen itt ez a világ- és életélmény, szemléletmód épp megfogalmazódásra tört, és kereste a kifejeződés formáit. Csaknem didaktikus megoldás, hogy a kötet szerzőjeként a maga neve mellett feltünteti egy fiktív személy, Székely Boldizsár nevét is, aki aztán szereplője is a novellának. De Székely Boldizsár életre hívását végül is fényesen igazolja a kötetet záró szellemes kavalkád: Székely Boldizsár anyát követel magának, s tőle is sorra mindenfélét követelnek az ő teremtményei, a kötet addigi szereplői. Pompás ütközet ez a fikció és az álvalóság között – de egyszer csak vége lesz a mulatságnak. Azon vesszük észre magunkat, hogy az író űrbéli magányára meredünk: a színes és mozgalmas semmibe, és e színes semmin túl sincs más, csak ő és a semmi, amit benépesíthet, ha akar.

A világok közti sima közlekedés technikáját illetően nem árt tudatosítanunk, hogy negyedszázaddal ezelőtti írásokról van szó. Ha szinkronban nézzük a *Lelkigyakorlatot* a hatvanas évek magyar prózájával, szembetűnik, hogy Karátsonnak több köze volt Nyugat-Európa íróihoz, mint magyar kortársaihoz – a magyar irodalomból csak azokhoz a szürrealista elődökhöz köthető, akiket a később induló hazai fiatalok is előzményként vállalnak. De e mai újítókkal szemben is hivatkozni lehet Karátson eleganciájára, vagyis arra, hogy milyen mesteri természetességgel váltogat a világ szintjei között. Az első kötetben még olykor segédeszközhöz folyamodik: többnyire leitatja hősét. A következő kötetben, a *Színhelyek*ben (London, 1980), amely a jelen kötet második ciklusát alkotja, a kellékek már egészen háttérbe szorulnak, alig észrevehetőek.

Hacsak nem tekintjük e novellák közös magját, az utazást már önmagában is segédeszköznek a valóság merev kontúrjainak elmosásához. Elvégre utazás közben az ember valóságos élete nemvalóságossá minősül át, s mindaz valósággá lép elő, amihez pedig semmi köze nincsen. Az utazásban érvényét veszti vagy legalábbis meginog a legstabilabb életforma, társadalmi rend és igazság is – épp ezért lett az utazás az epika alaphelyzete, korszakoktól, műfajoktól függetlenül. A mai polgár számára az utazás a leghétköznapibb szabadságkultusz, az élete sematikus lepergése közben az egyetlen történés. Mindezen felül Karátson Endrét tudományos

pályája is érdekeltté tette az utazásban, hiszen az összehasonlító irodalomtudomány művelőjéről feltételezhető, hogy az átlagosnál nagyobb jelentőséggel bír a számára egy-egy város, egy-egy földrajzi hely árulkodó kulturális múltja, a kultúrkörök bámulatos megtapadása egy tájban, egy helyen. „Nincs a világnak közepe, de vannak helyek, ahol róla és magunkról többet mondhat az irodalom, s az irodalom nem egyéb, mint utazás ilyen helyről ilyen helyre, a megismerttől a megismerést ígérő felé."

A *Rövidzárlat Rovinjban* úgy kezdődik, mint gúnyos beszámoló egy szabályszerű, tehát kissé bornírt turista-nyaralásról. Az átváltás egy általános sötétséget előidéző rövidzárlat révén következik be: a fáklyának használt összecsavart újságok fényénél feltámad két legenda hőse: a helyi szent, Eufémia, az oroszlánszelídítő, s Szent György, a sárkányölő. Az előbbinek ereklyéjét, az utóbbinak szobrát látta az elbeszélő az előző napokban. Profán templomi egymásra találásuk után győz bennük, ami emberi: az érdek. Szent Eufémia, mint egy mai feminista, állatvédő, Szent György, mint egy önmenedzselő sztár felismeri a másikban a veszélyt, és kölcsönösen elutasítják egymást. Íme, egy mai értelmiségi szerelem története.

A szerelem Karátson Endre novelláiban csaknem mindig félelmet keltő, a férfi lealacsonyítását vonja maga után, mert a nő irgalmatlan és közönséges birtoklásvágya a nagyobb erő, különösen hogy a férfit teljesen védtelenné teszi a tébolyult remény, hogy az ölbe – az anyaölbe – való visszajutás hozza a megváltást számára. A szerelem szükségképpen felgerjeszti a férfiak közötti vetélkedést is, aminek még nyilvánvalóbban megalázás a tétje. Ennek az érzületnek szédítő és szuggesztív kivetítése a *Paso doble* című novella. A helyszín a spanyol tengerpart, ahol enyhe napszúrás bénultságában hever az elbeszélő, és elfúló izgalommal figyeli egy szép lány és egy szép fiú flörtjét, ami a tengerparti strandoló közönség vérszomjas indulata miatt párviadallá fajul. A közönség vesztest akar látni: ha enged a lány, kurva, ha kudarcot vall a fiú, rongy alak. A jelenet összevegyül egy bikaviadal élénk emlékével. S előgomolyog a felforrósult vérből a fullasztó szorongás és a szerelmi megadás vágya, s ebbe beleolvad a megsemmisülés démoni, édes vonzása: csömör, emberundor és halál. Aztán feltápászkodik az ember a kiürült tengerparton, s a lábnyomokból szeretné kiolvasni, hogy valójában mi történt a fiú és a lány között.

A *Paso doble* és az *Abroszon innen, abroszon túl* bármely, a magyar prózát reprezentáló antológiában jelenlétre aspirálhat; az irodalmi köztudatunk nem lehet oly tékozló, hogy ne tartson számon ilyen remek novellákat.

A *Pasa doble* véres érzékisége mellett a legtöbb Karátson-novella rideg és kemény. A pokol e képzeletben olyan, mint egy örökösen megvilágított, tükröző üvegajtókkal szabdalt, üres lépcsőház, ahol motoz valaki láthatatlanul, és figyel. Olyan, mint egy börtöncella, amelyben az elítélt vergődve menekül megbomlott agya tekervényeibe, hogy ne kelljen ráébrednie: igenis ő ölte meg a barátját, s eközben szüntelenül megfigyeli őt a foglár a kérnlelőn keresztül.

A kötet harmadik ciklusáról, a könyvformában itt először közölt novelláról nem szívesen írok. Az előző kettő olvasása során az emberundor, a neurotikus ember rosszkedve ellenére megközelíthetővé és szeretetreméltóvá válhatott az írói Én fájó magányában, okos fegyelmezettségében. Itt – fölényes professzor. Arra kellett gondolnom, hogy lám nem volt véletlen és nem maradt következmények nélkül az a spontán irtózás a váratlan, a fölösleges emberi

kapcsolatoktól, amelyet a korábbi írásokban tetten lehetett érni, hisz az elbeszélő mindannyiszor nehezen türtőztette magát, ha valamelyik szereplő bőbeszédűnek, kitárulkozónak mutatkozott. Minden bizonnyal nyert volna vele, ha több figyelmet áldoz az emberekre. Ám komolyra fordítva a szót: a harmadik részből hiányzik a konkrét emberi sors. A művelődéstörténetből felrémlő motívumokat rendezi az író új rendbe, s e már-már archetipikus kulturális ismeretek révén alakulunk át svábbogárrá vagy Hamletté. A parafrázisok is a hatalomért folyó harc, a képmutatás, a nemiség brutalitását idézik meg, ahogy a korábbi novellák, de itt nehezebb érdekeltté válnunk a diagnózisban, mert e novellák helyszíne nem a föld és a tudat közötti mozgalmas sáv, hanem az önnön határai közé visszavonult egyetlen tudat.

Lehetséges, hogy néhány évtized multán odajutunk, hogy osztozunk e rideg világélményben. De ezt nagyon nem kívánom. Inkább az kívánnám, hogy Karátson Endre térjen vissza arra a színhelyre, ahol az abszurd, közönséges, képmutató, mohó, mocskos kis ösztönök igájába hajtott, kellemetlen élet zajlik.

Ha az embert efféle nosztalgiára szorítja egy író víziója, az az író meglehetősen figyelemreméltó. *(Orpheusz,* 1992)

Alföld, 1992/9. sz.

Az erdő démonikus vonzása

Bodor Ádám: Sinistra körzet

Nem ismertetés, elemzés, kritika szándékával szólok Bodor Ádám regényéről, hanem a választ próbálom megfogalmazni, amit e meglehetősen provokatív könyvre olvasói ösztönöm adott. Bizony, provokálja ez a könyv az olvasót. Legalábbis azt, akinek elég fogékonyak az érzékei, hogy pusztán szavak által átitatódjék az áfonya, a gomba, a fenyőgyanta illatával, a halottaskamra hullabűzével, az ázott szőr szagával; aki hallucinálni képes a fagyott fű roppanását a talp alatt és az emberi vértől ragacsos ujjak súrlódó neszét, az éjszakai madárhangokat, miközben a szél a tűzhely hamujába túr, a kézi hajtású járgány zúgását végestelen-végig a finoman rezgő erdei sínpáron; akinek az ínyén felérződik a faszénen vagy a mandzsettán átszűrt denaturált szesz íze, a bőrén a kiéhezett szeretők bőre, és recehártyáját a hegyvidéki korai este sötétkékkel önti el; akiből tehát előhívható a *rengeteg erdő* archetipikus képe, és akire hat a démonikus vonzása, ennélfogva Bodor Ádám teremtett világába szokatlanul mélyen belekeveredik.

A *Sinistra körzet* teremtett világ, s az antiutópiák egyik alaptörvényének megfelelően nagy erővel szimulálja a valóságot. Minél létezőbbnek, teljesebbnek, érvényesebbnek képes látszani a konstruált életműködés, annál kínosabb szembesülnünk a belefoglalt abszurditással, amely az emberi természet vagy a társadalom valós, tetten ért torzulását vagy torz hajlamát írja le. Ebből a szempontból nézve persze hogy regény Bodor Ádám novellafüzér-szerkezetű műve, hiszen darabról darabra épül föl, bomlik ki, majd bomlik le egy *létező* világ a szemünk előtt, s e világ képlete – vagyis a működés alapelve – minden egyes epizódban ugyanaz.

Az antiutópiák olyan létezést szimulálnak, amelyben az élet valamelyik komponense túlsúlyra kerül vagy hiányzik. A *Sinistra körzet*ben az erkölcs képzete az, ami hiányzik. Nem arról van szó, hogy az író *tagadja* valamelyikét a bevett erkölcsi normarendszernek, egyszerűen csak nemigen merül fel az általa megalkotott figurákban, hogy az életösztönnél és a biológiai funkciókhoz és szükségletekhez kötött haszonelvnél egyéb parancs vagy igény létezhet egyáltalán.

Andrej Bodort, a főszereplőt az egyes szám első személyű elbeszélési forma és a neve hangsúlyosan összekapcsolja az íróval (ezen sokat változtat, hogy néhány fejezetben *ő*-vé, a szereplők egyikévé minősül át), s ez automatikusan azonosulást vagy legalábbis szolidaritást vált ki az olvasóban, még ha észleli is a fikcióval való ravaszdi játékot. Így hát azonnal jeleznek reflexei, amikor Andrej Bodor másként reagál valamely eseményre, mint ami az ő beidegzett válasza vagy elvárása volna. Meghökkenti, hogy Andrej Bodor, értesülvén, hogy a pályaőrt több darabban találták meg a sínek mentén, szemérmetlen gyorsasággal, a részvét vagy a kegyelet minden gesztusa nélkül rácsap az álláslehetőségre. Ugyanez a szenvtelen gyakorlatiasság mutatkozik meg az albínó-ikrek horrorba illő eseténél is: a medvészet vezetője a járványveszélyre való tekintettel lemond az ikerfiúk szerelmi szolgálatairól, elküldi őket, mire egyikük karóba húzza magát – Andrej Bodor tüstént ajánlkozik a megürült helyre. Eleinte mentőkörülményt láthatunk abban, hogy célja van: nevelt fiát, Béla Bundasiant akarja megszöktetni a Sinistra körzetből, ezért jött ide. – Itt meg kell állnunk kis időre, hisz a *Sinistra körzet* olyan szokatlan vonásához értünk, amely élesen eltér a fogolytábor-

börtön sematikus modellezésétől. Andrej Bodor tehát önként jött ide, mégis dögcédulán kell a nyakán viselnie itt ráruházott nevét, irataitól megfosztották, mozgásában korlátozzák. Sehol sem mondódik ki, hogy az erdőlakók, erdőkerülők, vadócok rabok volnának, csupán az vall erre, hogy alá vannak vetve a hegyivadászoknak nevezett felügyelőknek; az ő parancsnokuk a terület teljhatalmú ura. Ugyanakkor ezek élete eléggé homogenizálódik a „foglyokéval", Borcan ezredes például elsőként esik áldozatul a járványnak, lehet, hogy azért, mert egy titokzatos összeesküvésben vesz részt, tehát törvényen kívüli lovag – netán ellenzéki. Utóda, Coca Mavrodin ezredesnő pedig tulajdonképpen nyomorultabb, mint bárki Sinistra lakói közül: egyetlen jó pillanat sem jut neki, kivéve, ha mégis élvezetét leli a gyilkolásban – de erre nem utal semmi. Halála életénél is jelentéktelenebb: ültében megfagy, s mint önmaga síremléke jégoszlopként marad ott az erdőben, olvadásig. Ha nem élesek is a határok a hegyivadászok és a hegylakók között, mindenki tisztában van vele, hogy mire vannak. Nyilvánvaló, hogy a hegyivadászoktól függ, Andrej Bodor végre tudja-e hajtani a tervét. S ők bizonyos szolgálatok fejében egyre beljebb engedik az erdőbe, noha szándékát egyhamar kiismerik. Nevelt fia éppen ezért szóba se akar vele állni a nagy nehezen elért találkozáskor: „Maga is közéjük tartozik. Másként nem lehetne itt." – Ezt követően tehát a kitűzött cél már nem igazolhatja Andrej Bodor tetteit.

A cél immár a saját szökése, s ha nem Béla Bundasian, akkor szeretője, Elvira Spiridon társaságában. Szokványos erkölcsi felfogásunkat egyébként az Elvira Spiridon-ügy is borzolja. A fiatalasszonyt ugyanis Coca Mavrodin utalta ki Andrej Bodornak, holott ő szereti a férjét, és az is ott kereng éjszakánként Andrej Bodor háza körül. S noha Elvira Spiridon végül igencsak megszereti a „szolgálatot" – ettől még tény, ami tény: Andrej Bodor mint kegyenc a hatalmi önkény haszonélvezője. Persze hogy meg kell szolgálnia a kedvezést: gyilkol. Cementtel önt ki egy barlangot Coca Mavrodin parancsára, amelyben rejtőzik valaki.

Gyilkol Béla Bundasian is, az egyetlen szereplő, aki erkölcsi normához tartja magát, méghozzá mereven, s akinek a személyében tehát mégiscsak megnyilvánul, hogy ilyen norma van. Ő régi szeretőjét öli meg, akit kórházi kényszerkezelésnek vetettek alá, s teljesen elállatiasodott lényként kerül a szeme elé. Ez úgyszólván kegyeleti gyilkosság – Béla Bundasian morális világképével tökéletesen összeegyeztethető.

A Sinistra körzetben magától értetődő természetességgel megy végbe mindenféle bűntett, az is, amire nem mentség a kényszer vagy a szükség, az is, ami nemhogy nem egyeztethető össze az általános emberi morállal, hanem egyenesen ősi tabukba ütközik. A meteorológus ötvenéves férfi létére egy gyermeklánnyal él együtt. Már szó esett az albínó ikrekkel való fajtalankodásról. Van, aki húsz dollárért eladásra kínálja Andrejnek a gyerekét. És a nyugdíjas erdőkerülők elpusztításában, vagyis a rájuk zárt ház felgyújtásában minden megrendülés nélkül segédkeznek fiatalabb kollégáik. Mindebben – ismétlem – a magától értetődő természetesség a figyelemre méltó. Hogy nincs szem, amely borzadva becsukódna e bűnök láttán. Csak a lovak hőkölnek vissza a pernyével telt tisztástól a szag miatt.

A leépülésre, az eligénytelenedésre Gábriel Dunka, a törpe esete a jellemző példa. Teherkocsijába felveszi az országúton a szökésben lévő Elvira Spiridont, először kerül női test közelébe, de elrémül a lehetőségtől, inkább feljelenti, elviteti az asszonyt. Íme az alsó mérce, amihez mérni kell Andrej Bodor amorális pragmatizmusát, végtére is benne legalább az örömre és a

szeretetre való képesség megmaradt. Úgy tűnik, ez vitathatatlanul érték egy olyan világban, amelyben még a szép nők önkéntelen szerelmi kihívása is lázadásnak számít a permanens megaláztatás ellen, s ezért módszeresen állattá is alázzák őket; mint Béla Bundasian szeretőjét hormonkezeléssel, mint Elvira Spiridont, aki négykézláb mászik elő a törpe házából a hegyivadászok kocsijához. Ehhez képest még a perverz gyengédség is, ami az idős férfit a gyereklányhoz fűzi, vagy ami a másik férfit az ikerfiúkhoz fordítja, az ember jobbik részéből való.

A Sinistra körzet még évek múlva, Andrej Bodor visszalátogatásakor is fegyenctelepféle, kijárási tilalommal és karhatalmi őrizettel, de abban a formájában, amelyben mi megismertük az ő tapasztalatain keresztül, a távozásával egy időben megszűnt: az emberek javarészt meghaltak, elszöktek, Béla Bundasiant is távozásra szólította fel az ezredesnő, mielőtt jégbe fagyott. Azonban Béla Bundasian számára nincs szabadulás: a bűn, amibe belesodródott, csak a fogság kényszerű vezeklése közepette viselhető el a lelkiismerete számára, e világ szikkasztó gyűlöletének kínjával ellensúlyozva. A körzeten kívül mindez értelmetlenné válik; egész élete értelmetlenné válik – felgyújtja magát.

Vajon azért lukadt-e ki Bodor Ádám erre a végkifejletre, mert szereplői sorsának szövésében erre terelte elemi élettapasztalata, meghatározó élményei? Vagy *ezt akarta közölni*? Azaz egy ítéletet, ami szerint az erkölcsi tartás, a *jó* programszerű érvényesítése nemhogy nem véd meg a zsarnokság züllesztő-lefokozó hatásától, hanem veszélyes és ártalmas is lehet: a zsarnokság tükrévé fokozza le az embert, míg aki a vegetáció vak ösztöne szerint él, ha nem is *egyén,* legalább *egyed* a világban? Akármennyi szerep jutott e végkifejlet megformálásában az írói tudatosságnak, Béla Bundasian sorsa mindenestre ezt a gondolatot sugalmazza. És ezt sugalmazza Andrej Bodor ártatlan reagálása, amikor megpillantja, hogy az erdőben két gyémántosan csillogó jégszalag maradt a sítalpainak nyomán, azon az útvonalon, amelyen a cementet szállította a barlanghoz, mert a súlytól a hó annyira összetömörült, hogy azóta sem olvadhatott el. A bűn mementója – gondoljuk, ám Andrej Bodor egyszerűen csak örül, hogy, lám, hagyott itt maga után valami nyomot.

Nyilvánvaló, hogy Sinistra nyers amoralitása egy eléggé meghatározott földrajzi hely, kontinensrész történelméhez illeszkedik. Ezen a helyen ügyesnek, szívósnak és könyörtelennek kellett lenni ahhoz, hogy valakinek sikerüljön végigélnie az életét. Meg kellett tapadni a földön, mint a növényeknek, meg kellett hunyászkodni a viharok és az erősebb előtt, mint az állatoknak. Ráadásul itt a nagyralátó ideáloktól és az önérzetes eszméktől mentes létezéstechnika kialakítását megkönnyítette a római kereszténységtől eltérő vallási tradíció, amely szerint a *tekintély* a mindenekfelett-való, nem az igazság vagy a méltányosság vagy a jóság.

Ám nem nehéz kiérezni Bodor Ádám illúziótlanságából a tragikus csalódottságot. És ki vitathatná, hogy csalódottsága teljességgel indokolt? Miért jajdul fel mégis az olvasó? (Legalábbis egynémely olvasó.) Mert buta és gyáva, mint a lovak, amik vonakodnak kilépni a pusztulásszagú tisztásra? Bizony, könnyen lehet – bár ez sem bűn. Sőt ez is része az önfenntartási ösztönnek. Emberi mivoltunk fenntartásában sokszor a legtarthatatlanabb illúziónak is része lehet. S bármily ingoványos fikció a jó és a rossz fogalompárja, s bármennyire tudni kell mindenkinek, aki használja őket, hogy földrengés, árvíz, pestis, kolera együttvéve nem okozott akkora pusztítást, mint a jó szolgálatának jegyében elkövetett tettek, kiküszöbölésükkel sem a jót, sem a rosszat nem lehet kiküszöbölni az életből. Mert igaz: legtöbbször csak egy agresszív és hamis normarendszert értünk

jón és rosszon, máskor kényelmes és triviális tévképzeteket, de olykor váratlanul és természetesen jelenti magát, hogy *van.* Kiküszöbölhetetlen.

Itt e reflexiót be is fejezhetném, de nem tudom maradéktalanul az előrebocsátott ígérethez tartani magamat, miszerint nem irodalmárként, hanem csakis olvasóként szólok a könyvről. Az irodalmárból is kikívánkozik néhány észrevétel. Leginkább az elismerés az elbűvölően elegáns mutatvány iránt, amelynek során a Sinistra körzet szuggesztív tárgyi valóságban lenni kezdett. Hogy csinálja – fürkészi az ember a „trükköket", azokból néhányat ki is figyel, de hát persze sokat nem érnének Bodor Ádám írói ereje nélkül. Talán mégis érdemes szót ejteni róluk.

A környezet, a mozgások, a személyek érzékletes leíró megjelenítésén túl a leghatásosabb „trükk" az egyenletes, szenvtelen, tárgyilagos hangnem, ami azt sugalmazza, hogy itt nem elhitetni akar velünk valaki valamit, hanem csak mondja-mondja, amit látott, amit tapasztalt, nem tehet róla, hogy az néha hihetetlen, s fütyül is rá, hisznek-e neki vagy sem. A teljességgel abszurd mozzanatokhoz ugyanezen a szenvtelen hangon kisvártatva világos, gyakorlatias, racionális magyarázatot fűz, miáltal azok legitimálódnak, függetlenül attól, hogy van-e természettudományos alapja vagy tényleges ésszerűsége a magyarázatnak. Az imént az éveken át megmaradó sítalpnyomot említettük, de ide tartozik Elvira Spiridon meztelensége is: ruhátlanul áll a zuhogó esőben az országúton – ez látomás, s aztán megtudjuk, hogy fagyasztókocsiban akart szökni, ezért vette le átázott ruháit, amelyekkel a kamion aztán elhajtott. Bravúros, hogy e néhány megmagyarázható abszurditás miatt a magyarázhatatlan abszurd mozzanatok is valahogy természetessé válnak, mint Borcan ezredes égen röpdöső esernyője például, amely esernyő marad, s nem lesz belőle denevér. A képtelenségek között van olyan is, amelyről kis utánagondolással kiderül: merő naturalista részlet, hiszen például az, hogy Béla Bundasian kottapapírért utazott a messzi piacra a feketézőkhöz, amidőn bajba került, a szocialista hiánygazdálkodás mindennapi mozzanata. A valószínűség-valószínűtlenség villódzásához a tüntetően közönséges durvaságok és a szépelgésig szép mondatok gyors váltogatása is hozzájárul: „Hamza Petrika hóna alá kapta testvére gumicsizmáját, és köszönés nélkül elindult vissza, a medvészet felé. Mint akiből éppen a lélek távozik, útközben nagyokat szellentett. Pár lépés után összecsapott mögötte a patak zúgása, a sötétség bársonya."

Az egyes darabokban újra és újra elmond, felidéz az elbeszélő valami epizódot vagy körülményt. Ezek az ismétlődések olykor csak visszautalások, amelyek az éppen adott történet megértését könnyítik, máskor hangulati támaszul szolgálnak az új epizód előkészítésében, de mindenképpen a besulykolással, a hangsúlyos visszautalással a valóságosság látszatát erősítik. A technikai fogások mellett furcsa módon illúziótlan szemlélete is hitelesíti a regényt. A *Sinistra körzet* fatalista sugárzása a legeslegelső mondattal kezdődik: „Két héttel azelőtt, hogy meghalt, Borcan ezredes..." Mit számít bármi, ha két héttel a halál előtt történik? Mi értelme a küszködésnek, ha már minden elvégeztetett? – Ez a fojtott fásultság a Sinistra körzet általános közérzete. Nagyon ismerős. És olvasás közben egyre csak erősödik a benyomás, hogy – kissé együgyű fogalmazásban – ami ennyire szomorú, az persze hogy igaz. *(Magvető,* 1992)

Holmi, 1992. december

Budapest pompeji katonája

Ottlik Géza: *Buda*

Milyennek látszik a pesti oldal Budáról? Magabiztosnak, délcegnek, gyakorlatias módon még szépnek is. Minthogy a látszat csal. Milyennek látszik a budai oldal Pestről? Több évszázados öntudat természetes, öntudatlan birtokosának, fesztelenül, nagyvonalúan elegánsnak. Mint amilyen. Tessék, ez a tereped, író! Ráadásul ha bemész Pestre, vagy bemész Budára, nem látod többé, milyennek látszik, csak tudsz valami egész Budáról és egész Pestről, ezért Budának vagy Pestnek ítélsz egy egészen mindennapi kis utcát, házat, ami lehetne bárhol a világon. Így aztán nem lehet letagadnod, hogy van egy személy is a leírásban, történetesen te, aki lát. Legfeljebb annyit tehetsz, hogy a magad személye helyett másik két vagy nyolc vagy nyolcszáz személyt állítasz. De bárkié lesz a szem, megannyi megszorító feltétellel kell számolnod. Az illető egész kaotikus emlékhalmazával, a tudatába rágódott előítéletekkel, lustaságával, miáltal sztereotípiákban képes csak gondolkodni, pillanatnyi hangulatával, hiszen „Szomorúan például az embernek jobban tetszenek a vadkacsák” *(Buda, 331. oldal).*

Nyilvánvaló, hogy az, ami Ottlik írói életét kitöltötte: a feszült, egyszerre aszketikus és narcisztikus kísérlet az élet leképzésére, úgy, hogy ne dermedjen puszta ábrázolássá a megragadás pillanatában, hanem pulzáló és tovább sarjadó élet maradjon, regénytechnikai problémának látszik, de általános ismeretelméleti probléma is; szoros rokonságot tart az elmúlt száz év tudományos robbanása által szellemi horizontunk fókuszába került kérdéssel: van e objektív megismerés? Ez tehát már túl van a falusi ember dilemmáján: hogy a megismerés ára bűn. Ez bizonyított korlátja az ez idő szerint a kvantumfizikában végsőkig hatoló tudásnak: az anyagnak csak azt az állapotát ismerjük meg, amit a megfigyelés során előállítunk, legalábbis befolyásolunk.

A legtöbb modern művésszel kapcsolatban indokolatlan volna ezzel a tudományos horizonttal együtt exponálni vállalkozása természetét, még akkor is, ha tény, hogy az új művészi struktúrák születését a világkép radikális változása tette természetessé és szükségessé. Mindenekelőtt a világ érzékszervi, tapasztalati megismerhetőségének összezsugorodása az élet minden területén. Azonban meglehetősen kevesen voltak, vannak, akik nem érték be egyetlen ösztönös gesztussal vagy egyetlen módszertani teóriával a kihívásra adható válasz gyanánt. (A század az izmusoké.) Ezeknél számomra mindig bátrabb és önérzetesebb válasznak számított, ha a művész önmagát mint műszert tekintve és használva saját felségterületére: emberi integritásába húzódott vissza; ez immunissá tette múlékony ideológiák, politikai üdvtanok ellen is, nem fulladt bele az empíria partjait brutálisan elsodró eseményáradatba, nem bénult meg a technokrata agresszivitás előtt. Személyes léte ultima ratiojával felelt, akár egyszemélyes léttel, mint Mándy, akár többszemélyes nemléttel, mint Weöres. Ottlik poétikai törekvéseiben nemhogy jogos, egyenesen szükségszerű figyelembe vennünk a természettudományos világkép jelenlétét. Beszélte a matematika nyelvét, és így – némiképp különc módra – regényírói poétikáját matematikai kifejtésre emlékeztető nyelvezeten adta meg egy Bécsben tartott előadás keretében (1965). Minthogy a humán képzés balgán lemondott e

nyelvnek legalább elemi elsajátításáról, meglepően kevés figyelem esett Ottlik meghirdetett regényírói programjára, miközben pedig a következő évtizedektől őrá és az *Iskola a határon*ra rázúdult a siker. (Kivétel Kis Pintér Imre 1982-es tanulmánya – *Lenni, de látni is a létezést* – , amely éppen ezeket a téziseket vette alapul Ottlik életműve etikai megközelítéséhez.)

Sohasem szabad készpénznek venni az ars poeticákat, ezúttal azonban megkerülhetetlen Ottlik regénymodelljének felidézése, minthogy a *Budá*ban aztán élesen és szó szerint kimondva felmerülnek ugyanezek a tézisek. A *Buda* sokkal inkább magán viseli a kifejtett poétika nyomait, mint az *Iskola a határon.* Ez a poétika lényegében azonos Medve Gábornak, a két regény legfontosabb szereplőjének nézeteivel.

Ottlik főbb tézisei a következők:

„A tudatosítás – bármit jelentsen is – nem okvetlenül megvalósítható. Különösen, amíg tudatunk ilyen korlátolt és ki nem elégítő fogalmi készlettel van berendezve. Inkább tartósításról beszélhetnénk, formai rögzítésről, ami a pillanatból kiragadja és egy ideig megőrzi, amit a létezés egészéből kiválaszt."

„A valóságot (legalábbis néven nevezéssel) éppúgy nem tudjuk közvetlenül megfogni, mint a fizikus. És ahogy ő modelleket szerkeszt, melyekkel a természeti világ struktúráit igyekszik meglelni és imitálni, mi is összefüggést, rendet, mintát keresünk a valóságról készített jeleink, leképzéseink óriási gyűjteményében. (...) A nyelv nagyon hajlamos rá, hogy ezt a kényes különbséget elfelejtse."

„Nevezzük R1-nek a mintegy készen kapott, az úgynevezett emberiség által eddig gyártott, megegyezéses (konvencionális) valóságmodellünket. (...) Az R1 körülbelül azt mondja, hogy a valóság az, amit annak nevezünk. Legyen, mondjuk, R0 az a szollipszista elgondolás, hogy a valóság csak én vagyok egyedül."

„Vagy elgondolhatunk – szintén még elég kényelmesen, ha az R0-ból indulunk ki, amely túlközeli-nézetű – egy afféle csillagtávú, a végtelen felé tágítható nézetet, amely nem azt mondja: »Én vagyok«, hanem csak annyit mond: »Valami van«. Teljesen személytelenül, a dolgoknak R1-beli tulajdonságai, összefüggései iránt tökéletes közönnyel rendezi be modelljét. Nevezhetnék R-végtelennek, nevezzük mégis csupán R2-nek."

„Ha ezeket a független, egymásnak bátran ellentmondó modelleket összerakjuk, egyszerre tartjuk kézben, kölcsönhatásaikból egy magasabb valóságértékű, nagyobb rendszámú integritásra törekvő modell keletkezik. (...) A regénynek legalább még egy R-re szüksége van: a még el nem készült dolgok számára. Nevezzük más indexeléssel Rr-nek, mert sem azt nem mondja, amit az *R1* hogy »Az van, amit valóságnak nevezünk«, sem azt amit az R0 hogy »Én vagyok«, de még azt sem, hogy »Valami van«. Az Rr jelszava az lehetne: »Valami keletkezik«."

„Miért szükséges az R1-et kiegészíteni további R-ekkel? Miért gondoljuk, hogy hiányos? És miért ne maradhatna hiányos? Az R1-et a maga élet-halál-emberiség berendezésével katasztrófamodellnek nevezzük, de nem a katasztrófa a baj benne, hanem a katasztrófa hígsága, hitelességhiánya például a vágy sokkal hevesebb valóságához, sokkal konkrétabb létezéséhez képest. Vagy az emlék (hitelességre is fütyülő) létéhez képest."

A fenti, 1965-ös tézisek a ma fogalomban levő esztétikákhoz viszonyítva kissé nehézkesen, némileg leegyszerűsítve ábrázolják a korszerű prózaírás törekvéseit, de minden bizonnyal

alkalmasak volnának arra, hogy pedánsan sorra vegyük, melyek a konvencionális életrelációk Ottlik regényeiben, hogyan vegyülnek ezek személyes, konkrét mozzanatokkal, az egyes esetleges jelenség mi módon válik ugyanannak a dolognak általános jelévé, és azzal zárhatnánk vizsgálódásunkat, hogy ezen R-rétegek nem túlságosan fontosak, hanem fontos a változás, ami a regény véletlenszerű hordaléka, szinte, és esetleg megkísérelhetnénk megnevezni ezt a változást. E tanáros elemzésből itt csak annyit végezzünk el, hogy idézzük fel: Az *Iskola a határon* újszerűségét nemigen lehetett erősen etikai szemléletmódjában tetten érni. Igaz, a hivatalos ideológia megjelenése idején, 1959-ben természetes módon neszelt fel az emberi autonómia megdicsőülésére, ráadásul ebbe nemcsak a magányos hős kikezdhetetlen öntörvényűségét kellett és lehetett beleérteni, hanem egy csoport, egy közösség, akkori szóhasználattal: gyanús *klikk* autonómiáját is. Az *Iskola* tulajdonképpen rászolgált volna egy kiadós támadó hadjáratra, ezzel szemben főképp feszélyezettség mutatkozott a kultúraelhárító szakemberekben. Még az sem kavart igazán vihart, hogy voltaképpen a régi rendszer tisztnövendékei voltak, akiket legalább felerészben az olvasó tiszteletébe és rokonszenvébe csempészett a könyv. A hivatalos kritika kelletlenkedése és haragja nem haladta meg azt a mértéket, amit általában kiváltott belőle minden olyan írás, amely az erőszakkal, a hatalommal szembekerülő hős (vagy deviáns alak) szerepeltetésével ,,dekadenciát" és „egzisztencializmust" terjesztett, ,,demoralizálta" a társadalmat. S ilyen éppen akkor hirtelenjében egyre több lett, az *Iskola* e vonulat része volt. A bomba, amelynek ketyegését mindenki kihallotta belőle, nem önmagában az etikai mintaadásban rejlett, hanem az író hangjában, a regény rendhagyó elbeszélő módjában. Ezt a kritikai reakció nemigen tükrözi, s nem tudni, vajon azért-e, mert a marxizmuson nevelkedett tudorok ormótlan műszereikkel nem ismerték ki magukat ezen a terepen, vagy esetleg azért, mert a marxista bírálatnál akkor már hatékonyabb ellenszernek tudták az elhallgatást – mint ahogy csakugyan hatékonyabb.

De elmaradt az értő méltatás is, a kritikai recepció. Csakhogy aki érteni vélte Ottlik írói teljesítményének jelentőségét és a regény szemléletének légideszantos földet éréssel felérő sikerét az ideológiai totalitással szemben, bolond lett volna leleplezni azt. Így Ottlik – a baráti jó szavak ellenére – sikerhiányban, a visszhangtalanság alattomos skorbutjában szenvedett egészen Esterházy-Lengyel-Balassa (Péter) irodalmi föllépéséig – a sor persze még a Péterekből sem teljes. Az elfogadtatás élményét tőlük kapta meg. (Egy személyes telefonbeszélgetés tanúsította számomra – nyoma nem maradt, sajnos –, hogy idősebb korosztálybeli híveinek hallgatását egyszerűen csak mellőzésnek érzékelte; nem vette számításba, hogy amiről az *Iskolá*ban szólt, arról a megjelenése idején kritika nem szólhatott volna, legfeljebb csak támadóan, de lehet, hogy még úgy sem.)

A prózaírói valóságábrázolás hagyományos gyakorlatán Ottlik mindenekelőtt azzal hasított rést, hogy a megformált életdarab valóságosságának illúzióját nem megerősíteni akarta, nem a részlethitelesség szuggesztivitásával operált, vagy a mágikus hatású lélektani feltárulkozással – hogy csak kettőt villantsak fel a történetmondás abszurditásával megküzdő írók megoldáslehetőségei közül –, hanem eleve *reflektált* az írói megjelenítés hitelességének kétségességére. Szinte didaktikusan szemléltette Medve Gábor naplójának beiktatásával, mennyire másként néznek ki ugyanazok a dolgok Medve érzékelésében, mint ahogy Both Benedek írta le őket, és viszont. Az elbeszélő személyének megkettőzésén, olykor-olykor további bővítésén túl olvasói distanciát biztosított a történetek időbeli elmosódottságával, az idő átjárhatóságával a

különböző epizódok között, a folytonos visszautalással és előreutalással, mert az olvasónak mindvégig számon kell tartania, a legintenzívebb átélés pillanataiban is, hogy egy emlékzárvánnyal van dolga, a történet egy másik időben zajlik, őnélküle. Radikális merénylet a hagyományos elbeszélő módszerrel szemben a történések hierarchiájának felrúgása is, de ez persze szintén nem Ottlik egyéni leleménye, a legkorábbi modernség is élt a részletek végletes kinagyításának eszközével. Az azonban már Ottlik sajátos karaktervonása, hogy nem abszolutizálja a részletek kinagyítása (tehát a teljes élet redukciója) által felkínált írói lehetőséget, nem helyezkedik bele az így létrejövő groteszk arányokba, ellenkezőleg: a „valóságos" értékrend, a köznapi arányok továbbra is egzisztálnak a regény világában. Félelem, testi elcsigázottság, honvágy, sóvár szeretetigény, anyahiány egy egészen átlagos és normális helyzet részeként jelennek meg. Ebben a tárgyilagos keretben, e józan írói hanghoz szokott fül számára érzékelhető az igazi botrány: itt nem az a fontos, ami történik; nem ezek az objektív kínlódások, kétségbeejtő megverettetések és gyáva megalkuvások a fontosak, talán még nem is a szövődő barátságok szolidáris gesztusai, hanem például félóra ácsorgás a hideg, sötét, hajnali folyosón, vagy a menetgyakorlat monotóniájában szabadon felpillantani az út fái közt az égre, tehát ezek az időtartam nélküli megállások fontosak, amikor a dolgok valóban megtörténnek, mert hiszen csak akkor történnek meg, amikor módunkban áll észrevenni őket. Az úgynevezett történésük idején az ember csak a történések idegen anyagával van kitöltve, a világ idegen anyagával, s addig ezek mint élettények tulajdonképpen nincsenek is. Lenni attól lesznek, hogy felismerte, s még inkább ha megnevezte őket. (A *Budá*ban ez az emberi-írói reflex már meghirdetett, tudatos program: a leírás/megfestés által megtörténtté tenni az életet.)

Még mindig az *Iskola a határon*ról és a hetvenes-nyolcvanas évek paradigmaváltónak minősülő nemzedékéről. Ottlik nemcsak azzal adott bátorítást, mintegy mintát a hazai posztmodern szerzőgárdának, hogy a reflektáltság szemléleti mozzanatával tüntetően rámutatott a realizmus hipotetikusságára, és ezzel kívánt hitelességet teremteni a maga számára. Az imént említett *redukció* talán még ennél is hatásosabb „precedens" lehetett. Ez a posztmodern nemzedék az első, amely átlagát tekintve már kevés „anyagot" kapott személyes sorsától. A történelem állni látszott. Ugyanakkor még mindig kifogyhatatlanul peregtek a mozikban a háborús filmek, amelyek nem lehettek oly rosszak, hogy mindazonáltal mégis ne dörgöljék a fiatalok orra alá, mennyivel súlyosabb dolgokról volt szó az előző generációk életében. Átélt és megszenvedett konfliktusok sisteregtek az egyébként művészileg mélyen – nem ritkán jogosan – lenézett „hagyományfolytató" középnemzedék prózáiban is, sőt, még a beatirodalom hazai változatában is eseményekkel zsúfoltan jelent meg az élet. Mindez természetesen erősen irritálhatta a lombikba szorult, de ott is meglehetős szenvedéseknek kitett ifjakat, itthon is, Nyugaton is. Nos, Ottlik aztán ilyesféle provokációt nem jelentett a számukra. Az életanyag, amellyel az *Iskolá*ban dolgozott, a történelmi vagy társadalmi tabló igényéhez képest mondhatni semmiség, de a világ teljesértékűségével, amelyet e kis anyagból meg tudott teremteni, fényesen bizonyította az írói redukcióban rejlő lehetőségeket.

A legfiatalabbak számára már oly magától értetődő, sőt kizárólagos műforma lett ebből az elbeszélőtechnikai fogásból, hogy „nem-kielégítő", „megalkuvó" modernségnek, a kezdeti görcsösség sallangjának tűnhet Ottlik viaskodása avégett, hogy magasabb valóságértékű, a létező

dolgok tárolására alkalmasabb mondatokhoz, regényelemekhez, s végül is, hát igen: *regényhez* jusson el.

Az új irodalmi kánon megteremtésére irányuló kísérletek közepette Ottlik trónfosztásának jelei is mutatkoznak. Veres András a *Buksz* 1993-as számában Kulcsár Szabó Ernő összefoglaló irodalomtörténeti munkájáról szóló kritikájában Kulcsár Szabó Ottlik-minősítését a következőképpen interpretálja: „kényszeredettség figyelhető meg az Ottlik Gézáról írott fejezetben. Ha valakit, hát Ottlikot valóban mesterének vallja az a prózaíró nemzedék, amelyhez Nádas is, Esterházy is tartozik; így hát – hermeneutikai kiindulás mellett – kutya kötelessége az irodalomtörténésznek, hogy a mestert egekig magasztalja. Az elismerő szavak nem is maradnak el, csak épp a kifejtés nem támasztja alá e szavakat. Kulcsár Szabó ugyanis nem osztja az írók lelkes véleményét, az *Iskola a határon* szemléleti pozícióját (az európai regényirodalom perspektívájából nézve) elavultnak tartja, ám ezt csak erős szordínóval adhatja tudtunkra: »A metafizikai értelmű emberi szubsztancia *helyett* itt tehát *csak* olyan integritásértékek fogalmazódhatnak meg – írja Ottlik regényéről –, amelyeket a klasszikus modernség kérdésiránya lehetővé tesz...«. Könnyen lehet, hogy Kulcsár Szabó látja jól az *Iskola* történeti helyét, s ha nem kötné őt ilyen-olyan elvi megfontolás, ebben az esetben jobban boldogulna."

Csak e készülő (elkészült?) kánon normáin belül maradva fogható fel egyáltalán, hogy Ottlik helyezési számának leszállítása történik, s hogy milyen ideál jegyében. E sajátos dogmáktól mentes irodalomtörténeti gondolkodás számára ugyanis mi sem természetesebb, mint hogy minden műnek *történeti* helye van. Az mindenképpen. Hogy létrejöttétől távol eső időkben is bírhat jelentéssel, beszerezhet újabb történeti „helyeket", esetleg az eredetinél nagyobb megbecsülést is kiérdemelve – ez nem zárható ki, de nem is szükségszerű. Az irodalomról való gondolkodás, ha nem egyetlen aktuális formatörekvés abszolutizálásával foglalkozik, nemigen jelölhet ki fontosabb és mesterségbelileg tisztességesebb feladatot egy írónak, mint hogy jól értse az adott kor emberi egzisztenciára vonatkozó, égető kérdéseit, s a meghallott kérdést (s ó, Istenem, ha van: a választ) *életet élő* írásba mentse – tárolásra. Persze most nem csodálkozom annyira az Ottlik-kultusz hanyatlásán, mint amennyire egykor modernségének mitizálásán csodálkoztam. Vas István akkoriban gyakran hangot adott értetlenségének: mit látnak az Iskolában „ezek a fiatalok", hiszen ez tulajdonképpen egy jó, klasszikus angol regény, pontosan olyan angol regény, „amit szeretek olvasni". Vas a poén kedvéért túlzott. Nem hinném, hogy ne ismerte volna el ennél sokkalta jobban az *Iskolát.* De hát Ottlik joggal tekintette a meg nem értés jelének az efféle megítélést a poénosságot bele-, illetve leszámítva is. Az *Iskola* nem azért ütött el a magyar prózatradíciótól, mert „angol regény", vagyis – megkísérlem utólag értelmezni Vas frappírozó jelzőjét – társadalmi közegét tekintve középosztálybeli-értelmiségi, szerkezetét tekintve elegánsan gazdaságos, a szemléletét pedig az író nem titkolt okossága és iróniája határozza meg. A tipikus magyar regény ezeknek az ismérveknek legalább egyikét nélkülözi: ha okos, akkor terjengős; ha társadalomábrázolásba fog, kizárja az emberi életfunkciók közül a gondolkodást; vagy leereszkedő, vagy stilizált – az önkínzó kirakós játékot lehetne, de kár folytatni, hiszen csak annyit kívántam jelezni vele, hogy az *Iskola* nyilvánvalóan új ideált követett a magyar irodalomban.

Követett? Vagy mint saját, magányos gondját élte meg az író a történő, a felfogott és a szóba foglalt életdarabok (a valóság) szüntelen diszkrepanciáját, semmivé válását, megdermedését, s így aztán az *integrálás* lehetőségét kereste, a legkisebb szellemi megalkuvás esélyét. Az irányzatok és iskolák körzős-vonalzós kirajzolásával az irodalomtudomány csak utólag végzi el a – nos, tagadhatatlanul szükséges – rendszerezést.

Jogosnak és időszerűnek tartom Kulcsár Szabó és Veres András igényét az Ottlik-próza eddiginél objektívebb elemzésére. Az viszont siralmas faragatlanság volna, ha ez leértékelést jelentene, mint divatcikkek esetén a Sale, a Solde, a Tél végi kiárusítás.

Miért válik le ma már a posztmodern irányzat Ottlikról? Részben azért, mert ez az irányzat nemhogy legitimitást nyert, egyenesen akadémizmussá vált. Nincs szüksége ősapára se, totemre se. (Ha valami, ez érzékletesen mutatja, hogy a posztmodern mennyire „beérkezett".) Attól tartok, mindössze ez a triviális ok és az ennél is triviálisabb divatvisszahatás vezetett fanyalgáshoz, s nem is az, hogy felismerték Ottlik írásmódjában az övékétől való lényegbeli különbséget: tehát hogy ő még munkahipotézisként sem zárta ki a valóság konvencionális értelemben vett létezését, és az írói redukcióból az *egész* birtokbavételének esélyét. A *Budá*ban ez egyenesen szemet szúr: van háború, kitelepítés, ötvenhat. A hozzátartozók sorban betegek lesznek, meghalnak, vagy meghalnak másképp. A *Budá*ban van valami méltatlan szánalmasság az özvegységben, Bébé, amint örül, hogy azért kávét főzni megtanult. Az öregember betegsége megalázó (hol van már az *Iskola* boldog kórházi szobája, a visszakapott gyerekkor, az áldott alvás és olvasások!) Ottlik nem abban látja a maga számára megragadható, „írói" valóságot, ami ezeknél *kevesebb.* Hanem arról akar számot adni, hogy mindez *van,* ám az emberrel amúgy konkrétan, általában valami más történik, ami szintén *van.*

Lényegbeli a posztmodern ideál különbözése Ottlik írói gyakorlatától az elbeszélő alany státusát illetően is. Bármennyire igyekszik is Ottlik ezt a státust felosztani: Medve regényén kívül sokféle utólagos elmondás, naplórészlet, épp zajló vagy felidézett beszélgetés által válik viszonylagossá minden mondat, ezek azért mind közönséges, egyszeri, természetes emberi közlések. Nem az Isten szól, de nem is a hasbeszélő. Nem az általános emberi, de nem is a színész, aki a maszkját és kosztümjét magán feledve ment ki a járókelők közé.

Egy ideje már a *Budáról* beszélek, eredetileg nem állt szándékomban ilyen hosszú nekifutással megközelíteni, hiszen olvasmányként – amikor az *Iskolá*t már meglehetősen elfelejtettem – szólított meg, és adta megtisztelő, régóta nélkülözött módon bensőséges társaságát. Tudni való volt, hogy folytatása az *Iskolá*nak, a harminc évvel korábban befejezett regénynek, de először olvasásra sem okozott zavaró hiányérzetet a néhány visszautalás, legfeljebb élénkebb működésre serkentette a képzeletet. Merevnek és formálisnak ítéltem a *Budá*ra adott tipikus irodalmár-reakciót, hogy elmarad az *Iskola* mögött, és nincs befejezve. Végtére is mindazonáltal rendkívüli olvasmány – gondoltam. Csak amikor a *Budá*ról való élményem kifejtéséhez fogtam, derült ki, hogy az egész írói vállalkozást tekintetbe kell vennem; csak a paradoxon kedvéért: nem azért, mert ugyanarról szól, mint az *Iskola a határon,* hanem azért, mert másról.

Ottlik itt többet tűzött ki maga elé, mint az *Iskola* folytatását. S lehet, hogy eredeti szándékától függetlenül is úgy alakult, hogy nem egy regényt – egy olyan regényt például mint az *Iskola* – akart

megírni, hanem a teljes életre, a teljes életidőre kezdte kiterjeszteni azt, ami abban az alreál négy évére s egy iskolaépületre vonatkozólag sikerült: tartósítani mindent, ami volt, s az egész létezést egybelátni, mint a fák között, az út mellett, „oszolj”-nál vagy mint a hajnali folyosón.

Jelenetek, epizódok, párbeszédek, emlékek vékony héjú formáiba mint amforákba visszaöntögetni az elfolyt életet. Hogy az indulat, a vágy, az emlék erősebb legyen minden más valóságelemnél, olyan esetekben, amikor az is volt. Vagyis majdnem mindig. A tények megfellebbezhetetlenségére vágyott Ottlik írásban is. Teljesen értelmetlenül közli például a pontos időt. ,,Fél hat volt” – mondja jelentőséggel. Előbb vibrálóan érzékeny mondatokkal megnevezte a változást, amelyen Medve átment: Medve életének alighanem legnagyobb változását. Az alreálban, az iskolaudvaron – szepszis, magas láz – a kórház felé tartott, és hirtelen elengedte magát. Kioldódott belőle minden görcs. ,,Eddig – mióta? – Csupa tehetetlen tiltakozás volt. A csuklógyakorlatokat, s egyáltalán, a vezényszavakat, erős, ösztönös vonakodással hajtotta végre az ellenszegülés maradék jelzéseivel. Egy nagy ködben, amikor nem volt szükség erre, mert nem láthatták őt, szinte ki akarta próbálni, hogy milyen rendesen csuklózni. Hát – könnyebb!” A szabadságra ítélt, a szabad akarat erkölcsi imperatívuszával sújtott lélekről lehámlik a kötelességként rákérgesedett gőg és dac, s elnyújtózik a tényleges szabadságban. ,,Fél hat volt.” Itt a pontos idő nemcsak azt akarja megerősíteni, hogy ez a metamorfózis Medvében bizonyítottan végbement. Hanem azt is, hogy az ilyesmi – egyetlen perc. Vagy annyi se.

A *Buda*ban tételszerűen is megfogalmazódik, hogy „A világ, a többi ember megléte hipotetikus, vélelem, feltevés, amit elegendő számú próbálkozással valószínűsíteni tudsz. Elfogadod meglevőnek, minthogy mást nem tudsz csinálni, de jobb, ha nem felejted el, hogy csak az érzés nem hipotetikus, biztosan csak az van.” Ez az erős tétel Medve alakjához kötődik a regényben; az ő személyiségének és íróságának legfontosabb motívuma, amely elő-előbukkanva szinte vezérfonala is a racionális strukturálást nélkülöző elbeszélési rendnek, hiszen e rend nyilván valamiféle érzelmi sorrendiséget, az érzelmi emlékezet rejtett összefüggéseit tükrözi. ,,Ami biztosan van: az érzés. Minél biztosabban van, annál pontatlanabb. Minél jobban pontosítjuk, annál kevésbé mondhatjuk rá1hogy van.” Medve tétele a pontosságról: ,,A legnagyobb pontossággal teljesen eltűnhet a megléte. (Érthető lesz, de nincs ilyen.”) Medve relativizmusa voltaképpen az újabb kori etikai stratégiák közül a két szélsőséget egyesíti: pragmatista idealizmus, illetve idealista pragmatizmus: ,,a civilizációnak ezt az önáltató hamis illúzióját, azzal együtt, hogy undorítóan hazug képmutatás, el lehet fogadni. Jobban jövünk ki vele. (Sőt, úgy látta, fenn kell tartani ezt a civil illúziót, mintegy hipotetikus tárgyalási alapnak.)” Medve legutolsó tétele abból az időből való, amikor már nem élt, ez a tétel Bébé megfogalmazásában született meg, midőn arra a meglehetősen fontos kérdésre kellett volna válaszolnia, hogy vajon szereti-e őt az az egyetlen személy, akire öregségében, betegségében számítania kell, akire rászorul: „Bizonyosságot efelől csak egy módon szerezhetsz: ha elhiszed...”

Hogy a *Buda* be lett-e fejezve vagy sem, jól tette-e Lengyel Péter, hogy a rábízott feladatot, a *Buda* megjelentetését nagy munkával és lelkiismeretesen teljesítette; egyáltalán: hogy regény-e a *Buda* – külsőleges szempontokból feltett és eléggé félrevezető kérdések az irodalom, a szellemi vagyon hozadéka szempontjából. Végtére is Ottlik papírra mentette azt az egyetemes alapélményt, hogy az életünk mindenféle bizonyosságot nélkülöz. És nemcsak a halál gödre van minden egyes

lépésünknél a talpunk alatt, hanem ami elválaszt tőle, az a vékonyka réteg is félelmetes ingovány. Visszautalva 1965-os poétikájára: nemcsak a tudatunk van berendezve korlátolt, nem kielégítő fogalmi készlettel, érzelmi készletünk is sekélyes és gyáván őszintétlen.

Ottlik érzelmes?! – zavarba ejtő felismerés. Hála Istennek, azokat a túlzásig axiomatikus és pátoszba hajló gondolatait, mondatait, amelyek már valóban kikezdhették volna személyiségének és előadásmódjának kiegyensúlyozott eleganciáját, Medvének adta, Medvére ruházta át. Ám kétségtelen, hogy az *Iskolá*t újraolvasva most egy másik világ nyílt meg előttem, más, mint amikor intellektuális vívmányaira éhesen olvastam végig. Igaz, ebben nyilván szerepet játszik, hogy fiúgyermekek mellett töltöttem anyaságomat. Most ez a regény rettenetes fázásokkal volt tele, kialvatlanságtól izzó kisfiútestekre fröccsent a jéghideg víz, borzalmas, levakarhatatlan sár a bakancsokon, és rosszindulatú cipőfűzők, és vacak ételek, de mindenekelőtt a fázás és az ébresztő – most egy ilyen regényt olvastam végig, tehetetlenségre kárhoztatva. Meg meleg büszkeséggel, amikor a kis zubbonyban olyan egyenesre feszül a még vékonyka hát. Ez az olvasat úgyszólván blaszfémia az írói szándékhoz képest. Hiszen Ottlik az *Iskolá*ban épp azt ködösítette el, hogy gyerekekről szól. Ami történik velük, s ahogy történik, az az időtlen élet. A budai főreálba például az *Iskola* szereplői úgy érkeznek, mint sokat próbált katonák: négy év alreál után. S ennek valóságossága egy pillanatig sem kétséges: bizony, minden fontosat tudnak már, amit kell. S a *Budá*ban az egymással elegyedő emlékrétegekben sincs különbség a között, hogy kisgyermekkorból származnak-e, avagy tavalyról.

De hiszen nem is arról van itt szó, hogy gyerekek-e vagy sem a regény egy adott pontján a szereplők. A szeretetről van szó, s ezt gyerekekkel kapcsolatban mindössze könnyebb észrevenni. Ferencz Győző a *Budá*ról szóló dolgozatának *(Könyvvilág,* 1993. július) ezt a címet adta: *A szeretet algoritmusa,* a lehető leghangsúlyosabb formában vállalva a „modern író" forgalomban lévő sémájával való szembeszegülést. Ahogy említett tanulmányában Kis Pintér Imre is arra jutott: „Ottlikot nem értheti meg igazán az, aki nem éli át vele az elnéző megértésnek, az összetartozás testmelegének ezt a bensőséges és cinkos áhítatát..."

A szeretetnek többféle minősége előfordul a *Buda* tablóján. Áll például Bébé Szeredyvel az uszoda korlátjánál, Szeredy nősülési gondjáról beszélgetnek, de az olvasó meglepve észleli, hogy alig figyel a fontos információkra, mert csak azt tudja érzékelni, ahogy ezek ott meghitten állnak, harminc éve, azóta, amióta a hálóteremben Szeredy megmondta Bébének, hogy mit kell csinálni a szakadt nadrággal. Aztán a már kapcsolatnak is alig nevezhető szeretet: egy régi társuk özvegye elmondja Bébének, hogy a férje, aki évtizedek óta Párizsban élt, röviddel a halála előtt látott valakit az utcán, aki Bébére emlékeztette, és egész nap boldog volt. Az volt az utolsó boldog napja. De hát a szeretet szabad és teljes formái a nőkhöz fűződnek, mégis. Az anyákhoz, a dajkához, a feleséghez. Medve Veronikája például lehetővé teszi, hogy Medve eldurvuljon, közömbössé váljék maga iránt, mert ,,Veronikája helyette is féltette minden porcikáját". Vagy Bébé anyja, a művészi problémák iránt érzéketlen és amúgy is elég tájékozatlan úriasszony, az örökös bridzspartijaival, mégis oly nagyvonalú és tapintatos emberi közeget nyújt a fia számára, hogy ebből erőt tud meríteni

sok-sok idővel anyja halála után, amikor öregen, elhagyatva szakmai válságba süpped. Fontos részletmozzanat ebben az epizódban, hogy Bébé egész életében a művelt és kifinomult nagynénjében látott szellemi partnert, álmában mégis az anyja jön elő segíteni; teljesen váratlan fordulat, és boldogító, hiszen csak az élők ilyen kiszámíthatatlanok, így tehát az anyja valamiképpen *van*. „Az embernek cseléd kell és nem parancsnok. Mindenkinek, a gyengének is, az erősnek is. A többi ember részéről. Születésed pillanatától fogva, és mindvégig is, segítségre van szükség, segítségre, mégpedig az élethez." Nem mondhatni, hogy tapintatos megfogalmazás volna ez. Az újszülött sírás sem tapintatos. Nem emlékszem, hogy olvastam volna mostanában az anya-fiú kapcsolat minden más kapcsolattól különböző, az örökös elválás rezignált fájdalmával telt meghittségéről, olvastam-e egyáltalán...

A regény legsűrítettebb pillanata Mártának, Bébé feleségének újramegképződése az érzelmekben, halála után két és fél évvel. Bébé ez alatt a két és fél év alatt élet- és munkaképtelenné vált. Éjfél után járkál a lakásban, és egyszer csak „rávilágított bennem valami, hogy rendben van. Ő most átmenetileg nincs itthon, dolga van, ez a szabály, én csak csináljam addig is, majd ő is meglátja, ahogy lesz, de egyelőre ez a platform. Vele is rendben van így, ez az ábra." És dupla zárójelben Medve is beleszól: „((A te megléted éppúgy lehet képzelgés, téveszme, félrevezető látszat, ahogy Márta nem léte, véglegesnek képzelt hiánya.)) – Medve platformnak hívta a talajt, amin élsz: a lelked mélyén lerakódott sokféle hordalékot. Azt a legalsó szintjét, amit még elérhetsz, allúviumnak nevezte." Itt jut tehát Medve megannyi tétele a végső alkalmazásig: erre építhetsz, hipotézisnek jó. Mi mást tehetnél?

Ottlik a *Budá*ban jelentős eredményeket ért el tudatunk fogyatékos fogalmainak, lelkünk fogyatékos érzelmeinek használhatóbbakra cserélésében. Hogy mennyire erre az igényre épült fel harmincévi munkája, számomra bizonyítja az ötvenhatos fejezet elkülönültsége az elbeszélésszövevényben. Holott persze bátor írás volt, ki se lóg a regényből, sőt, Medve figurájához nélkülözhetetlen, mégis: a bizonyosság merev anyagából készült, s a *Buda* anyaga a bizonytalanság.

Nem szeretném megkerülni azt a kérdést, hogy mi hiányzik a *Budá*ból ahhoz, hogy teljességgé összeálljon. Nyilvánvaló, hogy csak a lehetséges sejtelmek egyikét adhatom elő, de ez a kérdés van olyan fontos nekem, hogy feltehessem. Azt hiszem, hogy az a pillanat, amikor elkövetkezett a – nevezzük úgy – megvilágosodás: amikor az író átláthatta, hogy mit tartalmaz az ő virtuális életrajza: a *Buda* – már túl késői életszakaszra esett. (A Márta halála körüli tapasztalásokra gondolok.) De hiszen éppen azért jött el ez a pillanat oly későn, mert az írói vállalkozás az élet egészének a formába mentésére irányult. Tehát szükségszerű volt. S ezután a leírás már csak addig a fázisig juthatott, amire Ottlik terminológiájával az mondható: *túl pontos.* Megdermed. Nem sarjad tovább. (S egyetlen zárójelben hadd tegyem hozzá a regény alapmetaforája iránt érzett fenntartásomat: meglehetősen mesterkélt jelképe Ottlik művészi küzdelmének Bébé szándéka, hogy az egykori, tűzfalra néző ebédlőablakukról festett képben foglalja össze az egész életét.)

A *Budá*ról szóló kritikának gátat vet, hogy itt olyan műről van szó, amely nem a műalkotások céltudatos manipulációival készült, hanem írója a saját virtuális lényét, az élet természetéről pillanatról pillanatra zsákmányolt ismereteit öntötte ki szavakkal, kérgesítette formává. A pompeji

múzeum emberfiguráit is szobroknak nézheti az ember, holott nem azok. Élő testek formaemlékei, amelyeket magába olvasztott a halál. *(Európa,* 1993)

Kortárs, 1994. 5.

Hologram-novellák

Giorgío Pressburger: A fehér közök törvénye

Fordította és az utószót írta: Magyarósi Gizella

Vannak helyzetek, amelyekben zavar támadhat az ember helyszín-, illetve térérzékelésében. Például ha külföldön régi magyarországi baráttal beszélgetve járja az utcákat. Pestről, Szegedről, Apátfalváról folyik a szó, intenzív hazai emlékképek töltik ki a tudatot, miközben a szem előtt London siklik el a kocsiablakban, a St. Paul-katedrális lépcsőin kapaszkodik felfelé. Mintha tévesen kopírozták volna a szinkront a filmre.

Giorgio Pressburger novelláinak olvasása hasonló zavart idéz elő. A forrását nem nehéz abban a tényben megtalálni, hogy bár olasz nyelven születtek ezek az írások, a mi VIII. kerületünkben jelölte ki a helyszínüket az író (1956-ban, tizenkilenc évesen ment el innen). Nagyfuvaros utca, Népszínház utca, Dankó utca és – tévesen – Akácfa utca (a környék azonos, de más kerületbe esik), ahol Pressburger figurái élnek-halnak, ide érkeznek átutazóban is. Az utcanevek igen hangsúlyosan merülnek fel a szövegben, ehhez képest meglepő, hogy a leírások mennyire nélkülözik a couleur locale-t, mennyire kevéssé tárgyszerű, szociografikus a környezetrajz. Úgy tűnik, ezekre a nevekre Pressburgernek mint *nevekre* volt szüksége, hogy kifejezésre juttassa a segítségükkel: ami a novellában történik, egy bizonyos helyen történik, és ezzel a pszeudo konkrétsággal a valódiság, a hitelesség evidenciáját sugalmazza. A szereplők és a történetek között feltehetőleg van olyan, amelyiknek eredeti talaja volt ez a városnegyed, de nyilván más helyszínekről is ideplántálta az író mindazt, amit e novellafüzérbe akart foglalni.

Eszemben sincs a szociográfiai hitelesség szempontjából minősíteni Giorgio Pressburger „VIII. kerületi” novelláit, csakis az említett zavarról beszélek, amit az érez, aki ma is ott él, és tudja, hogy az etnikai színképből szinte teljesen eltűnt az a zsidó közösség, amelynek emléke Pressburgerben megragadt, s a hely jellegét most a cigányetnikum szabja meg. De talán éppen ez a tolakodó tapasztalat ösztönöz arra, hogy megértsük: Pressburger Dankó utcája, Nagyfuvaros utcája mítoszi helyszín, mert hiszen maguk a novellák is mítoszi karakterűek. Naturális, olykor naturalista közegükön átérződik az allegorikus utalás, primer jelentésükön átüt a transzcendens jelentés. A mítosz mindig kitüntet egy helyet; ez a hely gyakran hegy, folyó, város, s van, hogy egy kő Jeruzsálemben – a világ köldöke.

Giorgio Pressburger trieszti író sikeres ember, sokoldalú, színes pályafutással a háta mögött; filmes is, színházi rendező is. Az 1989-ben megjelent: *A fehér közök törvénye* rangos díjat kapott Olaszországban, és a magyar fordítást megelőzően már számos nyelven megjelent. Az efféle világfias egzisztencia író esetében kissé tartózkodóvá teszi az olvasót: ezen tört át az első novella, a címadó. Utóbb kiderült, szerencsés választás volt *A fehér közök törvényé*vel indítani a kötetet, mert ha tán kire-kire az öt novella közül egy másik hat a legnagyobb erővel, lehet másik novellát – például a *Verát* – a legjobbnak ítélni, ez az egyetlen, amely maradéktalan szolidaritást képes kiváltani bárkiből, bensőséges, szorongó rokonszenvet. Mind az öt valamely betegség köré szerveződik, s a betegség viszolygást és elutasítást is gerjeszt a kívülállóban, ez sokszor erősebb emóció, mint a

csoportösztön diktálta irgalom és részvét. Fleischmann doktor betegsége azonban olyan, amellyel szemben nem támad fel a test természetes iszonya, nem idegenít el tőle az etikai megbotránkozás sem. Fleischmann doktor sportos, fiatalos, vonzó férfi, amikor egyik pillanatról a másikra megindul rohamos szellemi leépülése. Egy kis feledékenységgel. Memóriazavar – ugyan, kinek ne volna? Az azonosulást csak fokozza, hogy a doktor igen fegyelmezetten és méltósággal veszi fel a küzdelmet a betegséggel. Memóriafejlesztő tanfolyamra iratkozik be, gyakorol. Melyikünk ne hinné, hogy ő is így tenne? A Fleischmannra váró feladatban is egész valónkkal osztozunk: elhunyt bátyja temetésén kell elmondania a halotti imát. A héber szavakat nem érti, csak az íráskép és a hangalak alapján memorizálja a szöveget. Nem megy. Emberfeletti erőfeszítést tesz, mégsem megy. A temetésen az első sor után elakad, s később is hiába tanulja – egyre kevesebb, amit felidézni képes. A kudarc az ember archetípusos tudatmélyében megkettőződik. Hiszen temetni a legősibb kötelesség, ugyanakkor nincs cselekvés, amely ennél meddőbb volna. Fleischmann erőfeszítése a Hiábavalóság allegóriája, hisz mire menne azzal is, ha sikerülne megtanulnia az imát, ő, aki már maga is félhalott.

A halál legősibb, legbarbárabb felfogása és egyszersmind a legújabb lélekgyógyászati tanok szerint könnyebbé tesszük a dolgunkat, ha a haláltudatot belefoglaljuk az életünkbe, azaz ha „feldolgozzuk" vagy legalább feldolgozhatónak ismerjük el. Röviden: ha kezdünk valamit a halálunkkal ahelyett, hogy rémülten iszkolunk előle. Pressburger tagadja ezt a lehetőséget. Nyersen lázad. ,,Úgyis mindannyiunkat a vágóhídra hajtanak" – mondja Fleischmann doktor, pedig bátyja csöndesen, kórházban, mondhatni civilizált módon és körülmények között halt meg. Vágóhíd? S ki az, aki odahajt minket – Isten? Különösen furcsa e hang egy orvostól, akinek ismerete kell legyen a „természetes" halálról. De hát nyilván épp ezért, épp a lázadás jegyében folyamodott Pressburger az adott kötetkerethez, ami szerint itt öt orvosi esetleírás található; az előszó szerint ezek egy hatodik, dr. Sch. irattárából származnak (hogy a novella-címek alatt a hivatkozások szaklapok cikkeire valódi forrásokat jelölnek-e vagy sem – a novellák szempontjából nincs jelentősége).

A fehér közök törvénye után következő írások hatásában a morbiditás durvább fokozataival találkozunk. Tautológiának látszhat, hogy betegségekről szóló írásokkal kapcsolatban külön említést teszek morbiditásukról – azonban jeleznem szükséges, hogy ezekben nem az egészség ésszerű, védekező-elutasító aspektusa érvényesül, hanem egy irracionális viszony a betegséghez: megmutatkozik a betegség erotikája, a Romlás iszonyba oltott erotikája, a cinkosság vele.

Ezt a megdöbbentő érzelmi tapasztalatot a *Biológia óra* épp csak érinti (a végét járó öregember öreg feleségében a hozzájuk hivatalból érkező orvos felismeri kamaszkora fiatalasszony-ideálját, s érezni kezdi a szexuális vonzást a roncs test iránt is, érezni kezd egy szédítő kísértést, amelyet elutasít, de az mégis kiveti egyensúlyából, s ezután elzüllik). Kissé didaktikus a novella, s az elzüllés motívuma kidolgozatlan, ezért erőszakolt. A *Vera* az, amely rendkívüli szuggesztivitással firtatja e veszedelmes vonzások titkát. A történet akár pszichothriller alapjául is szolgálhatna, azonban Pressburger a külső körülmények megkomponálásával képes volt megteremteni a valószerű arányokat. Az eset megtörténhetővé és ezért hatásában szinte kivédhetetlenné vált. Egy amerikai orvos a megszálló hadsereg kötelékében szolgál a szétrombolt keleti fővárosban a Nagyfuvaros utca környékén. (A helyszínt ilyen körülményesen lehet csak megjelölni: Pressburgernél szó sincs Budapestről; csak néhány utcányi terület világosodik ki a világmindenségből.) Az orvos, Friedmann Ábrahám felfigyel egy furcsa, gyönyörű gyermekre, aki szinte teljesen béna egy olyan

betegség folyományaként, amellyel ő korábban is foglalkozott. A gyermek valójában tizenhat éves, csak betegsége tartja időtlenségben. A doktort a kislány anyja is lenyűgözi, felkeresi őket lakásukon, és ellenállás nélkül adja meg magát az asszonynak, holott előtte is nyilvánvaló, hogy csapdát állított neki. Szeretkezéseik csak egy homályos rítus részei; a doktort mindvégig a kislány, Vera iránt való emésztő kíváncsisága viszi el a Nagyfuvaros utcába. A nőnek nem is lesz neve a novellában: *Vera anyja,* így szerepel. Freidmann doktor beleolvad Vera és anyja környezetébe, életébe, minden kötelességét elhanyagolja, eltaszítja otthon hagyott feleségét és fiát, vállal minden alantas kötelezettséget, hogy például kitisztogassa az ürülékből a béna lányt, mialatt az anyja kórházban van (ha ugyan?!), lealjasul, durva ösztönök szakadnak fel benne, bántalmazza Verát – csak a felettesei erőszakos beavatkozása menti ki ebből a helyzetből: hazatoloncolják. Ez a történet triviális interpretációja, valójában az történik, hogy Friedmann doktor Verában az életnek egy olyan minőségével találkozik, amelyik mintha ablak volna a metafizikai létezés felé, s ezen az ablakon akar átpillantani, ezt a titkot megismerni, szinte eszét vesztve. „Az ágyacska fölött égő lámpa és Vera komoly arca láttán össze rezzent: úgy érezte, szentségtörést követ el azzal, hogy nézi, s csodálkozott, hogy még él. Az élet a cselekvés kínos kötelességét rótta rá. Annál is kínosabbat, mivel az orvos szemében a cselekvés bármely formája illetlen és nevetséges volt annak a méltóságteli abszolút passzivitásnak a tökéletességével szemben.” Vera által tehát a betegség mint a valóság rejtett, de igazi arca jelenik meg: a „beteg örökkévalóság”. Ha valaki Vera vonzáskörébe kerül, aligha lehet más lehetőség a számára, mint megadóan belehanyatlani a halálba. Minden más képmutatásnak minősül, ahogy meg is fogalmazódik a novellában: ,,a társadalmi konvenciók, a finomkodás, az egész életünk... minden dolog hiú, kivéve a bűnt”.

A *Verát* követő novellában *(Bahdy-kór)* ismét a didaxis kísért, hiszen a pszichés betegség-okok és az orvostudomány mint minden tudomány korlátoltsága szembesítését túl kerek „freudista” sztori keretében végzi el. A novella persze hatásos – ez a profi színdarab és filmíró kézügyességén múlik; nem mindig tesz jót ez a gyakorlat Pressburgernek, a prózaírónak.

A kötetet záró *Választások*ban másodlagos szerepet játszik a betegség, ami ezúttal nélkülözi az egzotikumot is: egyszerűen rák. A novellát indukáló életélmény azonban itt is az élet ideális rendjének megbomlása: a csúnyaság, az unalom, a sikerületben gyermek okozta csalódás. Egy házasság köttetik a novella elején szerelem nélkül, belátásból egy varrónő és egy kövér, esetlen nyomdász között. Jószerivel egyetlen aktusukból származik fiúgyermekük, aki felnőve elhagyja őket, és másik földrészen kezd életet. E minden illúziótól, szépségtől lecsupaszított élethelyzetre azért lehetett szüksége az írónak, hogy elkülöníthesse a létünkben gomolygó érzelmi komponensek közül a vegytiszta összetartozás-érzést. Erna és Schermann Jenő összeforrásával egy páros lény jön létre, akiben mindegyik csak fél, s ezen a tényen Jenő halála sem változtathat: Erna továbbra is úgy él, mint kettőjük fele.

Mind az öt novellában van valami feszélyező, provokatív, kellemetlen. Az átlagos érzelmi készlettel rendelkező olvasó – az első kivételével – ellene is szegül az azonosulás, az együttérzés kihívásának. (Más kérdés, hogy olvasás közben az ember mégis belekeveredik a dologba.) A feszengés, amit e novellák kiváltanak, túlmutat a morbiditás reflexszerű elutasításán, hiszen abból csak annyi következik, hogy kínosnak találjuk a kötet világát. A zavar mélyebb: e világ szokatlan árnyékai keltik fel. Minden történetnek mítoszi-vallási árnyai szoktak lenni. Az antikvitás, a Biblia ad

hátteret minden ma elbeszélt történetünknek. Újabban az elterjedőben lévő keleti vallásokból is nyerünk evidenciaként átélt képzeteket. Nem nehéz a keresztény középkor sugalmazásait tetten érni a horrorfilmek „boszorkányaiban", „ördögeiben", a sci-fik nem földi lényeiben, ezek „angyali" változataiban is; a keleti jógik emberfeletti képességeit a supermanekben, a lélekvándorlást divatos öltönyöket viselő filmhősök alakváltásaiban.

Ami kimaradt transzcendenciára irányuló figyelmünk sugarából, s ezért nincs jelen öntudatlan, sokadlagos közvetítéssel nyert ismereteink között: a zsidó középkor, a kabalisták tudománya. Hiszen ez mint egyfajta ,,eretnekség" megmaradt zárt köreiben; magyarországi ismeretét eleve megakadályozta, hogy az alapvető forrásnak, a *Zóhár könyvé*nek ma sincs magyar fordítása, csak egy kis válogatás fordítása jelent meg, az is 1990-ben (a Holnap Kiadónál; a fordítás Bíró Dániel és Réti Péter munkája).

Pressburger, aki ügyelt ara, hogy minél kisebb szerepe legyen a zsidó vallás jellegzetes mozzanatainak novelláiban, ügyelt például a szóhasználat elmosódottságára egyes rítusokra, kegytárgyakra vonatkozólag – olyannyira, hogy ez néha pontatlanságnak látszik –, ugyanakkor erélyesen tereli a figyelmet a *Zóhár könyve* felé, hangsúlyos mottók segítségével. Persze hiba volna eltúlozni a Pressburger-novellák és a *Zóhár,* a *Ragyogás könyve* összefüggéseit, ez feltehetőleg Pressburger szándékaitól is idegen volna, aki csak a kabalista mítosztól való megérintettség szellemi élményét közvetíti, hiszen e mítosz modern élettapasztalatainkhoz rendkívül izgalmas értelmezési lehetőségeket nyit meg. Én nem is vállalkoznék az említett kis fordításba való belekóstolás alapján az összefüggések elemzésére, végtére is a kabalisztikával külön tanszék foglalkozik a jeruzsálemi héber egyetemen. Ugyanakkor mégis meglepő, hogy az említett kis válogatásban mennyi fontos nyomot találtam az öt novellában kirajzolódó világkép elemeinek meghatározásához.

Mindenekelőtt említsük a halállal szemben való békétlenség megszólalását a *Zóhár*ban. Simon rabbi, a *Zohár* állítólagos szerzője (a tudományos kutatás szerint a szerző valójában a középkori Spanyolországban élő Móse de Leon) idézi az *Írás*ból Dávidot: *,,Jelentsd meg, Uram, nekem az én végemet; az én napjaimnak mértéke mennyi legyen, hogy megtanuljam, hogy csak ideig való vagyok."* *(Zsolt. 39,5.)* Aztán megmagyarázza Dávid szavait: „*Hogy tudjam, hogy nélkülöző vagyok – hogy miért nem önmagamtól való az életem, s miért tagadtatik meg tőlem ez az élet, szemben mindama fönti fényekkel, melyeknek mind saját életük van."*

Fontos tanítás az *egy,* az *egység* magasabbrendűsége a kettősséggel szemben. E gondolat köznapi változata a férfi-női princípium egyesülése – vö. a Pressburger-kötet utolsó novellájának házaspárját –, de a kiindulás a legelemibb világnézeti kérdéseket érinti. Kettősség például a jó és rossz tudása, az élet és a halál, azonban „*nincsen kettősség a fenti régiókban, ahonnét [...] a táblák származtak".* A Pressburger-kötet előszavában olvasható, hogy Sch. professzor – az öt eset összegyűjtője – szemében a tudomány „a fényből született sötétséget" jelképezte, ,,vagy a sötétségből táplálkozó fényt". Simon rabbi a kérdésre, hogy miért választotta el Isten a Világosságot a Sötétségtől, azt válaszolja: „*Fokozati különbség van, és a kettő egy, amennyiben nincsen fény, hacsak nem a sötétségben, és nincsen sötétség, hacsak nem a fényben."* Tehát Sch. doktor rejtélyes paradoxona azt jelenti, hogy amit a tudomány tudhat, az igazságnak a fele, és mindegy, melyik felét nevezzük tudásnak, fénynek. A tudás szintjei különbözők, az *Írás* szavainak értésében csak középső szint a *haggada,* e fölött állt a misztikus értelem, amely előtt a titkok megnyílnak.

A *Zóhár* fogalmi rendszere leginkább a *Verá*n mutatható ki. Vera mint „fenti lény”, fényből való angyal jelenik meg, ahogy a szent tekercseket viszi a pap a frigyszekrénybe, úgy viszi őt az ágyacskájába a doktor. Ugyanakkor erősödik a gyanú, hogy Vera másféle régiók megtestesülése; lássuk a *Zóhár* egy ideillő részletét: „*S honnan valók a lenti világok lényei? A föld páráiból és az ég segítőiből lények támadnak, egymástól különbözők, némelyek burokban, mások héjban, a föld féregszerű állataihoz hasonlatosak. Ezek a lények nem élhetnek tíz évnél tovább.”* Ráadásul a női princípiumról kimondatik, hogy átfogja mind az *alanti* dolgokat, anyja minden *alanti* lénynek. A novellában nem dönthető el, hogy a fönti vagy az alanti régiókba pillant-e be a doktor Vera szemébe nézve, bűvkörébe kerülve. Annyi bizonyos, hogy angyal, amit a szójáték is megpecsétel: Vera és az anyja egy bizonyos Angyalföldre költöznek át.

Tüntetően utal a kabalisztikára Pressburger, amikor oly fontos szerepet juttat a szavaknak. Ha tudjuk, hogy a kabalisták szerint a betűknek számértékük van, és e számérték alapján jelölték ki az összefüggést a dolgok nevei, tehát maguk a dolgok között, *A fehér közök törvénye* fogyatkozó, eltűnő szavaiban meg kell látnunk a megsemmisülés mágikus jelét. Vera egykori írásképét nézve is kiderül: előbb csak kuszává vált, majd anyjának kellett ráírnia a papírra: ,,Vera azt állítja, hogy írt valamit, de csak a fehér közöket mutatja.”

A fehér közökbe van írva a halál. Furcsa módon Pressburger nyers lázongása ellenére a novellák nyugvópontra jutnak e végső kifehéredésben. Talán ennek magyarázata is a *Zóhárban* rejlik, *Az I-ten szem* című fejezet végén. „*A Napok Öregje pedig »irgalmas szemű«. Szemében fehér van fehérrel, és egy fehér, mely minden fehéret magába foglal.”*

A novellák olvasása közben persze nem lehet és nem is érdemes tudni, hogy miféle középkori tételekre utalnak vissza. Csak azt lehet tudni, hogy naturális anyagukon túl lévő világra mutatnak, s ez lényeges elemük. A fordítónak, Magyarósi Gizellának sikerült úgy megformálni a jobbára száraz, objektív tónusú szöveget, hogy a transzcendens sejtések lehetőségét is nyitva hagyja.

*A fehér közök törvényé*vel olyan novellák kerültek szellemi vérkeringésünkbe, amelyek izgalmas idegenszerűségükkel az ősi kultúrkincs egyik elzárt tárnájából hoznak jeleket. *(Európa,* 1993)

Holmi, 1994. július

Múlt időbe tett jövő

Orbán Ottó: Hallod-e te sötét árnyék (Új versek, 1995-96)

A költő új és új kötetekbe gyűjti megszületett verseit – igen ritkán adódik, hogy eleve kötet vagy ciklus írására szánná el magát –, az olvasó verset olvas, nem kötetet, csak az irodalmár, a könyvrecenzens kényszerül úgy tekinteni egy-egy verseskönyvre, mint önálló organizmusra, s ez olykor természetellenes; Orbán Ottó gazdag versternését is folyamatában érzékeljük, s csak visszatekintve mutatkozik majd meg, hogy volt-e mozzanata a *Hallod-e te sötét árnyék* anyagának, amely itt jelent meg először vagy kivételképpen. Az ő pályáján amúgy sincsenek nagy váltások. Az olyan ellentmondásokból szövődő, sokrétegű költői személyiségnek, amilyen az övé, nincs is szüksége látványos vedlésre, hiszen a saját bőre is elég rugalmas ahhoz, hogy beleférjen kalandorhajlamaival együtt. Csak emlékeztetőül ellentmondásaira: a háborút túlélt, kiszolgáltatott gyermek egyszerre mint ártatlan idealista és mint enfant terrible élt tovább a kezdő költő verseiben – egyébként éppen ez az ártatlan dühösség rokonította a nyugati, egészen más eredetű beatszellemiség irodalmi jelenségeivel. Idealizmusából következően hitt a tárgyilagosság – azaz a józan ész – hatalmában, kihívóan lépett fel, mint aki birtokában van a leghatékonyabb fegyvernek: a „veszélyes tanuk tárgyilagosságának", a „dühödt tárgyilagosságnak", de ez mindig egészséges alkati szkepszissel, iróniával, öngúnnyal, azaz született tárgyilagossággal olvadt össze benne, feszült önkontrollal, ami méltányolható vonása lett költészetének a kötelező önreflexió irodalmi korszakában: jelenünkben is. Ez utóbbihoz hozzá kell tennem: annak ellenére volt integrálható az új irodalmi világképbe, hogy gyalázatosan alanyi költészetet művelt többnyire, akár privát élmények versbéli felhasználásáról, akár politikai véleményeiről, akár mindezek metafizikai-bölcseleti transzformációiról vagy éppenséggel költői álarcok viseléséről volt is szó. Posztmodern értelemben énje soha nem vált problematikussá. Húsz évvel ezelőtt a *Távlat a történethez* című kötetével kapcsolatban azt írtam a Magyar Nemzetben: „Legtöbb verse olyan, mintha úgy írna, ahogy az ember nagy gondok között számításokat végez a papíron. Olyan számításokat, amelyekben csak tényeket vehet figyelembe, mint a hadvezér csata előtt, vagy a szökés esélyeit latolgató fogoly". De már akkor is feltűnő volt, hogy ez az elemi viszony a vershez jól összefér benne az angolnasiklású tudatossággal s az iskolázottsággal. Orbán az egyik legműveltebb költő háború utáni irodalmunkban – fiatalabb éveiben ezért némi kaján büszkeséggel viselte, hogy nem szerzett bölcsészdiplomát. Persze a poeta doctus látszatát is gondosan kerülte: nemhogy verseiben, még esszéiben is ügyelt rá, hogy hanyagul és játékosan odavetett hivatkozásba csomagolja, amit tud; s hommage-versei vagy stílusparódiái látszatra csupán a rendkívüli formaérzékről tanúskodnak, holott az adott költői életmű ilyen mély ismeretére tanulmányokat lehetne alapozni. A művelt költő arculatához jól illeszthető a tájékozott, Amerikát meglakott, Indiát és sok más országot járt világfi, de itt meg ellentétképpen kell számolnunk az anyanyelvbe kötött, a magyar népköltészetben, mint e nyelv elemi „adatbázisában" időről időre kedvtelve elkalandozó hagyományőrzővel, s ugyanígy a szülővárosra szinte kábítószer-függőséggel tapadó lokálpatriótával.

Természetesen e számos ellentmondás az új kötet alapszövésében is ott van. S természetesen következik az ellentmondásokból az önreflexió, a kívülről magára meredő figyelem, s ugyanakkor az ösztönös indulat feleselése a tudattal. Mindaz tehát, amit oly jól tud kezelni a szövegértelmező irodalmár. Nem ennek az illetékességét akarom vitássá tenni, amikor mégis az Orbán-vers alanyiságát hangoztatom, mindössze nem térhetek ki a megdöbbenés elől, hogy itt újra megtörténik, amit már a költészet mítoszi korába, legendákba utaltunk vissza: a költő éli a verset, a költő sejtenként, vércsöppenként a versébe költözik.

Emlékeztettem már rá, hogy ő kezdetektől tudatosan témának használta helyzetét a világban; mint regényíró a figurát, úgy munkálta ki a versben saját lényét. Még ebben a kötetben is van egy kicsi, kódexdísznyi kép arról az egykori költőkamaszról: ,,Versem a háborús túlélő végszükségcsomagja, benne az éles kés, az egyesszám első személy." Vannak költők, akik várják, hogy megtalálja őket a vers. Orbán Ottó – atyai mesteréhez, Vas Istvánhoz hasonlóan – megkereste az események és élmények még forró tufájában a versre alkalmas kőtömböket: a sorsszerűt, a problematikát. Erre való volt dühös tárgyilagossága: felismerni, mi az a törvény, igazság, elemi megoldatlanság, mondhatni Isten szándéka vagy tévedése, ami megnyilvánult sorsában. Most, hogy egy évtizede kiragadta, magával ragadta megszokott életéből a betegség, őt fogta igába költőként is a sorsa. Nem kell keresnie a törvényt az esetlegesben, tragikus végletességében tapasztalja meg nap mint nap az élet értékét, a test kiszolgáltatottságát, az emberi intellektus és lelkierő hatalmas menedékét. Mindannyiunkkal ez történik: romlunk, öregszünk. De áltathatjuk magunkat, sőt szenveleghetünk. Nekünk is azt tanácsolja a mindenség nagy Méhésze: ,,mindennap csak keveset, de annyit önként adjunk föl magunkból". De tőle nem keveset kér. Mégis ő az, aki csúfondáros szeretettel idézi a méheket, amint eleven szuronyt szegezve rontanak a méhész posztóruhájának: ,,őrült, meglehet, de élve nem adja meg magát". Ezt tekinthetjük akár a költő jelenlegi életstratégiájának, sőt ars poeticájának is.

A múlt felerősödött. Az emlékek mint élettények újraélednek a beszűkült terű napokban, a testi elesettség lefokozottságában betöltik az űrt. Egy közhelyesen evidens, mégis talányos megállapítás: ,,s hamarosan ránk köszönt a harmadik ezredév is – / hiába, a múltunk akkor is ugyanolyan lesz, mint amilyen ma". Ez az ikonná vált múlt értelmezhető a leállt idő, az aktivitását vesztett ember jellegzetes élményének, hiszen a sodró új történések gyakorta átformálják a múltbéli események emlékét, ám mégis azt hiszem inkább, hogy ez a múltat szentesítő gesztus a teljes, érett öntudatáig elékezett embertől származik. Attól, aki a Shakespeare-apokrifok egyikében *(CLVI. szonett)* azt írja: „ha helyesen éltünk, csontig azok vagyunk, akik". Aki a vén platánra hivatkozik, „mely csak gyökere fölé tud tornyot emelni". Alighanem ez az öntudat teszi lehetővé, hogy szégyen és megalázottság nélkül szembesüljünk a kimondhatatlan szenvedéssel. Az öntudat, amely könyörtelenül és józanul vet számot mindennel. Például civilizációnk jövőjével (érthető módon San Franciscóba helyezve a jóslatot): „megtörténne minden, ami a forgatókönyvben írva van / kő kövön meg a sivatag pora meg hetedíziglen már ahogy ez Babilontól fogva szokás" (*A hippikorszak hűlt helyén*). Számot vet az emberi fenevaddal: „Az esőerdő, bár édennek mutatja magát, csatatér./ Avagy a csecsemő nem azért szívja-e meg magát tejjel,/ hogy a felnőtt sebéből bőven ömöljön a vér?" (*Levél a Parnasszusra*) Vagy magával a fényes jövővel, a hazug boszorkánnyal, amelyről a

kötetet nyitó *Utószó*ban énekel. (Nem tollhiba: énekel. Mert e majdhogynem cinikus próféciák és hideglelős számvetések többnyire frivol, szellemes hangra vannak intonálva.)

Nem kell hinni az életben, hogy akarjuk az életet. Olyannak, amilyen. Bármilyen, szebb, mint amit Yorick üres szemgödre lát. Nem kell általatnunk magunkat a költészet mindenhatóságával, hogy felkapaszkodjunk egy delfin hátára, ha épp arra jár. S hát Orbán Ottónál általában arra jár.

„A mesterség a kisujjamban, akármit meg tudok írni" – jelenti ki az egyik Shakespeare-szonettben –, s valóban, alkalmi versek, politikai pamflet, tréfás köszöntők, még egy rímjáték is belekerült a kötetbe, Szilágyi Lenke érdekes, novellisztikus fotóihoz írt prózaversek, mégis, a költő felelősségéről, az írástudó felelősségéről mostanában nem olvastam meggyőzőbb eszmefuttatást s vitairatot, mint az imént említett szonettben, a CLXII-ben:

A modern és a posztmodern közös hittétele az, hogy a reggeli ébredéskor
undok fekete bogár képében kapálódzunk az ágyban.
Persze, ha ez történik, semmi vész, az átváltozás már afféle népszokás...
Baj mindig abból származik, ha emberalakban ébredünk.
Egy emberi lénytől számonkérheti bárki, hogy mást ne mondjak, a háborút.

,,Mindent meg tudok írni"? – igen. S ez a tobzódás a lehetőségekben, a való élet beszűkülésével a virtuális élet kiterjesztése, az, hogy Orbán Ottó használja, nyüvi, feléli mindazt a tudást, amit megszerezhetett, a szellemi szabadság nagy igazolása. Micsoda fölényes erő nyilvánul meg abban, hogy táncritmusú strófákban, Bornemisza versformájában vall a legleplezetlenebbül testi nyomorúságáról! Egyébként a címadó vers, a *Hallod-e te sötét árnyék* is egy csángó népdalt választott öltözetül, a magyar nyelv egy archaikus rétegét a didergő istenfélelem, halálfélelem kibeszélésére. És ez a feltehetőleg ösztönös gesztus hitelesíti a *Hatvanadik évére* írott testamentum zárósorát: a „te temess szavaidba, magyar nyelv" hagyatkozását.

Erő, a megőrzött eszmények öntudata sugárzik e hagyatkozásból is. Erő, a megvédett ép tudat és tágas léptékű szellem gyönyöre Orbán Ottó utóbbi években született költészetéből. Már-már elhisszük, hogy az emberevő bestia megszelídíthető, ha beszélni tudunk hozzá. ,,Levélzizegésre ébredek, ezer karom van, s mindet süti a nap..." – milyen szívesen hinnénk azt is, hogy van ilyen reggel. *(Magvető,* 1996)

Holmi, 1997. április

Költő a sohasem örök nyárban

Nagy Gáspár: Tudom, nagy nyári délután lesz

Van valami zavarba ejtő feszültség Nagy Gáspárnak az utóbbi évtizedben született verseiben. Lírai jelenlétében. Nem láz, nem harag csap ki szavaiból, hanem csöndes, baljós drámaiság. A legutóbb megjelent kötetben ezt próbáltam nyomon követni, erre kerestem – az olvasó darabos és némileg önkényes módján – magyarázatot.

A *Tudom, nagy nyári délután lesz* (1998) kötet két legfontosabb témája: a költő megszállott küzdelme a kimondható szavakért, és a küzdelem a haláltudattal. Mindkettőben rendkívül szokatlan, egyedi és nagy morális erőről tanúskodó Nagy Gáspár válasza a reménytelenség és a hiábavalóság érzetének kihívására. ,,Nem a kimondott / s leírt szavak / illő elrendezésén, / hanem a bentrekedtek / léleküledékén / ámulnak s dolgoznak/ majdan az igazi tolmácsok/ fordítóirodák –": mert hogy a költő sokkal több verset él meg, mint ahányat megír, s a bennrekedt, a csak az idegpályákon elzengő versek is versek, sőt az lehet egy látvány, egy érzet, akár valós, akár álombeli, mert a költőnek nemcsak a föld négy eleme adatott meg, neki lételeme a vers is. Persze nem egyformán szervesül vers, én és élet minden költőnél. Nem minden költő él és élt ilyen szimbiózisban a belőle születő szavakkal. Sőt, ma inkább a profi versíró, a szavakkal dolgozó irodalmár, a papíron születő vers a gyakoribb. Nagy Gáspár azoknak a poétáknak a sorába tartozik, akiket elemi költőknek is nevezhetnénk, mert összeforrott személyes énjük a versbelivel, s így egzisztenciális kockázatot jelent számukra a szó, a verssor, ami megszületik, s a várakozás is a megszületésre. A versnek és megalkotójának efféle azonosságáról juthatnának eszünkbe a sámánok vagy a nagy romantikus poéták, de ez egy másféle, egy túlfűtött, mágikus lírát feltételezne, holott Nagy Gáspár költészetének meghatározó jegye az irónia, az önreflexió, az intellektuális kontroll. Ő tehát a modern ember kételyét, rezignációját vagy malíciáját éli verssé nagy szenvedéllyel. Ejnye, milyen könnyedén mondtam is ki egységbe foglaltan a kételyt és a szenvedélyt! Könnyedén, mert valóban jelen van a kötet érzelmi spektrumában mindkettő, s jellemző, hogy együtt, egyszerre vannak jelen. De ha elgondoljuk, hogy mind a megrögzött kétely, mind a sodró szenvedély voltaképpen a maga módján igencsak leegyszerűsíti a választ az élet kihívásaira, felmérhetjük annak a morális tartásnak az értékét, amely egyik leegyszerűsítés vonzásának sem adja meg magát, a kételyt nem a szenvedély kiirtására használja, a szenvedélyt nem a kétely elnémítására, hanem kiszolgáltatja magát egy ádáz belső vitának, s ez egyszersmind küzdelem a vers szavaiért.

Vagy a vers keresi meg őt? Mintha ennek is nyoma volna abban a feszült várakozásban, készenlétben, amelyben mint médium, jelekre figyel. Még álmában is.

Amikor a papíron
árnyék sötétül
álmomban persze
mintha tengerárok
feneketlen mélységről

tempózna föl velem
egy árva buborék gyöngye
talán vers lesz belőle
már rettegek előre
s félem a reggelt

(*Árva buborék*)

Elég pontos ez a leírás arról a kínról, amit a kimondhatatlan kimondásáért szenved el a költő, az íróember. A feladat mint fenevad kiszemeli áldozatát, s a feladat az, hogy ő legyen, aki nevet talál a névtelennek a létezésben. Hiszen ez a mágusok, a költők dolga ősidőkről. Nincs is ennél gyötrelmesebb munka a világon. Persze költő számára ennél csak az a gyötrelmesebb, ha nem les rá sehol, semmiféle vers, feladat, ha nem indul meg a mélyből semmiféle versbuborék, ha a költő feje, szíve tiszta és üres.

Ha nem álmodik. Nagy Gáspár jó néhány versében elárulja, hogy egyik kedves atyai mesteréhez, Jékely Zoltánhoz hasonlóan ő is termékeny talajnak használja az álmot. A *Prédául a vers* című hosszabb költeményben például egy teljes, rejtélyes álom jelenítődik meg, gyönyörű, szürreális részletekkel, mondjuk hogy a fű egyszer csak benövi a vastraverzeket és felfut a villamos lépcsőjére, padlatára, érzéki szőnyegként a táncolók meztelen talpa alá. Nem hiszem, hogy egészen logikus argumentációval ki lehetne mutatni, mi a különbség a szürrealista képalkotás rutinjából születő s a megélt, ősi eredendőséget magába foglaló szürreális lírai toposz között. Már csak azért sem, mert ma már a kommersz- és reklámfilmekben is a valaha botrányosan merész szürreális asszociáció-technika bravúrjaival találkozunk. Még leginkább talán azt a tartózkodó, visszafogott, szemérmes személyességet tudom felhozni a Nagy Gáspár-vers (s ezen belül képalkotása) hitelének magyarázatául, amelyben nyilvánvaló a megélt élmény egyszerisége, épp ezért nincs benne számítás, azaz kiszámítottság, ellenkezőleg: vállalja az esetlegesség és esendőség buktatóit is.

Esendő és kiszolgáltatott költőként igen nagy szüksége van egyfajta „családi", céhbeli védelemre, beágyazottságra. Költő atyákra és költő-testvérekre. Erősen kötődik egy-egy elődhöz vagy atyai baráthoz, a költő-céh nagy és szeretetreméltó mestereihez. Fontosak Nagy Gáspárnak a barátok – hát épp a költő barátok ne foglalkoztatnák? Sok hommage verset ír, de ezek is összefonódnak a halállal, mert nagyon sok írót, költőt veszítettünk el az elmúlt években. Ugyanakkor Nagy Gáspár az emlékidéző és tisztelgő versekben is személyes, sokszor gyöngéden csipkelődő hangon szólal meg, mintha élővel beszélne; a halotthoz épp oly hűséges, mintha nap mint nap el kéne számolnia vele.

A kötet borítóján Orosz István úgy helyezett el két korinthoszi oszlopot, hogy a mostanában tőle megszokott manierista grafikai abszurd szerint az egyik mennyezetként tartja ugyanazt a födémet, amire a másik mint padlóra támaszkodik. Vagyis egyetlen síkba kerül a fönt és a lent. A fiatal kritikus, Nagy Gábor azt is észreveszi *(Kortárs,* 1998. 10. sz.), hogy e födémen a hasadék koporsó alakú, s a hasadékban a galaxisok túlvilága látható. De nézzük csak meg jobban! Fönt van ez az égbolt? Vagy lent, a mélyben? Attól függ, melyik oszlop felöl nézzük. Nagy Gáspár használja is azt a fogalmat, hogy *mélyfönti lak,* ahol *velük* lehetne beszélgetni, az elveszített barátokkal. Az Orosz István-grafika magasrendű humora arra is figyelmeztet, hogy Nagy Gáspárra is igen jellemző a

tragikus groteszk, az ironikus humor, s ez még legkeserűbb, legfájdalmasabb számvetésében (vagy akár a mélyföntiség fogalmában) is tettenérhető. Ha a *Kalap mellé jégvirág* vagy a *Farsangi credo* című verseit olvassuk, az oldott jókedvet, a köznapi örömöt is följegyezhetjük a kötet hangulati színképébe, s hogy teljes legyen a sor, a politikai versek kemény humorát, szarkazmusát is számba kell vennünk.

Nagy Gáspár költészetének mindig volt, s ma is van politikai rétege. A halállal és a verssel való viaskodás mellett ez új kötetének harmadik legfontosabb motívuma. Nagy Gáspár neve a nyolcvanas években teljességgel politikai jelentéssel bírt, politikai botrányokkal fonódott össze. Igen, erős politikai versek voltak azok, amelyek a betiltásuk miatt a közfigyelem fókuszába kerültek, az *Öröknyár* például, de a megtorlás aránytalan méretet öltött, s ez a hisztérikus reakció valószínűleg a diktatúra elkényelmesedésének fokát is mutatja: azt, hogy akkor már mennyire elszokott a hatalom a mély, érzületi ellenzékiségtől. (Zárójelben teszem hozzá, hogy az elvi-eszmei kötekedést ennél sokkal jobban bírta, az szinte életre csiklandozta, felpezsdítette.) Nagy Imre monogramja az engesztelhetetlen, korrumpálhatatlan haragot hordozta abban a versben. *Az* Új Forrás felelősségre vonása és a Tiszatáj betiltása Nagy Gáspár egy-egy verse miatt tulajdonképpen irracionális, eltúlzott politikai gesztusnak tűnt akkoriban a szememben. Ma már, amikor annyi egykori fontos dolog jelentőségét vesztette, épp ennek a gesztusnak a dühét jobban értem. Mert világosan kiderült, hogy az ország többféle szellemiségű csoportjai között az igazi árok máig a forradalomhoz és a megtoráshoz való viszony mentén húzódik. Sokféle belátás, türelem mozgósítható mindkét oldalon, de a történelmi bűnökre adott zsigeri válasz dönti el, hogy ki melyik oldalán van az ároknak. Ezt neveztem az imént érzületi (erkölcsi) ellenzékiségnek, s ez teszi utólag teljességgel érthetővé a hisztérikus megtorlást.

Ma a költők alig foglalkoznak politikai költészettel. Orbán Ottó néhány versét egy-két bökverset és rosszemlékű neocsasztuskát leszámítva alig van a szépírói életművekben nyoma az egyébként vehemens publicisztikával és esernyős tüntetésekkel politizáló írótársadalom tevékenységének. Nagy Gáspár szóban forgó kötetének az előző két verseskönyvvel együtt *(Mosolyelágazás,* Orpheusz, 1993; *Fölös ébrenlétem,* Antológia, 1994) külön irodalomtörténeti jelentőséget ad az a tény, hogy ő a változás éveiben költőként, versekben is reflektált a történésekre. Egyébként nem hiszem, hogy ezt programszerű elszánásból tette volna, egyszerűen csak abból következik, amiről az imént beszéltem, hogy ő éli a verset, s a vers az ő élő anyagából születik meg.

E legutóbbi kötetben jó néhány olyan verset találunk, amelyet a Kulturkampf megalázó, bénító tapasztalatai indukáltak. Címeket mondok: *Tompa időkben..., Versek egymás közt, A vétek jogán, Nyári levél-hümmögés, zizzenés, amikor kertünkben a tetvek..., Öregedők s talán már öregek, A történet vége.* Hadd idézzek ebből az utóbbiból egy szakaszt:

Sikerült mindent elkövetnünk
mindent amire elleneink
legszebb álmaikban sem gondolhattak
sikerült sikerült hát vivát vivát
egymást elárulni föladni hátba szúrni

nem volt könnyű de sikerült
saját erőnkből beletalálni
a nagy semmi remegő közepébe
akár ki is húzhatnánk magunk
csak az erősen deformálódott
gerinc ne fájna annyira
s ne hallanánk a csigolyák közti mész
irgalmatlan robajlásait.

Politikai indulatok és sebek jelennek meg ezekben a versekben, de különös módon nagy különbség van a mai szellemi élet belharcait megidéző versek érzelmi szövete és a hatalmi elnyomatásnak, terrornak szegeződő kőkemény elutasítás között. Például az *Öregedők...* vers befejezésében az Úr könyörületét kéri a vétkeseknek is, ,,könyörülj rajtuk ahogy majd rajtam is/ ítélkező méltatlan szolgádon". S semmi heroizmus vagy sértettség nincsen abban, ahogy tudomásul veszi, bizony kihagyták, kizárták sokféle társaságból, sőt, inkább fölényes iróniával méltányolja a pártatlanok szabadságának viszonylagos előnyeit is: ,,Kimaradni persze mindig jó/ karámon kívül több a fű/ ám belül több a széna, zab".

Az éjben október van című ciklus hangütéséből viszont teljességgel hiányzik a feloldó és feloldozó irónia, ez a hang komor, hiszen a történelmi igazságszolgáltatás elmaradásának hiányával vet számot e versekben Nagy Gáspár. A *Magyar abszurdban* például elhangzik a hazai közélet éles kritikája, s itt visszautal saját Nagy Imre-versére is: „*el-te-met-ni* / az áldozatokat/ *már nagyon kevés* / de / *né-ven ne-vez-ni* / a gyilkosokat / (etcetera) / *még mindig túl sok* / azoknak/ akik... *(FÜGGÖNY)*". Ez a ciklus arról szól, hogy a lelkek, a tudatok mai éjszakájában megemésztetlen októberek, kivégzett és leölt magyar mártírok kísértenek vagy lappanganak. Az eltitkolt, elrejtett s erkölcsi igazolást nem kapott múlt a forrása akut depressziónknak – s ezt tekinthetjük akár az új morbus hungaricus történelmi diagnózisának is. Tudvalevő, hogy a magyar történelemben az efféle diagnózisokat mindig írók, költők állították föl. Most Nagy Gáspáron volt a sor.

... s az ár a folyók partjain s gátjain bizony túlcsap
sőt az eltűnt fehér paplan alól reggelre
rútul kitakarva ott az esettségében összegyalázott
kifosztott anyaföld: vagy másképpen szólva
őszi penészt téli panasszal elkeverő
s nyirokkal átitatott de újulni – ha hagyják! –
ezer meg száz évesen is kész hazaföld

(*Helyzetjelentés Vörösmartynak*)

Külön utakon, a saját útján járó költőnek mutattam be Nagy Gáspárt akár mint a versben való személyes feloldódás poétáját, akár mint a baráti hűség zarándokát, akár mint a politikai történések regősét, de említetlen maradt még egy fontos mozzanata költői karakterének, ami ugyancsak ritka és sajátos. S ez a vonása, hogy nem mond le a remény lehetőségéről, a megbékélés, az elnyugvás esélyéről. Ahogy az anyaföld megújulásáról beszél, éppúgy beszél a lélek halálba nyugvásáról, hazatéréséről. A *Pünkösd után,* a kötet alaptémáit kristályos tömörséggel összefoglaló vers azzal zárult:

Hiszem,
és egyre inkább: a zúgásnak
tiszta csöndje lesz
s vigasza minden árvaságnak:
fehérizzású remény,
legyőzött halál.

Talán ehhez kell a legnagyobb lelkierő – hadd emlékeztessek egy beszédes cikluscímre e kötetből: *A lélek túlerejével* –, s a legnagyobb bátorság. Annak, aki álmában is temetőkben jár, mert sok-sok hozzá közelálló halottal folytat állandó párbeszédet, aki tehát szinte kultikusan foglalkozik a halállal, s nem csak annyiban, amennyiben az érettkor természetes feladata a vele való számvetés, csak lelke ereje marad támaszul, hogy a félelem és a veszteségérzet fölé kerekedhessék, bizalommal higgye, hogy „biztos landolás" vár ránk, „a megígért birtokunkra jó visszatérés". Egy teljesen személyes vallomással kell befejeznem ezt az ismertetést: én ezért nemcsak csodálom, irigylem is Nagy Gáspárt. *(Kortárs Kiadó, 1998)*

Tiszatáj, 1999. 5. sz.

A lepkék fényőrületével

Ágh István: Mivé lettél (Válogatott és új versek)

A címadó vers kérdését a boszniai halottak exhumálásának híradó-képsorai váltják ki: elenyészett a költő drága halottjának, anyjának teste is a földben egy év alatt. „...most látom, ne lássam!” – az esendő, megrettent, személyes megjegyzés is Ágh Istvánra vall: gyakran előfordul, hogy úgyszólván kilép a szövegből, a vers addigi alanyának hanghordozásából, s egy második, „civil” lírai alanyként szkeptikus kommentárt fűz a korábban elhangzottakhoz, vagy valami nyers, józan igazságot ejt el, esetleg, mint itt is, ódzkodik a túl nagy feladattól. Ez a személyes – mai nyelvhasználattal: önreflektáló – appendix oly jellegzetes eleme verseinek, hogy vissza fogok térni rá, most azonban még arra kell figyelemmel lenni, hogy a kötet címévé emelten ugyanaz a kérdés már nem annyira a föld falánk munkájára utal, mint inkább az eltelt élet munkálkodására az egykori ifjún, s végül is a kihordott versek összegződésére a költői életműben. A válogatás, azáltal, hogy a megjelent kötetek sorrendjét, anyagát követi ciklusaival, még hangsúlyosabbá teszi az egyszerű, pontos számvetés gesztusát. Nem valamiféle új szempontot akar rávetíteni az életműre, nem akarja új, szokatlan oldaláról megmutatni költői világát, hanem csak aláhúzza a múltból, ami akkor a legfontosabb volt élettényként és költői találatként. (Az is Ágh István költői karakterjegye, hogy nála a vers jelentőségét igen sokszor nehéz volna elszakítani megélt anyagától.)

Kezdettől nyilvánvaló volt, hogy mekkora hozományt kapott a szülőföldtől, a falutól, amikor gyermekként még az érintetlen paraszti hagyomány keretében növekedhetett. S hogy mekkora kincs úgy ismerni egy tájat, a vegetáció és a földműves-lét titkait, ahogy ő megismerhette. Erős képei, amelyeknek metaforikus jelentései többnyire elhalványultak szuggesztív szemléletességük, egyszeri, konkrét érzékiességük mögött, ebből az ismeretanyagból származtak – igaz, a jó, fogékony megfigyelő is kellett hozzájuk. Az *Ember a kövön* például alkalmi vers maradna – bármily döbbenetes, tragikus is az „alkalom”: Sarkadi Imre kizuhanása az emeleti ablakból –, ha nem kerül bele három sor: „Mert aki látott földre bukott vízimadarat / kinyújtott nyakkal, szárnyába csavarva,/ tudta halottat lát a járdán.” S ifjúkora leghíresebb verse, a *Szabad-e énekelni* (amely az 1965-ös első kötetnek a címét is adta) megkísértő pátosza is a való képeken törik meg. „Nem vendégségbe jöttem,/ nem mesélni, aludni, enni./ Kezeim dolga helyett/ szabad-e énekelni?” - erre az öntudatos bejelentkezésre kijózanító, rendre intő képek bukkannak elő a múltból: a templomtoronyból kiröptetett, körhintaként kereng csókák, galambok emlékképe (micsoda széles lendületű kép!) hirtelen ráébreszt a jelen csöndjére, a beszögelt ajtókra:

Ekkora csöndből hallani
ezer éve sóhajtó tüdőt.
Elhullott barmok fogai,
s virágok pöttyözik a legelőt.
Életük lapályán

öregek hajolnak a földre,
mint sok egyedüli bokor,
akikre a veréb is rászáll,
mert némán gyomlálnak,
s oly mozdulatlanul.

– az utóbbi látvány pedig végképp elnémítja a torkát némi kivagyisággal próbálgató énekest.

A pályakezdő Ágh István költői hozománya tehát otthonról, a falujából korántsem csak a paraszti kultúra elemi ismerete, a természetközeli tapasztalatok, hanem a súlyos lelkifurdalás is. Szökevénynek tudja magát, holott az a bizonyos vízszintesre nyomott mező „vásárra dob ifjúságot, emészt talentumot", neki tehát már nem adhatna otthont, akkor sem, ha nem ítélték volna pusztulásra a padlássepréssel, a mintagazda apa életkedvének kiapasztásával. A törekvő, polgárosuló család adott rá, hogy gyerekeit taníttassa, de a falu csak azt a tudást becsülte, aminek hasznát látta. A szabadságot, hogy mihaszna költő lehessen, voltaképpen a falu és a szülei tragédiája révén nyerte el. Ez a titkos tudás fűti benne a rossz közérzetet, gyötri az árulás sejtelmével – amit pedig sohasem követett el. E túlfeszült érzékenységgel még a naiv úttörősködést is hűtlenségként tartja számon, s viaskodik önzés, gyávaság emlékével. S nyers szeretetlenséggel csattan fel jó gyümölcsöt sem adó szülőföldje ellen: „szégyenkezem, meglógni lehet csak, búcsúzni nem." (*Utószó*)

Lehetséges, hogy ha nem pusztuló falut hagy maga mögött, ha egy erőszakos, konzervatív paraszti világból erőnek erejével kellett volna kiszakítania magát, lázadó költőként elhagyogatta volna múltja emlékeit. Így azonban egész élete hosszán hűségesen vezekelt „szökéséért", s paradox módon ez a vezeklő hűség olykor életfontosságú erőforrás volt a számára.

Ágh István indulása még egy fontos, mitikus történelmi mozzanatot rejt. Sebesülését a Kossuth-téren, a sortűzben. E meghatározó emléket, a brutális halálfélelem majd a lelepleződéstől való szorongás lélekmérgező emlékét ugyanúgy homályos lelkiismereti zavar övezi, mint származása élménykörét. Mellette meghalt valaki, s ez elég ok arra, hogy a maga életben maradására mint kivételezésre gondoljon. Csak az 1991-es kötet *(Emberek éltek itt)* egyik verse – *A Parlamentnél* – számol el azzal, hogy ez a véletlen ottlét mégis sorsszerűnek bizonyult, a halála zónájába visszajárva már látszik, hogy azt a fiatal embert, aki akkor átélte a sortüzet, semmi nem menthette meg többé a teljes kiszolgáltatottság állandó tudatától.

Innen ismerte meg a maga helyét az életben. Pedig kedvezve, előzékenyen fogadta a világ, az értelmiségi körök is, és a hivatalos irodalom is, úgy, ahogy egy interjúban Ágh maga is beszélt erről: „...valamit akart a rendszer a mi generációnkkal, az úgynevezett Hetekkel. Mintha kijátszottak volna bennünket mások ellen. Sorozatban adták a József Attila-díjakat, más kérdés, hogy akik adták, nagyobbra értékelték e kitüntetéseket, mint akik kapták. Íróvá, költővé avattak bennünket, ám, amikor látták, hogy nem lehet így sem »csőbe húzni« bennünket, elsumákoltak körülöttünk mindent. Ötven felé tartottunk, és még fiatal költőként kezeltek bennünket..." (Magyar Nemzet, 1999. január 9.)

A Hetek címke valójában nagyon laza, nemzedéki jegyek alapján történő besorolást jelentett, igen különböző költői vállalkozások álltak az elnevezés mögött, s ezek között is feltűnően egyedi vállalkozás Ágh Istváné. Bátyja révén nagy költők és írók társaságában egészítette ki egyetemeit, megismerte a várost, könyvtárosként dolgozva a külvárost is, de a patinás polgári családok környezetét is (egy ilyen családba nősült először). Új és új formában találkozott azzal a ténnyel, hogy olyan világrend veszi körül, amelyben minden és mindenki feltételesen, ideiglenesen, viszonylagosan létezik. Az ország legjobb értelmiségi szellemei ugyanúgy, mint sárga kukoricaszárrá apadt apja, s haszontalan, veszélyes lom itt saját fiatal életvágya is. A hetvenes évek világszerte az individuális öntudat megrendülését hozták (főleg a '68-as nemzedékben): az úgynevezett elidegenedés életérzésével lehetett találkozni a nyugati művészet lassan-lassan hozzáférhető alkotásaiban is, de a mi „keleti" elidegenedettségünket – akkor csak sejtettük, azóta halálozási statisztikák bizonyítják – joggal sivárabbnak és kilátástalanabbnak éreztük. „...törvényt sért, aki fázik, tudtam én" – mondja ki a meglepő szentenciát Ágh István a *Fejem fölé* című versciklus II. darabjában, és ráismerek: igen, az ember gyanús, bűnös egyénné vált, ha fázott, „sápadt lesz mint az igazoltatás" – mert előbb-utóbb igazoltatták. A sápadt fiatalokat igen gyakran igazoltatták, erre mindannyian emlékezhetünk. „...valaki jár, valaki jár,/ kérdezem ő lehet-e?/ kívülről bezárva vissza,/ kérdezem én vagyok-e?" – utólag mennyire nyilvánvaló, hogy az elbizonytalanodás énünk kivoltában, egyéni életünk dimenzióiban csak álcája volt a menekülésnek, vagyis jól tudtuk, kik vagyunk, ki az, akit ki akarunk menteni a hazugságból és a mocsokból, ha kell, azon az áron, hogy hagyjuk rákövülni a tétovaság, éretlenség, züllöttség szereplehetőségeit. Az idézett versciklus, a *Fejem fölé* már abból a korszakból való, amikor Ágh elsajátította a nyugat-európai modern költészet lírai avantgárdját, befejezetlen töredékekből montírozza verseit, a metaforikus képeket esetleges asszociáció-láncolatokkal cserélte le, mintegy az avantgárd festészet mozaikos építkezését idézve fel. A ciklus XIII. darabjában mégis valami olyasmit árul el, ami szinte allegóriája lehetne e korszak lélekállapotának. Félti a házat: „cigarettámat eloltom, háromszor visszajövök, / mert tűzbe részegedne itt minden, / parázs rejtőzik valahol, tudom, / ekkora tűzszomj szikrát csihol a porszemekből is..." De hát a tűzszomj az aggódó lélekben van. A feszültségben, az elfojtott szenvedélyben bújik meg az a bizonyos fenyegető parázs. S bár ez a feszültség végighajszolja a költőt az egész korszakon, megismerteti vele Zugló kocsmáit, a szörnyű, lelkifurdalásos hajnalokat, az otthontalanságot, az önundort, valamiképpen mégis megelőlegezi már e versciklus XVII. darabja a beérkezést: az élet, az élete elfogadását. „Hajlékom, földbemélyülő életem, / enyémmé lakom ezt a mélyülőt, / hozzáhajlok, mint harmathoz a fű, / hozzám hajlik, kibélelem..."

A hetvenes évek afféle új „békeidők" gyanánt, nagyon megszépülten kezd rögzülni a magyar közép- és idős generációk emlékezetében. Van ebben valami természetes is, hiszen ezek az emberek akkor voltak fiatalok (legalábbis fiatalabbak), maga Ágh István is a kilencvenes években írt verseiben sok szomorú, olykor fájdalmas nosztalgiát szólaltat meg ifjúkora helyszínei és társai iránt, amely helyszíneken és társak körében a vergődő szenvedés és mardosó gyász jutott osztályrészéül a maga idején. Azért időzöm el ennél a pályaszakasznál, mert noha mesterségbelileg mind előtte, mind később jelentősebb teljesítményei voltak és vannak (alighanem Ágh eredendő költői alkatához nem elég természetesen társítható az avantgárd/posztavantgárd formaelv), e válogatás révén adódó visszatekintésben egyértelműen kitetszik, hogy nemcsak az általános rossz közérzet divatos

szólamait szólaltatta meg, hanem a korszak elemi fenyegetését, a jelenből való kirekesztettség és az el nem nyerhető jövő kétségbeesését, amit talán épp azért élt át oly pregnánsan, mert a múlt kifosztottságát is ismerte, szenvedte: az elvesztett és elvesztegetett üdvösséget.„Ha nem lehettem olyan, mi[n]t akartam,/ kifarolok enkardomtól, magamtól. / Kiűzettem, hová űztem magam/ az orgonás, gyertyás paradicsomból?" (*Mihály arkangyal*)

Az *Apám órája* című versében sivár, kiürült lélekkel hallgatja az óra (tovább) járását – szembeszegülve a szokással, amely elnémítja a halottas házban az órákat –, s ennek a rendbontó dacolásnak talán az a célja, hogy csupaszon, védekezés nélkül ereszkedjék alá a gyász tárnáiba. Végül az egyetlen megragadható konkrétum: az óra márkája és gyártási száma segítségével jön vissza ebből az alvilágból; ennyi a bizonyság – nem, nem az apja életére: a sajátjáéra. A világ létére. 623688. De bármennyire keserű ez a vers, az alkalom teljességgel magyarázza a szertelen fájdalmat, viszont a lánya születése által ihletett vers, a *Jóslatok az újszülöttnek* szenvedélyes életundora, reménytelensége súlyosan nyugtalanító, már-már botrányos. E jóslatok rettentő rémlátások, amelyek egyébként persze a maga mögött tudott életút emlékképei. A záró sorok: „belül megmérgeződünk ha nem is / ettünk volna ebédet akkor is / görcsöltünk volna-volna / akkor is megdöglöttünk volna"

Ez az az évtized, amikor az apja után elveszti bátyját is, amikor sorra halnak nagyszerű barátai, élete legfontosabb részesei. Kondor Béla, Kamondy László, Huszárik Zoltán, B. Nagy László, Latinovits Zoltán, Erdély Miklós, Szabó István, Kormos István, Zelk Zoltán... Az 1991-es kötet (*Emberek éltek itt*) közli a *Gyászinduló az Új-Hungáriában -1987* című verset, amelyben szinte a teljes névsor olvasható, s köztük azok is, akik egy rákövetkező évtized halottai lettek. Ez azon statisztikai adatok egyike, amelyekre utaltam az imént, a mi kelet-európai szellemi egzisztenciánknak a nyugati értelmiségi válsággal való összevetésekor. Nehéz volna mással magyarázni e sok idejekorán bekövetkezett halált (a „természetese ket" is, nemcsak az öngyilkosságokat), mint azzal, hogy „a legvidámabb barakk" körülményei, aljas játékszabályai a kelleténél nagyobb terhelést jelentettek azokra, akiknek idegzete, erkölcsi érzékenysége túl pontosan jelezte, hogy mi történik velük. Végső soron éppen abban látom Ágh István hetvenes évekbeli költészetének mai érdekességét, hogy verseiben magához is irgalmatlan őszinteséggel tudatosította folyvást léte erkölcsi anomáliáit, s ezzel önkéntelen mementót hozott létre a korszakról.

Az ellentmondások tisztátalan szövevénye miatt állandósult a lelkiismeretfurdalás alapérzülete benne (vagyis a „szökevény" és a „túlélő" állapota). A *Csodálkozom* című rövid vers ad számot erről metaforikus módon: ,,Újra légifolyosó alatti élet / de már lejjebb a gépek // Nem gondolok a magasságra / inkább a zuhanásra // Csodálkozom hogy nem esett / rám mint a lelkiismeret // kidöntve égő belsőségét / egy rozsdásfarkú repülőgép"

Ugyanakkor e korszak versei közt lapozva arra is rá lehet találni, hogyan keresi a feltámadó életösztön a kapaszkodókat a gyász, a csömör, az önutálat vermeiből. Itt különösen feltűnik az az önreflektáló, érdesen kritikus gondolkodásmód, a költő kellemetlen „felettes énjének" megnyilvánulása, amelyre írásom elején már hivatkoztam, s hajlok rá, hogy épp ebben a szemléleti adottságban lássam a titkát a modus vivendinek (akkori frivol szóhasználattal: a létezéstechnikának), amit Ágh végül is megtalált. Abban, hogy többféle igazságot képes egyszerre belátni, látja a dolgok változó, s eleve is (legalább) kettős arcát. Ugyanakkor itt nem a minden indulatot feloldó irónia békítő hatására kell gondolnunk, mert Ágh kemény, rosszkedvű igazságokat szegez szembe saját

korábban megszenvedett igazságaival, tehát úgy is mondhatnánk, hogy nem *fölé* kerekedik a dolgoknak, felmérve viszonylagosságukat, hanem *alájuk* húzódik, fölmérve saját léte viszonylagosságát. *Ha látod az év* című verse tanúsíthatja ezt: ,,Ha látod az év első levelét lehullani / állj meg ne légy űzött mikor nem űznek / nem ismered a föld szagát az ég színét / a szél erejét se már csak verejtékedet...” – hangzik az intés: begörcsöltél, már semmit se tudsz, már csak veszteségeidet siratod, ,,Fösvény vagy / Áruhalmozó”, mit ér mindez az ősz: a pusztulás egyetemességében?! S e versben hangzik el – ugyancsak kissé intő felhanggal –: ,,kivilágított börtönablak utak rácsával / a megváltatlan lepkék fényőrületével” – amely metafora emblémája lehet (a tűzszomj mellett) a hatvanas-hetvenes évek általános létélményének. A vers befejezése is példázza az önkínzó tárgyilagosságot: ,,s te ki vagy? / nőért halhattál volna meg csupán / baleset sárgított hazád / nem kéri véredet / csak eltart a jó nagybácsi'” (Ritmikailag furcsa, disszonáns verszárás, a félbehagyott mondat benyomását kelti – gyakori stíluseszköz Ágh Istvánnál –, ez a formai kivetülése az elandalító lekerekítettségtől való gondolati irtózásnak.)

Lényeges fordulatot hozott az önpusztításba torkolló felfokozott éntudat (szereptudat) visszacsavarása, holott a nyolcvanas évek köteteiben éppúgy megtalálhatóak a rémálmokat felülmúló dermesztő állapotrajzok, világ-diagnózisok, mint a korábbi kötetekben. S ugyanúgy összefonódik a jelen megalázottsága a múlt kiirtásával. Különösen izgalmas ez a *Keseredik a föld héja* című kötet (1984) kezdő versében. Az *elvetélt versek* talán még pontosabban tárják fel a valót, mint a mindig kissé megváltást árasztó *megcsinált* versek – erre a tapasztalatra épül annak megidézése, hogy milyenek voltak valaha a kamaszkori verscsírák, mi volt az a zsigeri zsibongás, amely megelőzte a „libatalpas rímeket”, az a szent, harmatos tudatlanság, amire mentség ugyan a gyermekkor, de ettől még szomorúan nevetséges, ha szembeállítjuk mindazzal, ami valóban megtörtént (,,minden megerőszakolt asszony szülte öcséimet”). A vers második részében a felnőttkor meg nem írt töredékei derengenek elő a megírtak mögött, amelyek féloldalasak – akár a hibás szilvafa termése és a háborús rokkantak. ,,...rabtemető a temető, / senki se férfi-nő” – megint egy árulkodó töredékkép a mindent elöntő, fájdalmas hiábavalóság-érzet okáról: a szellemi lebéklyózottságról. (Groteszk humor rejlik a véletlenben, hogy e vers után az átellenes oldalon következik *A nagy herélés balladája.*)

Ami által mégis az élhető életre szavaz a költő ezekben a versekben, a két eddig említett fontos mozzanat mellett – emlékeztetőül: az egyik önnön életének mint sorsnak az elfogadása volt (,,földbemélyülő életem / enyémmé lakom”); a másik a felfokozott én visszacsavarása, a világ arányaihoz való teremtményi alkalmazkodás – a harmadik egy szemléleti jellegzetesség, Ágh egyik meghatározó személyes vonása: az emberi melegség, a dolgok és lények iránt való gyengédség, amelynek nyomait a képalkotásban még legnyersebb, legelvadultabb pillanataiban is felismerhettük korábban is. Ez az emberi melegség azonban a kor előrehaladtával – mi tagadás: az öregedéssel – tudatosan is elfogadott és használt húrja lesz Ágh lírájának, persze mindig úgy, hogy a szomorú alaptónusba vegyülve. *Az első hó* például azt az első, ősemberi rettenetet idézi meg a havazás láttán, amelynek hatására föl kellett találni a tüzet, ,,úgy állok jövendőm előtt, / úgy gyújtok tüzet, húst sütök, / ...éjjel meg ifjúságomat / álmodom, mormogom: / Meg ne nyúzd! meg ne süsd!” No lám, eljött az ideje, hogy nosztalgiával, féltéssel – szeretettel – gondoljon Ágh István vergődő fiatal mivoltára, s annak is, hogy a puszta mindennapi életben is magát a *lét édességét* ízlelje meg (*Téli-*

zöld). Természetesen ez a csöndes életöröm éppúgy nem képes feloldani Ágh létérzetének drámaiságát, ahogy az irónia sem oldotta fel indulatait. A *Nyár, darázzsal* afféle ars poetica e tekintetben: „ahogy e makacs darazsat / látom, ...háborog, idecsap, mintha valaki néhai // nyelvén akarna mondani / valami fontosat-biztosat...”

A pálya e szakaszán csendesedik a szülőföldhöz való viszonyában is az égető szégyen és fájdalom. Nem a tények, a pusztulás ténye előtt hunyja be a szemét, hanem – itt is meg kell ismételnem a szót – *szeretettel* menti a menthetőt (*Határjárás*). Nagyszerű próza is születik ebből a megörökítő hajlamból, regények, elbeszélések, amelyek majd a kilencvenes években jönnek létre és jelennek meg, de gyökerük az érzületi megbékélés, amelyre a nyolcvanas évek közepének verseiből következtethetünk. S itt van a kezdete annak a fogékonyságnak is, amely a táj korábbi író-gondolkodó szülöttei iránt mutatkozik Ágh Istvánban; Berzsenyi, Dukai Takáts Judit bukkan fel először, majd a kilencvenes évek első felének *Apokrif*áiban kibővül ugyan a célba vett kör, de kitüntetett figyelem illeti továbbra is a Balaton-környéket. Szégyenlős – szublimált – lokálpatriotizmusnak is vélhetnénk ezt, talán van is benne igazság, de alighanem Ágh költői alkatának erős tapasztalati meghatározottsága teszi őt fogékonnyá a rokon tapasztalati világok iránt.

A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján bekövetkezett politikai változás voltaképpen betetőzte azt a megkezdett folyamatot, amelyet az „életem enyémmé lakom” programjával jellemezhettem az imént. Ebben a közvetett formában mutatkozik meg a rendszerváltozás személyes hozadéka: a személyiség felszabadult kiterjeszkedése, a múlt dolgaival való feszélyezetlen szembenézés, s a jelen megszabadítása a *darázs* dühös, elszánt feladattudatától. Tágabb lélegzetű mondatok, köznapi hanghordozás: pedig egyre inkább az élettől való távolodásról, a szorongató finisről van szó. Az *Egy régi, kisfilm elképzelt folytatása* Ágh költői és prózaírói életművének egyik mitikus jelentőségű helyszínére visz vissza: a nyaraló elé, ahol fiatal számkivetettként húzta meg magát, önnön erejére ráismerve és rátalálva. „Akkor nyár volt és elmaradt az est,/ most január, korán sötétedik” – ennyi történt. „Semmi érdemleges.” Azaz a következő vers – a kötetben az utolsó előtti –, a *Földalattin a Nyugati után* mégiscsak elmondja, mi történt közben. Az utasok közt szemlélődve a költő a fiatalokat méri fel, lényük sugárzását, mintha „házimuriba utaznának”:

s akik lemondtunk életünkért az ifjúságról,
félve keressük arcunk egykori mását
ábrázatukban, azt a könnyelmű szabadságot,
melyet elvesztegettünk kedvességünkkel együtt.

Bármennyire furcsán hangzik, Ágh István lírai életművének az elvesztett szabadság a vezérmotívuma – ez a tény valahogy elsikkadt, talán mert sohasem írt erről programverset (sőt, talán maga sem volt egészen és mindvégig a tudatában). És a szabadság rejtelmes megőrzéséről, pontosabban a szabadságra való képesség megőrzéséről is szólnak ezek a versek. Ugyanis – s ez a rendszerváltozás legnagyobb tanulságai közé tartozott – az emberek általában nem rendelkeznek e képességgel. Meg nem is mindig abban rejlik az ember szabadsága, amit annak vélünk.

Hogy miben rejlik az ember szabadsága? Az 1991-es kötet egyik verse, *A rigó szemében* mondja el számomra a legtágasabb érvénnyel. Az ember lehet annyi is, amennyi egy rigó könnycseppnyi szemében tükröződik belőle. Ez a pár milliméteres én a rigó röptével ráhímződik az égre, az udvarra, én vagyok, aki ezt a képtelen távolságot bejárja, és én vagyok, akire ráborul a szemhéj, s akkor hallhatom a „nem is korgást, csak percegést, / amint semmit emészt, / érzem, ahogy a szívecske / melege izgul a hajszálerekben, / s fölébreszti a szerelem / torka hibernált énekét."

Ha tudsz akkora lenni, hogy beleférj egy rigó szemébe... S ha járnak felétek rigók... *(Nap Kiadó, 1998)*

Holmi, 2000. március